ARHITECT GRIGORE IONESCU
FOST MEMBRU AL ŞCOALEI ROMÂNE DIN ROMA
CONFERENŢIAR LA ACADEMIA DE ARHITECTURĂ DIN BUCUREŞTI

ISTORIA ARHITECTURII ROMÂNEŞTI

DIN CELE MAI VECHI TIMPURI PÂNĂ LA 1900

LUCRARE PREMIATĂ DE SOC. ARHITECŢILOR ROMÂNI

PREFAŢA DE D-L PROF. N. IORGA

TIPARUL „CARTEA ROMÂNEASCĂ", BUCUREŞTI

MCMXXXVII

DOMNULUI

PETRE ANTONESCU

RECTOR AL ACADEMIEI DE ARHITECTURĂ DIN BUCUREȘTI

INCHINĂ ACEASTĂ CARTE

FOSTUL SĂU ELEV

PREFAȚĂ

Istoria artei e altceva decât desvoltarea tehnicei. Cei mai mulți nu înțeleg aceasta și atunci în loc să avem o viață cuprinsă în cadrul ei firesc și înaintând organic, ni se dă explicația progreselor meșteșugului în deosebitele lui compartimente.

Un asemenea studiu poate servi istoricului, dar acel care-l face să nu-și închipue nici că a înlocuit prin aceasta pe istoric, nici că în acest domeniu istoricul nu e de nevoe.

A crede altfel e a face o mare greșeală de care în alt domeniu se fac vinovați filologii cari merg și mai departe: fără istorie trag și concluzii istorice.

D-l Grigore Ionescu a evitat greșeala. Stăpân pe știința sa de arhitect, el n'a pus numai alături de dânsa ceva date istorice, ci a străbătut de istorie analizele sale pe cari le-a legat într'un sistem.

E meritul, pe care am ținut să-l subliniez, al lucrării de față.

N. IORGA

Cuvânt înainte.

Lucrarea de faţă îşi propune să înfăţişeze cititorului fazele principale prin care a trecut, dealungul veacurilor, din cele mai vechi timpuri până la 1900, arta de a construi la Români.

Cum era şi firesc, lipsa unei asemenea cărţi a fost resimţită, în primul rând, de arhitecţi. Unul dintre aceştia, d. Arta Cerchez, a propus, în 1931, Societăţii Arhitecţilor Români, instituirea unui concurs pentru întocmirea unei istorii a arhitecturii româneşti, oferind în acelaş timp şi suma de 100.000 lei pentru răsplătirea celei mai bune lucrări prezentate. La acest fond iniţial s'au mai adăogat apoi lei 50.000, oferiţi de d. I. D. Enescu, preşedintele Societăţii Arhitecţilor Români, pentru a constitui premiul al II-lea, şi lei 30.000, oferiţi de d. Statie Ciortan, decanul Corpului arhitecţilor din România, drept premiu al III-lea. In 1934, juriul acestui concurs — din care făceau parte două din autorităţile noastre în materie : regretatul Gheorghe Balş şi d. N. Ghika-Budeşti — mi-a făcut cinstea de a-mi acorda premiul I-iu.

Lucrarea n'a putut fi totuşi publicată în forma ei de atunci, din lipsa fondurilor necesare : ea vede lumina tiparului abia acum, când apare cu cheltuiala autorului, revăzută şi pe alocuri îmbunătăţită [1].

Arta de a construi este condiţonată de o seamă de elemente diferite şi foarte importante, ţinând, unele, de mediul geografic (pământ, material de construcţie, climă), altele de mediul cultural şi ştiinţific. Dacă cercetarea tuturor acestor factori este necesară înţelegerii arhitecturii unei vremi, elementul tehnic este, fără îndoială, cel care ocupă locul de frunte. O istorie a arhitecturii comportă deci o parte considerabilă de explicaţii tehnice, cu atât

---

1) Societatea Arhitecţilor Români a binevoit să cumpere, şi să-mi plătească anticipat, un număr de volume în valoare de 65.000 lei, sumă care îi rămăsese disponibilă din premiile oferite de d-nii I. D. Enescu şi Statie Ciortan. Ţin să mulţumesc şi pe această cale pentru solicitudinea arătată, atât d-lui preşedinte cât şi întregului comitet al Societăţii Arhitecţilor Români.

mai necesare cu cât, fără ele, o construcţie nu poate fi, pe deplin, înţeleasă; şi a nu *înţelege* un edificiu însemnează a nu fi în măsură să simţi şi să *realizezi* caracterul şi frumuseţea lui specifică.

Dar, dintre toate artele, arhitectura este aceea a cărei desvoltare este foarte strâns legată şi de vicisitudinile istoriei.

A socoti dară că, în acest domeniu, „istoricul nu este de nevoie," însemnează a face o mare greşeală.

Mai mult decât istoria celorlalte arte, istoria arhitecturii trebuie prin urmare prezentată în cadrul firesc al tuturor acestor factori determinanţi.

Este ceea ce mi-am dat osteneala să realizez în lucrarea de faţă.

Materialul publicat în această carte a fost redus la ceea ce, după socotinţa mea, constituie esenţialul. Astfel, oricât de redusă ar părea întinderea expunerii faţă de vastitatea subiectului, îmi place să cred că n'am trecut cu vederea nici un monument din cele cu drept cuvânt socotite importante.

Pentru ca lucrarea să fie accesibilă şi utilă nu numai specialiştilor, ci şi unui cerc mai larg de cititori, am desbrăcat textul de discuţiunile prea tehnice şi, mai ales, de controverse, pe cari, de câte ori le-am găsit absolut necesare, le-am aşezat în josul paginilor, în note.

Deasemenea am menţionat în note, şi la locurile respective, lucrările mai importante de cari m'am folosit. Cu acest prilej, ţin să-mi exprim adânca mea recunoştinţă faţă de înaintaşii a căror muncă neobosită a contribuit în aşa de mare măsură la luminarea trecutului nostru pe tărâmul istoric şi artistic. Să-mi fie, mai ales, îngăduit să pomenesc, dintre cei pe cari moartea i-a smuls prea de timpuriu acestei vieţi, numele iubit al lui Gheorghe Balş. Inchegarea completă a părţii referitoare la arhitectura moldovenească din această carte n'ar fi fost cu putinţă fără monumentalele lucrări ale acestui neobosit cercetător.

Descrierea amănunţită, de multe ori obositoare, a monumentelor am înlocuit-o, acolo unde mi-a fost posibil, cu imagini, pe cari, pentru uşurinţa cercetării, le-am presărat în text lângă sau chiar pe pagina unde se găsesc menţionate.

O bună parte din fotografiile utilizate mi-au fost puse la dispoziţie în mod binevoitor de *Comisiunea Monumentelor Istorice* [1] şi de *Serviciul foto-*

---

1. Figurile: 3, 32, 39, 43, 48, 61, 64, 72, 73, 75, 76, 81—83, 84, 89, 93, 94, 103, 113, 118—121, 139, 144, 145, 149, 151, 153, 155, 157, 158, 168, 170, 171, 196, 207, 211, 213, 217, 224, 225, 229, 231, 233, 234, 239, 241, 243, 253, 256, 257, 259, 263, 264, 271, 273, 285, 289, 290, 292, 295—297, 306, 308, 313, 315, 317, 318, 337—339, 364, 375, 377.

grafic al Direcţiei Presei din Ministerul Afacerilor Străine [1]. Altele provin din preţioasa colecţie a d-lui arhitect Alex. Petit [2]. Deasemenea mi-au fost împrumutate cu multă bunăvoinţă câteva releveuri de monumente istorice din bogata colecţie a *Academiei de Arhitectură* [3].

Rog pe conducătorii celor trei instituţii pomenite, domnii profesor N. Iorga, V. Brătulescu, A. Bădăuţă şi arhitect Petre Antonescu, să binevoiască a primi, şi pe această cale, mulţumirile mele alese.

Nu pot să închei aceste rânduri fără un cuvânt de recunoştinţă adresat soţiei mele, Eliza-Cristiana, hărniciei căreia datorez multe din desenurile în alb şi negru aci reproduse.

Bucureşti, 1 Mai, 1937.

---

1. Figurile: 1, 22, 23, 25, 27, 28, 35, 77, 142, 220, 222, 235, 274, 276, 279, 282, 291, 293, 347, 349, 350, 352.

2. Figurile: 41, 44, 50, 55, 67, 79, 86, 92, 95, 96, 105, 115, 117, 125, 128, 136, 148, 150, 152, 154, 161, 162, 178, 180, 181, 182, 184, 186, 202, 205, 218, 238, 242, 244, 261, 267, 269, 284, 286, 300, 303, 305, 312, 321, 322, 354, 355, 358.

3. Figurile: 8, 10, 68, 159, 166, 169, 172, 174, 187, 188, 189, 193, 197, 198, 245, 324, 343, 361.

Introducere la studiul Arhitecturii româneşti

Din cercetările specialiştilor asupra trecutului bisericesc al Românilor, şi din consideraţiunile de ordin general pe cari le putem face asupra stării culturale şi economice a strămoşilor noştri, până către anul 1300, putem deduce că, înainte de întemeierea Principatelor, Românii n'au avut clădiri de cărămidă sau piatră [1]. Deşi creştinaţi de timpuriu [2], lăcaşurile lor de închinare au fost construite, la început, şi pentru o lungă bucată de vreme, ca şi locuinţele lor, din lemn.

După părăsirea Daciei de către Romani, şi în timpul năvălirilor barbare, în ţinuturile noastre muntoase, acoperite aproape în întregime cu păduri, şi prin văi, viaţa ţărănească a strămoşilor noştri cu greu se aduna la un loc. Locuitorii acestor ţinuturi trăiau grupaţi în sate şi erau numai *ţărani* cu desăvârşire lipsiţi de oraşe [3]. Trăind astfel grupaţi şi ocupându-se cu păstoritul, cu vânatul şi cu plugăritul, ducând deci o viaţă foarte simplă, lipsită de orice pretenţii, de multe ori fugăriţi din loc în loc, este firesc să admitem că nu se pricepeau şi nici nu se gândeau să dureze construcţii puternice din piatră. La început, deci, toate locuinţele ca şi toate lăcaşurile lor de închinare au fost construite, aproape exclusiv, din lemn. Mai târziu, când locuitorii diferitelor sate şi judeţe au reuşit să-şi facă o ţară cu un singur stăpânitor

---

1. N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*, Bucureşti, 1929, vol. I. p. 33—34.

2. Daco-Romanii au fost convertiţi la creştinism de colonişti veniţi din părţile Orientului, încă din epoca stăpânirii romane, dar de o generalizare a nouei religii în Dacia nu poate fi vorba decât după secolul al III-lea. Vezi pentru această chestiune : V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-român*, Bucureşti, 1911 ; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Bucureşti, 1922, p. 27—28 ; A. D. Velcu. *Contribuţii la studiul creştinismului daco-roman sec. I—IV*, Bucureşti, 1934 ; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, Ed. II-a Bucureşti, 1935, p. 193 şi urm. ; Stefan Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase a Românilor din Transilvania*, ed. II, Sibiu, 1935, p. 2—20. ; C. Daicovici, *Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II—III?* extras din „Anuarul Inst. de studii clasice" 1933—35, Cluj. 1936

3. N. Iorga, *Istoria Poporului Romănesc*, traducere din limba germană, Bucureşti, 1922 vol. I. p. 213 şi urm.

ridicat din mijlocul lor, atunci abia au început să se gândească la construcţii mai importante, la zidiri de cetăţi de apărare, de reşedinţe domneşti şi boereşti şi de biserici încăpătoare şi trainice.

Dar, înainte de a ne ocupa cu studierea acestor construcţiuni, aparţinând unei ţări de acum independente, ştiind că formaţiunea poporului românesc se iniţiază în epoca de romanizare a populaţiei dace, care stăpânea pe vremea lui Traian ţinuturile din dreapta şi stânga Dunării, din Sciţia Minor până la poalele pădurii herciniene, este firesc să ne punem întrebarea cari sunt originile şi cum putem explica această artă românească, ale cărei începuturi se aşează abia în secolul al XIV-lea, adică în vremea când naţiunea îşi creează însfârşit state de sine stătătoare.

Pentru o bună explicare şi înţelegere a artei şi în special a arhitecturii româneşti, despre care va fi vorba în această carte, cred că nu vor fi lipsite de folos câteva consideraţiuni şi date asupra civilizaţiei şi a artelor cari s'au născut, au murit ori s'au perpetuat într'un anume fel, în decursul veacurilor, pe pământul locuit de Români.

Cuceririle lui Traian, colonizarea şi stăpânirea romană neîntreruptă de mai bine de un secol şi jumătate, au pus pe pământul Daciei şi pe populaţia lui, pecetie definitivă de romanizare. Obiceiurile, limba şi noua religie creştină le-au primit strămoşii noştri, dela început, într'o curată formă latină. După retragerea lui Aurelian, în urma invaziei Goţilor, retragere care pentru elementul roman atât de adânc înrădăcinat pe pământul Daciei n'a însemnat o distrugere [1], populaţia daco-romană s'a găsit numai în câmp deschis, fără apărare, contra invaziilor cari încep epoca marilor năvăliri barbare, — Goţi, Huni, Avari, Slavi, Maghiari, etc.

Intr'o astfel de situaţie, o parte din populaţie şi-a căutat refugiu în munţi, aşa cum făcuseră cu câţiva secoli mai înainte strămoşii Geţi în faţa invaziei Bastarnilor germanici şi cum vor face deseori, multe secole mai târziu, stăpânitori şi domnitori români speriaţi şi vremelnic învinşi. O altă parte a populaţiei daco-romane a rămas însă pe loc în câmpie şi a continuat să lucreze pământul strămoşesc suportând cu resemnare jugul barbar, pe care, în anumite împrejurări, l-a putut prefera chiar anterioarei stăpâniri romane [2]. Şi astfel, în decursul unei vieţi de mai bine de 1000 de ani, Românii din munte şi-au păstrat neatinse obiceiurile şi limba; cei din câmpie însă au suferit unele

---

1. Ceea ce s'a scris despre această retragere a fost în mare parte exagerat. Vezi: N. Iorga, *Le problème de l'abandon de la Dacie*, în „Rev. Hist. du S. E. Européen", 1924, p. 37—58; St. Meteş, *Istoria Neamului Românesc*, Sibiu, 1922, p. 48—55 şi C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 162—201.

2. Vezi St. Meteş, *ibid.*

influențe dela stăpânitorii ocazionali cu cari au fost obligați să convieţuiască o vreme. Dar cu toate aceste schimbări inevitabile, *fondul roman* al populației s'a menținut în permanență, atât la câmpie cât și la munte. Tradiția latină a stăruit în limbă, în felul de viață și în organizația politică locală.

Nu putem spune însă acelaș lucru despre arta românească, nici despre cea țărănească veche, nici despre cea nouă, cari nu au nimic a face cu arta Romei.

Tradițiile artei românești sunt pe de o parte mai primitive, mai vechi decât arta romană, iar pe de alta mai noi și străine cu totul artei și lumii romane. Sunt foarte aproape însă de arta și lumea bizantină, și în special slavo-bizantină.

1. Pentru tradițiile primitive, trebuie avut în vedere elementul trac, care se întâlnește la baza manifestărilor artistice ale tuturor popoarelor din Sud-Estul Europei. Săpăturile arheologice făcute pe tot întinsul teritoriului românesc, la Gumelnița în Muntenia, la Cucuteni și Fedeleșeni în Moldova, la Candidiana și Atmageaua Tătărască în Dobrogea, sau în Oltenia la Sălcuța, lângă Craiova, pentru a nu menționa decât în treacăt câteva din cele mai importante localități, au dat la iveală o bogăție de obiecte de artă, ceramică cu modele reliefate și pictate, arme de bronz și de aramă, obiecte de cult, etc., cari, după părerea specialiștilor, aparțin civilizației trace[1]. Din cercetarea acestor obiecte de artă tracă, s'a tras concluzia că populația carpato-danubiană a avut fără întrerupere o activitate artistică remarcabilă, pe care a transmis-o apoi, către sfârșitul celei de a doua epoci de bronz, și regiunilor Germaniei orientale.

Fondul artei băștinașe este deci trac și tradiția acestei arte, păstrată din veac în veac, n'a fost distrusă în Dacia de Romani, așa după cum Barbarii cari au urmat Romanilor n'au putut distruge caracterul roman al limbii și obiceiurilor populației românești. Broderiile țărănești și ciopliturile în lemn cu desenurile lor geometrice amintesc foarte bine această artă tracă, care este arta veche a popoarelor din Peninsula Balcanică și din întreg bazinul Mării Egee[2].

---

1. Vezi I. Andrieșescu, *Asupra epocii de bronz în România*, în „Bul. Com. Mon. Ist." VIII, p. 154 și urm.; Vladimir Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, în „Dacia" II, 1925, p. 29 și urm.; Radu și Ecaterina Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în „Dacia" III—IV, 1927—1932, p. 253 și urm.; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 16 și urm.

2. Vezi N. Iorga și G. Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 6. Pentru bogăția și varietatea modelelor de ciopliturí populare, vezi în special Al. Tzigara-Samurcaș, *Isvoade de ciopliturí ale țăranului român*, București, 1928.

2. Faptul că arta românească nu are nimic comun cu arta romană pare oarecum ciudat la prima vedere, întrucât nu numai că legăturile cu Roma,

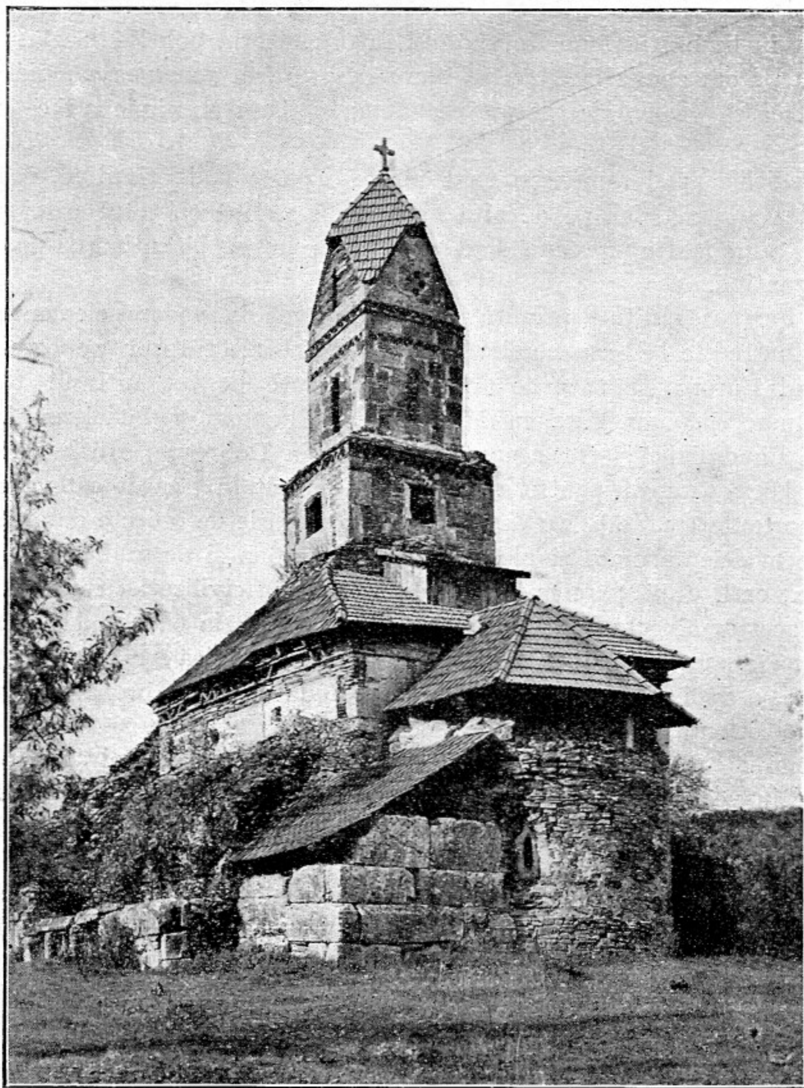

Fig. 1. Biserica din Densuş (Ţara Haţegului).

la început, au fost directe şi foarte strânse, dar arta care prezintă cele mai numeroase şi importante resturi pe pământul locuit de Români este arta ro-

mană, arta transplantată în această regiune de cucerirea lui Traian la începutul secolului al II-lea d. Chr. Această artă provincială s'a menţinut o bucată de vreme destul de bine în Dacia. După aşezarea în aceste locuri a Goţilor ca federaţi ai Imperiului, cetăţile şi oraşele de pe malul stâng al Dunării şi din Dobrogea au fost restaurate cu ocazia fiecărei incursiuni şi recuceriri romano-bizantine, în timpul lui Constantin cel Mare, al lui Mauriciu şi al lui Justinian [1]. Dar, cu începutul secolului al VII-lea, aceste construcţiuni de piatră se năruesc sub nepăsarea stăpânitorilor ocazionali, şi, în afară de unele cetăţi din Dobrogea, cari mai conservau încă şi în secolul al XI-lea fortificaţiuni din timpuri vechi [2], fortificaţiuni cari apoi au dispărut şi ele sub vârtejul năvălitorilor, din bogăţia de monumente romane şi romano-bizantine nu se mai găseau în secolul al XIV-lea, în epoca de formaţiune a Principatelor şi a unei arhitecturi româneşti de zid, decât mormane de ruine, cari ar fi putut furniza noilor meşteri cel mult material izolat de construcţie [3]. De o directivă în ceea ce priveşte un fel de a clădi sau un stil de arhitectură nu mai putea fi vorba [4].

---

1. N. Iorga şi G. Balş, *op. cit.* p. 7.

2. Vezi N. Iorga, *Cele dintâi cristalizări de stat ale Românilor*, în „Revista Istorică," 1919, p. 103—113.

3. Poate fi menţionat aici cazul bisericii româneşti din Densuş, care este construită în bună parte cu piatră luată din ruinele vechii Sarmizegetusa (fig. 1).

4. Deşi monumentele romane clădite pe pământul Daciei n'au jucat nici un rol în formarea arhitecturii culte la Români, nu e rău totuşi să pomenim câteva din aceste importante relicve, atât de preţioase pentru dovedirea intensei vieţi romane, care a durat atâtea secole pe pământul nostru: Podul lui Traian, clădit peste Dunăre la Severin, de arhitectul Apolodor din Damasc, pod din care se păstrează şi azi cele două picioare de cap, pe malul românesc şi pe cel sârbesc, precum şi resturi vizibile, când apele sunt scăzute, din pilonii intermediari. Alături de pod, ruinele Castrului Drobetis, care era primul punct de sprijin al dominaţiei romane în Dacia (cfr. N. Iorga, *L'art roumain*, p. 7). In Transilvania, vechea cetate a lui Decebal, Sarmizegetusa, refăcută de Traian şi botezată cu numele de Ulpia-Trajana; circul roman de la Sarmizegetusa, ale cărui ruine au început să fie cercetate de curând; apoi atâtea oraşe romane răspândite în cuprinsul ţinutului ca Apulum (Alba-Iulia), Napoca (Cluj), Potaisa (Turda), Porolissum, ş. a. In Dobrogea, cetatea Tomis (Constanţa) şi în special cetatea Tropaeum, în care se găsea celebrul monument al lui Traian, (?), ridicat ca să comemoreze o victorie romană asupra localnicilor. Săpăturile cari s'au făcut în vremea din urmă în această cetate au scos la iveală resturi remarcabile de artă romană şi romano-bizantină. Aşa, de pildă, pot fi menţionate: basilica romană cunoscută sub numele de „Basilica Forensis", clădită probabil pe la 316 (vezi V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum* în „Bul. Com. Mon. Ist." IV, 1911, p. 174) precum şi bisericile creştine clădite mai târziu: „Basilica de marmură" (refăcută de mai multe ori până în sec. al VI-lea. Vezi planul în *Bul. cit.* p. 178, fig. 20) un baptisteriu foarte interesant de plan treflat (*ibid.* p. 179, fig. 22), Basilica C (vezi reconstrucţia după arh. Sp. Cegăneanu în *Bul. cit.* p. 184—185) şi atâtea alte resturi de construcţii însemnate (cfr. V. Pârvan *op. cit.*)

3. Pentru a explica influenţele slavo-bizantine nu trebuie decât să ţinem seamă de strânsele relaţii, politice şi religioase în special, cari au existat între Bulgari şi Sârbi pe de o parte şi între Români şi aceştia pe de altă parte, precum şi de faptul că Românii au trăit o bucată de vreme alături de Slavi, dela cari au împrumutat termeni în limbă şi că prin urmare influenţa religioasă şi artistică sârbească, atunci când Românii organizaţi în Principate sunt chemaţi la o viaţă nouă, a fost favorizată tocmai de aceste legături şi relaţii anterioare, cari au format terenul prielnic unei înrâuriri.

Bulgaria şi Serbia sunt ţări de civilizaţie şi artă bizantină, şi deşi aceste neamuri au venit peste noi şi s'au stabilit mai târziu în Peninsula Balcanică, organizarea lor ca state independente este anterioară intemeierii Principatelor româneşti. Este deci firesc ca şi arta şi arhitectura lor naţională să fie mai vechi. Şi astfel, date fiind legăturile cari au existat între ei şi noi, înrâurirea arhitecturii slavo-bizantine asupra arhitecturii româneşti, care începe cu secolul al XIV-lea, se poate uşor explica.

La 679, Bulgarii existau în Peninsula Balcanică organizaţi într'un stat independent. Creştinaţi, ei se ataşează către 870 definitiv bisericii din Constantinopol, şi începând cu această epocă pământul bulgăresc este semănat cu importante biserici de stil bizantin, între cari biserica Roşie de lângă Plovdiv (sec. IX), biserica Sf. Gherman de lângă Prespa (sec. X), Sf. Sofia dela Ohrida (sec. XII), Sf. Dumitru şi Sf. Petru şi Pavel din Târnova (sec. XIII şi XIV) şi Sf. Arhangheli din Mesembria (sec. XIV) nu sunt decât cele mai importante.

Arhitectura sârbească, deşi mai întârziată [1], ia totuşi o desvoltare mult mai mare decât cea bulgărească. Bisericile bizantine sârbeşti clădite în Macedonia, pe valea Ibarului şi pe valea Moravei, între secolul al XII-lea şi jumătatea secolului al XV-lea, precum Studeniţa, clădită la 1190 de întemeietorul statului, Ştefan Nemanian, Graceaniţa zidită de Milutin în jurul anului 1300, apoi Krusevăţ (1377—1389), Ravaniţa (1381), Manasia (1407—1418) şi Kalenici (1427), pentru a nu pomeni decât câteva din cele mai importante, reprezintă tipurile de biserici bizantine împământenite şi transformate treptat până la cea mai completă formă sârbească specifică secolului al XIV-lea. Aceste biserici, şi în special cele de pe valea Moravei, aveau să exerciteze asupra arhitecturii munteneşti dela început influenţele cele mai curioase şi mai complete, atât în ce priveşte planul cât şi decorul exterior.

Dar Românii n'au avut raporturi numai cu vecinii lor Bulgarii şi Sârbii ci şi cu Bizantinii şi cu capitala lor Constantinopolul, înainte chiar de întemeierea Principatelor. Bizantinii au întreţinut trupe la Dunăre pentru a se

1. Statul sârbesc se întemeiază la 1165.

apăra contra Slavilor şi a Ungurilor, astfel că ei au fost în raporturi directe cu populaţia de pe malul stâng al fluviului şi aceste raporturi n'au rămas fără să aibă o influenţă asupra vieţii civile şi religioase a Românilor. Voevozii români, ce-i drept, la început îşi organizează statul şi curtea lor după moda occidentală a vecinilor dela Nord, a Ungurilor în special, dar odată sustraşi ascendentului unguresc ei îşi îndreaptă privirea către Bizanţ.

Viaţa religioasă a Românilor a fost condusă vreme îndelungată de preoţi locali, cari, până la întemeierea Principatelor, s'au format şi au stat sub auto-

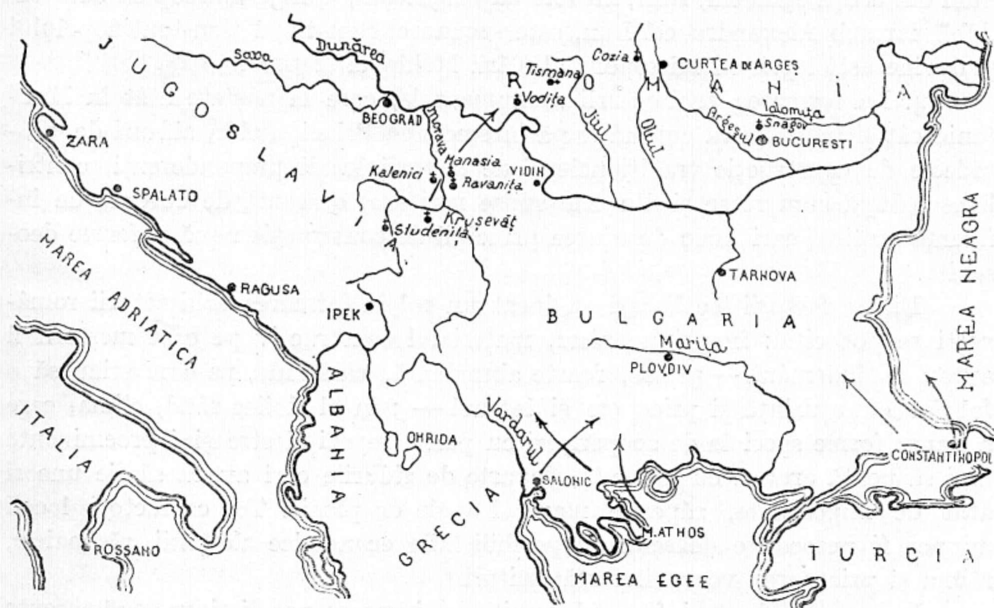

Fig. 2. Harta ţărilor de arhitectură bizantină din Peninsula Balcanică.

ritatea episcopilor bulgari dela Dunăre; şi cum biserica bulgărească reprezinta ortodoxia bizantină, organizaţia bisericii noastre, cât de redusă, a fost şi ea făcută după tipicul bizantin, rămânând însă în afara unei ierarhii oficiale.

Când, mai târziu, Nicolae Alexandru Basarab se gândeşte la o consolidare a bisericii româneşti, el cheamă la reşedinţa lui dela Argeş, ca prim mitropolit al Ţării Româneşti, pe episcopul de Vicina [1], Iachint, căruia îi dă titlul de Mitropolit al Ungro-Vlahiei (1359). Organizaţiunea aceasta bisericească, cu

1. Vicina, localitate azi dispărută, care se găsea pe vremea aceea în Dobrogea la gurile Dunării. Asupra acestei aşezări, vezi studiul d-lui G. Brătianu în volumul *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest, 1935.

caracterul ei nou și curat bizantin, se transformă mai târziu, sub înrâurirea curentului sârbesc introdus în Țara Românească de călugărul sârb Nicodem, stabilit pe la 1370 în părțile Severinului. Ucenicii lui Nicodem pătrund și în Moldova, unde, pe la 1390, întemeiază în apropiere de Cetatea Neamțului o mânăstire de cărturari, care este Mânăstirea Neamțului, refăcută apoi de Ștefan cel Mare. Egumenii sârbi stabiliți în mânăstirile lor din Moldova, dat fiind că în această țară biserica încă nu era organizată ca în Țara Românească, îndeplineau și funcțiunea de sfințire și hirotonire, adică erau vlădici. Mai târziu, unul din acești egumeni, Iosif, înrudit cu Mușeteștii, ajunge episcop de Cetatea-Albă, iar sub Alexandru cel Bun, este recunoscut exarh al Constantinopolului și devine astfel primul mitropolit al Tării Moldovei (1401)[1].

4. La formarea arhitecturii monumentale, care ia naștere atât în Muntenia cât și în Moldova curând după întemeierea Principatelor, alături de procedeele de construcție tradiționale și de factorii locali preponderenți, contribuesc, după cum reese și din cele spuse mai sus, o seamă de curente de influențe străine, cari aduc de aiurea principii de construcție nouă și forme deosebite.

Dintre factorii locali cari au jucat un rol în formarea arhitecturii românești se pot cita : în primul rând, materialul constructiv pe care meșterii îl aveau la îndemână — piatra, foarte abundentă, cărămida, pe care știau să o fabrice cu ușurință și pricepere și lemnul — ; în al doilea rând, clima, care a impus forme speciale de acoperișuri cu pante repezi și streașini proeminente cari să poată arunca cu ușurință, departe de zidurile cari aveau să fie uneori atât de împodobite, zăpezile mari și apele de ploaie. Tot ca factori locali nu pot fi nesocotite deasemenea posibilitățile economice ale țării, răsboaiele, râvna și priceperea voevozilor stăpânitori.

In ceea ce privește influențele venite de aiurea, se pot distinge două curente principale : unul occidental de artă gotică și romanică, altul oriental de artă bizantină și armeană.

Judecând după primele monumente de piatră clădite în Țara Românească și în Moldova de atunci, și din cari rămășițe destul de importante s'au mai putut găsi, se poate afirma că primul curent de influență străină vine în Principatele românești din Occident. In Ardeal, influențele occidentale sunt deadreptul predominante. Legăturile atât de îndelungate ale acestei părți

---

1. Iosif, ca Mitropolit al Moldovei, se stabilește la Suceava unde aduce, de la Cetatea-Albă, sicriul cu moaștele celui mai nou sfânt recunoscut de Biserica ortodoxă, Sf. Ion-cel-Nou, și îl așează în biserica Mirăuților care devine astfel Mitropolia țării.

de ţară cu ţările vecine de artă şi cultură occidentală justifică această predominanţă.

In Muntenia de azi, arta occidentală a pătruns prin intermediul Ardealului; în Moldova, prin cel al Ardealului, al Poloniei şi Galiţiei.

Monumente de stil curat romanic ori gotic s'au clădit foarte puţine în Principatele româneşti, numai la început, şi deja într'o epocă în care arhitectura gotică era pe punctul de a fi părăsită în ţările ei de baştină. De aceea se şi explică în parte cum curentul de arhitectură occidentală, care se face simţit la început în primele monumente clădite, este curând înlăturat şi înlocuit, chiar din secolul al XIV-lea, de curentul oriental. Pe de altă parte, planul bisericii gotice ori romanice fiind croit după cerinţele cultului occidental, catolic, iar Românii fiind creştini ortodoxi, era şi natural ca planul lăcaşurilor lor de închinare să fie conform cu cerinţele cultului oriental căruia ei aparţineau. De aceea, dacă primii meşteri de construcţii, cari nu puteau fi Români, au construit după moda şi tradiţiile religioase ale ţării din care fuseseră chemaţi, următorii, printre cari puteau fi de acum şi Români, învăţaţi la meşteşug de meşterii străini rămaşi în ţară, au început să zidească biserici după tipul cerut de cultul oriental. In acest fel, în Muntenia, arhitectura se liberează aproape dintr'odată de influenţele occidentale, cari, pentru o bucată de vreme, continuă să persiste în pictură. In Moldova însă, când clădiri gotice ori romanice nu se mai zidesc, elementele de arhitectură şi principiile de construcţie gotice sunt păstrate, mai mult chiar, amplificate şi combinate, într'un mod pe cât de original pe atât de armonios, cu elemente bizantine, pe un plan nou bizantin.

Abstracţie făcând de planul basilical, romanic ori gotic, pe care îl găsim în monumentele dela începutul arhitecturii româneşti, şi care, deşi de origini occidentale, prezintă totuşi împărţeala în naos şi pronaos cerută de cultul oriental, planul bisericii româneşti este planul bizantin. In Moldova acest plan se compune dintr'o singură navă lungă, terminată întotdeauna către Răsărit cu o absidă poligonală sau circulară. Interiorul este împărţit de ziduri transversale în două sau mai multe compartimente. Primul compartiment, în care se intră de obiceiu printr'o uşe centrală, tăiată în zidul faţadei de Apus, este de formă dreptunghiulară ori patrată şi se numeşte *pronaos*. Din pronaos, printr'o uşe îngustă, se trece într'o încăpere centrală numită *naos*, care are o formă dreptunghiulară şi este de cele mai multe ori lărgită către Nord şi Sud prin două abside semicirculare în interior şi proeminente pe faţadele laterale, sau câteodată, în Moldova, cuprinse în grosimea zidului (Piatra, Arbora, Dobrovăţ, etc.). Pe naos, printr'un sistem de arcuri cari sunt o caracteristică a arhitecturii moldoveneşti, în Moldova, sau pe arcuri bizantine simple, în Mun-

tenia, se ridică în general o turlă de proporţii svelte şi elegante. Naosului îi urmează altarul, care, ridicat cu o treaptă sau două faţă de nivelul celui dintâi şi închis în absida care termină biserica spre Răsărit, este locul consacrat unde preotul îşi îndeplineşte principalele funcţiuni religioase. Acest altar — sau mai corect încăperea care cuprinde altarul, absida — la bisericile din Occident se numeşte sanctuar, presbyterium sau tribunal[1], iar la cele din Orient, adyton[2] abaton[3] sau bema[4].

Absida altarului e separată de naos fie printr'un zid de piatră ori cărămidă, pictat, fie printr'un perete de lemn cu icoane. Această despărţitoare — κιγκλίδες sau κάγκελλοι — se chiamă tâmplă, catapeteazmă, sau iconostas. In ea se deschid trei uşi, dintre cari, cea centrală se numeşte împărătească — în Occident şi Orient poarta sfântă, ἁγίαι πύλαι — şi prin care, după regulile bisericeşti, poate intra şi eşi numai preotul. In mijlocul absidei se găseşte o masă patrată, ridicată pe un picior de piatră. Aceasta este altarul propriu zis, numit la ortodoxi, pristol sau sfânta masă. In dreapta şi stânga altarului se găsesc de obiceiu două nişe speciale tăiate în grosimea zidului şi luminate direct cu câte o ferestruie îngustă şi mică. Aceste cămăruţe constituesc principalele anexe ale altarului. Ele se găsesc, în Orient, la toate bisericile clădite, din cele mai vechi timpuri ale creştinismului. Cea din stânga, în peretele de Miază-Noapte, se numeşte *proscomidie*, sau *prothesis*, şi serveşte ca loc de preparare şi de păstrare a sfintelor taine ; cea din dreapta se numeşte *diaconicon*, sau *apodosis*, şi e destinată păstrării veştmintelor şi odoarelor bisericeşti. Alături de proscomidie şi de diaconicon, cari câteodată sunt înlocuite de firide mici, simple, tăiate în grosimea zidului deasupra nivelului solului şi neluminate direct din afară, se găseşte o serie de mici nişe dispuse de jur împrejur pe curbura absidei şi cari servesc la păstrarea diverselor obiecte de uz comun sau ustensile.

In exterior, planul acesta, de origini bizantine balcanice, prezintă, şi aceasta numai în Moldova, un caracter foarte occidental, anume, întrebuinţează contrafortul, acest element constructiv de atât de mare importanţă în arhitectura romanică şi gotică.

In Muntenia, pe lângă planul triconch, asemănător cu cel din Moldova, care pătrunde în arhitectura muntenească în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prin intermediul Serbiei, se mai găsesc : planul central în cruce greacă înscrisă, cu o absidă centrală flancată de două absidiole — proscomidie şi dia-

1. Prin analogie cu destinaţia pe care această absidă o avea în basilica civilă la Romani : locul ocupat de cel care împărteşte dreptatea.
2. Locul secret.
3. Locul inaccesibil.
4. Estradă, din cauză că era mai ridicat cu o treaptă sau două deasupra naosului.

conicon — cu sau fără sâni laterali (ex. bis. Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş, vechea Mitropolie din Târgovişte, Snagov, etc.) şi planul dreptunghiular simplu terminat cu o absidă către Răsărit (Sân Nicoară din Curtea de Argeş, apoi, mai târziu, Gherghiţa, Strehaia, Goleşti, Vlădeşti-Muşcel, etc.).

Construcţiunea în general se face din piatră brută şi cărămidă. Zidurile au deseori o grosime excesivă faţă de dimensiunile mici ale bisericilor. Această grosime variază între 1.00 m. (la majoritatea bisericilor) până la 1,60 m. (Neamţ) şi mai târziu 1,80 m. (Brebu-Prahova) şi chiar 2,00 m. (Solca în Bucovina).

Faţadele sunt construite, în Moldova, în epoca de înflorire a arhitecturii, cu material aparent : piatră brută sau foarte puţin lucrată, cărămidă şi piatră de talie cioplită cu îngrijire, la muchile faţadelor, la cornişe (cari sunt rare) şi la socluri.

Soclul este în general proeminent şi profilat din belşug. Faţadele sunt împărţite în două zone : una inferioară, în care materialul constructiv predominant este piatra ; alta superioară, situată deasupra planului de naştere al bolţilor, construită exclusiv din cărămidă. Decorul exterior este compus din cărămidă aparentă smălţuită şi colorată, aşezată în rânduri de nişe oarbe, cari decorează în general partea superioară a faţadelor.

In Muntenia, faţadele sunt de cărămidă şi piatră brută aşezate în straturi alternative (Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş, Sân Nicoară), de piatră de talie cioplită cu foarte mare îngrijire şi, în jurul ferestrelor, uşilor, etc. bogat sculptată (Episcopia din Argeş, Biserica Mânăstirii Dealu), de cărămidă separată în fâşii alternative de tencuială şi cărămidă aparentă sau, mai târziu, complet tencuite.

In ceea ce priveşte mersul evolutiv al întrebuinţării materialelor, al dispoziţiunii lui şi al formelor, acestea se vor vedea în capitolele cari urmează.

CAP. I.

Arhitectura de lemn.

1. Din vremurile îndepărtate şi întunecate ale existenţei poporului românesc, nu avem ştiri precise din cari să putem înţelege pe deplin cum era

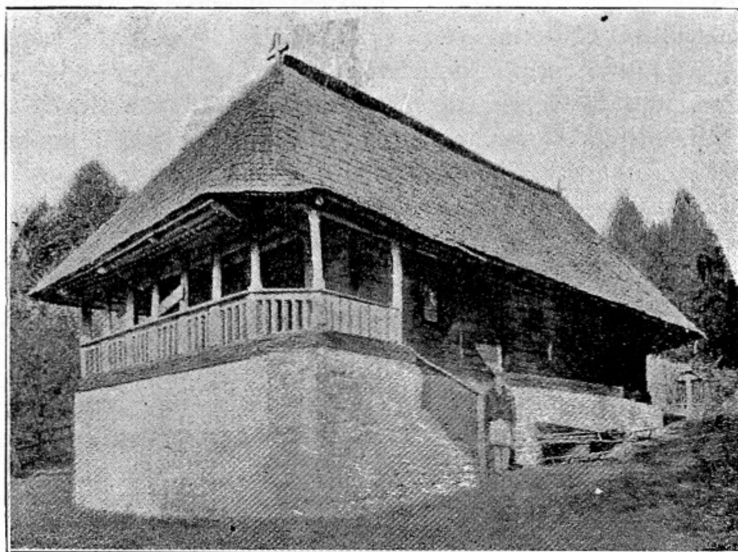

Fig. 3. Biserica de lemn din Grămeşti.

organizată biserica şi cari erau preocupările Românilor în ceea ce priveşte lăcaşul lor de închinare. Se poate afirma totuşi că strămoşii noştri, de îndată ce au fost creştinaţi, au prins obiceiul de a clădi bisericuţe de lemn, cari desigur nu se deosebeau prea mult de casele lor de locuit. Deseori, o peşteră amenajată sumar şi însemnată cu o cruce la intrare, a fost transformată în bise-

rică[1], şi nu rareori o simplă cruce de lemn sau de piatră înfiptă în pământ a ţinut loc de biserică. In timp de răsboaie, voevozii români au ridicat în mijlocul câmpurilor sau pădurilor unde îşi aveau aşezările lor milităreşti cruci simple, în faţa cărora preotul oficia serviciul religios pentru mulţimea

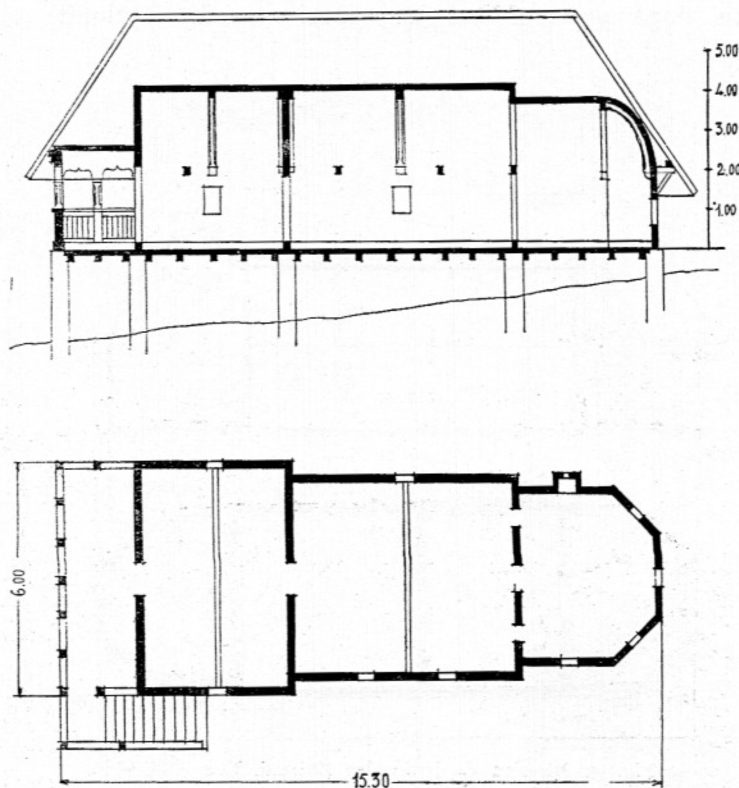

Fig. 4. Biserica de lemn din Grămeşti. Secţie şi plan.

soldaţilor credincioşi. In 1683, Şerban Cantacuzino, care ia parte la asediul Vienei, alături de armatele turceşti, ridicase în lagărul său, lângă Gatter Hölzl, cam unde e azi Schönbrunn-ul, o cruce de stejar înaltă de 3,50 m.,

1. In Muntenia ne sunt cunoscute două exemplare din acest fel : bisericuţa din Stoeneşti-Cetăţeni-Muscel, care — judecând după o zugrăveală interioară înfăţişând chipul ctitorului — datează din timpul lui Nicolae Alexandru Basarab (1340—1364) şi capela de aceeaşi structură de lângă mânăstirea Bistriţa din Oltenia. Cfr. N. Ghica-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia*. Partea I, „Bul. Com. Mon. Ist.", 1927 p. 5.

în fața căreia, în fiecare dimineață, un preot oficia liturghia. Când așezarea era de mai lungă durată, crucea era înlocuită cu o bisericuță. Vasile Lupu ridicase în 1650, pe când se afla în luptă cu Tătarii și Cazacii, la Scheia din Vaslui, unde era codrul Căpoteștilor, o astfel de bisericuță de lemn[1]. Dar biserici de lemn nu s'au construit numai înainte de întemeierea Principatelor, sau, după aceea, numai în vremuri speciale. Regiunile muntoase și

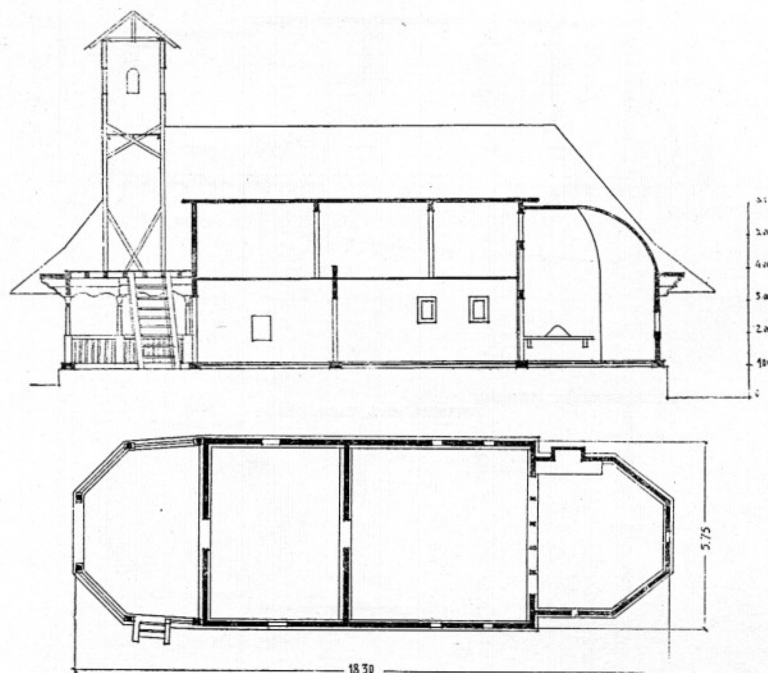

Fig. 5. Biserica de lemn din Zătreni. Secție și plan.

deluroase din Muntenia, Moldova, Bucovina și Transilvania sunt semănate cu biserici de lemn a căror existență în timp și spațiu, se explică, prin abundența materialului lemnos, prin resursele bănești modeste ale boierilor sau țăranilor ctitori și prin priceperea și posibilitățile constructive ale meșterilor locali, obișnuiți să lucreze cu dibăcie și artă materialul pe care îl aveau la îndemână.

Arhitecturii de lemn, considerată ca artă pur populară, cu origine preistorică, i se atribue un rol important în formațiunea arhitecturii monumentale

1. N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, I. p. 24.

de piatră şi zid. Lucrul acesta, pentru ce priveşte trecutul îndepărtat, pare să fie cu prisosinţă dovedit. Când este vorba însă de arhitectura de lemn pe care ne-o oferă monumentele ce ni s'au putut păstra până acum, considerentul acesta preconceput cred că trebue înlăturat. Din studiul amănunţit al

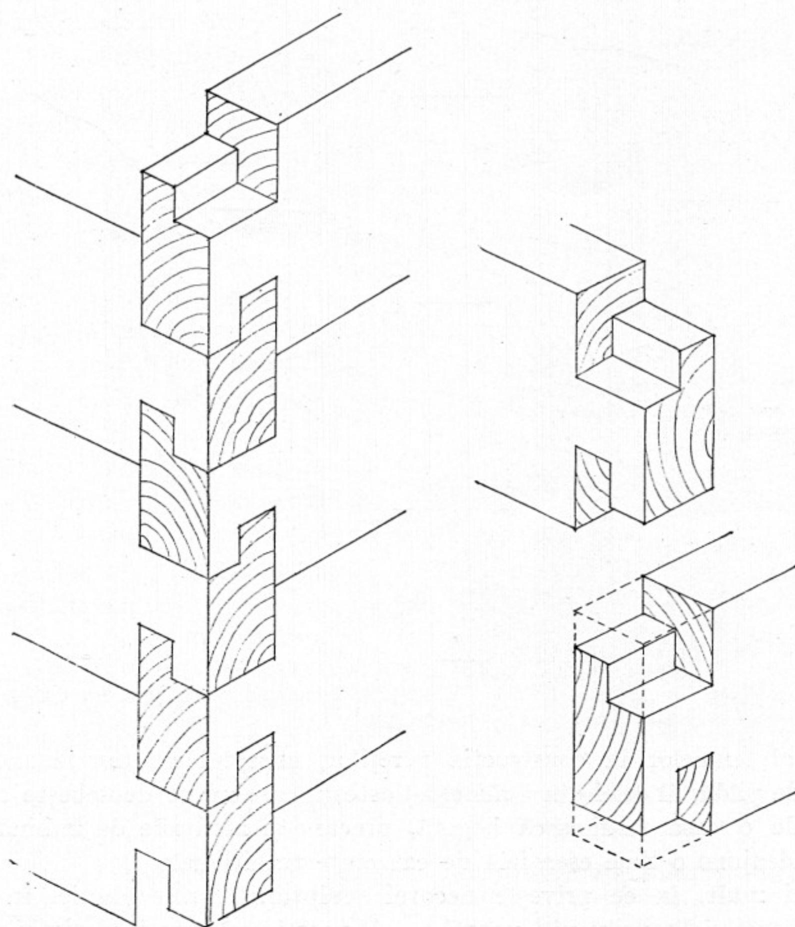

Fig. 6. Felul de îmbinare al bârnelor la colţurile în unghiu drept (Biserica din Zătreni).

construcţiilor de lemn existente, unele mai vechi, altele de dată mai recentă, reiese că nu se poate vorbi de o perfectă continuitate şi de o evoluţie absolut proprie arhitecturii de lemn, întrucât această evoluţie este strâns legată şi

condiţionată chiar de desvoltarea arhitecturii de piatră şi zid[1], pe care cea de lemn o imită[2]. Nu este mai puţin adevărat însă că, în arhitectura de lemn românească, se simte o lungă tradiţie, care ne îndreptăţeşte să credem că la Români biserica de lemn a existat din cele mai vechi timpuri. Felul de

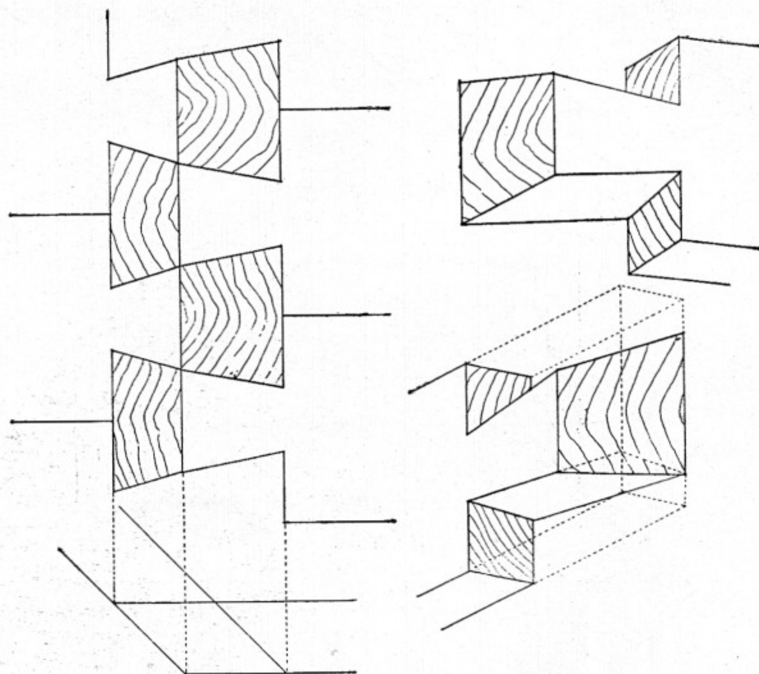

Fig. 7. Felul de îmbinare al bârnelor la colţurile în unghiu obtuz (Biserica din Zătreni).

aşezare al lemnelor în construcţia pereţilor, aspectul exterior al unor biserici, ca, de pildă, al celei din Grămeşti-Costeşti, care nu se deosebeşte aproape de loc de o casă ţărănească bogată, precum şi modurile de îmbinări, stabilesc îndeajuns o linie esenţială de caractere tradiţionale.

Mai mult, în ce priveşte decorul sculptural, unele biserici, în special din Muntenia şi Transilvania, poartă pe ele pecetia celor mai admirabile exem-

---

1. Vezi pentru această chestiune şi părerile foarte întemeiate ale lui Vladimir Roman Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathen-Ländern*, Wien, 1926, p. 9—11.

2. Aceasta o putem spune cel puţin pentru vremurile pe cari le cunoaştem până acum prin monumentele cari ni s'au păstrat. Pentru ţara noastră, pentru Transilvania şi Moldova în special, rezultatele sunt foarte concludente.

ple de cioplituri în lemn pe cari le găsim şi în arta populară veche, şi care au la bază acel element trac, acele motive geometrice de diverse combinaţiuni cari s'au păstrat în popor şi au străbătut veacurile ajungând până la noi [1].

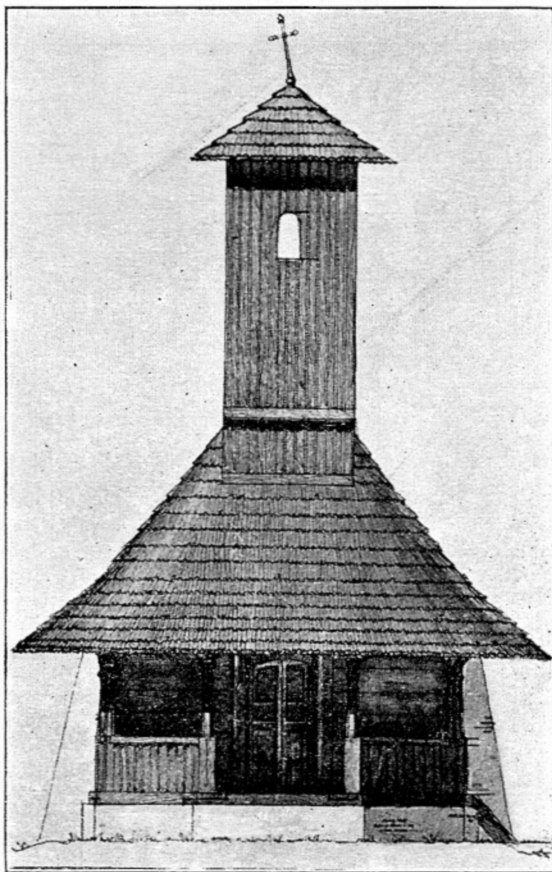

Fig. 8. Biserica de lemn din Zătreni jud. Vâlcea. Faţada dinspre Apus.

Studiind bisericile de lemn semănate pe întinsul ţinuturilor româneşti, putem distinge trei grupuri principale, aparţinând fiecare uneia din cele trei provincii : Muntenia, Moldova sau Transilvania. La acestea am mai putea adăoga grupul bisericilor din nordul Bucovinei, dar, deşi remarcabile din punct de vedere constructiv, aceste biserici, cu planul lor drept şi cu acoperişuri jucate supraînălţate de o turlă (Revna) sau chiar de trei (Milie), sunt de influenţă ucrainiană sau galiţiană. Ele nu sunt nici prea vechi şi nici mai ales româneşti, încât nu intră în cadrul studiului de faţă [2].

2. In ce priveşte arhitectura bisericească de lemn, Muntenia este o regiune săracă. Bisericile de lemn munteneşti, răspândite în partea de nordvest şi în special în judeţul Vâlcea, sunt din cele mai simple [3].

Au planul compus dintr'o singură navă dreptunghiulară, despărţită, ca

1. Vezi Al. Tzigara-Samurcaş, *op. cit.*

2. Biserici de acest tip se găsesc însă şi pe pământul Moldovei, mult mai jos de regiunile cari se învecinesc cu Ucraina. Aşa, de pildă, există una la Ţibucani în jud. Neamţ, care ar fi fost construită în 1774 de spătarul Iordache Cantacuzino.

3. Vezi, pentru astfel de construcţii, N. Ghica-Budeşti, *Câteva biserici de lemn din Oltenia*, în „Bul. Com. Mon. Ist." 1926, p. 2—27 şi V. Drăghiceanu, *Biserica din Grămeşti*, în „Bul. Com. Mon. Ist." III, p. 108 şi urm.

de obiceiu, printr'un perete de lemn, în pronàos şi naos. Spre Răsărit, acest plan se termină întotdeuna cu o absidă poligonală (Zătreni-Vâlcea, Grămeşti-

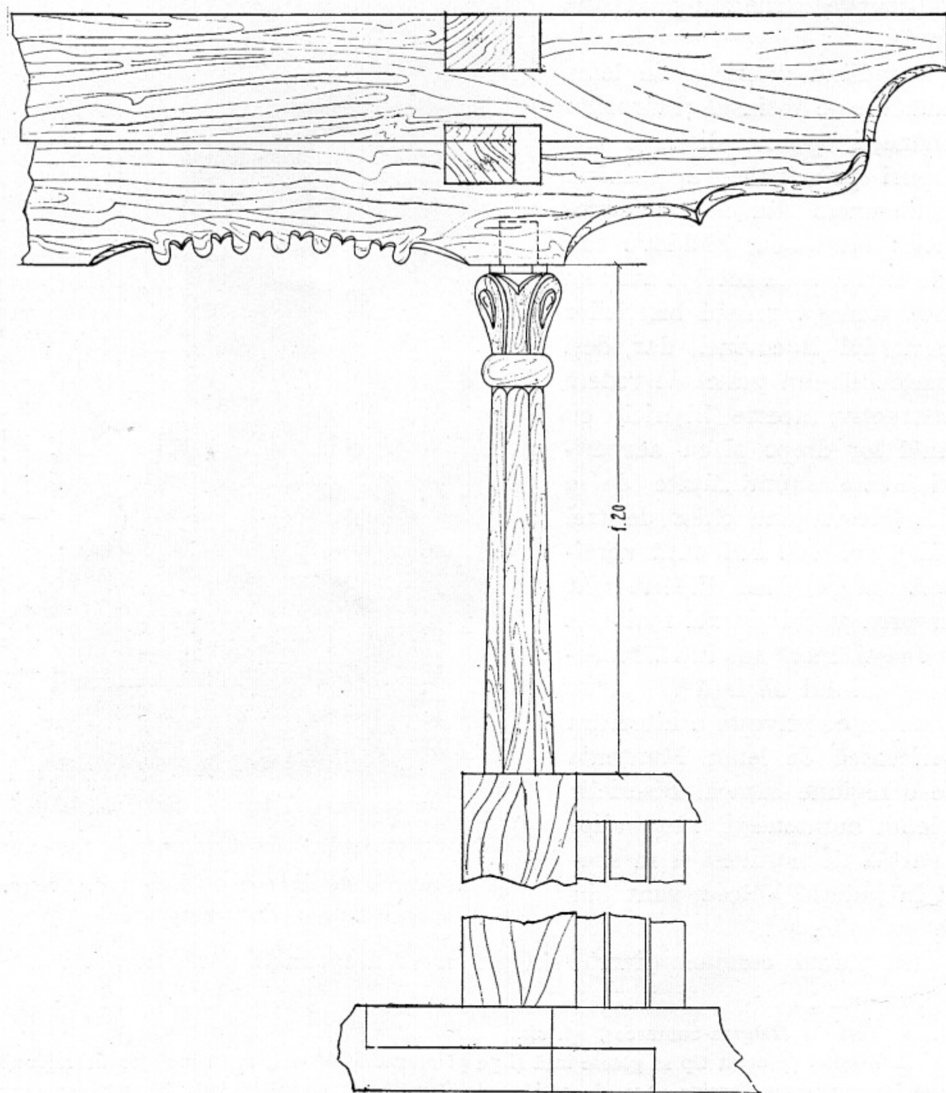

Fig. 9. Biserica din Zătreni. Stâlp şi grinzi dela pridvor.

Costeşti, Sf. Nicolae din Dobruşa de jos, etc.) sau, câteodată, dreptunghiulară (Ştefăneşti-Şcoala-Vâlcea).

Pe partea de Apus, intrarea în biserică se face pe sub un pridvor ridicat pe stâlpi împodobiţi cu ciopliturі. Acest pridvor este de obiceiu dreptunghiular şi cuprinde toată lăţimea faţadei (Bisericuţa de la Mânăstirea Dintr'un Lemn, Ştefăneşti-Şcoala din Vâlcea, Dobruşa din acelaş judeţ, ş. a.). Se găsesc însă şi pridvoare poligonale de un pitoresc deosebit (Zătreni-Vâlcea). Cele mai multe din aceste biserici au ridicată pe pridvor, ca un turnuleţ deasupra acoperişului, clopotniţa.

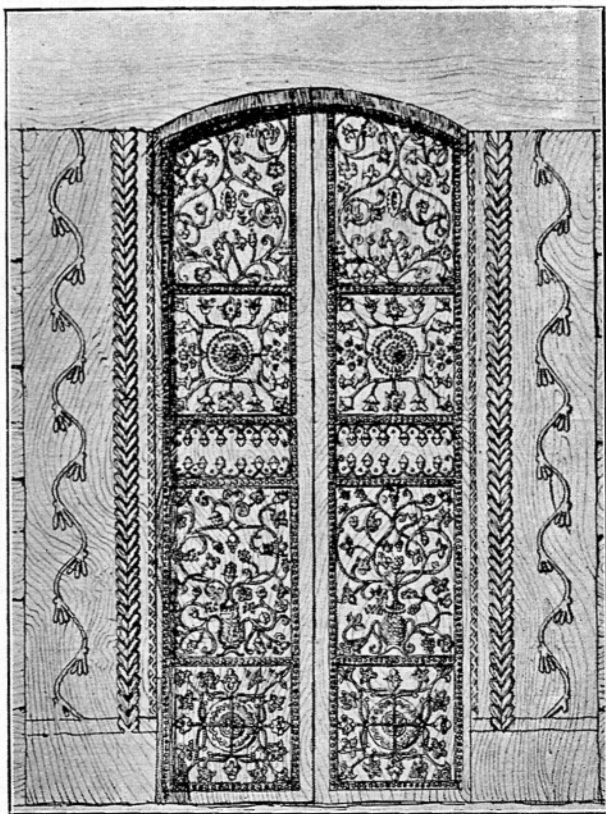

Fig. 10. Uşe de lemn sculptat la biserica din Zătreni-Vâlcea (desen de arh. Titus Evolceanu).

Construcţia este în general bine executată. Pereţii de bârne de brad sau stejar sunt ridicaţi pe o temelie de piatră. La biserica din Grămeşti Costeşti, al cărei plan este deosebit prin aceea că pune în evidenţă atât în interior cât şi în exterior pronaosul, naosul şi absida, prin retrageri succesive (fig. 4), temelia este foarte înaltă, iar aspectul general al bisericii nu se deosebeşte prea mult de o casă oarecare. Portalul acestei biserici este o dovadă şi un remarcabil exemplu de ciopliturі de stil popular.

Acoperişurile sunt în general de şindrilă.

3. Mult mai săracă în avuţii decât Muntenia, Moldova e o ţară bogată în bisericuţe de lemn. Cele mai multe datând din secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea, aceste biserici sunt răspândite în Moldova de Nord, în special pe valea Bistriţei şi în Bucovina.

Tipul de biserică de lemn moldovenească este deosebit şi de cel din Transilvania, şi de cel din Muntenia. Planul este întotdeauna trilobat şi foarte deseori partea de Vest e terminată, ca şi cea de Est, cu o absidă poligo-

nală. Această formă, care nu e proprie lemnului, se datoreşte fără îndoială înrâuririi pe care au exercitat-o bisericile de zid asupra meşterilor populari constructori de biserici de lemn [1]. Inrâurirea aceasta, pentru vremurile mai recente, este şi mai accentuată, şi ea nu se mărgineşte numai la forma planului ci şi la aspectul exterior al construcţiei. Biserica construită din lemn se acoperă cu tencuială, poate şi pentru o mai bună apărare contra frigului, dar mai ales se constată o preocupare în ce priveşte ascunderea adevăratului material din care e construită. Meşterii constructori sau ctitorii, par să fie ruşinaţi de sărăcia lor. Neputând clădi, din lipsă de mijloace, în piatră sau cărămidă, construesc în lemn, căutând să fasoneze construcţia aşa fel ca aspectul ei să nu se deosebească de cel al unei construcţii de zid. Astfel, un exemplu între atâtea, biserica din Dragomireşti-Neamţ (fig. 11), construită din bârne de lemn, este complet tencuită [2]. La absida altarului, talpa este cioplită astfel încât să capete o curbă cât mai apropiată de cerc, iar forma aceasta circulară, improprie lemnului, este corectată din tencuială. Mai mult, acolo unde rămâne aparent (la ferestre şi uşă), lemnul este lucrat, în ce priveşte formele, după tehnica pietrei (fig. 12).

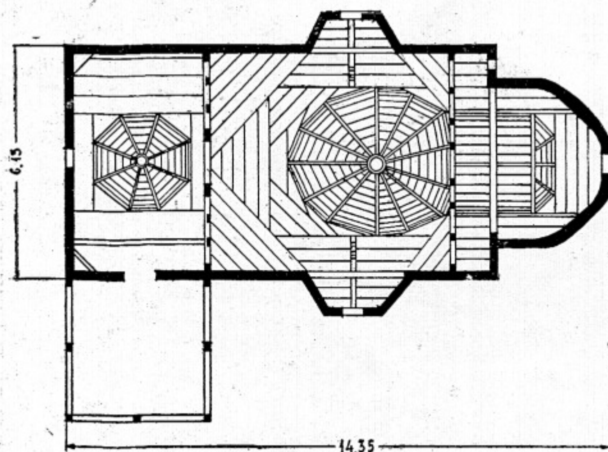

Fig. 11. Biserica din Dragomireşti-Neamţ. Plan.

Dar lăsând deoparte cazurile speciale, vorbind în general, materialul constructiv e de bună calitate : stejar, frasin, sau brad. Construcţia făcută cu bârne cioplite, aşezate orizontal şi îmbinate la colţuri, după unul din procedeele curente (vezi fig. 6 şi 7), se ridică în majoritatea cazurilor pe o bază de zidărie de piatră cu mortar, sau chiar uscată. Bârnele orizontale, la o mare parte din biserici, au fost acoperite (tăbănite) ulterior cu o haină pro-

---

1. Faptul acesta pare să fie admis şi de d. V. Vătăşanu, care vede totuşi în biserica de lemn prototipul bisericii de zid. Cfr. *Contribuţiuni la cunoaşterea bisericilor de lemn din Moldova*, în „Inchinare lui N. Iorga", Cluj, 1931, p. 416.

2. Tencuială de pământ galben şi paie tocate.

tectoare de şipci aşezate vertical, iar altele, după cum am văzut mai sus, au primit un strat de tencuială atât la exterior cât şi în interior (Dragomireşti-Neamţ, Vaduri, ş. a.). Aproape toate aceste biserici au pe latura de Sud (câteodată, mai rar, pe cea de Vest, cum e biserica din cătunul Draga-Neamţ) un pridvor deschis sau închis. Când pridvorul este deschis, stâlpii cari îl susţin, legaţi între ei cu console speciale, sunt foarte frumos şi artistic împodobiţi

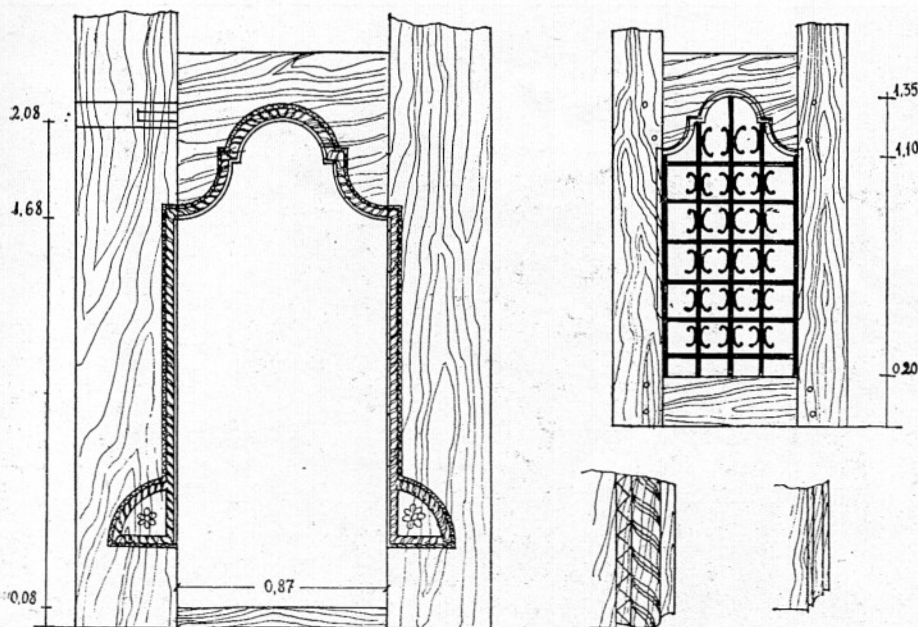

Fig. 12. Uşa şi una din ferestrele bisericii din Dragomireşti.

cu cioplituri (Răpciuni, Broşteni, Schitul Draga, Gura Hangului, Sf. Petru şi Pavel din Cârlibaba, ş. a. : (fig. 16, 17). De obicei, deasupra pridvorului se înalţă clopotniţa, care apare ca un turnuleţ cu balcon sprijinit pe stâlpi şi aşezat deasupra acoperişului (Răpciuni, Broşteni, ş. a.). Câteodată, clopotniţa, care e un simplu turn închis, străpuns numai de ferestre, se înalţă deasupra pronaosului (Sf-ţii Voevozi din Rediu, Itrineşti, fig. 18, ş. a.) şi nu rareori apare chiar într'o construcţie complet izolată de biserică (Bistricioara-Neamţ, Sf-ţii Voevozi din Gura Văii).

Interiorul este împărţit, după cerinţele cultului, în trei părţi : pronaos, naos şi absida altarului. Pronaosul este despărţit de naos printr'un perete de bârne cu deschideri largi în cari lemnul este deseori cioplit şi împodobit (Răp-

ciuni, Gura Văii, etc.). Cele două anexe ale altarului, proscomidia şi diaconiconul, nelipsite, sunt practicate între catapeteazmă şi retragerea absidei altarului. Absida este întotdeuna mai îngustă decât naosul, iar catapeteazma, care separă naosul de încăperea altarului, este aşezată în naos înapoia liniei de separaţie a celor două încăperi, astfel ca să lase loc suficient între ea şi absidă pentru amenajarea anexelor (fig. 15).

Fig. 13. Biserica de lemn din Răpciuni, jud. Neamţ.

Modul de a acoperi cele 3 încăperi ale bisericilor moldoveneşti nu este prea variat, dar formele întrebuinţate, în majoritatea cazurilor, nu sunt proprii lemnului. Cel mai simplu mod de a acoperi o încăpere din lemn ar fi tavanul drept, când un al doilea acoperiş în pantă ar proteja întreaga construcţie. Dar forma aceasta e în general de dată recentă. Învelişul cel mai caracteristic clădirilor de lemn din zona de Nord este învelişul piramidal[1]. Exemplul cel mai frumos de acest fel ni-l oferă biserica din Căbeşti, în Nordul Bu-

1. V. Vătăşanu, *loc. cit.*, p. 417.

covinei (fig. 19). Planul acestei biserici este de o formă foarte proprie lemnului (fig. 20). Pronaosul este acoperit cu un tavan drept, iar naosul cu o piramidă construită din bârne, ale cărei feţe pleacă direct de pe pereţii mărginaşi şi se termină în partea de sus într'un mic disc rotund. Incăperea altarului este acoperită cu un tavan în trei pante. In exterior, pronaosul şi altarul sunt acoperite cu un acoperiş în trei pante, iar corpul central, naosul, se înalţă

Fig. 14. Biserica de lemn din Draga-Neamţ.

deasupra acestora şi se termină cu un acoperiş în 4 pante, acoperiş care nu este altceva decât piramida din interior al cărei extrados a fost îmbrăcat cu şindrilă. Dar această biserică, deşi pe pământ românesc, este caracteristică ţinuturilor de la Nord; de origine galiţiană sau ucrainiană, ea nu poate fi luată în considerare atunci când vorbim de bisericile româneşti propriu zise [1]. Biserica de lemn moldovenească cea românească, dacă a păstrat o

1. Evoluţia modului de acoperire cu bolţi de lemn, pe care D. Vătăşanu, în articolul său mai sus pomenit, caută, cu abilitate, să o stabilească, plecând de la Căbeşti şi ajungând la Bistricioara şi Căliceanca, lângă Cernăuţi, nu mi se pare concludentă.

linie continuă, tradițională, în ce privește modul de lucrare a lemnului și chiar în ce privește modul de acoperire, când este vorba de acoperișul propriu zis, proeminent și cu pante repezi, a avut în schimb drept model biserica de zid. Lăsând de o parte unele elemente decorative, ca rame de

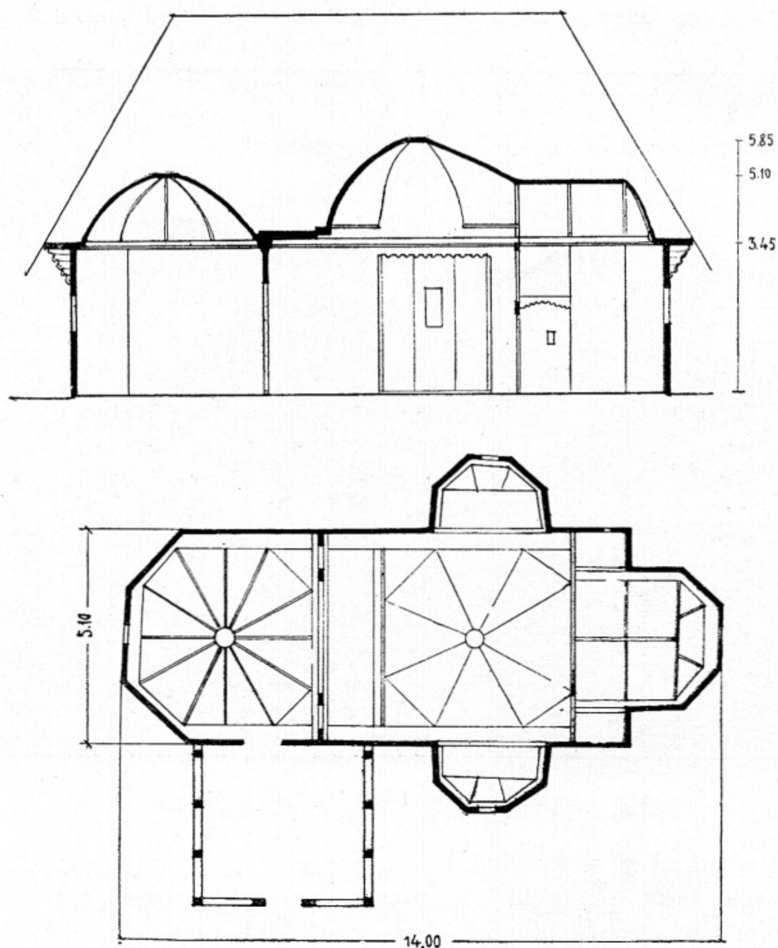

Fig. 15. Biserica din Răpciuni. Secție și plan.

ferestre, brâuri de fringhii răsucite și ocnițe sprijinite pe colonete cu fusuri răsucite (Dragomirești, Horodnicul de jos, ș. a.), elemente a căror proveniență de la arhitectura de piatră este de netăgăduit, bolțile bisericilor de lemn au avut drept model bolțile bisericilor de zid. Incăperile bisericilor

de zid au fost întotdeuna acoperite cu bolţi cilindrice (de obicei pronaosul) şi cu cupole sferice ridicate pe arcuri deseori împodobite cu nervuri. Ori, toate aceste bolţi sunt vizibile numai din interior. In exterior ele rămân ascunse de un al doilea acoperiş, care este acoperişul propiu zis. La bisericile de lemn principiul se repetă întocmai. La cele mai importante (Răpciuni, Broşteni, Dragomireşti, Gura Văii, Gura Hangului, etc.), atât pronaosul cât şi naosul sunt acoperite cu câte o cupolă cu bază poligonală. Faptul

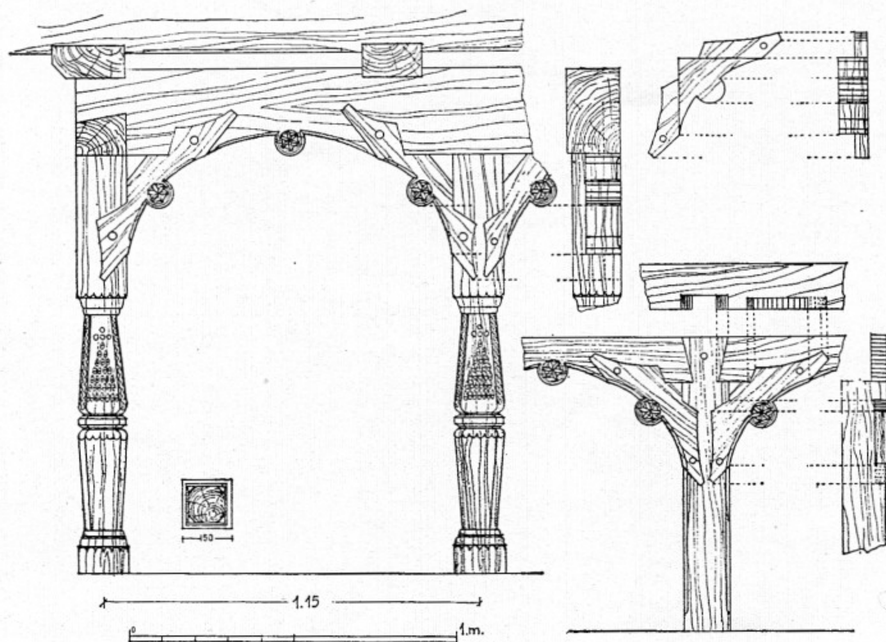

Fig. 16. Detaliul stâlpilor de la pridvorul şi clopotniţa bisericii din Răpciuni.

că aceste cupole sunt inspirate de la cele de zid se poate observa foarte bine la Dragomireşti, la Răpciuni, etc., unde cupolele sunt construite din scânduri îmbinate în lamb şi uluc în nervuri de lemn, cari desemnează, ca şi la cupolele de piatră şi cărămidă (la Trei Ierarchi din Iaşi, sau Dragomirna, de pildă), conturul bolţii. Mai mult, funcţiunea acestor nervuri este, ca şi în cazul cupolelor gotice, constructivă. Ele formează scheletul pe care se construeşte apoi cupola, exact ca la construcţia de zid. Analizând acest fel de construcţie, se constată deci că el nu e propriu lemnului, ci reprezintă o interpretare abilă în lemn a unui mod de construcţie în piatră. Acoperişul propriu zis astupă apoi spre exterior, ca la bisericile de zid, toată construcţia.

Bolta cilindrică se întâlneşte, construită tot pe nervuri (arcuri dublouri), la absida altarului (Răpciuni, Dragomireşti, Broşteni, etc.) şi mai rar în naos (bisericuţa de la Mânăstirea Putna, pe care cronicarii o dau drept cea mai veche biserică din Moldova, dar care de fapt a suferit multe modificări la 1778 şi 1871, Inălţarea S-tei Cruci din Horodnicul de Jos, Călugăriţa, Clit,

Fig. 17. Biserica din Răpciuni. Pridvorul.

etc.). La bisericile de lemn de dată mai recentă, bolta cilindrică, construită din scânduri, se găseşte însă în mod curent.

Acoperişul e construit întotdeuna deasupra bolţilor şi are pante repezi. Materialul cel mai întrebuinţat la acoperire este şindrila, dar locul acesteia este luat din ce în ce mai mult de tablă. Streaşina este foarte proeminentă, iar la bisericile construite cu mare îngrijire, ea se reazimă pe consolele formate din ultimele trei sau patru bârne ale pereţilor laterali, cari, încrucişându-se la colţuri, sunt scoase înafară din ce în ce mai mult. Unul din exemplele cele mai reuşite de acest fel ni-l oferă biserica Sf-ţii Petru şi Pavel din Cârlibaba (fig. 22).

Aspectul exterior al acestor biserici, cu lemnul colorat de vreme, cu streaşina ieşită ca o umbrelă asupra pereţilor simpli şi goi şi cu acopeşirul lor înalt, din care, deasupra pridvorului, răsare turnuleţul cu balcon al clopotniţei, este de un pitoresc remarcabil. Bisericuţa din Răpciuni este în această privinţă exemplul cel mai frumos (fig. 13).

4. Arhitectura românească caracteristică ţinuturilor de dincolo de Carpaţi este arhitectura de lemn. In afară de ctitoriile răzleţe şi mari, construite din zid şi datorite domnilor Moldoveni sau Munteni, (un Ştefan-cel-Mare, Mihai Viteazu sau Constantin Brâncoveanu), biserica trainică de zid construită de mâini româneşti pentru credincioşii religiei creştine ortodoxe este raritate [1]. Cauzele sunt în deobşte cunoscute.

Fig. 18. Biserica din Itrineşti.

Precum Românii din Muntenia şi Moldova n'au avut biserici de zid înainte de întemeierea Principatelor, tot aşa cei din Transilvania, atâta vreme cât n'au fost independenţi, n'au putut construi cu uşurinţă decât biserici şi case de lemn.

Când, către 1100, Ungurii îşi întindeau autoritatea lor asupra ţinuturilor Transilvaniei, Românii trăiau prin aceste locuri în sate întinse, stăpânind păduri, păşuni şi pământ agricol. Ei aveau legea lor bisericească şi obiceiurile lor, cari s'au menţinut până în ziua de azi. Dar stăpânirea ungurească şi propa-

1. Arhitectura românească de zid în Transilvania, date fiind circumstanţele politice, a avut o soartă cu totul diferită de cea din Muntenia şi Moldova. Lăsând deoparte monumentele datorite artei germane şi ungureşti, adică monumentele ridicate cu bogăţie şi lux de stăpânitorii vremelnici ai acestui ţinut, din cercetarea celor câteva bisericuţe de piatră cari au fost până acum mai cu atenţie studiate — vezi V. Vătăşanu, *Vechile biserici de piatră româneşti din jud. Hunedoara*, în „Anuarul Com. Mon. Ist. Secţia Transilvania", 1929, p. 1—222,—se poate constata că cele mai multe din ele au fost ridicate de credincioşii aparţinând ritului catolic. Cu toate acestea, atât cele catolice — exceptând una sau două — cât şi cele câteva ortodoxe, cum sunt bisericuţele din Streiu, Bârsan, Ribiţa, Gurasada, ş. a., — vezi, Vătăşanu, *op. cit.*, — sunt toate foarte mici. Ridicate numai cu scopul de a creea adăposturi de închinare pentru credincioşi, ele au rămas în afara unor preocupări artistice mai înalte. Elementele cari se întâlnesc în planul ca şi în compoziţia faţadelor lor sunt de origini diferite, orientale sau occidentale, şi amestecate fără nici o regulă. Se înţelege deci că interesul acestor biserici este mai mult istoric decât artistic.

ganda catolică n'au fost niciodată favorabile bisericii şi poporului român creştin ortodox. Cu toate acestea, biserica creştină ortodoxă din Transilvania s'a menţinut, şi, în sec. al XIV-lea, preoţimea românească avea chiar în fruntea ei un mitropolit [1]. Faţă de sărăcia lor şi de greutăţile unei vieţi de continuă asuprire, Românii n'au putut clădi însă pentru casa Domnului decât biserici de lemn şi aceste biserici semănate pe întinsul ţinutului românesc sunt o chezăşie a persistenţei şi continuităţii elementului românesc în Transilvania. Faptul acesta este recunoscut şi de studioşii unguri. Astfel, Alex. Marki, în monografia consacrată Judeţului Arad, vorbind despre bisericile de lemn spune : „In plasa Halăngului şi în general în satele româneşti, stau pe coline bisericile de gorun, cioplite adeseori cu gust, ca semn al conservatorismului poporului" [2].

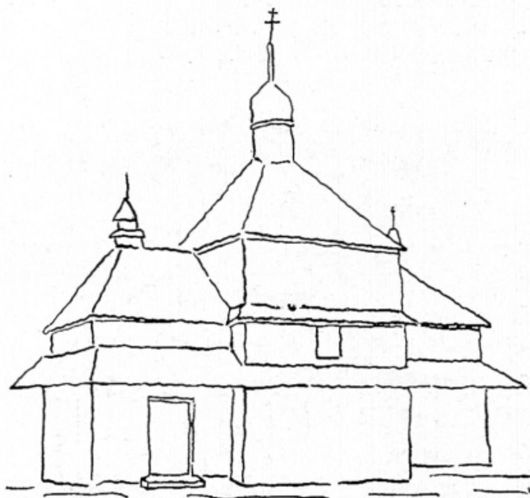

Fig. 19. Biserica din Căbeşti. Infăţişare exterioară.

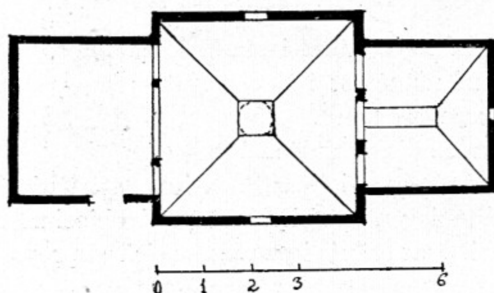

Fig. 20. Biserica din Căbeşti. Plan.

Ca tip de plan, bisericile din Transilvania nu se deosebesc prea mult de cele din Muntenia [3]. Nava dreptunghiulară simplă, împărţită în pronaos şi naos, este nelipsită. In partea de răsărit, această navă se termină întotdeauna cu o absidă, de obiceiu mai îngustă decât biserica, şi care poate fi dreptunghiulară (Rieni jud. Bihor, Poiana-Arad, etc.), poligonală cu trei, patru, sau mai multe laturi (Oci-Arad, Honţişor-Arad, Ghighişeni-Bihor,

1. I. Lupaş, *Istoria bisericească a Românilor Ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 26.

2. Alex. Marki, *Monografia jud. Arad*, apud Coriolan Petranu, *Bisericile de lemn din jud. Arad*, Sibiu, 1927, p. 4.

3. Materialul complet care ar fi necesar pentru un studiu amănunţit asupra bisericilor de lemn din Transilvania încă nu s'a publicat. D. Coriolan Petranu a dat însă la lumină 2 volume foarte preţioase, cari cuprind bisericile din judeţele Arad şi Bihor, cfr. *Bisericile de lemn din jud. Arad* şi *Monumentele istorice ale judeţului Bihor*, Sibiu, 1931. Vezi deasemenea, At. Popa, *Biserici vechi de lemn în Ardeal*, în „An. Com. Mon. Ist." Secţia Transilvania 1930.

Fig. 21. Biserica de lemn din Fildul-de-Sus văzută dinspre Răsărit.

Apahida-Cluj, Fildul de Sus, ş. a.) şi câteodată chiar şi circulară (Ioneşti-Arad). Tipul, foarte răspândit în Moldova, cu două abside, una spre Răsărit şi alta spre Apus, îl găsim şi în Transilvania, în jud. Arad, Someş şi mai ales în jud. Bihor [1]. Un element caracteristic bisericilor ardeleneşti este pridvorul şi porticul deschis, ambele sprijinite pe stâlpi. Acest pridvor se găseşte fie pe faţada de Apus,

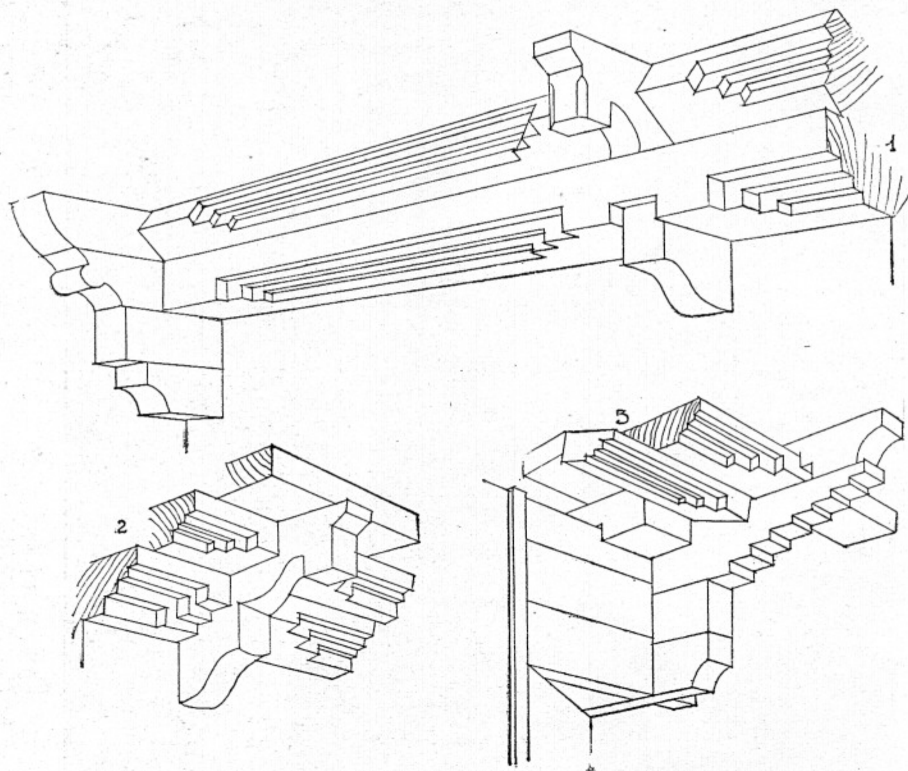

Fig. 22. Biserica sfinţii Petru şi Pavel din Cârlibaba.
Detalii de streaşină: 1. Peretele dinspre Nord. 2. Peretele dinspre Sud. 3. Colţul Sud-Est.

precedând intrarea în biserică, cum e cazul la cele mai multe biserici din Maramureş, unde îl găsim câteodată şi cu etaj (fig. 28), fie pe latura de Sud, pe care se găseşte în acest caz şi intrarea (Honţişor-Arad, Mierag-Bihor), fie pe laturile Sud şi Vest (Pleşcuţa-Arad, Borumbaca-Bihor), fie, însfârşit, pe cele două faţade laterale, cum e cazul la unele biserici din jud. Bihor (Brusturi, Piclău, Tilecuş, etc.). In toate aceste cazuri, de obicei, pridvorul de pe latura pe care se găseşte intrarea e pus în evidenţă [2]. Trebueşte observat însă că pridvorul

1. Vezi Coriolan Petranu, *op. cit.*; At. Popa, *loc. cit.*
2. Coriolan Petranu, *Monumentele din Bihor*, p. 14.

stabilit în lungul laturilor Sud și Nord pare mai de grabă a avea rolul unor stâlpi așezați în lungul pereților, cu scopul de a sprijini streașina, care e foarte mult ieșită. Modul de construcție și așezarea acestor stâlpi pare să justifice această aserțiune [1]. Biserica din Mierag-Bihor, sau cea de lângă Cheile Turzii (fig. 23), sunt foarte edificatoare în această privință. Unde pridvorul lateral nu există, streașina se sprijinește, ca și în Moldova, pe ultimele grinzi ale pereților laterali, cari, întretăindu-se la colțuri, se prelungesc din ce în ce mai mult, astfel încât ultima iese în afară cât streașina.

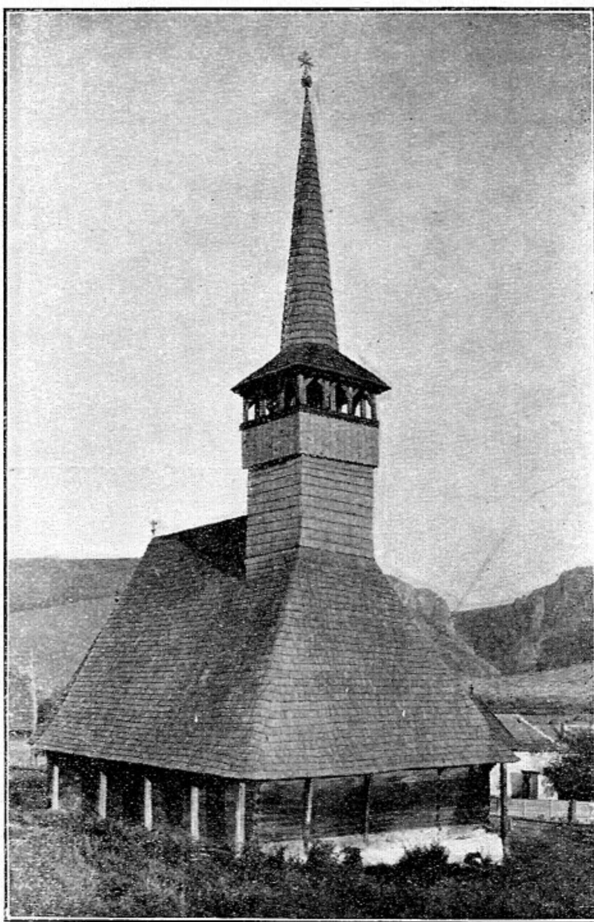

Fig. 23. Biserică de lemn lângă Cheile Turzii.

Pereții sunt construiți din bârne așezate orizontal (Blockabau) și sunt ridicați de obiceiu pe o temelie de zid.

In ce privește modul de acoperire al interiorului, forma cea mai întrebuințată este bolta cilindrică. Pronaosul este în general acoperit cu un tavan drept. Un sistem de grinzi puternice așezate peste tavan sprijinește turnul clopotniței, care este ridicat întotdeuna deasupra pronaosului (fig. 24). Bolta cilindrică acoperind naosul este construită din bârne dispuse în lung și întărite, când e mai lungă, de unul sau mai multe arcuri dublouri, întinse, acestea din urmă, de câte o grindă așezată în planul de naștere al bolții și unind între ei

1. D. Coriolan Petranu, făcând această observație se întreabă chiar dacă nu nevoia de a sprijini streașina a fost origina pridvorului lateral. Cfr. Petranu, *Monumentele din jud. Bihor*, p. 14.

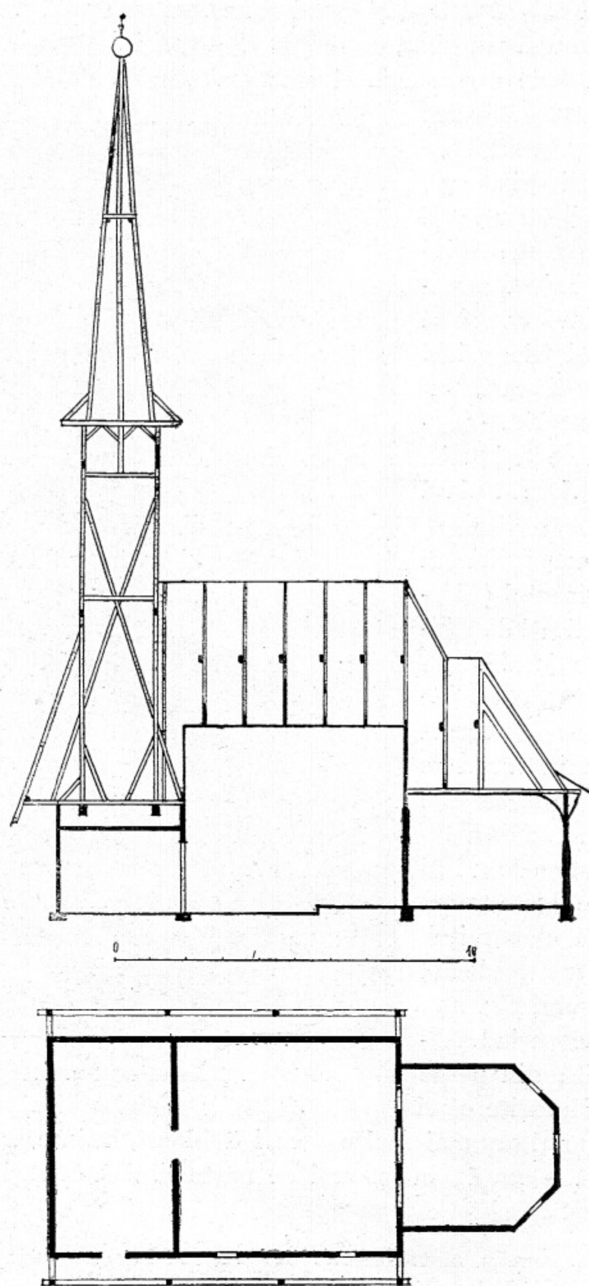

Fig. 24. Biserica din Tilecuş-Bihor. Secţie şi plan.

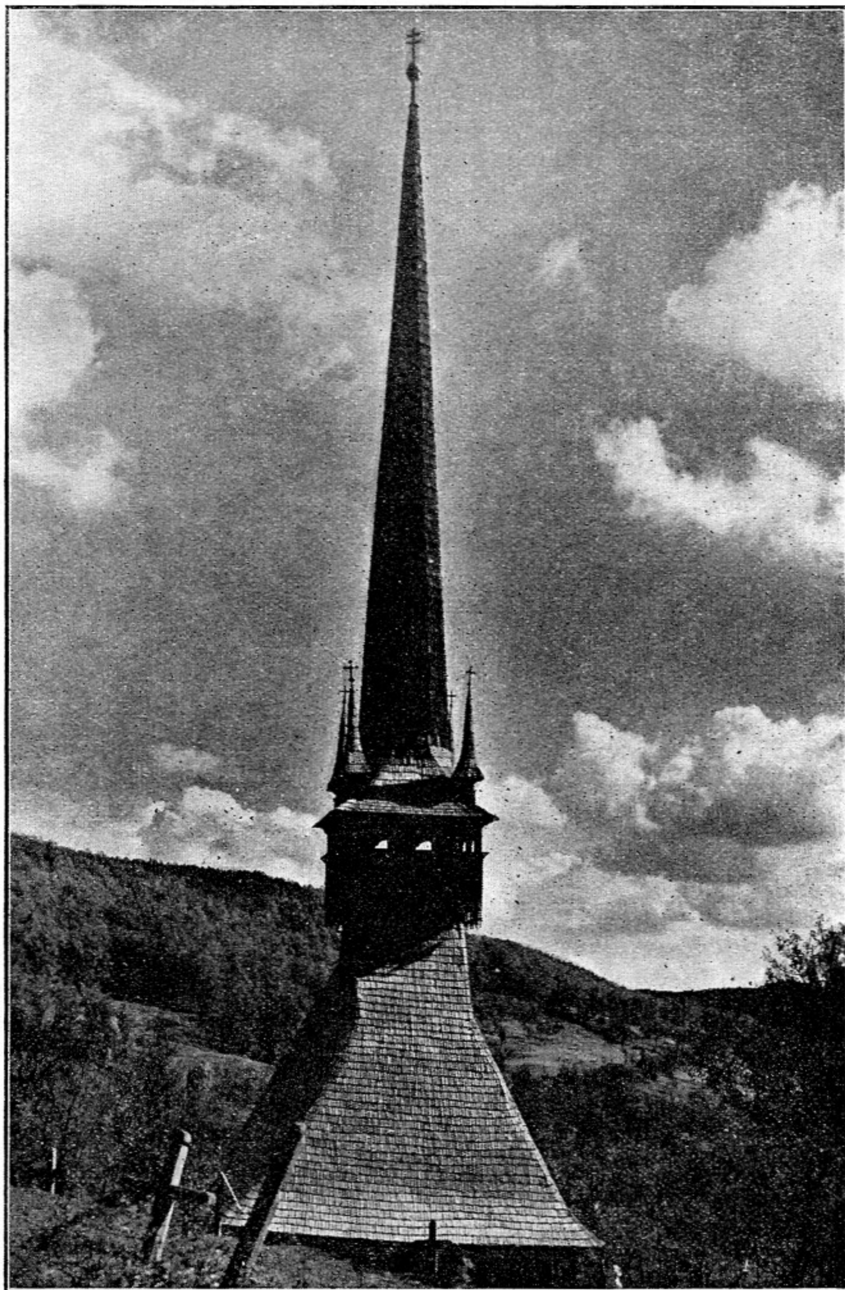

Fig. 25. Biserica de lemn din Fildul-de-Sus. Turnul clopotniței.

pereţii Nord şi Sud. Un acoperiş de şindrilă cu pante repezi şi streşini proeminente încoronează apoi întreaga construcţie.

Pe când interiorul bisericilor este liniştit şi simplu, prezentând caracterul special construcţiilor de lemn, exteriorul, în ce priveşte partea superioară a edificiului, are un foarte pronunţat aer gotic, datorită înrâuririi pe care a avut-o asupra arhitecturii de lemn arhitectura de zid contemporană. Acest caracter gotic este accentuat în special de clopotniţă care răsare din acoperiş şi se înalţă spre cer ca un adevărat turn de catedrală gotică. Acest turn este prevăzut, la bisericile de construcţie îngrijită, cu un foişor deschis pe stâlpi, care constitue camera clopotelor. Câteodată turnul prezintă chiar două foişoare suprapuse (Curechin). Deasupra foişorului se înalţă un elegant coif piramidal, care, deseori, este întovărăşit de patru turnuleţe, foarte mici, aşezate la bază (fig. 25). Acest coif cu turnuleţe, care se găseşte în mod curent în Bihor, Cluj şi Sătmar, este o urmă a înrâuririi arhitecturii culte occidentale [1].

Din punct de vedere al liniilor exterioare şi al arhitecturii turnurilor în special, bisericile din Transilvania pot fi deosebite în două categorii: una de influenţă gotică, alta de înrâurire barocă. Turnul gotic este prevăzut cu balcoane şi acoperit cu un coif foarte înalt, care de multe ori are aspectul unei săgeţi (Fildul de Jos). La bisericile de înrâurire barocă al căror plan este cel obişnuit comun, turnurile sunt greoaie. N'au balcoane, ci o simplă încăpere prevăzută cu ferestre, iar coiful este compus din acoperişuri suprapuse în formă de bulbi. Aceste turnuri apasă asupra bisericilor, dându-le în general un aspect mai greoi şi frământat (Biserica din Agriş-Bihor: fig. 26 ş. a.).

Un aspect deosebit prezintă exteriorul bisericilor din Maramureş (fig. 27—28). Lucrate cu o artă constructivă remarcabilă, au aproape toate pe faţada de Vest pridvoare deschise, spijinite pe stâlpi cu admirabile ciopliturl. Acoperişul acestor pridvoare rămânând sub streaşina acoperişului navei centrale, se continuă de jur împrejurul bisericii, formând un fel de poală proeminentă. Această poală, menită să apere contra ploilor ferestrele mici cari luminează interiorul, este fără îndoială o interpretare a acoperişurilor dela bisericile din Bucovina sau din Polonia.

Ornamentaţia la bisericile din Transilvania este în general foarte bogată. Stâlpii pridvorului, nervurile de bolţi şi în special chenarele de uşi şi ferestre dau o dovadă de bogăţia de modele şi de priceperea populaţiei indigene de a lucra cu gust şi mare artă lemnul, singurul material pe care fără multă chel-

1. Vezi pentru această chestiune părerile d-lui Coriolan Petranu, *Origina turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal*, în „Inchinare lui N. Iorga". p. 336—342.

tuială îl avea la îndemână[1]. Motivele sunt în general de origină populară : crestături în diverse sensuri, flori sau stele încercuite, ramuri, etc., dar foarte des sunt întrebuinţate şi motive speciale tehnicei de piatră, ca fringhii răsucite, zimţi, etc.

Fig. 26. Biserica din Agriş. (După Coriolan Petranu, *Bisericile din jud. Bihor*).

Aceste biserici din Transilvania, deşi au suferit în ce priveşte exteriorul influenţa arhitecturii gotice şi baroce, ceea ce nu le scade cu nimic valoarea, au avut la rândul lor o puternică influenţă asupra arhitecturii de lemn din ţările

1. Vezi, pentru aceasta, frumoasele exemple date de Coriolan Petranu, *Monumentele din Bihor*, pl. LXXXIX—C.

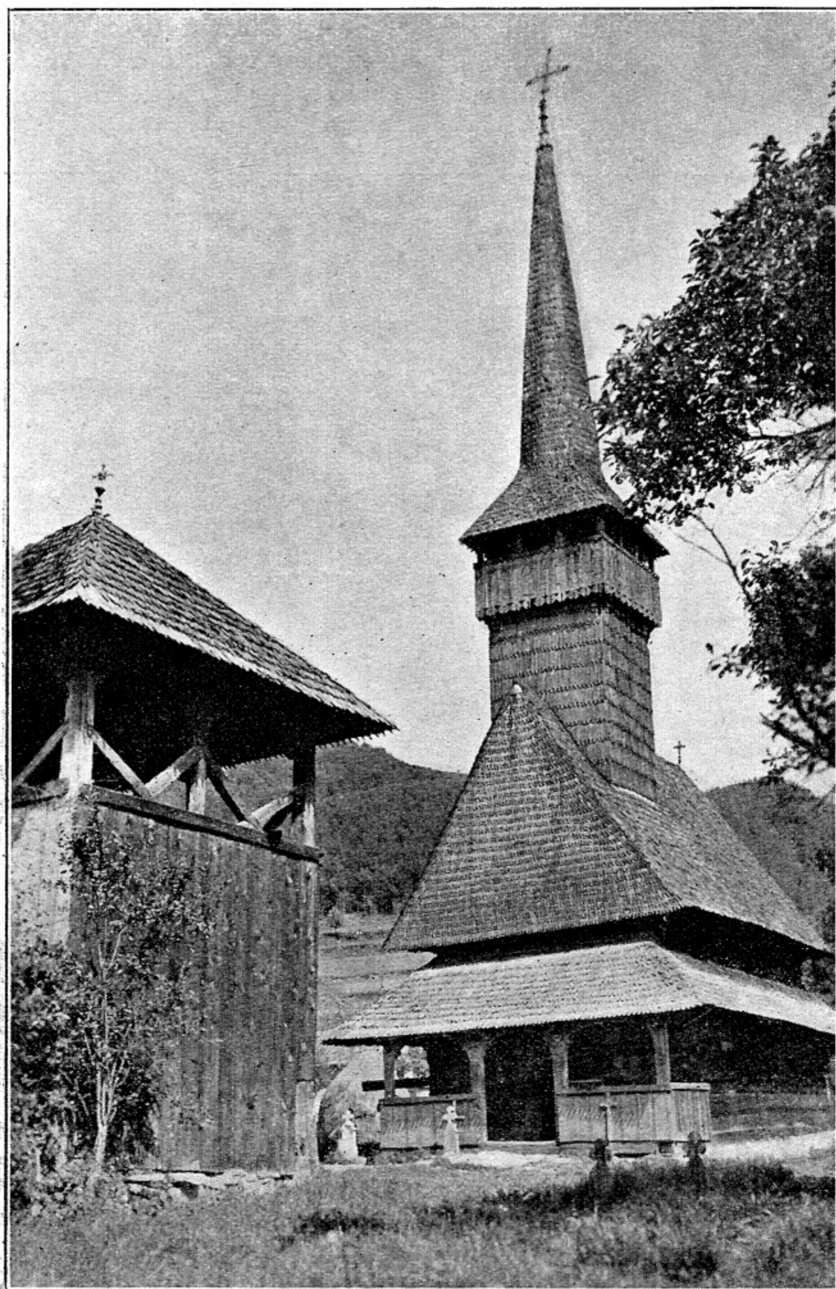

Fig. 27. Biserica din Bârsana-Maramureş.

Fig. 28. Biserica din Cuhea-Maramureș.

Fig. 29. Biserica de lemn din Dobronăuţi jud. Cernăuţi.

vecine Transilvaniei dela Nord şi Nord-Vest. S'a afirmat chiar, vorbindu-se despre bisericile din Cehoslovacia, din regiunea Pod-Karpacka Rus, că acestea n'ar fi putut exista fără influenţa arhitecturii din Transilvania [1].

In ce priveşte imitaţia arhitecturii gotice de piatră de către acea de lemn, trebue să admitem însă că nimic nu e forţat şi servil. Aşezarea turnului-clopotniţă, foarte elegant şi înalt, cu galeriile şi cu coiful lui foarte ascuţit, deasupra acoperişului, ca un călăreţ [2], adună într'un mod admirabil către faţadă toate liniile verticale ale acoperişului, topindu-le, pe măsură ce turnul se înalţă, într'o admirabilă armonie de forme gotice, care n'ar fi putut să fie redate în arhitectura de piatră, ceea ce e o însuşire remarcabilă şi specifică arhitecturii de lemn din Transilvania.

1. Zaloziecky, *op. cit.*, p. 37.
2. „Dachreiter", după expresia lui Zaloziecky.

CAP. II.

Arhitectura în Principatul Țării Românești dela origini la Mircea cel Bătrân.

1. Epoca nesigură a înrâuririlor occidentale.

In vremea când Basarab I, întemeiează, către 1330, Principatul Țării Românești, ținuturile stăpânite de dânsul, cum am văzut, n'aveau clădiri bisericești de zid [1]. Primele clădiri de acest soiu au fost ridicate, după cum pare natural, în timpul primului stăpânitor independent. Cât de numeroase vor fi fost însă aceste zidiri de început și cât de importante, nu putem spune. Nici un document nu ne vorbește cu preciziune despre ele. Totuși știm în mod sigur că în 1352, adică în anul morții marelui Basarab I, existau în Țara Românească, pe lângă alte construcții militare sau civile, trei biserici: *Sf. Niculae Domnesc* din Curtea de Argeș, care se păstrează în întregime și este una dintre cele mai prețioase și vechi podoabe ale arhitecturii muntenești, *Sân Nicoară* din acelaș oraș, acum pe deantregul ruinată, și o biserică de stil romanic în Câmpu-Lungul Muscelului, dela care nu ne-au mai rămas însă decât urmele fondațiilor.

Cărui Domnitor se datoresc aceste ctitorii?

Dacă am ține seama de faptul că Basarab I a murit la 1352, așa cum

1. In săpăturile recent făcute la Turnu-Severin, s'au găsit, în curtea liceului de acolo și în grădina publică, urmele a două bisericuțe de tipul cel mai simplu de plan bizantin. Cfr. N. Ghika-Budești, *op. cit.*, fig. 14 și 15. Aceste bisericuțe, de origine sârbească, existau înainte de sec. al XIV-lea (Ghika, *ibid.* pag. 7), dar ele nu pot fi socotite ca monumente românești întrucât pe acea vreme principatul Țării Românești nu exista. Mai mult încă, dintre domnii români urmași ai lui Basarab întemeetorul, primul care stăpânește în mod efectiv Severinul este Vladislav Vlaicu (1364—1380), Cfr. N. Iorga, *op. cit.* pag. 70.

ne spune o inscripţie sgâriată pe peretele de Miază-Noapte al bisericii Sf. Niculae, atunci aceste lăcaşuri de închinare, cari existau la acea dată, ar putea fi socotite ca ctitorii ale primului voevod. Dar se pare că încă de pe la anul 1340 treburile Domniei în Ţara Românească erau conduse de Niculae Alexandru, fiul lui Basarab I, pentrucă acesta din urmă, deşi a continuat să fie stăpânitorul de drept al ţării, după toate probabilităţile, se retrăsese, poate de bătrâneţe, poate din cauză de boală, la Câmpu-Lung, unde a şi murit în 1352. Dacă bisericile pomenite mai sus au fost ridicate între 1340 şi 1352, ceea ce e probabil, atunci e firesc să admitem că ele se datoresc mai de grabă lui Niculae Alexandru.

Cât priveşte biserica romanică din Câmpu-Lung, unde a fost îngropat Niculae Alexandru şi, după cât se pare, şi bătrânul Basarab, ea este cea mai veche biserică românească de zid de care avem cunoştiinţă, şi, dintre toate, dat fiind stilul ei, e singura care ar putea fi pe drept socotită ctitorie a primului domnitor.

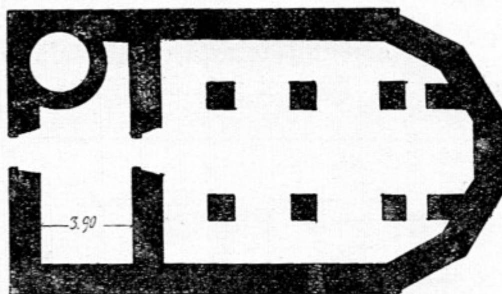

Fig. 30. Planul bisericii romanice din Câmpu-Lung.

Nu ştim ce înfăţişare avea, fiindcă a fost dărâmată cu vremea şi înlocuită cu o biserică nouă sub care însă, în urma cercetărilor speciale cari s'au făcut în 1925, au fost descoperite temeliile vechei biserici al cărei plan era de formă dreptunghiulară, terminat către răsărit cu o absidă poligonală. Interiorul era împărţit, după cerinţele cultului creştin ortodox, în două încăperi : una mai mică, prima în care se pătrundea venind de afară, care era pronaosul, şi una mai mare, naosul. Acesta din urmă, foarte mare în raport cu pronaosul, era împărţit în sens longitudinal, după moda bisericilor din Occident, în trei nave, de două şiruri de stâlpi de secţiune patrată. Peste navele laterale, cari erau pe jumătate mai înguste decât nava centrală, exista desigur — ca şi la biserica Rădăuţilor, cu care ctitoria lui Basarab se asemăna fiind totuşi de forme mai rudimentare [1], — o galerie continuă la care se ajungea printr'o scară în spirală, a cărei cajă se găsea în colţul din stânga al pronaosului (fig. 30).

După caracterele pe cari le prezintă în plan, această biserică, zidită de meşteri aduşi probabil din Ardeal, aparţine arhitecturii romanico-gotice, care în acea vreme era încă la modă în ţările din Nordul şi Occidentul Europei.

1. Vezi mai departe pag. 234 şi fig. 203 şi 204.

Desigur că biserica romanică din Câmpu-Lung nu este singurul monument de înrâurire occidentală care s'a ridicat pe pământul Țării Românești. La început, alături de alte biserici romanice sau gotice, cari se vor fi clădit în diverse părți[1] și despre cari noi nu mai știm nimic, s'au construit, tot după moda occidentală, cetăți de apărare și palate domnești, a căror existență este dovedită de câteva mormane de ruine. Așa, de pildă, există în Argeș, pe o culme împădurită, zidurile învechite ale cetății numită Poenari, care a fost cetatea cea veche a Argeșului, iar mai la vale, la marginea orașului actual, lângă vestita biserică a Sfântului Niculae, există ruinele palatului domnesc, fosta reședință a primilor domni români stabiliți la Curtea de Argeș.

2. Epoca înrâuririlor bizantino-constantinopolitane.

Dar curentul de artă occidentală, care determină la început zidirea bisericilor, a cetăților și palatelor domnești după moda artei gotice și romanice, slăbește, și înrâurirea lui asupra construcțiunilor românești dispare de îndată ce voevozii români încep a avea legături cu imperiul bizantin și cu marea capitală a acestuia, Constantinopolul.

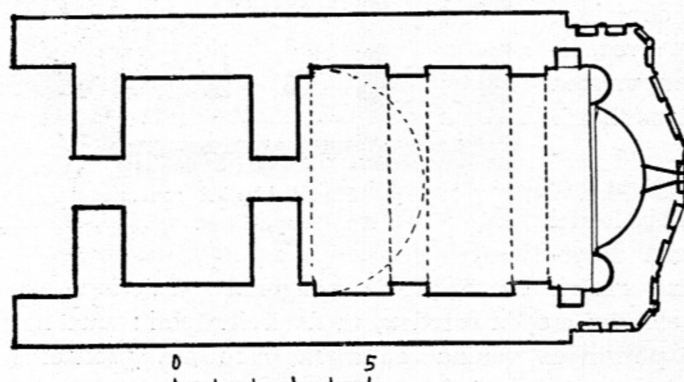

Fig. 31. Biserica Sân Nicoară din Curtea de Argeș. Plan.

Nu mai mult decât chiar al doilea voevod stăpânitor al Țării Românești, abia întemeiate, Niculae Alexandru, își organizează curtea sa după curtea împăraților bizantini, așa după cum era alcătuită cea a vecinilor săi, a țarilor din Vidin și Târnova. Tot acest voevod aduce la Curtea de Argeș un episcop, căruia i s'a zis „exarh", adică delegat statornic al Patriarhiei din Constantinopol.

Un domn ca acesta, care avea curte bizantină și episcop bizantin, nu

1. Urmele unei biserici gotice au fost descoperite la Turnu-Severin în aria castrului Drobetis, unde o absidă de stil gotic este alipită unei construcții ce pare de epocă romană. Cfr. Ghika, *op. cit.*, p. 6.

mai putea de acum să zidească lăcaşuri de închinare decât după stilul şi cerinţele cultului bizantin, şi încă după cel al capitalei imperiului. Astfel, Niculae Alexandru, după ce va fi desăvârşit biserica de stil romanic din Câmpu-Lung, zidită de tatăl său, pune să se construiască la Curtea de Argeş, lângă casele domneşti de acolo, o biserică mare de stil bizantin pe care a închinat-o sfântului al cărui nume îl purta el însuşi.

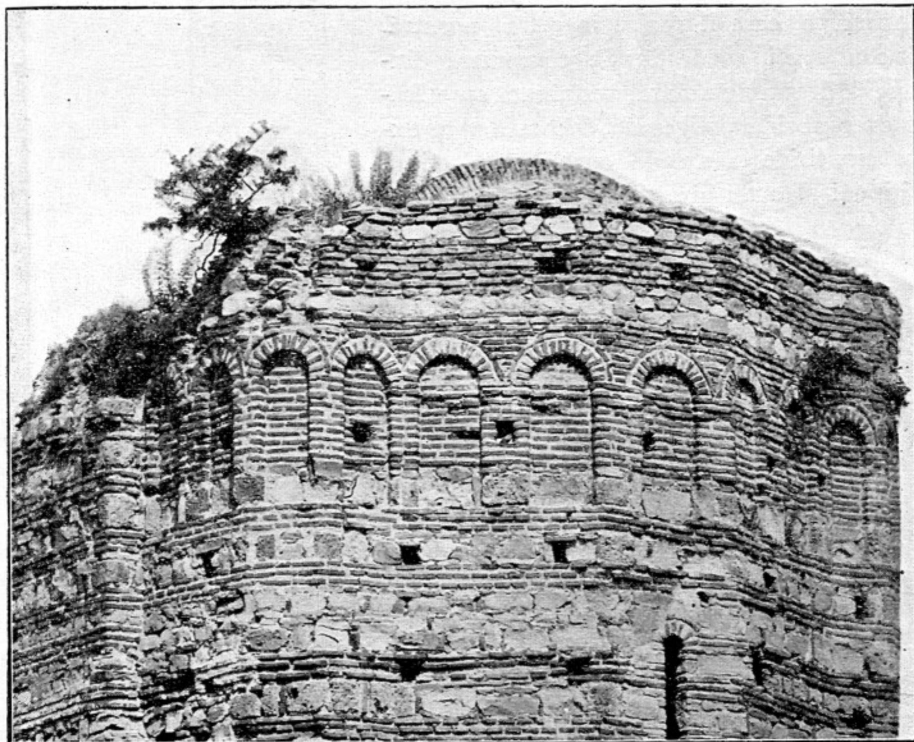

Fig. 32. Biserica Sân Nicoară din Curtea de Argeş. Partea superioară a absidei.

Aceasta este biserica Sf. Niculae Domnesc.

Bisericuţa Sfântului Nicoară [1], ale cărei ruine pitoreşti se văd şi azi pe o ridicătură de deal deasupra orăşelului, fusese zidită poate cu puţin înaintea bisericii mari dela Curtea Domnească. Tradiţia populară o atribue unei Doamne catolice, „Marghita", care ar fi fost soţia legendarului întemeietor al Ţării Româneşti, Negru Vodă. Dacă avem în vedere indicaţiile pomelnicului dela

1. Nicoară în graiul poporului însemnează tot Niculae.

biserica din Câmpu-Lung, această Marghița a tradiției ar putea să fie Maria, prima soție a lui Niculae Alexandru, deși catolică a fost cea de a doua soție a voevodului, Doamna Clara.

Bisericuța aceasta, foarte prețioasă ca monument istoric, care, după arhitectura ei și mai ales după felul cum e conceput planul (fig. 31), n'a putut fi, așa cum vrea tradiția, catolică, ci creștină ortodoxă, este primul exemplu de arhitectură bizantină pe care îl găsim în țara noastră. Era o construcție modestă. Se compunea dintr'o navă dreptunghiulară, terminată spre Răsărit cu o absidă poligonală, decorată spre exterior cu firide și arcade oarbe, după tipul tradițional al artei bizantine orientale și provinciale (fig. 32). Interiorul era împărțit într'un pronaos de formă dreptunghiulară și într'un naos, mai lung, care era separat de cel dintâi printr'un zid plin și gros străpuns de o ușe îngustă. Absida în interior este în arc de cerc și are în dreapta și stânga două nișe semi-circulare mult mai mici, două absidiole, cari constituesc cele două anexe principale ale altarului, proscomidia și diaconiconul (fig. 33). Semicalota care acopere absida centrală este construită din cărămizi înguste, dispuse, după procedeul

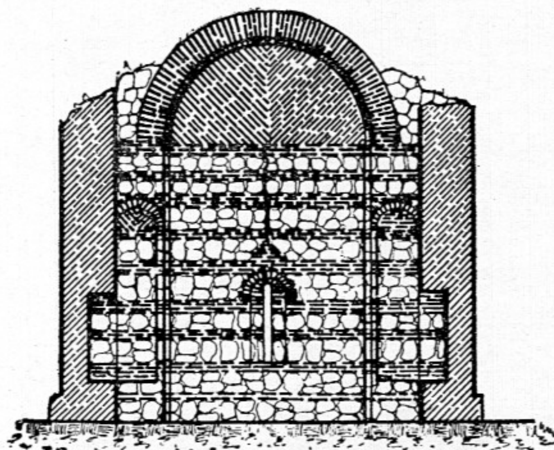

Fig. 33. Biserica Sân Nicoară
Absida văzută din interior. (După N. Ghika-Budești).

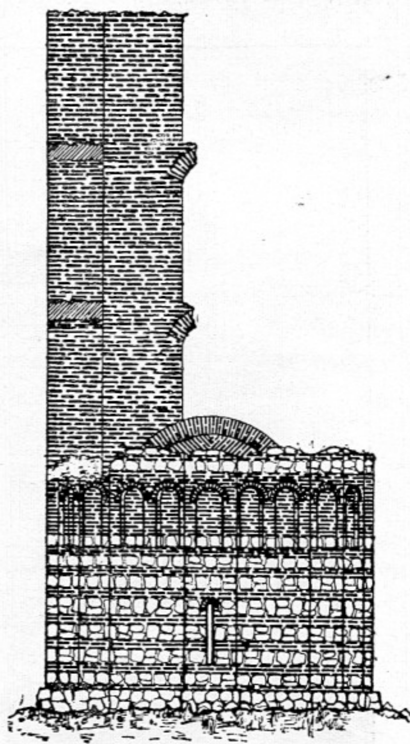

Fig. 34. Biserica Sân Nicoară văzută dinspre Răsărit.
(După N. Ghika-Budești).
Pilonul de zidărie de cărămidă care se vede în fund a fost un turn, poate de observație, poate clopotniță, adăugat bisericii mai târziu.

tehnicei bizantine[1], în evantai[2]. Naosul, aşa după cum reese foarte clar din plan şi din zidurile cari se mai ţin şi azi în picioare, era acoperit cu o boltă semicilindrică, continuă, întărită de două arcuri dublouri.

Intermediari în transmiterea acestui nou fel de a clădi se pare că ne-au fost, la început, popoarele balcanice, cari aveau, pe vremea când Principatul Ţării Româneşti abia se întemeiase, o instituţie bisericească bine organizată şi un număr important de construcţii religioase zidite după cerinţele arhitecturii bizantine[3].

Dar stilul curat bizantin, cel care strălucise la Constantinopol în veacurile XI şi XII, ni-l înfăţişează în toată frumuseţea şi puritatea lui, biserica Sf.

---

1. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1883, p. 76.

2. La fel este construită semicalota absidiolei din stânga. La cea din dreapta cărămizile sunt dispuse pe lat. Dealtfel, raza sferei fiind mică, absidiolele puteau fi acoperite oricum.

3. Asupra originii bisericii Sân Nicoară părerile sunt împărţite. D. N. Ghika-Budeşti o socoteşte înrudită cu paraclisul *Bogdan-Serai* din Constantinopol (*op. cit.* p .11), lucru oarecum discutabil, mai ales când este vorba de sistemul de bolţi. Vezi planul paraclisului în N. Ghika-Budeşti, *ibid.* fig. 18.

D. O. Tafrali crede, în schimb, că Sân Nicoară nu-i decât o capelă făcând parte din seria de bisericuţe de tipul acelora din Trapeziţa de lângă Târnova. Cfr. O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtea de Argeş*, Paris, 1931, p. 30. G. Balş, în urma publicării cărţii d-lui Tafrali, combate părerile acestuia arătând motivele pentru cari el socotea că nu se poate încă afirma, mai ales numai prin comparaţie de planuri, cum face d-l Tafrali, că Sân Nicoară se trage din seria de capele bulgăreşti mai sus pomenite. Cfr. G. Balş, în *Byzantion*, VII, 1932, p. 599—601.

Că planul bisericuţei Sân Nicoară este asemănător cu cel al câtorva capele din Trapeziţa, după cum este asemănător şi cu cel al bisericii Sf. Dumitru din Târnova, datând din sec. al XII-lea (vezi André Protitch, *L'Architecture bulgare*, Sofia 1924, p. 26 şi fig. 21) lucrul este evident, dar pilaştrii angajaţi în zidurile laterale la foarte multe din aceste capele — V, VII, XIII, etc. — nu susţineau, aşa cum crede d-l Tafrali, o calotă sferică, întrucât arcurile dublouri cari uneau aceşti pilaştri formau un dreptunghi foarte alungit în sensul transversal. Nu înseamnează că pe un astfel de dreptunghi nu se poate ridica o cupolă, dar în acest caz un sistem complicat de arcuri ar fi trebuit să aducă planul dreptunghiular la o bază patrată, care ar fi fost mult mai mică. Despre aşa ceva însă nu poate fi vorba nici la capelele bulgăreşti mai sus pomenite şi nici la Sân Nicoară, unde cele două arcuri dublouri din naos, ale căror picioare există încă, dau indicaţii sigure asupra bolţii care acoperea biserica, şi care nu putea fi decât un semicilindru. La Adormirea Maicii Domnului, sau Biserica Olari, tot din Curtea de Argeş (fig. 381), pe care D. Tafrali o socoteşte ca datând din anul 1300, naosul, a cărui structură diferă de cea de la S. Nicoară, este în adevăr acoperit cu o cupolă.

Biserica însă, „prenoită cu zidărie în 1869'' cum ne spune inscripţia în care se citeşte şi data tradiţională de 1300, este din a doua jumătate a sec. XVII; dovadă forma planului şi traseul bolţilor caracteristice acestei vremi. Schiţa de plan publicată de D. Tafrali nu corespunde cu realitatea. Vezi planul exact în N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia Arhitecturii în Muntenia*, partea 3-a, Bucureşti, 1933, pl. CCXLI. Asupra inconsistenţei tradiţiei cronologice acceptate de D. Tafrali, vezi Tocilescu *Biserica Olari din C. de Argeş*, în „ An. Acad. Rom., 1886, VIII, S. II-a, p. 158.

Niculae Domnesc, ctitoria lui Niculae Alexandru. Biserica Domnească din Curtea de Argeş a fost zidită cu puţin înainte de anul 1352. O inscripţie în limba slavonă, descoperită după răsboi, şi care fusese zgâriată pe mortarul

Fig. 35. Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeş.

proaspăt al zidului dinspre Miază-noapte al bisericii cu ocazia morţii lui Basarab I, ne dovedeşte aceasta [1]. Intr'adevăr, în interior, pe partea de jos a

1. Cercetătorii monumentelor noastre şi istoricii au datat în mod diferit această biserică, Grigore Tocilescu o socotea din secolul al XIII-lea (cfr. „Analele Academiei", 1886, Tome VIII. S. II-a, p. 161); la fel lasă să se înţeleagă Al. Odobescu, *Opere complete*, vol. III. 1908, p. 22, iar Petre Antonescu, judecând-o numai după arhitectură şi comparând-o cu bisericile asemănătoare din Constantinopol, a fost condus să o atribue epocii dintre secolii al IX-lea şi al XI-lea, cfr. *Arhitectura religioasă la Români*, extras din „Literatura şi Arta Română", Bucureşti, 1908. D. Onciul, I. Bogdan şi N. Iorga, într'un raport adresat Comisiunii Mon. Ist. o arătau ca începută

peretelui din stânga al naosului, se poate citi: „*In anul 6860* (adică *1352*) *la Câmpu-Lung, a murit marele Basarab Voevod*", ceea ce însemnează că la acea dată, dacă biserica nu era chiar în construcție, fapt care ar explica în parte ușurința cu care s'a săpat în mortarul dintre două șiruri de cărămizi inscripția mai sus pomenită, era în orice caz netencuită. Săvârșirea lăcașului s'a făcut apoi cu încetul, ceva mai târziu, dar biserica era în orice caz gata în vremea lui Niculae Alexandru, care își îngropase chiar în ea un copil [1]. Pictura se pare însă că a fost făcută mai târziu de Radu I, voevod de scurtă și nu deajuns de bine cunoscută domnie, dar de vrednică și rodnică activitate constructivă, fapt pentru care urmașii săi l-au confundat, se pare deseori, cu legendarul Negru-Vodă, întemeietor de Țară și ctitor de numeroase biserici și mânăstiri [2].

Biserica Sf. Niculae Domnesc este monumentul cel mai important și de cel mai curat stil bizantin pe care îl avem în Muntenia. E de dimensiuni mari [3], și are un plan dreptunghiular, în aparență foarte simplu, terminat

---

de Basarab și zugrăvită de urmașii săi Alexandru și Radu I. cfr. „Bul. C. M. I.", 1915, p. 141—143. D. Onciul revenind asupra chestiunii și bazându-se pe considerațiuni de ordin istoric în legătură cu pictura bisericii, întărește afirmațiunile raportului precedent; cfr. *In chestia bisericii Domnești de la Curtea-de-Argeș*, „Bul. C. M. I.", 1916, p. 49—65. Separat, și după descoperiri nouă, D. N. Iorga atribue biserica lui Nicolae Alexandru (1340—1364); cfr. *Istoria Poporului Românesc*, p. 19. D. C. C. Giurescu crede însă că a fost începută tot de Basarab și numai terminată de Niculae Alexandru; cfr. *op. cit.*, p. 361. D. O. Tafrali, după ce contestă, cu sau fără dreptate, autenticitatea unei părți din inscripția descoperită după războiu pe peretele de Nord al bisericii, făcând unele considerațiuni de ordin istoric religios și având în vedere alte inscripții pe cari d-sa spune că le-a putut descifra pe primul strat de pictură și dintre cari una ar fi conținut chiar data de 1261, crede că biserica a fost zidită între 1236—1240 și pictată 21 ani mai târziu, adică la 1261; cfr. *Monuments byzantins de Curtea-de-Argeș*, p. 304 și urm.; pentru inscripțiile de pe picturi vezi și D. Onciul, *loc. cit.* p. 49—65.

1. C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 411.

2. C. C. Giurescu, *ibid.* Intr'un articol recent, D. Aurel Sacerdoțeanu, studiind temeliile unor ziduri vechi din jurul bisericii precum și resturile de zidărie găsite sub pardoseala actualei biserici, ajunge la concluzia că pe acest loc a existat o bisericuță anterioară domniei lui Basarab și că aceasta dărâmându-se Nicolae Alexandru a zidit în locul ei biserica Sf. Niculae. Zidirea acesteia din urmă s'ar fi făcut după 1343, dar biserica era gata, cu picturi cu tot, înainte de 1369 (cfr. *Mormântul de la Argeș și zidirea bisericii Domnești*, extras din „Bul. C. M. I." Fasc. 84, 1935, p. 1—12) Considerațiunile pe cari d-sa se bazează ca să stabilească data 1368, deși logice, mi se par totuși nesuficiente. In legătură cu aceasta, d-sa crede deasemenea că mormântul descoperit în 1920 în Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, nu este nici al lui Basarab, așa cum spune d-l N. Iorga, *op. cit.*, p. 19, nici al lui Radu I, așa cum crede d. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 415—418, ci al unui voevod dinaintea lui Basarab îngropat în vechia biserică.

3. Dimensiunile exterioare sunt: 14,56 lărgime și 21,35 m. lungime până la zidul din care ies absidele. Naosul în interior măsoară 11,80 m. lărgime și 12,40 lungime până la linia catapetezmei. Este o biserică mare față de celelalte construcții bizantine cu care Sf. Niculae de

spre răsărit cu 3 abside poligonale; una, centrală, mare şi înaltă cât corpul principal al bisericii, iar celelalte două, mai mici şi mai joase, aşezate deoparte şi de alta a celei centrale şi acoperite separat. Intrarea se găseşte pe faţada dinspre Apus, unde o încăpere foarte îngustă, pronaosul, acoperită ca şi absidiolele mai jos, formează un fel de vestibul în faţa încăperii centrale, care este naosul.

Deasupra uşii care dă din pronaos în naos, frumoasa şi vechea icoană a hramului, Sf. Niculae, ne înfăţişează sub trăsăturile rigide, caracteristice picturii bizantine, chipul sever al ctitorului.

Naosul este împărţit de patru stâlpi dispuşi pe un patrat central în trei compartimente lungi, trei nave: una centrală, mare, şi două laterale, mai mici, care se termină fiecare spre Răsărit cu câte o absidă semicirculară în interior şi poligonală spre exterior.

Prin felul cum e boltit, naosul are o formă specială, care se numeşte în cruce greacă înscrisă, formă pe care o înţelegem mai bine dacă facem o tăietură orizontală deasupra celor patru stâlpi centrali, când căpătăm figura unei cruci care în plan este cuprinsă — înscrisă — în dreptunghiul determinat de zidurile exterioare ale naosului[1]. Braţele crucii, în spaţiu, sunt determinate

---

la Curtea de Argeş se aseamănă. Bisericile de acest tip, afară de *Pantocratorul* din Constantinopol, care măsoară 16.00 m, în lărgime şi tot atât de la uşa naosului până la începutul absidei sunt în general mici, dimensiunile lor, în naos, variind între 9 şi 10 m.: *Budrum-djami* din Constantinopol, *Kilisse-djami* din acelaş oraş, *Kazandjilar-djami* din Salonic, etc. cfr. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925, Tome I, p. 438.

1. Forma simbolică a crucii a fost întrebuinţată de creştini pentru construcţiile lor încă din secolul al IV-lea, atât în Orient cât şi în Occident: Cfr. Diehl, *op. cit.* p. 434—435. Felul în care această formă a fost redată în planurile bisericilor este însă foarte variat. Dintre toate tipurile de plan în cruce, cel care s'a bucurat de o atenţie deosebită în lumea constructorilor bizantini între secolele al X-lea şi al XIII-lea, tip adaptabil cu uşurinţă la biserici de dimensiuni diferite şi care reprezenta în acelaş timp expresia fidelă a unui gust rafinat, este planul în *cruce greacă înscrisă*. Asupra originii acestui tip, părerile savanţilor cari s'au ocupat cu studiul artei bizantine sunt diferite. Intre alţii, Strzygowski crede că planul în cruce greacă a plecat din Iran şi, prin intermediul Armeniei, s'a răspândit în arta creştină din Orient. Cfr. *Ursprung der Christlichen Kirchenkunst*, Leipzig, 1920, p. 61—62. Louis Bréhier îi atribue o origine bizantină. Cfr. *L'art byzantin*, Paris, 1924, p. 80, n. 1. Millet crede în schimb că el s'a născut în Asia Mică, sub impulsul tradiţiei greceşti, şi că de aici a trecut apoi la Constantinopol: cfr. *L'Asie Mineure*, 1905, I, p. 106. Ipoteza aceasta este acceptată şi de Charles Diehl, *op. cit.* 437, n. 2.

Planul în cruce greacă derivă de fapt, în mod normal, prin evoluţie, din planul basilical cu cupolă. Vezi pentru acesta din urmă, Charles Diehl, *op. cit.* p. 96—100 şi 432—433, precum şi François Benoit, *L'Architecture, l'Orient médiéval et moderne*, Paris, 1912, p. 148—149. In adevăr, încă din secolul al VI-lea, la *Sf. Irena* din Constantinopol, cele patru arcuri semicilindrice cari susţin cupola dinspre Răsărit schiţează forma unei cruci cu braţele neegale. Forma de cruce apare clar datorită faptului că arcadele de la etajul navelor laterale au fost suprimate,

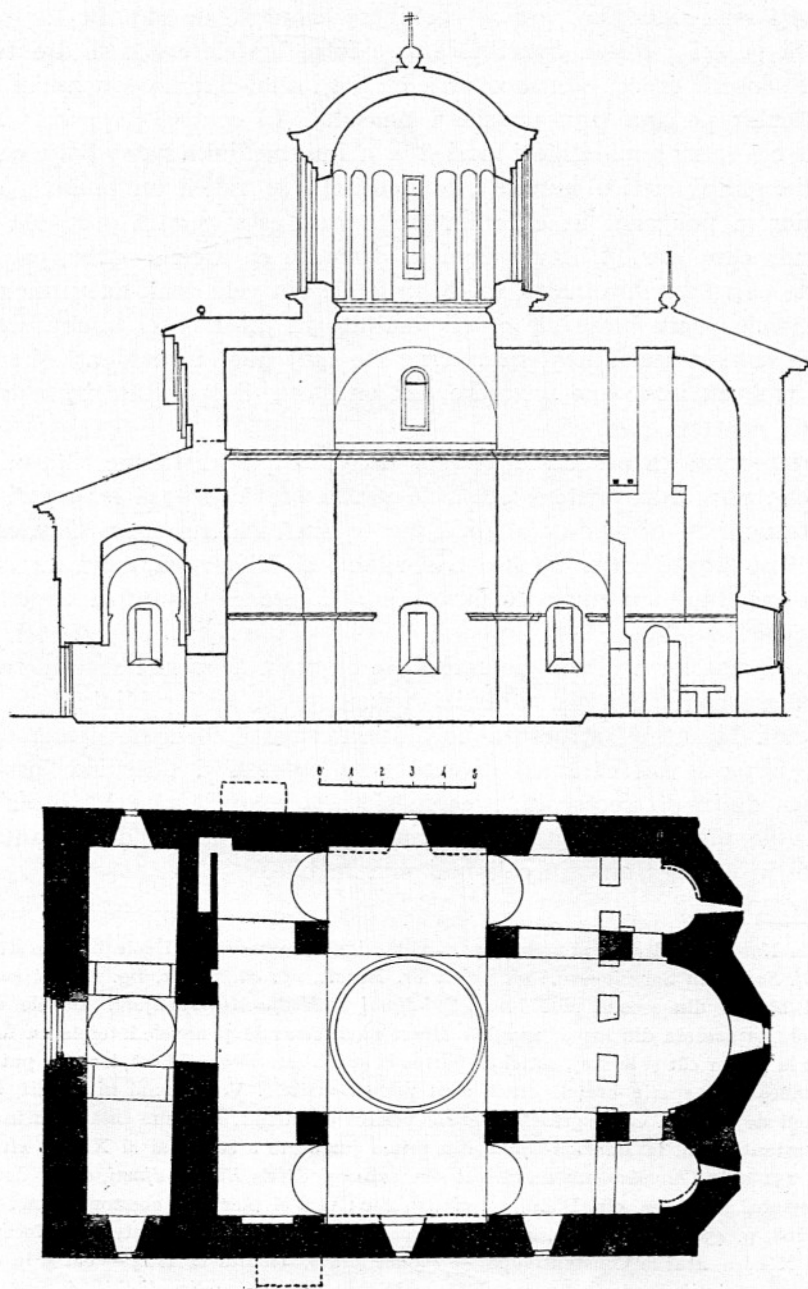

Fig. 36. Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeş.
Secţie şi plan.

de 4 bolţi semi-cilindrice, care se sprijinesc deoparte de zidurile încăperii iar de celaltă pe cei 4 stâlpi. Spaţiile rămase între braţele crucii şi dreptunghiul în care se înscrie crucea sunt acoperite cu bolţi semi-cilindrice, joase şi dispuse perpendicular pe axa transversală a naosului. In centru, pe patratul determinat de cei patru semi-cilindri mari şi prin intermediul a patru bolţi, cari sunt nişte triunghiuri sferice numite „pendentivi", se ridică un tambur, circular în interior şi poligonal în exterior, peste care este aşezată o cupolă sferică. Tamburul, care are 16 laturi înguste decorate cu arcade oarbe, este găurit numai de patru ferestre înalte, tăiate în feţele din cele două axe principale ale bisericii. Cele patru braţe ale crucii, înălţate în jurul bazei tamburului, sunt acoperite separat astfel încât în exterior ele sunt puse în evidenţă şi sunt terminate, trei, cu frontoane rotunjite, iar una, cea dinspre Răsărit, se continuă cu absida centrală (fig. 36).

Arhitectura exterioară e simplă dar plină de distincţie. Materialul de construcţie este lăsat aparent : fâşii de piatră brută dispusă în pături orizontale, alternate cu benţi de cărămidă făcute din câte trei şiruri fiecare. Ferestrele au fost lărgite către jumătatea secolului al XVIII-lea, când au fost deasemenea încadrate cu rame de piatră împodobite cu sculpturi caracteristice acestei epoci.

Jocul maselor arhitectonice, absidele elegante acoperite separat, arcadele semicirculare construite din cărămizi dispuse radial, cari subliniază, pe faţade, după moda bizantină, structura bolţilor interioare, cornişele deasemenea bizantine, formate din cărămizi dispuse pe diagonală şi alcătuind intrături şi ieşituri ca dinţii de fierăstrău, precum şi turla centrală răsărită dintr'o bază în forma de prismă patrată, dau monumentului un aspect de eleganţă şi de soliditate în acelaş timp din cele mai remarcabile.

---

iar arcurile Nord şi Sud au fost prelungite până la zidurile exterioare. Evoluţia este şi mai limpede la *Sf. Sofia* din Salonic—vezi planul în Fr. Benoit, *op. cit.* pl. 91, fig. IX—şi mai ales la alte două biserici din secolul al IX-lea : *Gul-djami* şi *Hodja-Mustafa-djami* ambele din Constantinopol. La aceasta din urmă, arcadele dintre nava centrală şi navele laterale au fost suprimate atât la parter cât şi la etaj, astfel că partea centrală este lăsată liberă, iar cele patru arcuri cari desemnează în spaţiu braţele crucii sunt perfect vizibile. Vezi planul în Benoit, *ibid.*, fig. XIII. Tipul de plan în cruce greacă înscrisă, perfect constituit, îl găsim însă ceva mai târziu, tot în Constantinopol, la *Budrum-Djami* din prima jumătate a secolului al XI-lea, cfr. Benoit, *op. cit*, p. 131 şi la *Theotokos* cunoscută mai ales sub numele de *Kilisse djami*, din a doua jumătate a secolului al XI-lea, cfr. Diehl, *op. cit.*, p. 442 ; vezi şi planurile acestor biserici la Diehl, *ibid*, fig. 208, p. 450 şi fig. 201, p. 438. Tipul acesta de plan se răspândeşte apoi, începând din secolul al XII-lea, atât la Constantinopol — *Pantocratorul*, clădită la 1124 — cât şi la Athena— *Kapnicarea* şi *Sfinţii Teodori*, din sec. XII —, în Calabria — *Cattolica di Stilo* şi *San Marco di Rossano*, sec. XII — în insula Cypru şi în toată Peninsula Balcanică, inclusiv Muntenia.

Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș, așa cum se prezintă, este un reprezentant fidel și caracteristic al tipului de plan în cruce greacă

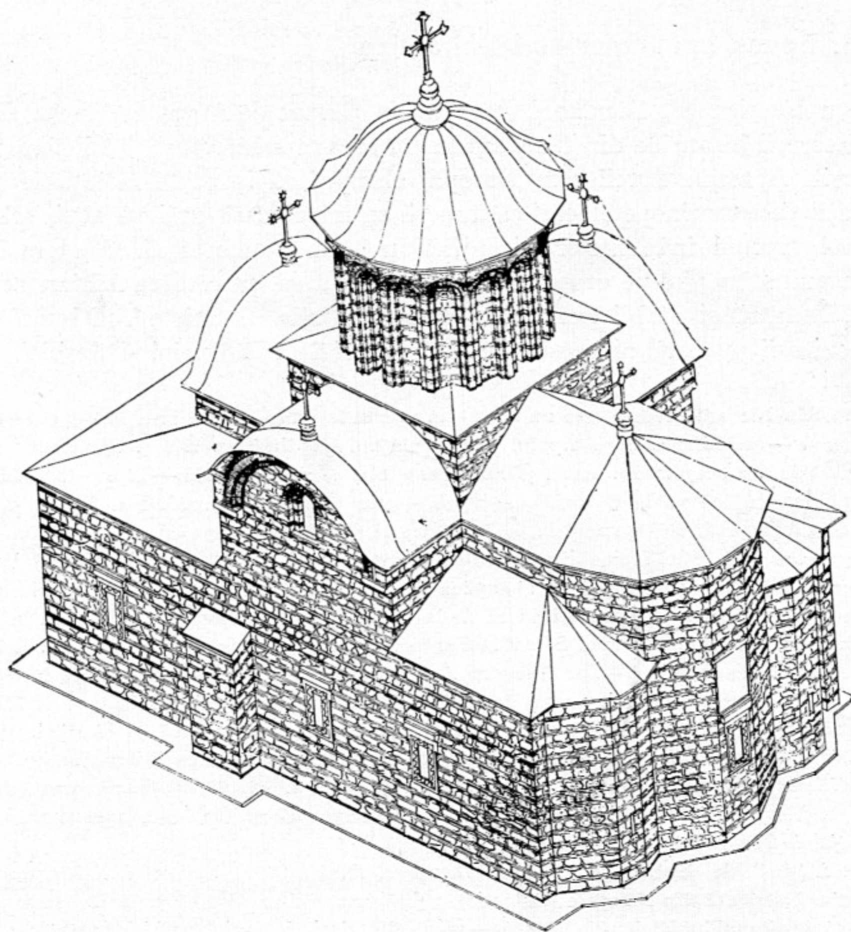

Fig. 37. Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș. Vedere perspectivă. (După un desen de D-na arh. Virginia Haret, refăcut de autor).

înscrisă de origine constantinopolitană [1]. Sub înfățișarea ei de azi, datorită unei recente și înțelepte restaurări a arhitectului Grigore Cerkez, ea este, tot-

1. D. O. Tafrali, în lucrarea pomenită mai sus, încearcă să demonstreze că Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș se trage, ca și Sân Nicoară, din grupul de bisericuțe bizantine-bulgărești de lângă Târnova, (*op. cit.* p. 29—30). D-sa trece de la planul bazilical cu o singură

odată, după cum s'a mai spus, una dintre podoabele cele mai de preţ ale arhitecturii româneşti [1].

3. Epoca înrâuririlor serbo-bizantine.

Cu biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeş, influenţa directă a arhitecturii bizantine din Constantinopol asupra arhitecturii Ţării Româneşti ia sfârşit. Apariţia Turcilor în Europa, chemaţi să ia parte la luptele dintre împăraţii Constantinopolei, cari căutau să se înlocuiască unii pe alţii, schimbă cu totul drumul influenţelor bizantine în Ţara Românească. Când, mai ales aceştia pun stăpânire pe oraşul Gallipoli şi, mai apoi, pe cetatea Adrianopolului, Grecii, Bulgarii şi Sârbii din Apus, nu mai au zile de linişte [2]. O bună parte din locuitorii înstăriţi ai acestor ţări, în special ai Bulgariei şi Serbiei, boeri

navă, tip Sân Nicoară—ceeace este un lucru—la planul în cruce greacă înscrisă,—ceeace este cu totul altceva — stabilind evoluţia tipului prin capela no. III din Trapeziţa şi *Sfinţii Arhangheli* din Mesembria. La aceasta din urmă, pilaştrii peste cari se ridică cupola — la capela no. III din Trapeziţa, nu cred că poate fi vorba de cupolă — sunt proeminenţi. Când se detaşează aceşti pilaştri de zidurile laterale, spune d-sa, lăsând între ei şi zid două nave laterale, căpătăm planul în cruce greacă de la Sf. Niculae din Curtea de Argeş; (*op. cit.* p. 24 şi urm). Exemplul acesta, ca oricare altul, poate servi pentru a explica diferenţa între un plan bazilical simplu şi unul în cruce greacă înscrisă. A admite însă că de la Capela III din Trepeziţa s'a trecut la Sfinţii Arhangheli din Mesembria şi apoi de aci la Pantocratorul din acelaş oraş, — de tipul Sfântului Niculae din Curtea de Argeş — ar însemna să admitem că planul în cruce greacă înscrisă s'a născut, sau cel puţin s'a reinventat, în Bulgaria, între secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, ceea ce nici d-l Tafrali nu pare a crede, atunci când, revenind, afirmă că bisericile şi capelele de lângă Târnova au ca prototip monumente constantinopolitane ca *Zeirek-djami, Budrum-djami Kilissédjami,* şi „*Méfa-djami*" (sic). Cfr. *op. cit.*, p. 28. (*Méfa-djami*, nume inexact dat de Pulgher bisericii pe care Salzenberger o numeşte *Theotokos*, este una şi aceeaşi cu *Kilissé-djami*. Cfr. Diehl, *op. cit.* p. 442, n. 1.).

1. Alături de biserica Sf. Niculae Domnesc, D. N. Ghika-Budeşti descrie frumoasa şi interesanta bisericuţă din Nicopole (Bulgaria), zidită, spune d-sa, fără să arate isvoarele pe cari se bazează, în timpul lui Vlaicu-Vodă (1364—1380). Cfr. *Evoluţia Arhitecturii în Muntenia*, I, p. 11. Această biserică, pe care André Protitch o datează, cu mai multă dreptate, cred, din sec. al XIII-lea, cfr. *l'Architecture bulgare*, p. 32, cuprinde între zidurile ei tipul clasic de plan în cruce greacă cu braţele egale. Pronaosul îngust, care era înălţat cu două turnuleţe, a dispărut de mult. Naosul, foarte mic, se termină spre Răsărit cu o singură absidă. Braţele crucii sunt acoperite cu arcuri semicilindrice late, iar tamburul turlei, spre deosebire de cel al bisericii din Curtea de Argeş, se ridică peste patratul central sprijinindu-se pe patru arcuri înguste ridicate pe console şi alipite arcurilor mari. Această dispoziţie vom regăsi-o, mai târziu, la biserica de origine serbo-bizantină a Mânăstirii Cozia. Vezi p.

2 Gallipoli, primul punct strategic din Europa pe care au pus stăpânire Turcii, a fost cucerit în 1354, iar Adrianopoli 11 ani mai târziu.

şi cărturari, caută un refugiu în faţa invaziei turceşti, pe care îl găsesc în Ţara Românească. Aceşti străini aduc cu dânşii în Principat, din ţările lor, curente noi de artă şi cultură.

In aceste împrejurări, în Oltenia, în jurul cetăţii Severinului, se începe către 1370, fără amestecul Voevodului român, o viaţă bisericească nouă şi intensă care avea să determine nu numai o mare prefacere a culturii şi vieţii bisericeşti a Românilor, dar să aducă chiar şi metode şi principii noi în arta de a construi. Un călugăr sârb, Nicodem, fugit în părţile noastre de frica aruncată de Turci asupra ţării sale, s'a stabilit în jurul Severinului şi a clădit, la Apus de această cetate, cu meşteri aduşi din ţara sa, o frumoasă construcţie în stil bizantin. Aceasta este celebra mânăstire Vodiţa, care a devenit imediat un preţios focar de cultură sârbească în ţara noastră. Ajutat mai apoi în opera sa de Domnul român Vlaicu-Vodă şi de urmaşii acestuia, Nicodem îşi continuă activitatea şi mai clădeşte în munţii Gorjului, pe o înălţime bogată în izvoare şi înconjurată de păduri, a doua sa ctitorie, mânăstirea Tismana [1].

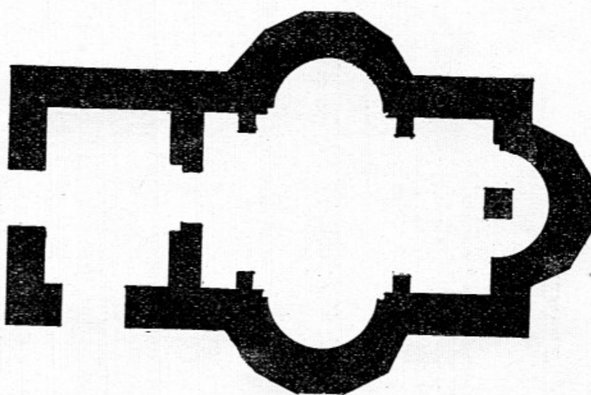

Fig. 38. Biserica Mânăstirii Vodiţa. Planul reconstituit.

Bisericile acestor două mânăstiri sunt primele clădiri pe pământul Ţării Româneşti ridicate după tipul bisericilor sârbeşti-bizantine.

Din mânăstirea Vodiţa n'a mai rămas nimic, iar din biserica ei, în urma săpăturilor executate cu îngrijire în 1927, s'au putut scoate la lumină câteva ziduri, cari permit relevarea întregului ei plan. Era de tipul sârbesc al planului trilobat. Avea în faţă un pronaos de formă dreptunghiulară, în care se putea

1. N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 55. Se pare însă că ctitoria lui Nicodem n'a fost la început decât o modestă clădire de lemn. Biserica de zid, care există şi azi, şi la a cărei zidire va fi contribuit desigur cu munca lui şi Nicodem, a fost ridicată în orice caz cu banii lui Radu I. Intr'un document din 1387, Mircea cel Bătrân, vorbind despre Mânăstirea Tismana, spune că ea o a fost zidită din temelii de „sfânt răposatul părintele" său Radu Voevod. Cfr. C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 418. După cum reiese din alte documente, tot contemporane, Radu, murind, n'a apucat să termine biserica, pe care a sfârşit-o apoi fratele şi urmaşul său la tron, Dan I. (1386).

intra prin două porţi : una tăiată în axul faţadei de Vest, alta, laterală, pe partea de Sud. Pronaosul era separat de naos, aşa după cum va fi de aci înainte la toate bisericile până către începutul secolului al XVI-lea, de un zid plin, străpuns de o uşe. Naosul, de formă dreptunghiulară alungită în sensul axei principale a bisericii, se termină spre Răsărit cu o absidă centrală care închidea altarul, iar centrul, limitat de patru ieşituri caracteristice planului sârbesc, peste cari se ridicau arcuri late, se lărgea în lături, spre Nord şi Sud, cu două abside semicirculare la interior şi poligonale la exterior (fig. 38). Peste patratul central, se ridica la început, desigur, o turlă înaltă cu cupolă sferică.

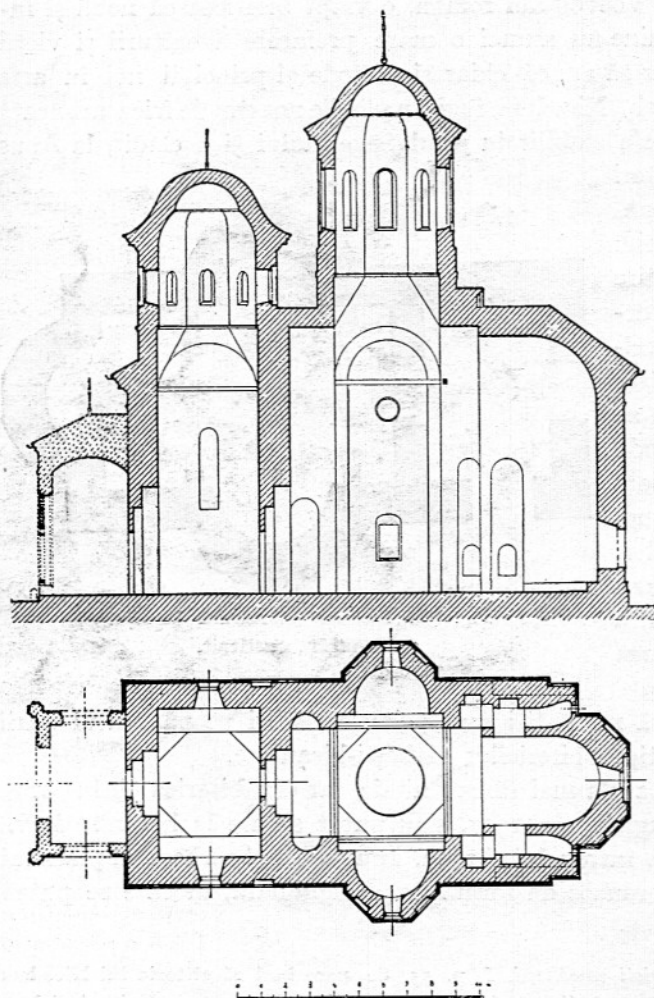

Fig. 39. Biserica mânăstirii Tismana. Secţie şi plan.

Intr'o stare perfectă, dar totuşi mult transformată în decursul vremurilor, ni se înfăţişează biserica mânăstirii Tismana.

Ca plan, ea nu diferă de cea a Voditei, iar absidiolele, cari flanchează acum cu forma lor curioasă absida centrală, sunt desigur datorite unei transformări posterioare (fig. 39). In interior, biserica produce o impresie de intimitate şi înălţare. Nu mai este lungimea acea care domină, ci înălţimea. Caracterul acesta esenţial, în opoziţie cu biserica bizanti-

nă orientală, care de obicei este joasă şi dă o impresie de strângere şi de reculegere, este specific arhitecturii bizantine sârbeşti.

Naosul este supraînălţat de o turlă de secţiune octogonală atât la interior cât şi la exterior, sfârşită cu o cupoletă sferică. Trecerea dela patratul de bază al acestei turle la turla propriu zisă nu se mai face, după moda bizantină, prin intermediul pendentivilor, ci prin mijlocirea unei construcţii de origine mai de grabă armeană, numită „trompă de unghi" (trompe d'angle). Baza turlei se ridică pe patru arcuri circulare puternice, două transversale, mai late, şi două longitudinale, mai înguste, flancate de două nişe joase, acestea din urmă săpate în picioarele celor dintâi. O turlă asemănătoare celei de pe naos, dar mai joasă, se ridică pe pronaos.

Fig. 40. Biserica mânăstirii Tismana (după o gravură veche).

Lucrările de refacere pe cari le-a suferit biserica în decursul vremurilor, şi în special în timpul domniei lui Gheorghe Bibescu, au modificat mult aspectul dela început al monumentului. Cercetările făcute de curând [1] au dovedit că biserica a avut în faţă un fel de pridvor deschis, care înconjura pronaosul şi se ridica pe acesta până la 2/3 din înălţimea lui (fig. 40). Faţadele, la rândul lor, erau decorate cu un şir de firide oarbe, cari, aşezate pe mijlocul zidurilor, încingeau construcţia dintr'o parte în cealaltă a pridvorului

Alături de activitatea constructivă a călugărilor şi meşterilor lui Nicodem, domnul român Mircea cel Bătrân, continuând seria ctitoriilor legate de numele evlaviosului său înaintaş şi părinte, Radu I [2], zideşte, către sfârşitul secolului, la 1389, în judeţul Argeş, mânăstirea Cotmeana, iar peste patru ani, în ţinu-

1. Rezultatul lucrărilor de restaurare şi al cercetărilor făcute cu pricepere de d. arh. Em. Costescu a fost publicat în „Bul. Com. Mon. Ist." 1934. Cfr. Virgil Drăghiceanu, *Consideraţiuni asupra vechimii Bisericii Mânăstirii Tismana*, p. 1—6.

2. Intr'un document din 1418, Radu I este numit ctitor, alături de Mircea cel Bătrân, atât la Cotmeana cât şi la Cozia. Cfr. Giurescu, *op. cit.* p. 410.

turile frumoase ale Vâlcii, înalţă ctitoria sa cea mai de seamă, mânăstirea Cozia.

Ca plan, bisericile acestor două mânăstiri se leagă încă de tipul construcţiilor sârbeşti : Cozia, în mod perfect ; Cotmeana, foarte vag. Arhitectura lor exterioară, însă, pune în evidenţă elemente deosebite, cari se datoresc unor curente noi de influenţe. Biserica mânăstirii Cotmeana îmbracă un decor caracteristic monumentelor balcanice, iar Cozia, pe o haină bizantino-sârbească, pune

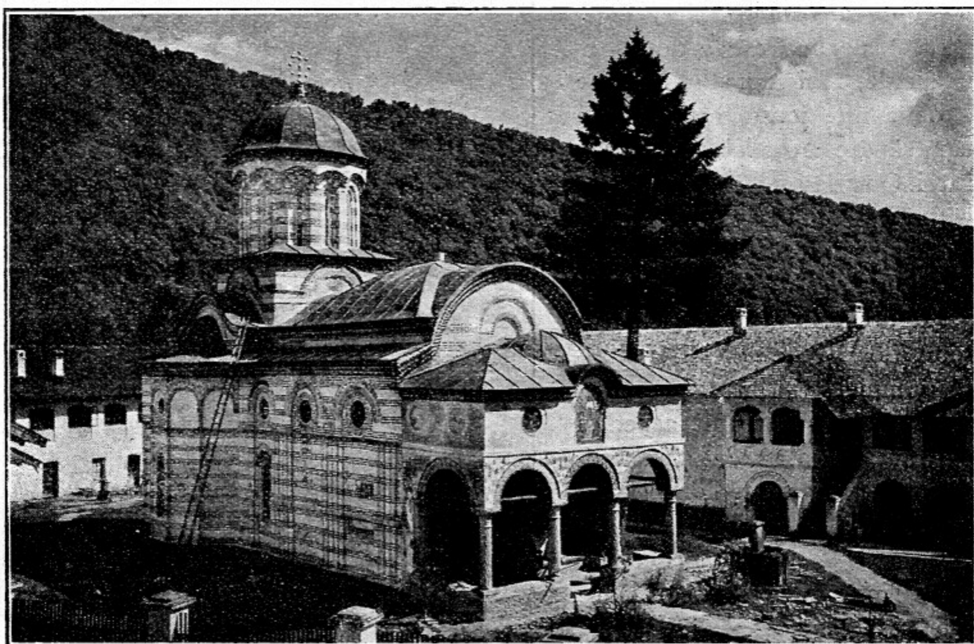

Fig. 41. Biserica mânăstirii Cozia văzută din faţă.

elemente de decor sculptural, de înrâurire armeano-caucaziană, elemente cari, la Cozia cel puţin, vin în Ţara Românească tot pe drumul Serbiei. Faţadele, cu decor foarte asemănător şi împărţite ca şi la Cozia în trei zone orizontale de către două brâuri continue de piatră, ale bisericii din Kruşevăţ, clădită între 1377-1389, adică cu câţiva ani înaintea Coziei, ne sunt suficiente pentru a ne desluşi în această privinţă [1].

1. Vezi Gh. Balş, *O vizită la câteva biserici din Serbia,* Bucureşti, 1911, fig. 23 ; Gabriel Millet, *L'ancien art serbe,* Paris, 1919, pag. 191—197.

Biserica mânăstirii Cozia a suferit multe reparaţii şi transformări în timpul celor cinci secole şi jumătate de viaţă, pe cari le are. Ultima lucrare de restaurare făcută de Comisia Monumentelor Istorice i-a redat însă frumoasa ei înfăţişare de altădată, prin înlăturarea tuturor adăugirilor supărătoare pe

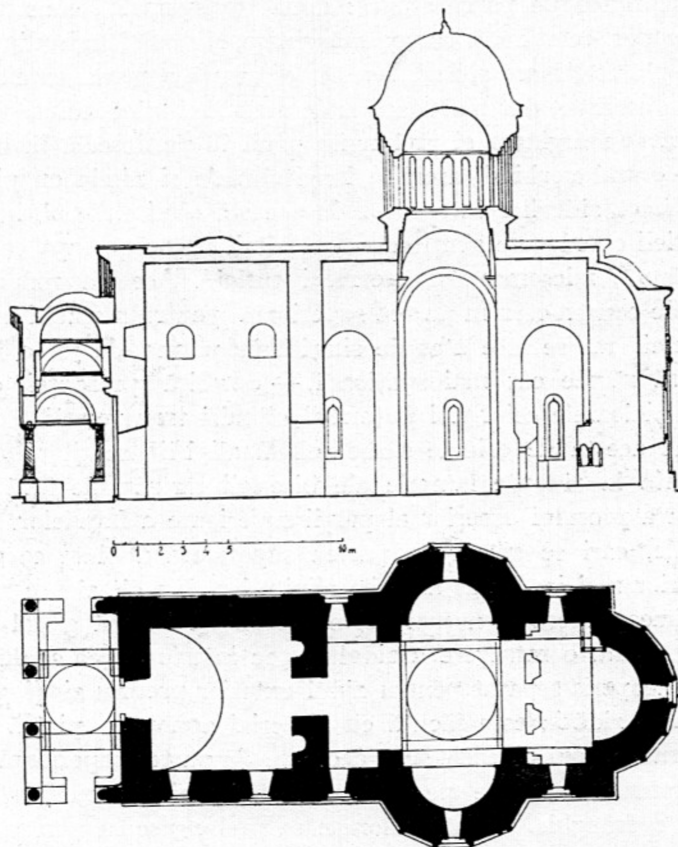

Fig. 42. Biserica mânăstirii Cozia. Secţie şi plan.

cari le primise, cu excepţia pitorescului pridvor deschis, sprijinit pe coloane de piatră cioplite cu meşteşug şi bogăţie, care a fostc onstruit pe faţada de Apus, către 1700. Intrarea în biserică se face pe sub acest pridvor. Interiorul, de reuşite proporţii, cuprinde un pronaos patrat, acoperit cu o boltă cilindrică dispusă în lung pe axa bisericii[1], un naos foarte lung, o absidă centrală, care în-

1. Deasupra pronaosului se pare că era la început o încăpere spaţioasă, cam în felul celei care a existat şi la Sisojevăţ, în Serbia. Vezi G. Balş, *In privinţa Coziei*, în „Bul. Com. Mon. Ist.“, 1933, p. 33.

chide altarul spre Răsărit, şi două abside laterale (fig. 42). Prin felul de boltire, naosul este împărţit în sens transversal în trei travee distincte : una centrală, care determină în plan un patrat, peste care se ridică turla, şi două mărginaşe, mai înguste şi aproape egale între ele, una către Răsărit, alta către Apus. Turla se ridică pe patru arcuri : două transversale, constituite din cilindri cari acoper cele două travee mărginaşe, şi două longitudinale, înguste, alipite pereţilor laterali Nord şi Sud. Aceste din urmă sunt flancate de câte două arcuri egale ca grosime, dar mai joase şi de rază mai mică, tăiate în picioarele celor două travee mărginaşe şi prelungite până la pardoseală în chip de nişe (fig. 42). Structural vorbind, arcurile longitudinale şi nişele cu picioarele lor sunt alipite direct zidurilor laterale. Prin această alipire, se obţine în partea de sus a bisericii o reducere simţitoare a lărgimii naosului, fapt care permite, în aceeaşi măsură, micşorarea diametrului turlei[1]. Această reducere de lărgime căutată de constructor în partea superioară pentru a stabili un echilibru mai sigur turlei, nu se face atât de simţită în partea de jos a încăperii, — care trebuia să rămâe cât mai spaţioasă, — datorită prezenţei celor patru nişe tăiate în picioarele celor doi puternici cilindri transversali.

Procedeul acesta de origine sârbească al alipirii arcurilor longitudinale cari susţin turla la zidurile laterale ale bisericii nu rămâne fără a avea un efect şi asupra aspectului exterior al părţii superioare a faţadelor. In adevăr, zidurile laterale, cari se găsesc în partea superioară dublate ca grosime, se opresc la exterior mai jos decât arcurile alipite lor. Un alt zid se ridică apoi, până la înălţimea necesară, numai peste arcuri. Se capătă astfel pe faţade, la partea superioară, o retragere a zidului spre interior, ceea ce dă naştere la o poală cu un acoperiş separat pentru zidul exterior propriu zis (fig. 41 şi 44).

In exterior, zidăria este făcută cu material aparent : piatră cioplită şi cărămidă, alternându-se. Absidele sunt decorate în partea superioară cu arcuri de piatră sculptată, sprijinite pe colonete tot de piatră, cu fusul făcut din împletituri ca o frânghie. Aceste colonete se prelungesc în partea inferioară, până jos, cu coloane drepte (fig. 43), Ferestrele sunt încadrate cu chenare de piatră sculptată. In zona superioară a faţadelor, şi deasupra fiecărei ferestre se găseşte câte o rozetă de piatră traforată „à jour". Arcurile ferestrelor şi ramele rozetelor sunt dublate de câte o bandă formată din flori de teracotă

---

1. Baza turlei se ridică exact peste arcurile mari ale naosului. Tamburul turlei se sprijine însă, în mare parte, pe 4 arcuri mai mici, ridicate pe console şi alipite arcurilor mari (fig. 42). Prin dispoziţia aceasta, pe care o găsim şi la biserica veche din Nicopole, diametrul turlei se micşorează şi mai mult, iar în cazul de faţă se corijază şi suprafaţa de bază a turlei, care trebuia să fie un patrat perfect şi care din cauza greşelilor de trasare rezultase din plan un dreptunghiu.

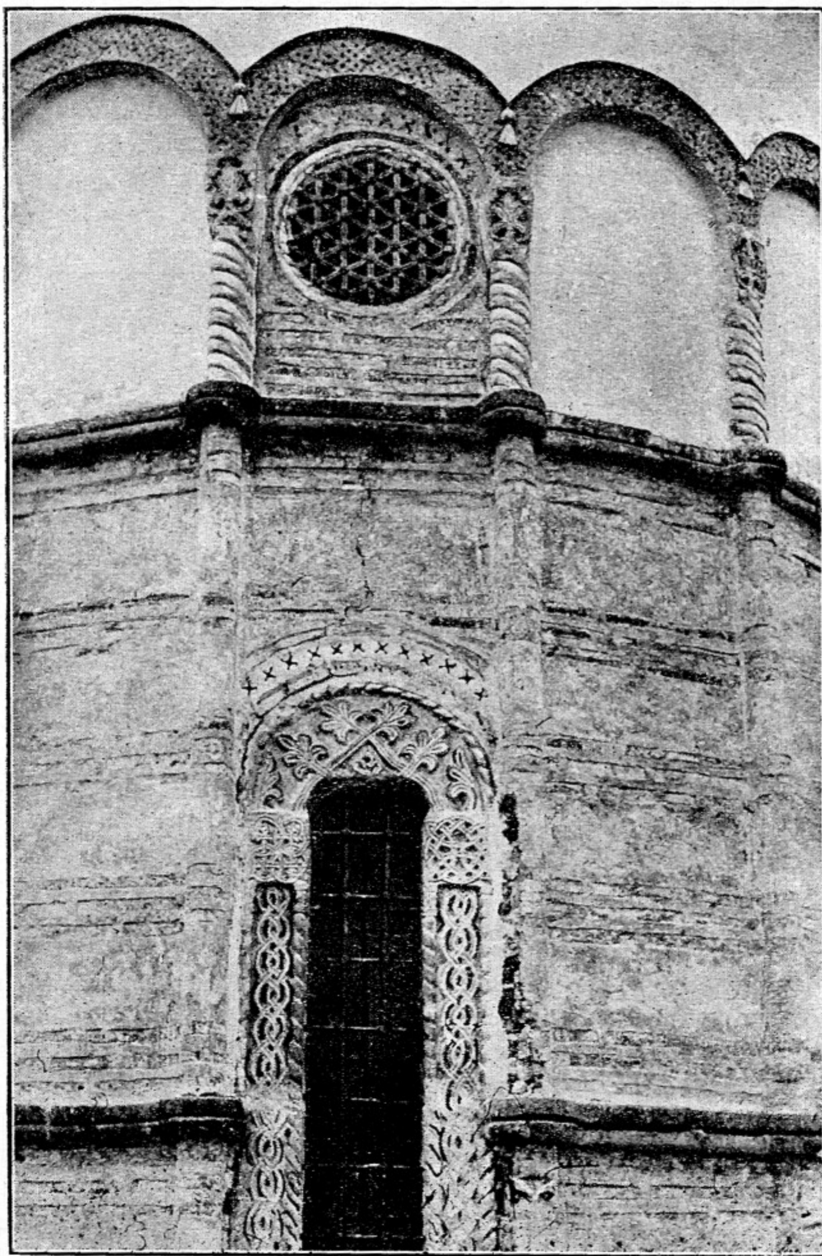

Fig. 43. Biserica mânăstirii Cozia. Detaliu de faţadă.

în chip de stele, înglobate în mortar. Această bandă de teracotă, care încinge un arc de cărămidă, sau de cărămidă alternând cu piatră, este familiară bisericilor din Mesembria şi Târnova [1], precum şi celor din Serbia [2].

In decorul exterior, pe când piatra tăiată, cărămida, arcurile de cărămidă şi împodobirea lor cu ornamente de teracotă urmează technica cunoscută a şcoalei bizantine provinciale, piatra cioplită şi sculptura, în genere formată din motive geometrice şi împletituri, trădează o technică specială diferită de

Fig. 44. Biserica mânăstirii Cozia văzută dinspre Răsărit.

acea a sculpturii bizantine. Reiese deci vădit faptul conlucrării mai multor meşteri de provenienţă deosebită.

Mult mai simplă şi ca plan şi ca faţade, biserica mânăstirii Cotmeana aduce o modificare esenţială în modul de a decora pereţii exteriori. In interior, biserica e foarte simplă : o navă unică, dreptunghiulară, terminată spre Răsărit cu o absidă semicirculară — flancată de două nişe joase proscomidia şi diaconiconul — şi acoperită cu o boltă continuă în semicilindru (fig. 45). Pe părţile laterale, cele două abside, mai joase decât absida centrală, par să fi

1. Vezi André Protitch, *loc. cit.*, p. 27 şi 45.
2. Gh. Balş, *loc. cit.*, p. 29.

fost adăugate corpului principal ulterior, dar în orice caz foarte curând după zidirea bisericii[1].

Faţadele, construite exclusiv din cărămidă aparentă, sunt decorate cu firide oarbe înalte şi înguste, cari ocupă toată înălţimea zidurilor până aproape

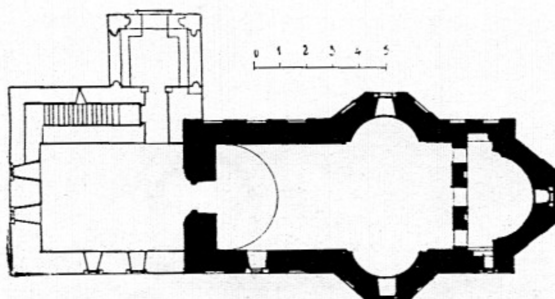

Fig. 45. Biserica mânăstirii Cotmeana. Plan. Pridvorul şi clopotniţa de deasupra lui au fost adăugate mult mai târziu.

de cornişă. Arcurile semicirculare cu cari se termină aceste firide sunt construite din cărămizi dispuse în lung pe muche şi sunt dublate de un şir de discuri-butoni de teracotă smălţuită, coloraţi în cenuşiu şi verde. Aceste discuri sunt de un şir de cărămizi dispuse pe lat (fig. 46). Firide absolut

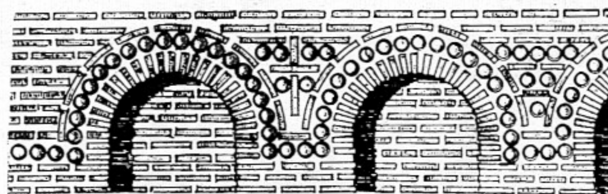

Fig. 46. Partea superioară a firidelor de pe faţadele bisericii mânăstirii Cotmeana. (După N. Ghika-Budeşti).

asemănătoare şi ca mod de construcţie al arcurilor şi ca decor — cu deosebire numai că sunt puse pe faţade construite din fâşii de piatră alternând cu cărămidă — se găsesc pe absida bisericii Sfântului Dumitru din Târnova[2].

1. N. Ghika-Budeşti, *op. cit.*, p. 17.
2. Vezi Protitch, *loc. cit.*, p. 27, fig. 22.

La începutul secolului al XV-lea, se pare că existau în Țara Românească câțiva meșteri zidari, locali, cari învățaseră meșteșugul de a clădi alături de meșterii aduși în țară de prin alte părți. Desigur artei acestor meșteri se datorește zidirea bisericuții din Brădet, jud. Argeș.

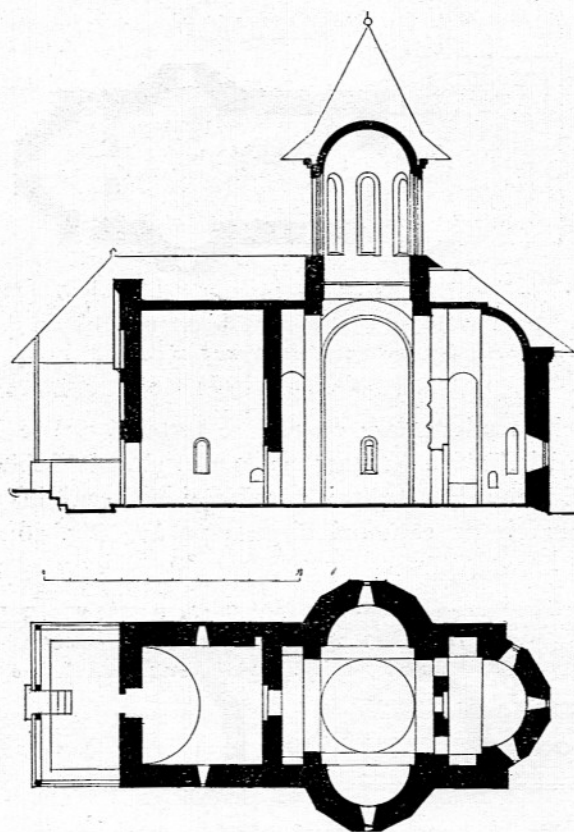

Fig. 47. Biserica din Brădet. Secție și plan.

Clădită în primii ani ai secolului al XV-lea, probabil sub domnia lui Mircea cel Bătrân, bisericuța din Brădet reproduce în mic și mult simplificate planul și orânduiala zidurilor și a bolților bisericii mari a Mânăstirii Cozia (fig. 47). Spre deosebire de aceasta însă, și datorită faptului că naosul e mult mai îngust, la Brădet turla se ridică direct pe arcurile mari, iar traveele măr-

ginaşe, ale căror bolţi se sprijinesc mai mult pe zidul lateral [1], sunt limitate, spre patratul pe care se ridică turla, de câte un arc dublou îngust.

Materialul de construcţie întrebuinţat este din cel mai comun şi rustic : piatră nelucrată, bolovani şi cărămidă ordinară de mână. Dispoziţiunea lui

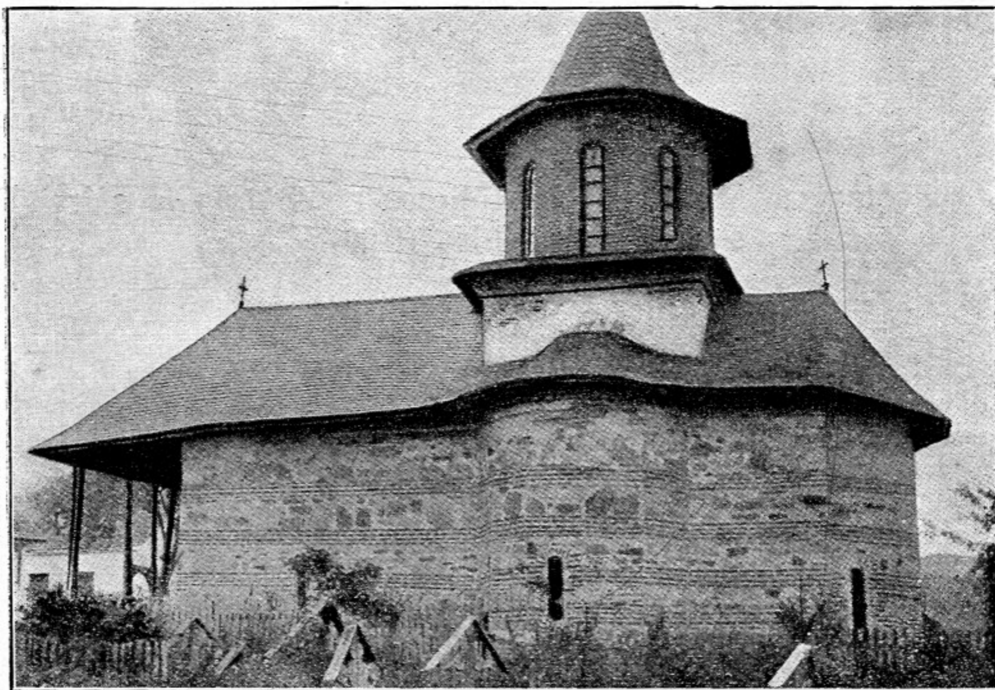

Fig. 48. Biserica din Brădet.

în construcţie urmează însă foarte de aproape pe cea bizantină dela Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeş, sau chiar pe cea dela Cozia, în care fâşiile orizontale tencuite au fost înlocuite cu straturi de piatră.

1. Rostul celor două nişe cari flanchează, de o parte şi de alta, absidele laterale, sprijinind arcurile turlei după modul de construcţie sârbesc de la Cozia, pare că nu mai e înţeles.

CAP. III

Arhitectura în Muntenia dela Mircea cel Bătrân la sfârşitul secolului al XVI-lea (1400-1583).

1. Faza înrâuririlor armeano-georgiene şi otomane.

Influenţa artei armeano-georgiene asupra arhitecturii româneşti a fost semnalată de multă vreme de cei cari s'au ocupat cu studiul monumentelor noastre istorice şi al arhitecturii bizantine [1].

Arta armenească veche a jucat, după cum se ştie, la început, un rol destul de important în formaţiunea arhitecturii bizantine [2]. Ea avea însă să

1. Grigore Tocilescu, printre cei dintâi, constată înrudirea care există între ornamentele bisericii de la Curtea de Argeş şi cele ale unor biserici din Caucaz, Cfr. *Biserica Episcopală din C. de Argeş*, în „An. Acad Rom." 1886, p. 162. B. P. Haşdeu, surprins de aspectul exterior al bisericii, atât de apropiat de cel al monumentelor armeneşti, a afirmat chiar că Biserica Episcopală din Curtea de Argeş a fost zidită de constructorii armeni din regiunea Van emigraţi în sec. al. XIII-lea, şi că Neagoe Basarab, la începutul secolului al XVI-lea, n'a făcut decât s'o restaureze. Cfr. *Etymologicum Magnum*. A. Choisy, făcând constatarea că Valea Dunări pare, din punct de vedere al arhitecturii decorative, o colonie armenească, spune, cu oarecare exagerare dealtfel, că bisericile de la Curtea de Argeş, Târgovişte şi Dragomirna, nu au nici un ornament care să nu aparţie Armeniei. Cfr. *Histoire de l'Architecture*, vol. II, p. 61. Mai recent, şi cu mai multă preciziune, Al. Busuioceanu a arătat, în linii generale, ceea ce arhitectura românească datoreşte Armeniei, cfr. *Influences arméniennes dans l'architecture religieuse du Bas-Danube*, Paris, 1927. (Communication faite au I-er Congrès des sciences historiques). ; iar Gh. Balş, după ce într'un studiu publicat în 1911 semnalase influenţa indirectă a Armeniei prin intermediul Serbiei, asupra bisericii Mânăstirii Cozia, (cfr. *O vizită la câteva biserici din Serbia*), cercetează cu amănunţime toată arhitectura decorativă de origine orientală a monumentelor munteneşti şi moldoveneşti, precizând ceea ce este armenesc, georgian, caucazian, persan, arab sau otoman. Cfr. *Influences arméniennes et georgiennes sur l'architecture roumaine*, Vălenii de Munte, 1931. (Communication faite au III-eme Congrès des Etudes Byzantines, Athènes, 1930).

2. Vezi I. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, 2 vol. Wien 1918, şi Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, vol. I, p. 102—106.

mai exercite, în unire cu artele georgiană, persană, caucaziană și otomană, asupra unor monumente clădite după secolul al X-lea în Peninsula Balcanică și în orientul Europei, o înrâurire pe cât de curioasă pe atât de importantă. Expansiunea aceasta târzie a artei armenești în Europa se datorește, în special, prezenței în aceste locuri a unui mare număr de emigrați armeni, abili constructori și foarte pricepuți cioplitori de piatră. Acești renumiți meșteșugari, în cea mai mare parte fugari din țara lor de teama aceluiași popor turcesc care, începând din secolul al XIV-lea, avea să bage spaima și în toată Peninsula Balcanică, erau stabiliți în Nord-Estul Europei, în colonii organizate, încă dinaintea anului 1000. In secolul al X-lea îi găsim în Ungaria, unde vor avea apoi o „Terra Armeniorum"; în secolul al XI-lea la Kiev, veniți direct dela Ani, iar în secolul al XII-lea centrul lor cel mai important era Lwow-ul din Polonia, de unde s'au răspândit apoi și la noi, în Bucovina, Moldova și Transilvania.

Ce datorește arhitectura românească Armeniei. Lăsând de o parte arcurile piezișe caracteristice bolților moldovenești, arcuri cu ajutorul cărora se micșorează diametrul cupolelor și cari, după toate probabilitățile, ne-au venit din Iran prin intermediul Armeniei [1], înrâurirea artei armenești asupra construcțiilor românești se face simțită mai ales în domeniul arhitecturii decorative. Toată podoaba de ciubuce rotunjite de piatră și sculpturi, cari îmbracă biserica Mânăstirii Dealului din Târgoviște, toate pietrele înflorite ale Episcopiei din Curtea de Argeș, turla Dragomirnei din Bucovina — cel puțin pentru ce privește ideea de a o acoperi în întregime cu ornamente — și toate pietrele dantelate ale fațadelor bisericii Trei Ierarhi din Iași, se datoresc unor mâini abile și bine cunoscătoare ale artei din Armenia și din regiunile învecinate, cari se găseau în sfera influențelor armenești.

Drumurile pe cari această artă a pătruns în România, precum și epocile în cari se constată înrâurirea ei în Muntenia și Moldova, sunt diferite.

In Muntenia, încă de pe vremea lui Mircea cel Bătrân, apăruse în decorul exterior al bisericii mânăstirii Cozia o seamă de elemente sculpturale — fusuri de colonete formate din ciubuce de piatră împletite ca o frânghie, rozete compuse cu motive geometrice și împletituri, lintouri cu decor floral stilizat, etc. — elemente de o structură specială și de proveniență nouă, a căror origine trebuie căutată mai de grabă în arta armenească și caucaziană decât în cea bizantină. In ce măsură aceste elemente armeano-caucaziene, venite la Cozia prin intermediul Serbiei, au contribuit la formarea decorului exterior

1. Cfr. Gh. Balș, *Sur une particularité des voûtes moldaves*, în „Anuarul Acad. Rom. Bul. de la section historique". Tome, XI, 1924, p. 7—16.

al bisericilor cari s'au clădit în decursul secolului al XV-lea, nu ştim, fiindcă din perioada de timp care se întinde dela Mircea cel Bătrân la Radu cel Mare nu ni s'a păstrat nici un monument.

Deşi perioada aceasta a fost frământată de războaie aproape continui şi de certuri pentru domnie, deşi Domnii s'au bucurat numai de stăpâniri scurte şi au fost preocupaţi mai mult de grijile dinafară şi de păstrarea domniei decât de treburile bisericeşti, istoria ne vorbeşte totuşi de mânăstiri şi biserici, şi încă importante, clădite în această epocă, monumente cari, în nenorocire, au dispărut, Aşa, de pildă, Vlad Ţepeş a zidit Mânăstirea Comana, refăcută mai târziu de Radu Şerban, şi o biserică la Târgşor în Prahova; tot el ar fi ridicat un lăcaş de închinare pe locul ocupat astăzi de biserica lui Neagoe Basarab dela Snagov [1]; boierilor Craioveşti li se atribue — şi documentele dovedesc că ei au clădit — o frumoasă biserică ridicată în părţile de Nord ale judeţului Mehedinţi, în Strehaia [2],—oraş care pare să fi fost pe atunci reşedinţa Banilor Craiovei — biserică refăcută apoi în secolul al XVII-lea de Matei Basarab. Tot lor li se atribue întemeierea, în judeţul Gorj, a mânăstirii Bistriţa, clădire care întrecea chiar, în frumuseţe, pe aceea din Strehaia, şi aceasta dărâmată la 1840 şi înlocuită cu alta. Radul cel Frumos a întemeiat mânăstirea Tângănaşului din Ilfov [3], care se păstra încă pe la 1650, iar Vlad Călugărul (1482—1495) a clădit schitul Babelor şi mânăstirea Glavaciocului din Vlaşca [4]. Alături de aceste monumente, un număr considerabil de alte biserici, mai mari sau mai mici, au fost clădite pe pământul Ţării Româneşti în această epocă [5], dar, lucru ciudat şi inexplicabil, nimic din ele nu ni s'a păstrat.

Ajungem astfel la domnia lui Radu cel Mare (1495), fiul lui Vlad Călugărul, căruia supranumele „cel Mare" i se cuvine dacă nu pentru evlavia lui, mai mare decât acea a tatălui său căruia i se spusese „Călugărul" pentru acelaş motiv, măcar pentru minunatul lăcaş dumnezeesc cu care şi-a înzestrat ţara [6].

1. N. Iorga spune că piatra de mormânt fără inscripţie, care se găseşte în actuala biserică, poate fi acea a lui Ţepeş, dar crede că acesta a găsit mânăstirea întemeiată de alţii dinaintea lui şi el n'a făcut decât s'o întărească pentru a-şi face din ea un loc de adăpost pentru zilele de primejdie.

2. N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, 1, p. 125.

3. N. Iorga, *ibid* p. 118

4. Idem, *ibid*.

5. Vezi, N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, vol. I şi II. Pentru Oltenia vezi deasemenea, Ion Donat, *Fundaţiile religioase ale Olteniei*, în „Arhivele Olteniei" Nr. 86—88, p. 262—346.

6. N. Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri şi Icoane*, Craiova, 1921, p. 109.

In adevăr el clădeşte cea mai importantă şi mai frumoasă biserică românească din câte fuseseră zidite până atunci, biserica mânăstirii Dealului, aşezată pe colina de peste apa Ialomiţei, deasupra Târgoviştei.

Câţiva ani mai târziu, Neagoe Basarab ridică la marginea oraşelului Curtea de Argeş, pe locul vechei Mitropolii, vestita biserică a Episcopiei de Argeş.

Cercetând aceste două importante monumente, se constată, atât în planurile cât şi în faţadele lor, o notă nouă şi originală, care face ca aceste două biserici clădite la începutul secolului al XVI-lea să se deosebească cu totul de cele anterioare, mai vechi cu aproape un secol, şi în a căror întreagă compoziţie influenţele străine se puteau distinge cu uşurinţă. Planurile lor sunt o prelucrare originală a tipurilor anterioare împământenite în Muntenia. Din acest punct de vedere, caracterul lor muntenesc ne îndreptăţeşte să credem că ele au fost concepute de vreun meşter local — poate acelaş la Deal ca şi la Argeş — bun cunoscător al monumentelor noastre mai vechi. Deşi din punct de vedere al formelor şi al structurii prezintă caracterul specific şcoalei sârbeşti din care face parte Cozia, în ce priveşte aspectul lor decorativ, faţadele sunt croite după modele orientale. Felul cum e dispus decorul, precum şi ornamentele care-l compun, şi între cari predomină cele de origine armenească, sunt o dovadă că meşterii decoratori şi cioplitorii de piatră, fără îndoială străini, erau buni cunoscători şi dibaci interpreţi ai arhitecturii din Armenia şi din regiunile dominate de arta ei. Aşa fiind, cele două biserici dela Deal şi Argeş, în întregul lor, sunt rezultatul unui proces de formaţie la care au contribuit decoratori şi pietrari străini, alături de meşterul de baştină, care, după toate aparenţele, a fost adevăratul arhitect. Aşa se şi explică pronunţatul caracter românesc al acestor monumente, cari, deşi la prima vedere par exotice, sunt totuşi un produs original local, cu însuşiri particulare ce nu se întâlnesc în monumentele nici unei alte ţări.

Biserica Mânăstirii Dealului, zidită de Radu cel Mare la 1502, e de plan trilobat. Naosul cu absidele laterale şi cu absida altarului sunt de tipul sârbesc dela Vodiţa (fig. 49). Turla, puţin mai înaltă decât cea dela Cozia, se înalţă ca şi aceasta, — fără intermediul celor patru arcuşoare sprijinite pe console însă — pe patru arcuri : două longitudinale, egale şi flancate de nişe neegale, şi două transversale, late — cel dinspre altar mai lat decât cel dinspre pronaos, — aşa cum erau arcurile Vodiţei. Pronaosul este însă de un tip cu totul nou : un dreptunghiu alungit, împărţit de un puternic arc dublou în două compartimente neegale. Compartimentul mai îngust, cuprins între zidul despărţitor al naosului de pronaos şi între arcul dublou, este acoperit de două turle mici, ridicate de o parte pe zidurile laterale, şi de alta pe un arc median dispus longitudinal în acelaş plan vertical cu axul bisericii şi sprijinit pe zidul

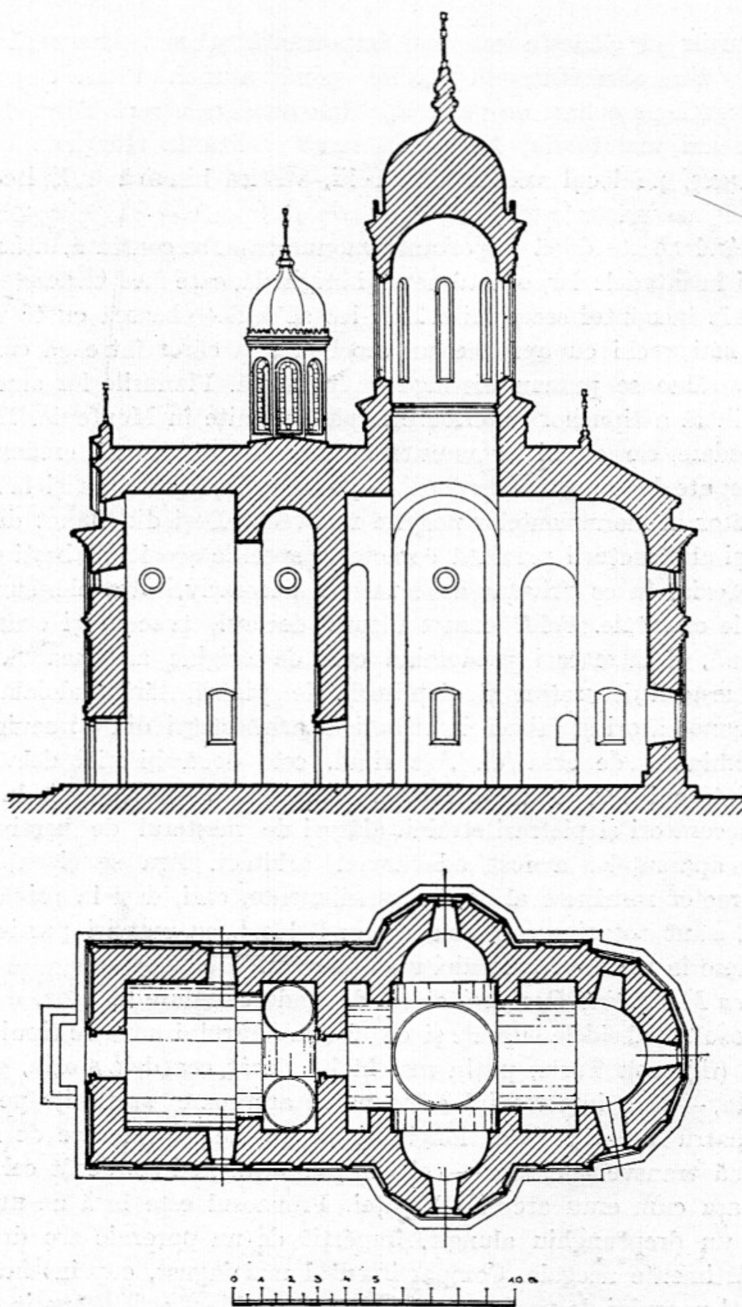

Fig. 49. Biserica mânăstirii Dealului. Secție și plan. (După G. Balș).

despărţitor al naosului şi pe arcul dublou. Partea din pronaos rămasă spre Apus, de formă aproape patrată, este acoperită cu o boltă cilindrică dispusă în lung pe axa bisericii.

Fig. 50. Biserica mânăstirii Dealului.

Faţadele sunt împărţite în două registre de un brâu de piatră profilat, care încinge biserica pe la jumătatea înălţimii. Fiecare registru este apoi decorat cu o serie de arcade oarbe terminate în arc de cerc în plin centru, construite din toruri de piatră de secţiune circulară (fig. 50). In registrul inferior, se deschid, între arcade şi în zidurile pronaosului şi ale absidelor, ferestre dreptunghiulare, încadrate cu rame de piatră, iar în cel superior, deasupra ferestrelor, rozete de piatră ajurată.

Intrarea se găseşte pe faţada dinspre Apus, tăiată în axul panoului decorativ central, ale cărui ciubuce rotunjite încadrează la un loc şi uşa şi firida de deasupra ei, în care se găseşte zugrăvită icoana hramului. Celelalte două panouri cari flanchează intrarea sunt acoperite pe toată suprafaţa cu o migăloasă împletitură de sculpturi geometrice, cari prind între ele două plăci cu inscripţii. Partea superioară a zidurilor se termină cu o puternică cornişă bogat profilată şi acoperită separat, ca şi la Cozia, cu o poală continuă. Acoperişul propriu zis al bisericii se ridică pe zidul retras construit în corespondenţă cu arcurile cari susţin turla centrală [1].

Bazele turlelor, cari sunt nişte prizme de secţiune patrată, au feţele decorate cu panouri dreptunghiulare de sculpturi formate dintr'o împletitură măruntă de motive geometrice. Pe feţele laterale ale bazei turlei mari, aceste panouri sunt conturate în partea de jos în formă de semicercuri în cari se înscriu apoi acoperişurile absidelor [2].

Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Episcopia din Argeş, sau biserica Meşterului Manole, cum i-a zis vreme îndelungată poporul, este fără îndoială monumentul cel mai curios şi cel mai interesant în acelaş timp, pe care ni l-a lăsat secolul al XVI-lea în Muntenia. Puţine biserici româneşti s'au bucurat de atâta faimă şi, mai ales, niciuna n'a fost atât de duios cântată de legendele populare ca Episcopia din Argeş, deşi atât în Muntenia cât şi în Moldova — în aceasta din urmă mai ales — avem monumente a căror importanţă, din multe puncte de vedere, este netăgăduit mai mare.

Când, către 1512, vechea mitropolie din Curtea de Argeş zidită probabil de organizatorul bisericii româneşti, Niculae Alexandru, căzuse în ruină [3],

1. Vezi principiul la biserica Cozia, pag. 68.

2. Partea superioară a turlelor dimpreună cu cupolele au suferit o refacere în timpul domniei lui Gheorghe Bibescu.

3. Cronica anonimă a Ţării Româneşti, vorbind despre faptele lui Neagoe Basarab (1512—1522), spune în legătură cu Episcopia din Argeş : ,,sparse—Neagoe—mitropolia din Argeş din temelia ei şi zidi în locul ei altă sfântă biserică cioplită şi netezită şi săpată cu flori şi au prins pe din lăuntru toate pietrele una cu alta pe din dos cu scoabe de fier cu mare meşteşug şi au vărsat plumb de le-au întărit şi au făcut prin mijlocul tindei bisericii 12 stâlpi înalţi tot de piatră ciopliţi şi învârtiţi foarte frumos şi minunaţi, cari închipuesc 12 apostoli".

noul Domn din neamul Craioveştilor, Neagoe Basarab, se gândi să ridice în locul ei o biserică extraordinară, de o bogăţie uimitoare, cum nimeni nu mai clădise până atunci. Şi pentru ca noul edificiu să reziste vremurilor şi să preamărească deapururi numele ctitorului său, materialele cele mai bune au fost alese fără economie, iar punerea lor în operă s'a făcut, aşa după cum ne relatează cronica anonimă a Ţării Româneşti, cu o tehnică desăvârşită. Piatra întrebuinţată în construcţie, un calcar de bună calitate, grăunţos şi de culoare gălbue, a fost adusă din carierele dela Albeşti de lângă Câmpu-Lung. Marmora şi mozaicul de cari ţinuturile româneşti nu dispuneau, au fost în schimb aduse cu mari cheltueli, cât se pare, dela Constantinopol.

Meşterii. Pentru a realiza opera dorită, Neagoe Basarab a făcut apel la o seamă de meşteri pricepuţi, dintre cari, după toate aparenţele, n'au lipsit nici cei cari realizaseră pentru înaintaşul său Radu cel Mare minunata mânăstire din Dealul Târgoviştei, cu care biserica dela Argeş are multe însuşiri comune. Unele relatări pretind că Neagoe Basarab, care şi-ar fi petrecut o parte din tinereţe la Constantinopol, unde s'ar fi ocupat între altele şi cu supravegherea lucrărilor de construcţie ale unei moschei, ar fi adus cu sine, când s'a întors în ţară, un arhitect cu numele de Manolli din Niaesia [1], care lucra la Constantinopol. Alături de acest meşter, care ar fi deci arhitectul Episcopiei din Argeş, însuşi Neagoe a luat o parte destul de activă la construcţia bisericii sale.

Fig. 51. Domniţa Roxanda, fiica lui Neagoe Basarab, după o pictură murală de la Curtea de Argeş (Muzeul de artă religioasă din Bucureşti).

1. *Niaesia* de care este legat numele lui Manolli ar putea să fie una din cele două localităţi al căror nume actual se apropie de acesta : *Nysia* lângă actualul Aidin, vechiul Tralles din Asia Mică, sau *Nyssa* din Capadocia, provincie situată la Apus de Armenia. Cfr. Gh. Balş, *Influences arméniennes*, p. 12.

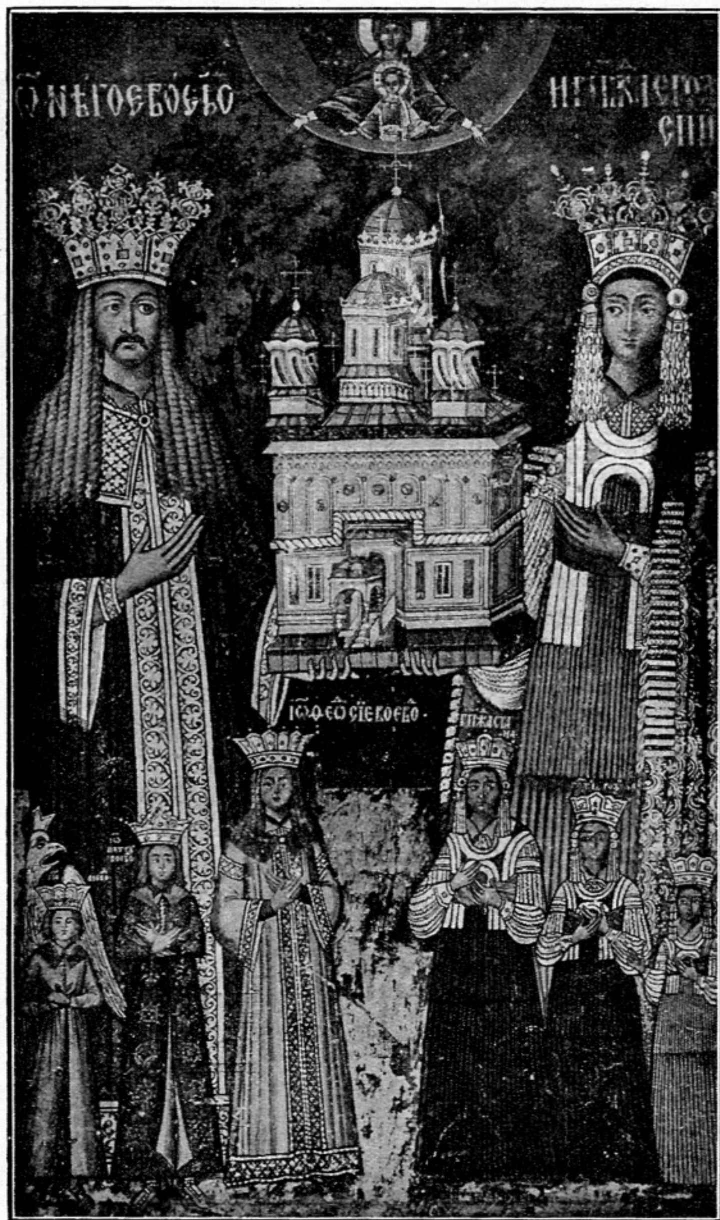

Fig. 52. Tabloul votiv al Episcopiei de Argeş. Familia lui Neagoe Basarab (Muzeul de artă religioasă din Bucureşti).

Dacă aceste relatări sunt adevărate, atunci arhitectul Manolli, din care poezia populară a făcut pe „Meşterul Manole", a cărui duioasă legendă este cunoscută de toată suflarea românească, ar fi mai degrabă un armean, care lucra la Constantinopol, de unde a fost apoi adus în Ţara Românească. Dispoziţia decorului şi felul ornamentelor dela Argeş sunt de natură să justifice această origine a arhitectului, care, după părerea noastră, n'a fost decât decoratorul, — poate, din unele puncte de vedere, şi sfătuitorul — meşterului care a conceput biserica în întregul ei. Pe când cel dintâiu stăpânea meşteşugul decorativ armenesc şi era în acelaş timp în curent şi cu ceea ce se realiza în acest domeniu şi în acea vreme la Constantinopol, cel de al doilea era un bun cunoscător al monumentelor noastre mai vechi, şi, mai ales, un abil interpret al principiilor constructive cari ţineau de şcoala sârbească.

Inceputǎ probabil în 1512, sau poate foarte curând după această dată, biserica a fost terminată, pentru ce priveşte arhitectura, în anul 1517. Mai rămăsese însă de făcut decoraţia interioară, şi cum fondurile băneşti ale Domniei se secătuiseră, biserica fu târnosită fără această podoabă, în 1517. In 1526 însă, ginerele lui Neagoe, Radu dela Afumaţi, în scurta şi veşnic turburata sa domnie, găsi totuşi răgazul necesar şi banii cu cari realiză, în chip onorabil, zugrăveala interioară a vestitei ctitorii. Dar meşterii din urmă, cari au refăcut biserica transformând-o, conform dorinţei Regelui Carol I, în mausoleu al familiei regale, au socotit că această pictură e de mică valoare artistică şi, desprinzând-o din tencuiala burduşită care avea nevoe de întărire, au înlăturat-o [1]. In locul ei, pe zidurile netezite, pictura nouă, culorile vii şi poleiala de aur împrăştiată fără economie peste tot, îmbogăţeşte în mod silnic interiorul aruncând asupra lui o nuanţă de veselie ce nu-şi găseşte locul într'un lăcaş de închinare, şi cu atât mai mult într'un mausoleu.

Planul şi bolţile. Planul bisericii cuprinde două părţi, cari se văd foarte bine atât din exterior cât şi din interior; un naos în formă de treflă şi un pronaos desvoltat de formă dreptunghiulară, ieşit faţă de naos cam în felul cum se vede la unele biserici moldoveneşti clădite în vremea lui Ştefan cel Mare, dar mult mai pronunţat decât la acestea (fig. 53). Structura naosului aminteşte încă principiile de construcţie sârbeşti. Patratul peste care se ridică turla este determinat de arcuri longitudinale duble şi de cilindri transversali,

---

1. Resturile cele mai importante ale acestor picturi, precum şi inscripţia lui Radu dela Afumaţi, au fost, din fericire, transportate şi depuse spre păstrare în Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti.

întăriţi, cu câte un arc dublou (fig. 54). Interiorul naosului este luminat de nouă ferestre tăiate câte trei în fiecare absidă [1]. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus cu latura mai lungă perpendiculară pe axa bisericii, cuprinde în mijloc, de partea naosului, un fel de pridvor sprijinit pe doisprezece stâlpi dispuşi în plan după un patrat. Părţile laterale rămase dincolo de aceşti stâlpi servesc ca lăcaş de îngropare [2].

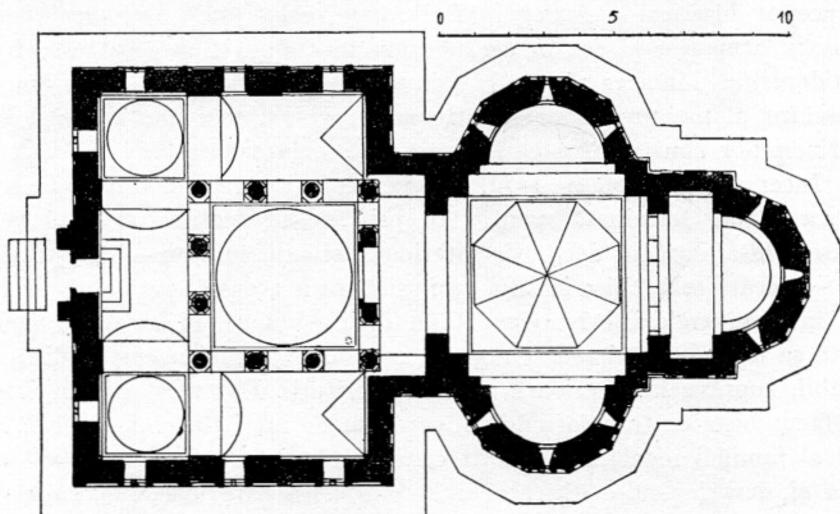

Fig. 53. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Plan.

Separaţiunea între naos şi pronaos nu se mai face, ca la bisericile anterioare cunoscute, printr'un zid cu uşe la mijloc. Şirul celor patru coloane dispuse către naos înlocueşte zidul plin de odinioară, iar un chenar de poartă prins între cele două coloane centrale aminteşte locul uşii.

Turla naosului, foarte înaltă, este, ca şi acea a bisericii mânăstirii Tismana, de secţiune octogonală atât la interior cât şi la exterior, şi ridicată pe

1. Modul acesta de a tăia trei ferestre într'o absidă îl întâlnim pentru prima oară la biserica Brădet din jud. Agreş. Vezi pag. 72. fig. 47.

2. Dispoziţiunea aceasta este excelentă şi mult mai ingenioasă decât gropniţa moldovenească, introdusă între pronaos şi naos, care creiază o separaţiune între părţile bisericii, lungind-o şi stricându-i unitatea.

patratul de bază prin intermediul a patru trompe de unghiu[1]. Pronaosul are trei turle : una mare, cilindrică, ridicată peste patratul celor doisprezece stâlpi, şi două mai mici, laterale, ridicate pe cele două patrate determinate la col-

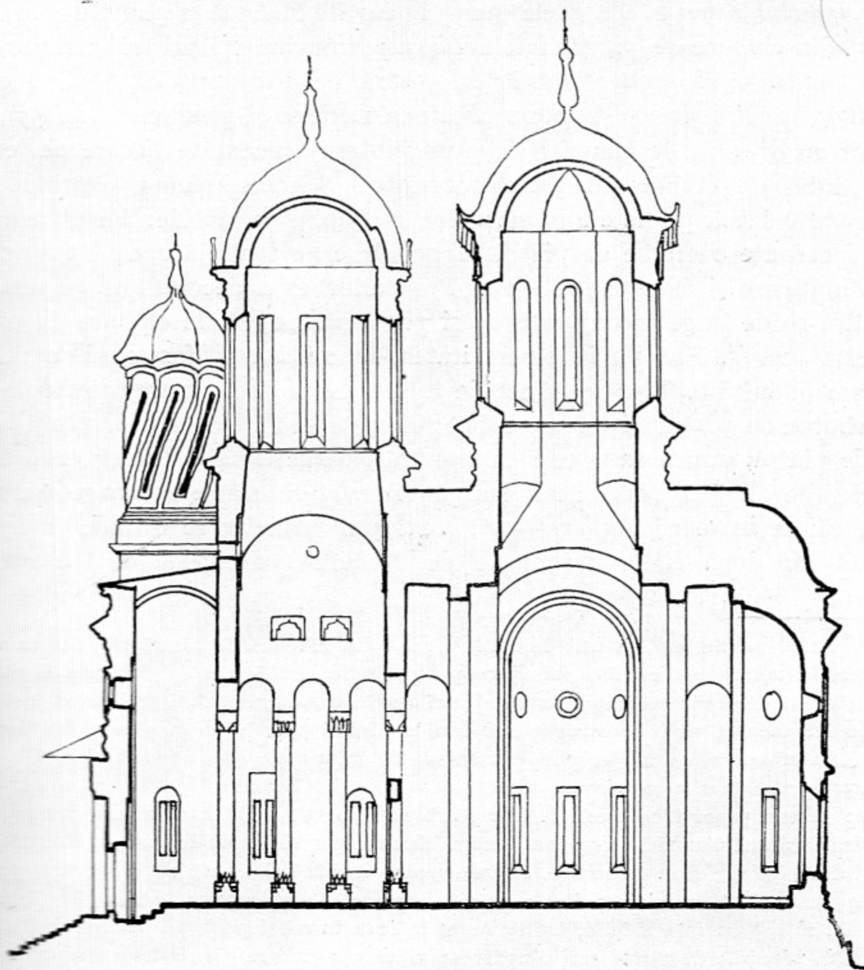

Fig. 54. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Secţie longitudinală.

1. Inainte ca biserica să fi fost refăcută de restauratorul Regelui Carol I, arhitectul Lecomte du Nouy, aceste trompe erau conice însă foarte plate. Restauratorul, care a schimbat mult aspectul cel vechi al bisericii, introducând elemente noi şi „dregând" unele imperfecţiuni cari dădeau totuşi un caracter deosebit monumentului, a înlocuit aceste trompe plate cu un fel de planuri inclinate, cari, plecând de la intersecţia extradosurilor arcurilor mari, se termină la înălţimea planului de naştere al tamburului octogonal, unificându-se cu un fel de suprafaţă conică.

ţurile dinspre faţada de Apus. Turla mare de pe pronaos se ridică pe patratul central prin intermediul unui trunchiu de con, a cărui bază se începe în chip de piramidă şi se unifică apoi cu conul.

Aspectul exterior. Faţadele sunt împărţite în două registre de un brâui format din ciubuce de piatră împletite ca o frânghie [1]. Registrul inferior, care stă deasupra unui soclu puternic de piatră de talie profilat după modelul soclurilor mult ieşite şi bogat profilate armeneşti şi georgiene (fig. 57), este decorat cu o serie de panouri dreptunghiulare, încadrate fiecare de câte o ramă dublă de ciubuce de piatră rotunjite [2]. Fiecare panou cuprinde câte o fereastră dublă pe feţele pronaosului şi simplă pe abside. Ferestrele sunt toate încadrate cu rame de piatră, împodobite pe toată lăţimea lor cu sculpturi minuţioase şi bogate [3]. Registrul superior este decorat cu o serie întreagă de firide largi, înconjurate, ca şi panourile de jos, de ciubuce de piatră, dar cari aici se întorc la extremitatea superioară şi formează arcuri în semicerc înlănţuite. Fiecare punct de întretăere al acestor arcuri este decorat cu un buton de piatră şi fiecare firidă primeşte în mijloc câte o rozetă sculptată de piatră, dintre cari, cele corespunzătoare ferestrelor din registrul de jos sunt cioplite „à jour", iar celelalte umplute cu o ţesătură de motive geometrice şi florale tăiate în relief (fig. 58—59). Deasupra firidelor se întinde o cornişă formată din două şiruri suprapuse de stalactite şi alveole de stil arab, de

---

1. Brâul acesta, ca element decorativ format din ciubuce de piatră răsucită ca o frînghie, care în arhitectura românească apare pentru prima oară la Curtea de Argeş, îl găsim şi în alte ţări, fie decorând o cornişă, fie încadrând o uşă sau o fereastră. Intrebuinţat însă ca la Argeş, adică închingând o construcţie sub sau la nivelul planului de naştere al bolţilor, nu-l găsim decât în Armenia şi în regiunile cari au suferit influenţele artei acesteia. Cfr. Gh. Balş, *Influences arméniennes et georgiennes*, p. 8.

2. Aceste panouri, ca şi cele de pe registrul superior, şi, dealtfel, ca şi cele de la biserica Mânăstirii Dealului, n'au nici un rol constructiv. Ele sunt pur şi simplu decorative. Faptul acesta reiese şi din felul cum sunt construite. Pietrele arcurilor, atât la Deal cât şi pe registrul superior de la Argeş, nu sunt apareiate radial ci numai orizontal şi vertical; profilele, cari la Deal sunt intrate în raport cu faţa zidului, iar la Argeş aplicate în relief pe faţade, sunt cioplite la întâmplare în blocurile de piatră cari constituesc zidul, aşa cum se găsesc deseori şi în Armenia şi Georgia (Cfr. Gh. Balş, *op. cit.*, p. 7). La turla mare de la Argeş însă, unde panoul este străpuns de ferestre, ciubucul înconjurător este tăiat la arc radial, odată cu piatra care-l poartă.

Cât priveşte dispoziţia arcadelor oarbe pe faţade, ele se înşiruesc unele după altele fără să ţie seamă de unghiurile întrânde sau ieşinde; deseori chiar, cum e cazul la biserica de la Deal şi la monumentele inspirate apoi după aceasta, arcadele de pe registrul superior, mai numeroase, sunt aşezate oricum faţă de cele de pe registrul inferior, întocmai ca şi în monumentele din Georgia şi Armenia.

3. Incadrarea ferestrelor cu rame late de piatră împodobite cu sculpturi este o preferinţă a meşterilor decoratori armeni şi georgieni. Cfr. Gh. Balş, *op. cit.*, p. 10.

Fig. 55. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş.

forme perfect geometrice, savant și minuțios lucrate (fig. 60). O poală de acoperiș, ca la mânăstirea Dealului, acoperă această cornișă, iar deasupra ei zidul fațadelor se mai continuă puțin și primește pe el o friză decorată cu sculpturi florale în relief. Bazele turlelor, cari sunt toate prizme de secțiune patrată, sunt decorate cu o țesătură continuă de flori și ornamente geometrice de diverse origini [1].

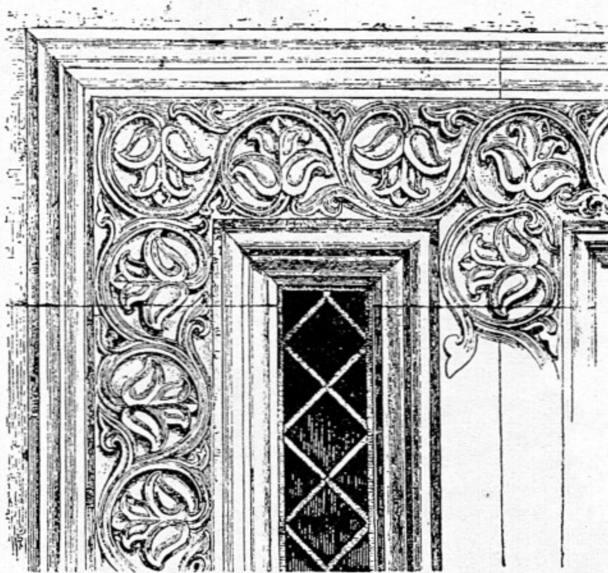

Fig. 56. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Ornament în jurul unei ferestre (după Reissenberger).

1. In ceea ce privește ornamentația, atât a turlelor cât și a panourilor de pe fațade, ea este, spune Gh. Balș (*loc. cit.* p. 9—10), un amestec ciudat de motive armenești, caucaziene, persane, arabe și otomane, fără să mai vorbim de elementele pe cari le găsim de la început în arta creștină, și cărora în mod general li se spune bizantine. Pentru a preciza mai bine origina acestui decor, chestiunea trebue privită din două puncte de vedere : mai întâi dispoziția generală a ornamentelor, adică principiile directive, apoi ornamentele în sine, adică motivele, la cari putem să mai adăugăm, însfârșit, felul cum sunt tratate. In primul caz se constată un belșug de ornamente care sfârșește prin a turbura aspectul liniilor de arhitectură, dând totodată impresia că monumentul este ieșit din scară; caracter comun edificiilor din Armenia, Caucazia și din țările cu artă înrudită cu acea armenească.

In al doilea rând, deși nu perfect asemănătoare, — cioplitorii de piatră orientali nu copiau dealtfel întocmai motivele ci le variau la infinit, dând astfel dovadă de virtuozitate și talent — motivele sunt totuși foarte înrudite cu cele din Armenia și Georgia. Insfârșit, felul cum sunt tratate, perfecția lucrului, siguranța cioplitorilor și chipul cum sunt modelate ornamentele, apropie atât biserica de la Argeș, cât și pe cea de la Deal, de modelele orientale.

Baza turlei mari de pe naos este terminată cu o cornişe de alveole şi stalactite asemănătoare celei de pe faţade. Turlele propriu zise sunt decorate

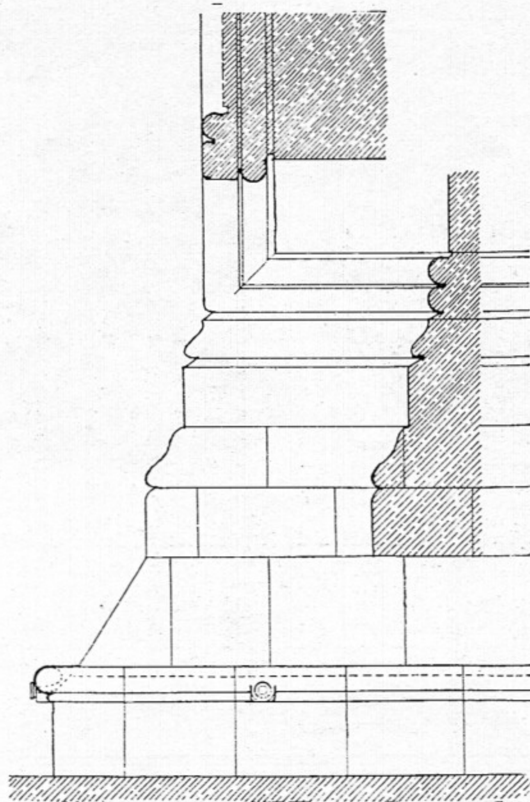

Fig. 57. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. (Profil de soclu).

cu panouri încadrate de ciubuce de piatră şi au fiecare câte o fereastră în mijloc. La turla mare, aceste panouri sunt terminate în arc de cerc, iar cornişa de deasupra, dimpreună cu acoperişul, urmează curba lor; la turla de pe pronaos, panourile sunt dreptunghiulare, cornişa dreaptă şi supraînălţată de o coroană de flori trilobate, cioplite în piatră, iar la turlele mici, panourile, dimpreună cu ferestrele lor, sunt răsucite faţă de verticală, la o turlă dela dreapta la stânga, la alta, dela stânga la dreapta (fig. 64) [1].

1. Exemple de turnuleţe sucite ca la Argeş găsim la Adrianopoli la un minaret al giamiei Iletsch-Sherifli, din 1440; la Filippopoli, la un minaret al giamiei Imaret şi chiar la Constantinopol tot la un minaret de moschee. Cfr. Balş, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

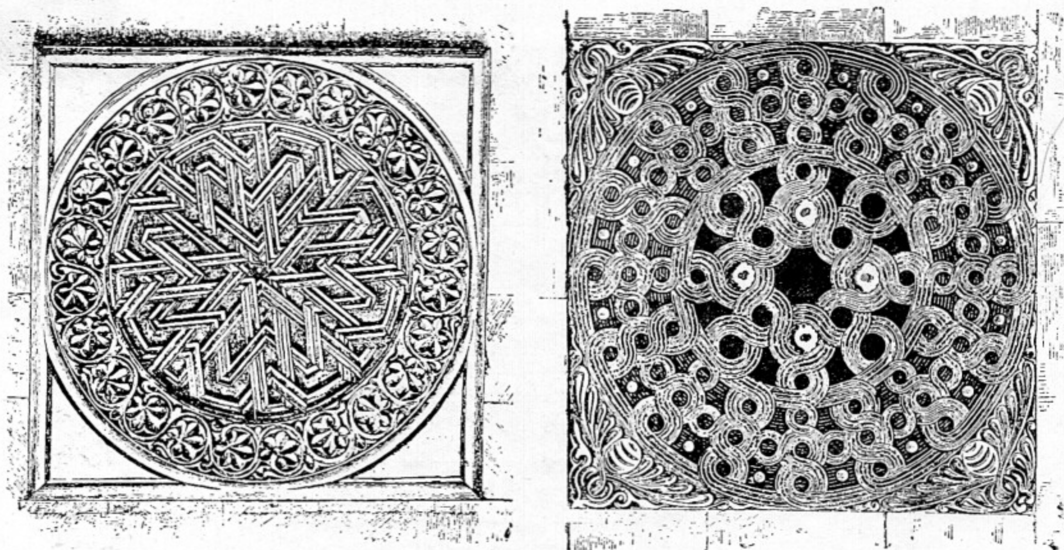

Fig. 58—59. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Rozete decorative (După Reissenberger).

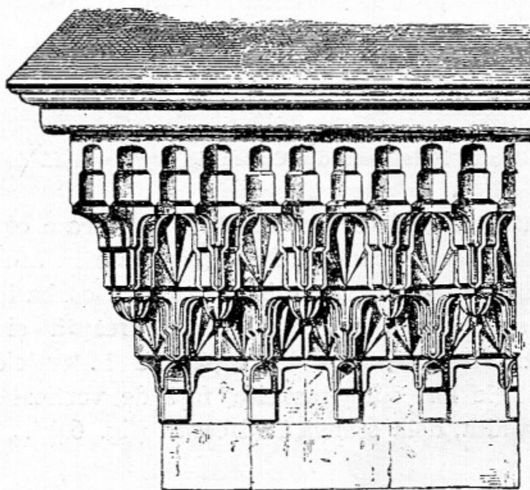

Fig. 60. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Fragment din cornişă.

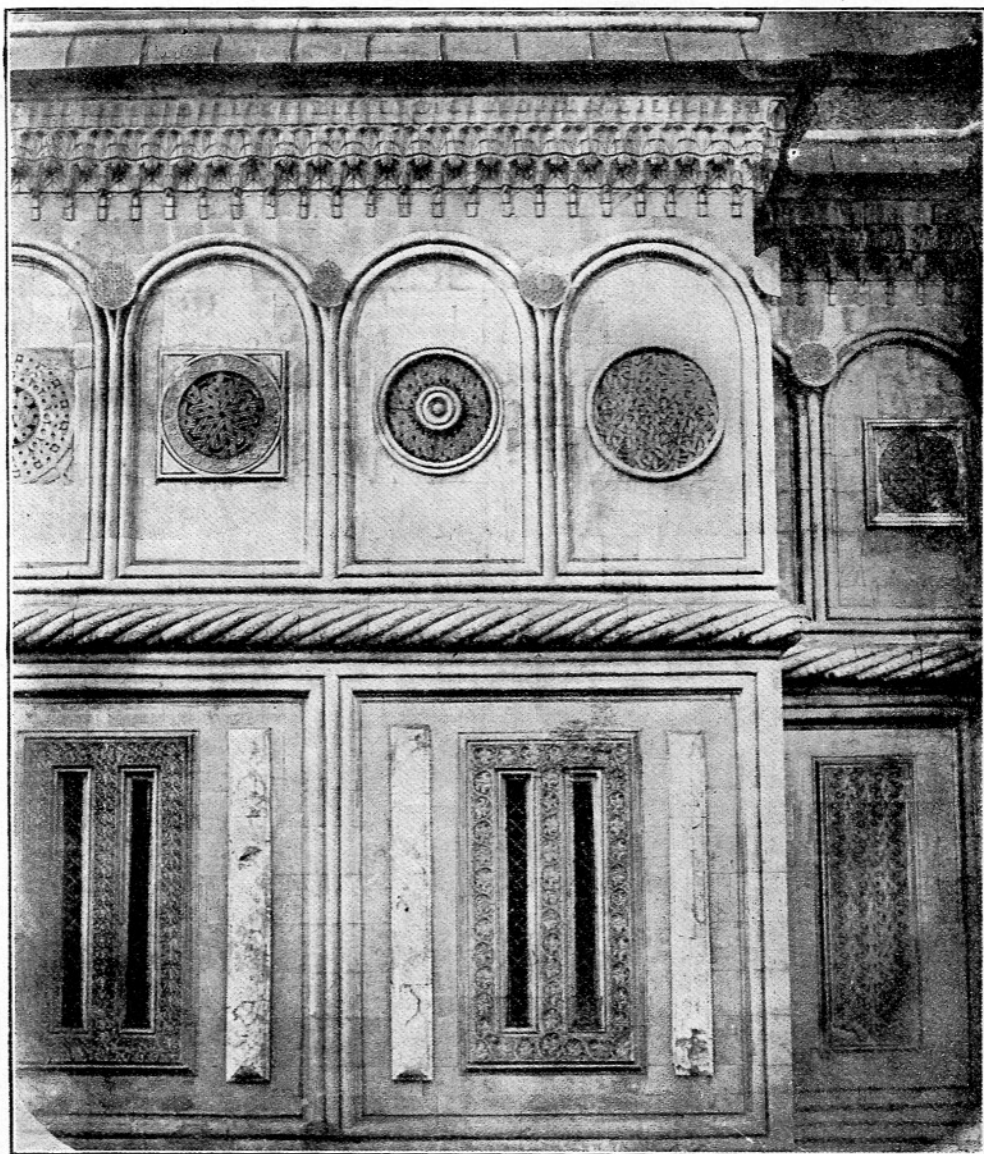
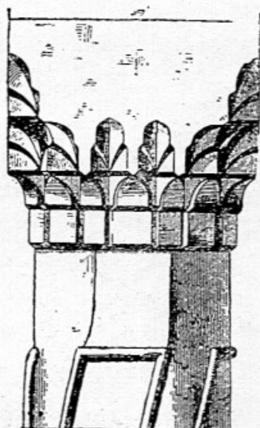

Fig. 61. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Detaliu de fațadă.
(Fotografie dinainte de restaurare).

Acest fel de împodobire, atât de bogată, ne mai văzut în Ţara Românească până atunci, dă bisericii dela Argeş un caracter cu totul deosebit,

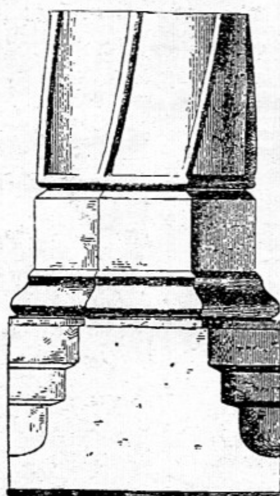

Fig. 62. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Stâlp din pronaos.

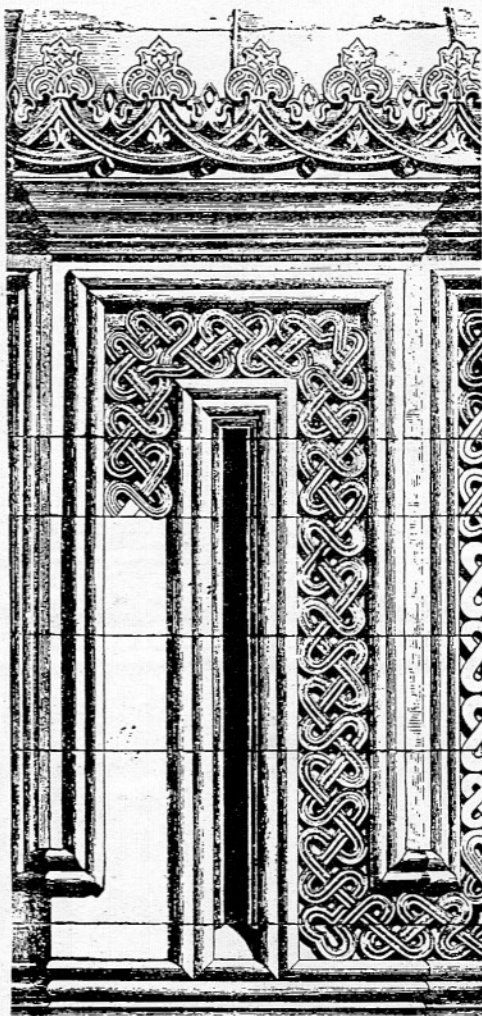

Fig. 63. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Fereastră de la turla pronaosului. (După Reissenberger).

aşezând-o în rândul celor mai importante monumente din întreaga lume bizantină.

Alături de biserică, trebueşte pus şi frumosul aghiasmatar, — o con-

strucţie mică, ridicată pe patru stâlpi şi acoperită cu o cupolă, — care, situat în faţa bisericii, servea ca loc de preparat aghiasma şi de făcut rugăciuni în aer liber.

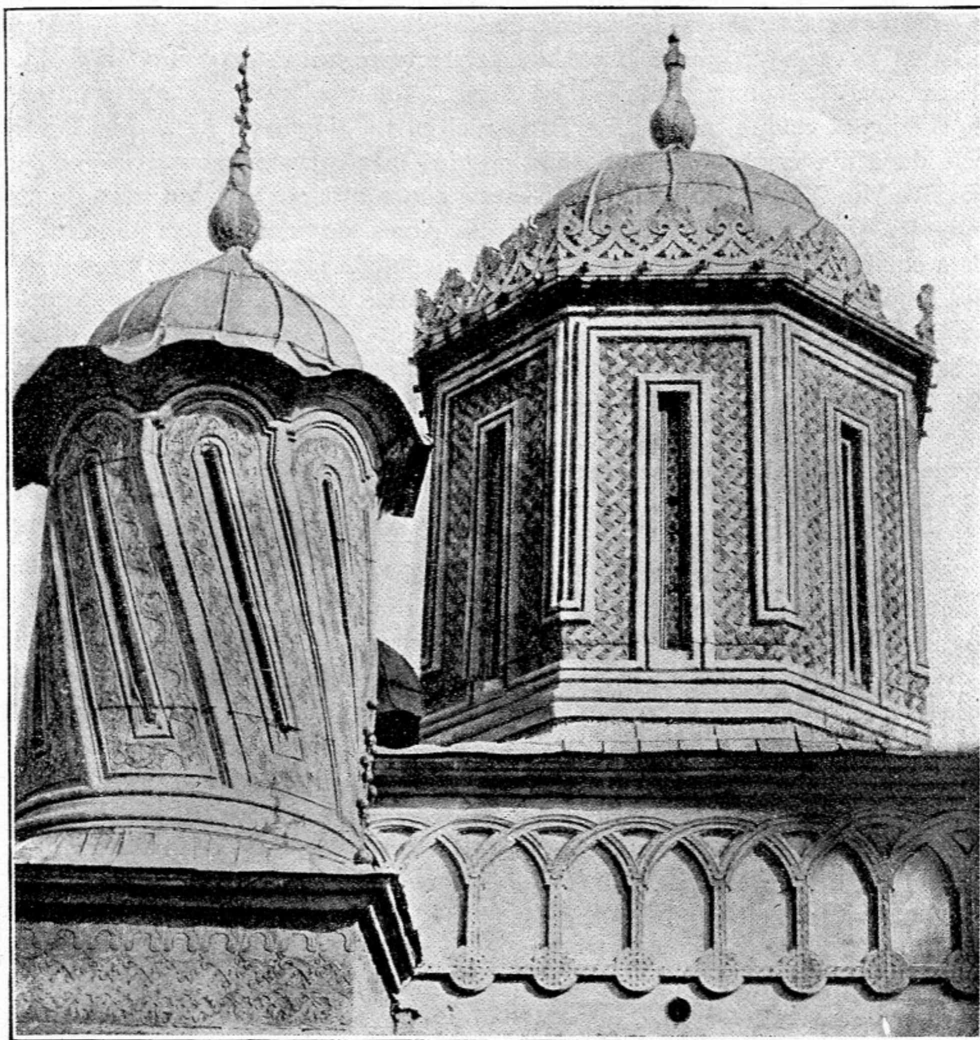

Fig. 64. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Turlele pronaosului (Fotografie dinainte de restaurare).

2. Faza înrâuririlor bizantine dela Muntele Athos.

Valorosul domnitor, care a dat ţării unul din cele mai preţioase monumente de arhitectură românească, nu s'a mulţumit cu o singură clădire a cărei importanţă era suficientă pentru a-i veşnici, aşa cum i-a şi veşnicit, numele. El mai pune să se zidească, aproape de sfârşitul domniei lui, alte două biserici, a căror valoare, din punct de vedere arhitectonic, nu este cu mult mai mică decât cea a monumentului dela Argeş. Tot aşa cum nu s'a mulţămit cu o singură clădire, nu s'a mulţumit nici cu un singur fel de a zidi. Pentru cele două din urmă ctitorii ale sale, biserica mânăstirii Snagov şi vechea Mitropolie din Târgovişte, Neagoe Basarab aduce alţi meşteri, tot atât de valoroşi ca şi cei cari ridicaseră biserica din Argeş, dar cunoscători ai altui fel de a combina planuri şi al altui mod de a împodobi faţade. Aceşti meşteri clădesc, unii, biserica din Snagov, care, ca plan, şi în parte chiar şi ca elevaţie, se inspiră dela unele monumente dela Muntele Athos, iar alţii, Vechia Mitropolie din Târgovişte, după tipul constantinopolitan al bisericii Domneşti din Curtea de Argeş.

Biserica mânăstirii Snagov, rămasă singuratecă pe malul lacului cu acelaş nume, străjuită doar de un turn clopotniţă, a fost zidită de Neagoe Basarab în 1517.

Planul ei este planul comun bisericilor — catolicoanelor — dela Muntele Athos [1], adică planul treflat combinat cu tipul bizantin constantinopolitan, în care turla naosului este ridicată pe patru stâlpi dispuşi pe un patrat central (fig. 65). Ca şi la biserica Domnească din Curtea de Argeş, cei patru cilindri cari susţin turla determină în plan şi în spaţiu o cruce greacă. Spaţiile cuprinse între braţele crucii, cari în plan dau suprafeţe patrate completând patratul cel mare în care este înscrisă crucea, sunt acoperite cu câte o cupolă minusculă, ca la majoritatea bisericilor atonice. Braţele crucii, atât de distincte în interior, în exterior însă nu se văd ; ele rămân ascunse sub acoperiş. Altarul bisericii, foarte desvoltat, ridicat cu o treaptă faţă de naos şi separat de acesta printr'o tâmplă de zid, se compune dintr'o absidă centrală de secţiune semicirculară, flancată de două absidiole. Absida centrală corespunde celor patru stâlpi ai naosului, iar absidiolele sunt construite în prelungirea spaţiului liber rămas între stâlpi şi zidurile exterioare. Separate de absida centrală prin zidurile groase cari sprijinesc cilindrul central prelungit până la absidă, absidiolele constituesc două încăperi distincte, ca două bisericuţe în miniatură, acoperite cu

1. Vezi, G. Balş, *Notiţă despre arhitectura Sfântului Munte* în „Bul. Com. Mon. Ist." 1913, p. 1—49.

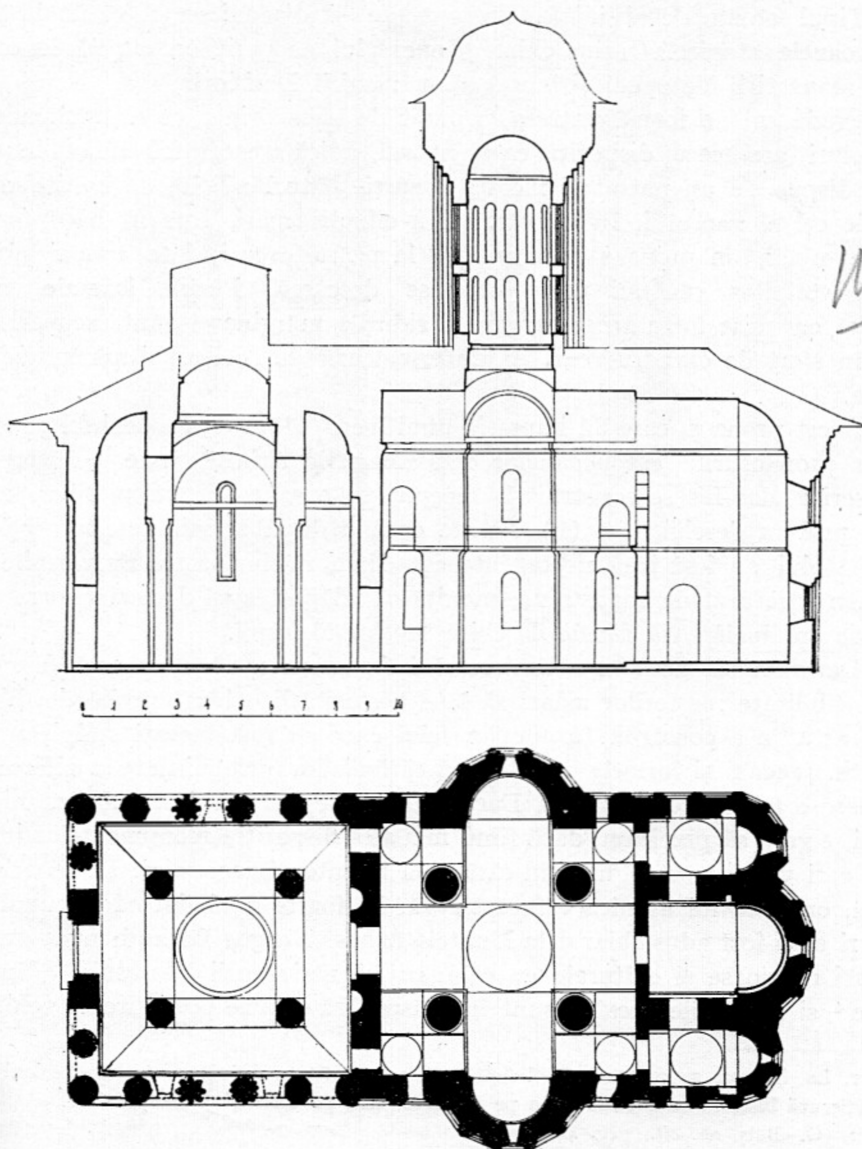

Fig. 65. Biserica de la Snagov. Secţie şi plan.

cupolă şi terminate la rândul lor cu abside[1]. Comunicaţia între ele şi absidă centrală se face prin câte un gol în arc de cerc.

Tipul acesta de absidiole, proscomidie şi diaconicon, îl găsim la toate catolicoanele atonice. Găsim chiar şi exemplul acoperit cu cupolă la catoliconul mânăstirii Vatopedi şi la cel al mânăstirii Dochiariù[2].

Pronaosul de formă patrată, separat de naos printr'un zid străpuns de trei goluri, are aceeaş dispoziţie ca şi naosul, adică are centrul ocupat de patru stâlpi dispuşi pe un patrat şi meniţi să susţie o turlă. Felul de boltire diferă însă de cel al naosului. In adevăr, cei 4 cilindri mari, cari în naos formau braţele crucii, în pronaos sunt reduşi la patru arcuri, late numai cât capitelul stâlpilor centrali peste cari se descarcă. Părţile laterale, adică spaţiile cuprinse între aceşte arcuri şi zidurile mărginaşe, sunt acoperite cu bolţi în sfert de cilindru, cari se intersectează la colţuri după muchii intrânde.

Acest pronaos, care dă impresia unui lucru adăugat, ca dealtfel şi multe dintre pronaosurile catolicoanelor dela Muntele Athos[3], este contemporan cu biserica, dar fusese construit la început pe o serie de stâlpi liberi ca un fel de pridvor deschis (fig. 66). Foarte curând după terminarea lui golurile dintre stâlpi au fost însă zidite, întrucât clima ţării noastre nu permitea ca o construcţie atât de importantă, menită să adăpostească deseori o mare mulţime de credincioşi, să rămâe deschisă în timpul iernii.

Dar fantezia aceasta a arhitectului de a concepe un pronaos deschis a dat posibilitate meşterilor zidari să lase posterităţii o bună probă de dibăcia lor în arta de a construi. In adevăr, felul cum au fost lucraţi stâlpii acestui pronaos, precum şi formele şi calitatea cărămizilor întrebuinţate la zidirea lor, dovedesc o tehnică desăvârşită. Dacă aceşti meşteri au fost pământeni, sau streini, e greu să precizăm, dată fiind mai ales dispariţia monumentelor importante cari vor fi fost clădite din cărămidă înaintea Snagovului. In ce priveşte planul, originea lui atonică e însă sigură. E foarte probabil ca vreunul din meşteri să fi fost adus chiar dela Muntele Athos. Neagoe Basarab avea strânse legături religioase şi culturale cu călugării şi mai marii Peninsulei Sfântului Munte[4], şi legăturile acestea sunt în măsură să explice posibilitatea venirii în

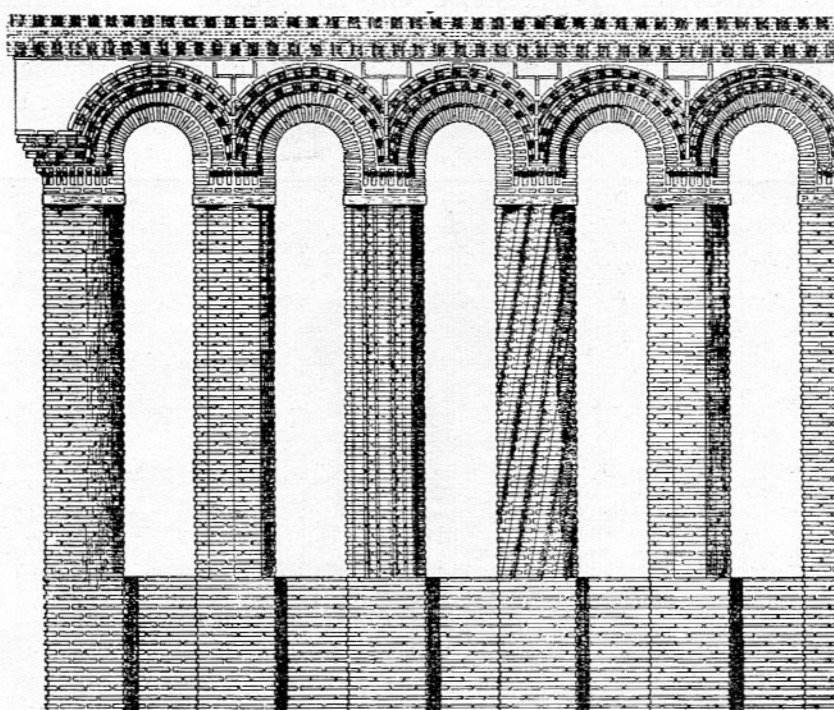
---

1. La început, se pare că absidiolele erau supraînălţate de câte o turlă. Tabloul votiv ne înfăţişează biserica cu 4 turle : una pe pronaos, una pe naos şi două pe altar.

2. G. Balş, *op. cit.*, pag. 44, fig. 11.

3. G. Balş, *ibid.*, pag. 18.

4. După Radu cel Mare, care începe refacerea din temelii a mânăstirii Cutlumuş, Neagoe Basarab continuă lucrările zidind turnul şi arsanaua — portul, compus dintr'o clădire care are locuinţa călugărilor pescari şi diferite şoproane pentru păstratul bărcilor — acestei mânăstiri,

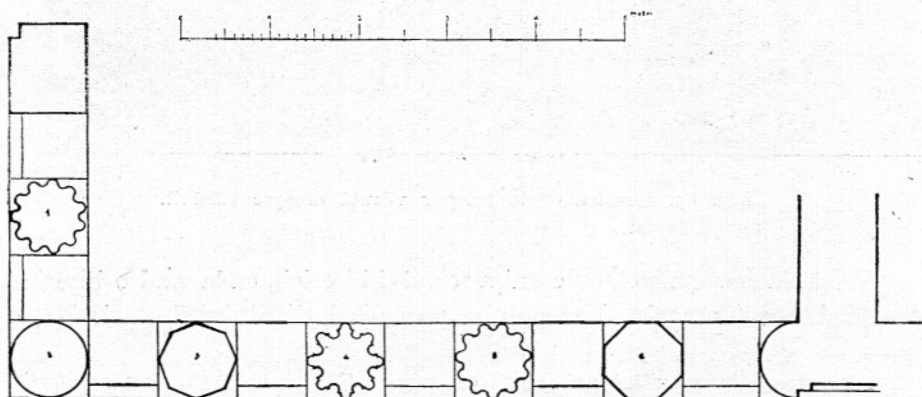

Fig. 66. Biserica dela Snagov. Detaliul stâlpilor de la pronaos. (După N. Ghika-Budeşti).

ţară a unor meşteri din aceste locuri. Dar, din examinarea arhitecturii exterioare a bisericii Snagov, rezultă că aceşti meşteri s'au aplicat numai la trasarea planului, la dispoziţiunea lui şi a bolţilor, iar în ceea ce priveşte exteriorul, au conlucrat cu alţi meşteri de altă provenienţă, sau poate chiar locali, întrucât în afară de faptul că absidele laterale sunt înălţate astfel încât cornişa lor

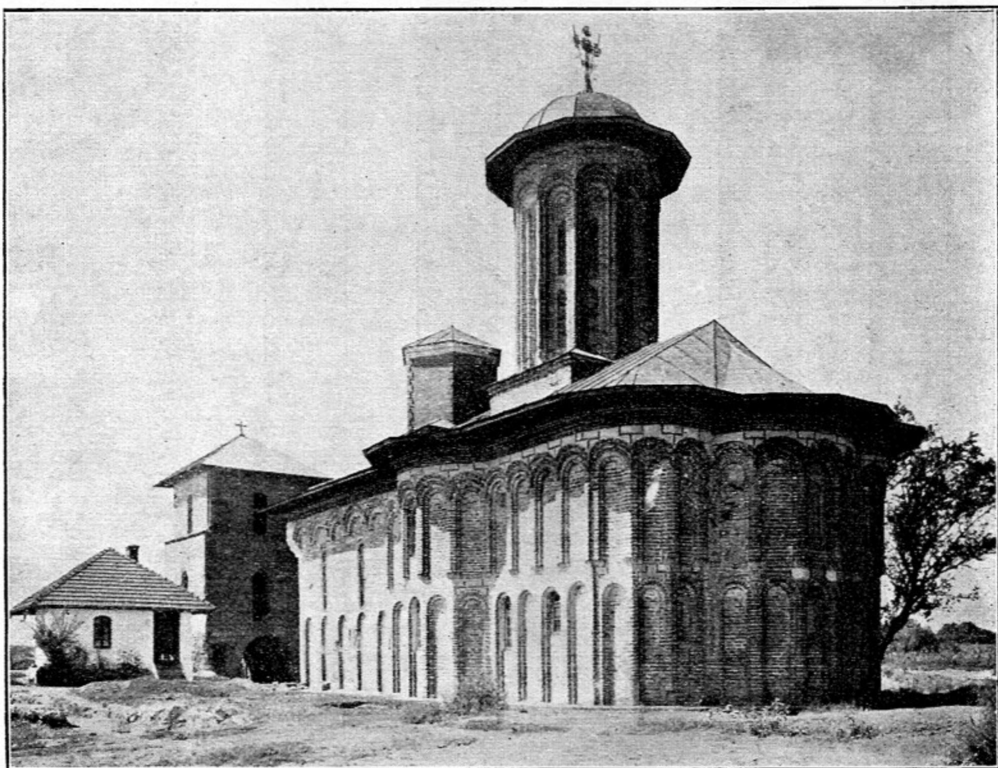

Fig. 67. Biserica de la Snagov văzută dinspre Răsărit.

se continuă, la acelaş nivel, cu cornişa restului bisericii, ca la multe biserici dela Muntele Athos (Caracalu, Xeropotam, paraclisul Sfântului Brâu la Vatopedi,

căreia i se zicea din această cauză Lavra cea mare a Ţării Româneşti. In 1515, tot Neagoe dărueşte mânăstirii Dionisiu un chivot pentru păstrarea moaştelor Sf-lui Nifon, chivot care reprezinta o biserică cu cinci turle decorată în chipul Episcopiei din Curtea de Argeş de curând terminată (cfr. G. Balş, *op. cit.* p. 39), iar în 1520 zideşte cu cheltuiala sa turnul aceleiaşi mânăstiri, cfr. Balş *ibid.*

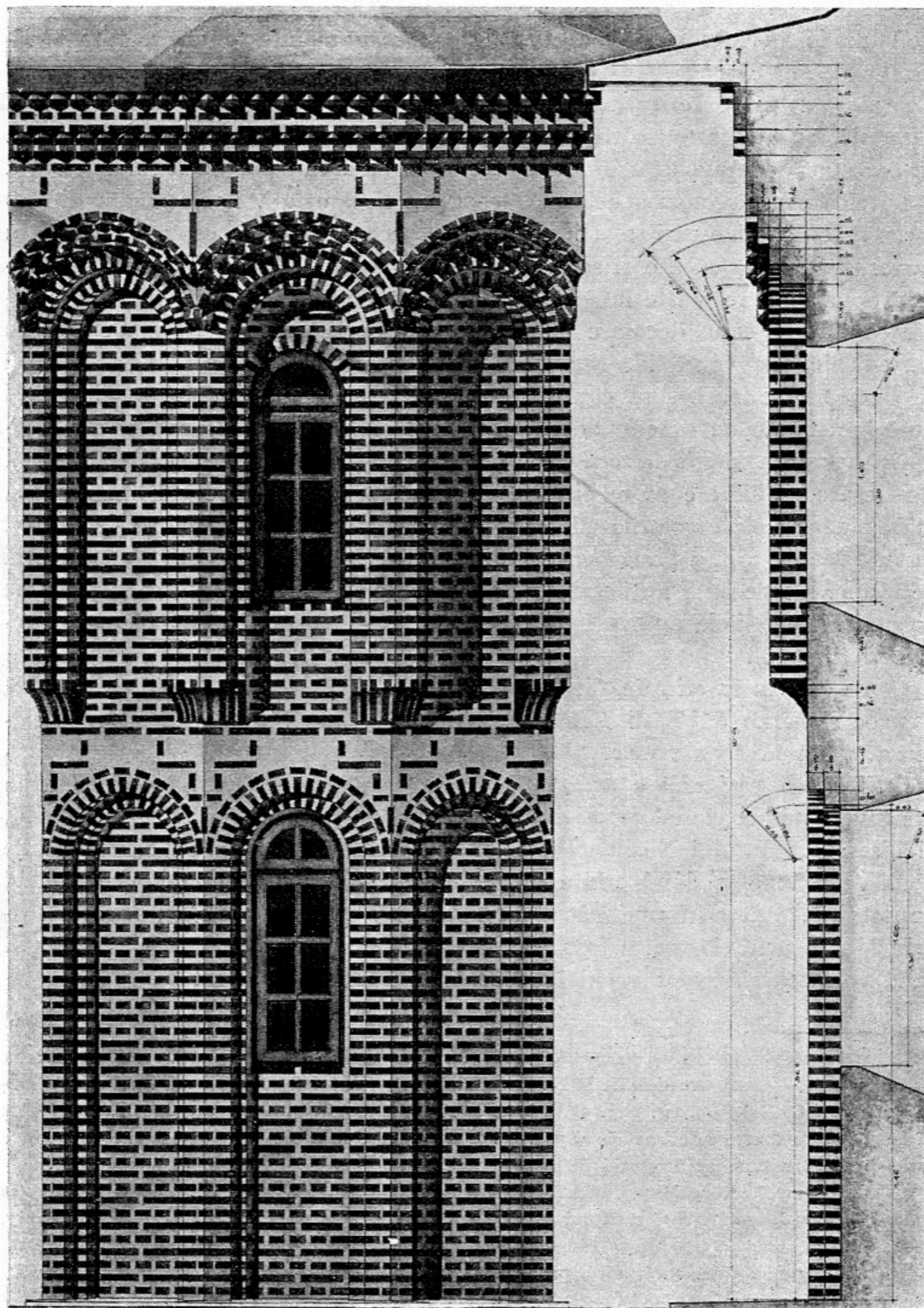

Fig. 68. Biserica de la Snagov. Detaliu de faţadă (Absida).

etc.) nimic în fațade, și mai ales la turlă, nu amintește arhitectura atonică [1].

Arhitectura exterioară a bisericii Snagov este în întregime din cărămidă aparentă. Turla, foarte înaltă, ridicată pe o scundă bază patrată, este o prizmă de secțiune dodecagonală. Muchile fețelor ei sunt întărite de câte o colonită construită din cărămizi speciale cu cozi, iar fiecare față este formată dintr'o succesiune de firide cari se strîmtează și se retrag din ce în ce, sfârșindu-se în partea superioară cu arcuri semicirculare concentrice. In ultima firidă se deschid două ferestre foarte lungi și înguste, deasemenea suprapuse.

Fațadele sunt decorate cu două serii de firide suprapuse. Cele de pe partea inferioară, cu dublu arc, sunt intrate în raport cu fața zidului; cele de pe partea superioară sunt construite pe piciorușe ieșite în chip de pilaștri și sunt încoronate de o serie de arcuri cari se înlănțuesc, construite din cărămizi dispuse ca zimții de ferăstrău, separate de șiruri dispuse pe lat (fig. 68). Aceste arcuri, dimpreună cu firidele lor, se măresc în dreptul pronaosului, unde zidăria umple golurile dintre stâlpii cari fuseseră construiți la început cu intenția de a lăsa pronaosul deschis. Acești stâlpi, construiți din cărămidă de fabricație specială, au fiecare o secțiune diferită și înșiruirea lor într'o serie de goluri înalte și elegante avea să fie de un efect decorativ din cele mai apreciabile (fig. 66).

Cu ultima sa ctitorie, Vechea Mitropolie din Târgoviște, clădită la 1518, Neagoe Basarab dă Țării Românești cea mai mare biserică din câte se clădiseră până la acea vreme.

Meșterii cari zidesc această biserică, poate aceeași cari lucraseră și la Snagov, combină planul de origine constantinopolitană în cruce greacă înscrisă, al bisericii Sfântului Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, cu dispozițiunile nouă dela Snagov, dând arhitecturii românești un monument de excepțională importanță, atât ca forme, cât și ca mărime [2], monument care, printr'o surprinzătoare neînțelegere, a fost dărâmat până la pământ într'o epocă recentă, când valoarea clădirilor vechi începuse să fie înțeleasă.

1. Nu trebuește totuși nesocotită analogia care exista oarecum,— ca dispoziție și forme, nu ca material — între arcadele de la Snagov și cele de pe fațadele catoliconului mânăstirii Dochiariu (vezi G. Balș. *op. cit*, pag. 33, fig. 52), după cum nu trebuește nesocotit nici faptul că foarte multe dintre catolicoanele și paraclisele de la Athos au fost în urmă tencuite și vopsite astfel încât structura lor originală ne rămâne ascunsă.

Pentru arhitectura Muntelui Athos, vezi de asemenea H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig, 1891, și Kondakoff, *Monuments de l'art chrétien à l'Athos*, Pétersbourg, 1902.

2. Lungimea interioară, fără pridvor, 23,50 m., cu pridvor 37,50 m.; lărgime 12.00 m.

Biserica, de formă dreptunghiulară, avea, ca şi cea dela Snagov, partea dinspre Răsărit, cu cele trei abside, foarte desvoltată (fig. 69) [1]. Absidiolele, mari şi separate de absida centrală, erau acoperite cu câte o cupoletă înălţată pe turle. Alte patru cupolete egale, joase, se ridicau pe spaţiile cuprinse între braţele crucii. Pronaosul, foarte îngust, era despărţit de naos printr'un zid străpuns de cinci uşi şi era acoperit de două turle mici dispuse pe lături şi o boltă centrală. In faţa pronaosului exista, clădit după modelul naosului dela Snagov, un mare exonartex sau pridvor deschis, sprijinit pe o serie de

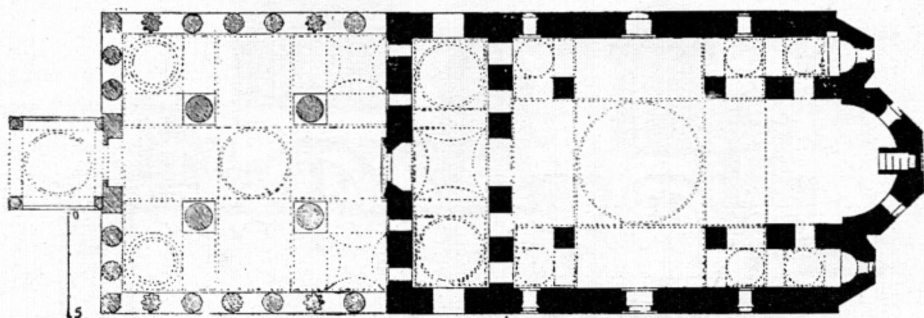

Fig. 69. Vechea Mitropolie din Târgovişte. Plan. (După arh. G. Sterian).

coloane. Centrul acestui pridvor era ocupat de patru stâlpi, pe cari se ridicau patru cilindri şi o turlă, iar colţurile lui, cuprinse între cilindrii cari, ca şi în naos, determinau o cruce greacă, erau acoperite de patru cupole, dintre cari cele două dinspre Apus, supraînălţate de două turle.

Ca formă şi dispoziţiune, exonartexul dela Târgovişte este o interpretare justă şi fidelă a naosului de la Snagov; avea însă cu totul altă funcţie. Dispus în faţa pronaosului, el a fost construit ca pridvor deschis şi constitue astfel, spre deosebire de naosul dela Snagov, primul exemplu de pridvor pe stâlpi în arhitectura românească [2].

In exterior, cilindrii cari determină braţele crucii sunt subliniaţi, atât la naos cât şi la pridvor, prin frontoane rotunjite în cari se deschid ferestre; la naos, trei, la pridvor, două. Faţadele, foarte simple, erau construite din cără-

1. E posibil ca această parte dinspre Răsărit, biserica propriu zisă, să fi existat înainte de Neagoe, care va fi refăcut-o adăugându-i apoi pridvorul foarte asemănător cu cel de la Snagov. Planul bisericii, şi mai ales aspectul faţadelor şi felul cum se legau de pridvor, pledează în favoarea acestei aserţiuni.

2. Primul pridvor închis apare în Moldova la biserica Mânăstirii Neamţu. Vezi mai departe.

midă şi aveau o cornişă compusă din cărămizi dispuse în zimţi de ferăstrău, sub care fugea un şir de arcuşoare, sprijinite pe console, după moda romanică (fig. 70) [1].

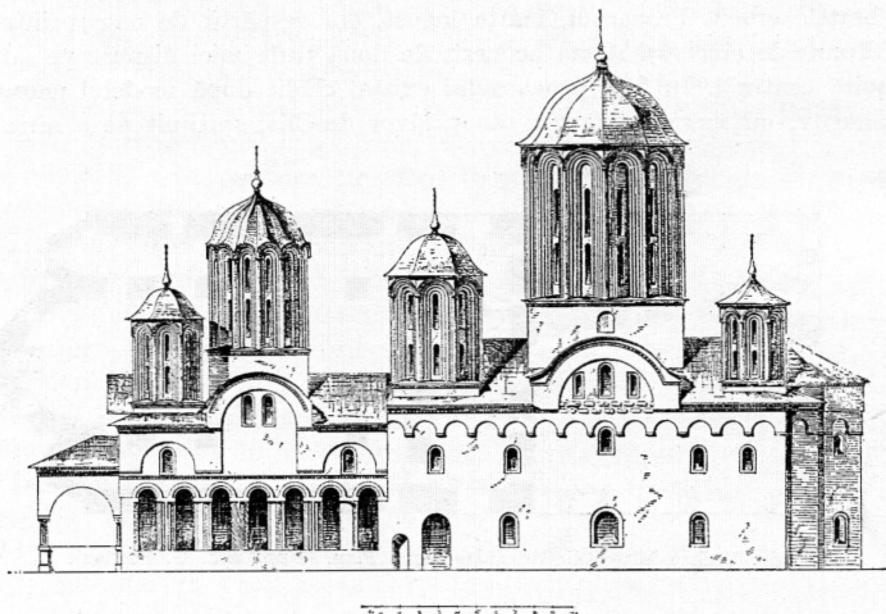

Fig. 70. Vechea Mitropolie din Târgovişte. (Releveu de arh. G. Sterian).

3. Epoca de formaţie a unei şcoli locale.

La începutul secolului al XVI-lea, odată cu construcţia celor două zidiri de seamă, biserica mânăstirii Dealului şi Episcopia din Curtea de Argeş, arhitectura românească se găseşte îndrumată pe o cale nouă. Şirul cel lung al monumentelor în a căror arhitectură se pot ceti cu uşurinţă înrâuririle străine se

1. Aceste arcuşoare decorative, cari în arhitectura românească apar izolat, sunt comune în arhitectura sârbească. Prezenţa lor, alături de coloanele de cărămidă cu fusuri răsucite pe cari le am găsit şi la Snagov, ar putea constitui un indiciu că meşterul zidar care a lucrat la cele două din urmă ctitorii ale lui Neagoe cunoştea unele monumente sârbeşti şi în special bisericile *Sf. Fecioară* din Prizren, *Sf. Sofia* din Ohrida şi *Catedrala* din Pec, ale căror pridvoare deschise sunt ridicate pe o serie de arcade sprijinite pe stâlpi asemănători cu cei dela Snagov şi Târgovişte. Aceste trei monumente sârbeşti sunt însă mult mai vechi, iar pridvoarele lor au fost respectiv construite în 1307, 1314, 1328. Cfr. A. Grabar, *L'origine des façades peintes des églises moldaves*, în „Mélanges offerts à N. Iorga", Paris, 1933, p. 377.

sfârşeşte. După moartea lui Neagoe Basarab, arhitectura din Muntenia şi Oltenia se liberează de orice influenţă venită de aiurea, şi toate monumentele clădite după această epocă sunt un produs pur local. Meşterii cari le clădesc nu mai caută, şi nici nu mai au de ce căuta, modele străine ; ei se inspiră direct dela bisericile ridicate în Ţara Românească în epocile anterioare. Dar nici acestea nu sunt luate toate drept model. Aşa, de pildă, pe când tipul de plan de origini sârbeşti al bisericii mânăstirii Cozia — reprodus încă dela începutul sec. al XV-lea de meşteri locali la bisericuţa din Brădet, jud. Argeş — alături de planurile puţin mai complicate dar româneşti şi de decorul exterior atât de bogat al bisericilor mânăstirii Dealului şi Episcopiei din Curtea de Argeş, se impun tot mai mult atenţiei meşterilor ziditori de biserici, tipul atonic dela Snagov rămâne izolat, iar tipul constantinopolitan al bisericii Domneşti din Curtea de Argeş, după ce apare în timpul lui Neagoe Basarab la Mitropolia din Târgovişte, apoi către 1532 la bisericuţa din Hârtieşti-Muscel, va mai fi reprodus în mod cu totul excepţional — şi numai ca plan, întrucât decorul exterior urmează curentul vremii — la biserica Domnească din Târgovişte, către sfârşitul secolului al XVI-lea, şi, pentru ultima oară, la biserica Sf. Dumitru din Craiova, construcţie care fusese ridicată sub domnia lui Matei Basarab.

In ultimă analiză, se poate constata că dintre toate tipurile de monumente clădite până la începutul secolului al XVI-lea, cele cari rămân să servească de model meşterilor viitori sunt tocmai cele al căror plan şi decor sunt o interpretare românească a planului şi decorului de origini exotice, adică acelea cari sunt rezultatul transformării diferitelor elemente străine artei româneşti, elemente cari au fost însă alese şi transformate de gândirea meşterilor locali, cari le-au prelucrat după simţirea lor, aşa cum se potriveau mai bine cu firea şi cu fondul sufletesc al întregului popor.

Găsindu-se acum în ţară meşterii capabili să zidească biserici şi fără ajutorul străinilor, la începutul secolului al XVI-lea, alături de monumentele mari ca biserica mânăstirii Dealului, Episcopia din Argeş sau Mitropolia din Târgovişte, s'au clădit o seamă de bisericuţe modeste de ţară, a căror arhitectură simplă este învăluită într'un foarte pitoresc aer local. Toate aceste bisericuţe sunt clădite după acelaş tip : planul cel mai simplu, treflat, compus dintr'un altar, un naos şi un pronaos. In ceea ce priveşte materialul constructiv el se reduce la piatră brută şi cărămidă.

Demnă de luat în seamă înainte de toate este bisericuţa din Hârtieşti-Muscel, clădită (sau poate numai refăcută, pe ruinele unei biserici mai vechi), în anul 1532, de un boer anume Lăudatu [1], bisericuţă care ca plan, făcând abstracţie

1. N. Iorga, *Inscripţii*, I, pag. 126.

de pridvorul adăugat, reproduce în mic biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeş, cu deosebirea că absida altarului, unică la Hârtieşti, este lipită direct de semicilindrul dinspre Răsărit al cupolei, aşa cum se vede la unele biserici sârbeşti (fig, 71).

Dar, pe când biserica din Hârtieşti, cu planul ei drept şi cu cupola naosului ridicată pe 4 puncte libere, apare în această vreme ca o excepţie, tipul caracteristic secolului al XVI-lea este tipul trilobat, care în a doua jumătate

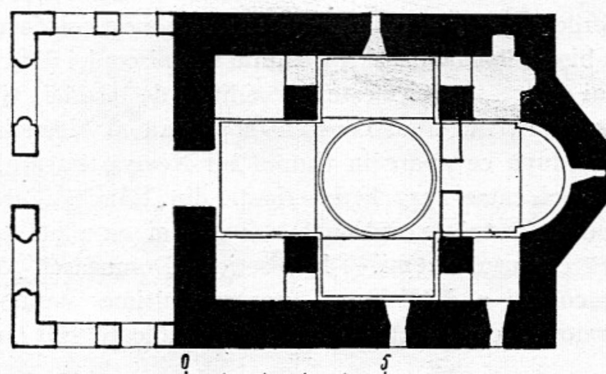

Fig. 71. Biserica din Hârtieşti-Muscel. Plan

a secolului se prezintă sub aspecte destul de variate, atât ca plan cât şi ca decor exterior mai ales.

Studiind monumentele clădite în decursul secolului al XVI-lea şi comparându-le unele cu altele, după forma planului şi chipul de boltire, ele se pot grupa în trei clase distincte.

Prima clasă, şi cea mai bogat reprezentată, cuprinde bisericile de plan treflat simplu, cu absida altarului semicirculară, cu naos supraînălţat de o turlă şi cu pronaos dreptunghiular acoperit de o boltă cilindrică. Aceste monumente au ca prototip biserica din Brădet-Argeş, recte, biserica Coziei.

A doua clasă este reprezentată de două monumente (Bucovăţ şi Tutana), cari au acelaş plan cu cele din prima clasă, cu singura deosebire că pronaosul, la una redus, la alta foarte desvoltat în lungime, este acoperit cu câte două cupole sau turle, dispuse după modelul bisericii mânăstirii Dealului.

A treia clasă cuprinde câteva biserici al căror plan are pronaosul supralărgit după tipul bisericii Episcopale din Curtea de Argeş (Paraclisul Coziei şi biserica din Cobia-Dâmboviţa).

Grupând însă aceste biserici după arhitectura lor exterioară, ceea ce mi se pare mult mai logic, întrucât aceasta determină formaţia unui stil românesc,

a vechiului stil din Muntenia cum îl numeşte D-l N. Ghika-Budeşti, putem distinge tot trei clase, dar monumentele cari ca plan aparţin unui grup, ca arhitectură exterioară aparţin altuia.

Din prima clasă fac parte bisericile ale căror faţade sunt construite exclusiv din cărămidă (Stăneşti şi Cobia). Prototipul acestora poate fi considerat biserica mânăstirii Cotmeana.

A doua clasă o formează monumentele cari au faţadele construite din fâşii orizontale de cărămizi aparente, alternate cu fâşii tencuite. Acestea au ca prototip biserica din Brădet, în care fâşiile orizontale de cărămizi aparente alternau cu fâşii de piatră brută.

Ultima clasă, şi cea mai importantă, este constituită de monumentele la cari faţadele sunt împărţite de un brâu median în două registre decorate

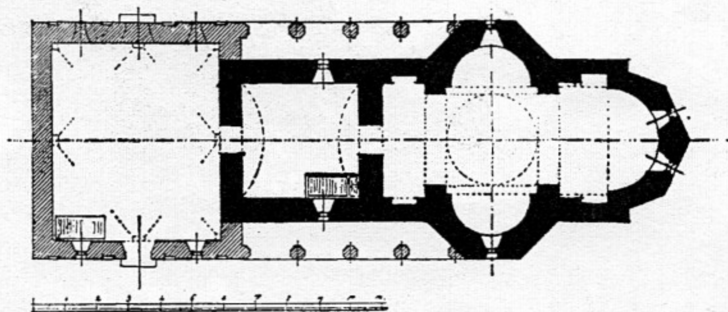

Fig. 72. Biserica din Stăneşti-Vâlcea. Plan.

cu firide drepte, firide cari, în ultimă analiză, pentru monumentele de la sfârşitul secolului (Mihai-Vodă de ex.), apar ca o interpretare în cărămidă a decorului de arcade construite din piatră de pe faţadele bisericii mânăstirii Dealului şi Episcopiei din Curtea de Argeş.

Grupul I. Biserica din Stăneşti-Vâlcea, zidită la 1537, reproduce planul bisericii din Brădet. Absidele laterale, semicirculare la interior, au la exterior câte trei laturi, iar absida centrală, caz foarte rar, are patru. In aceasta din urmă se deschid două ferestre tăiate în cele două laturi centrale, cari întâlnindu-se dau muche exact în axul bisericii (fig. 72). Turla naosului se ridică pe patru arcuri, dintre cari cele două transversale sunt proeminente în chip de arcuri dublouri şi amintesc procedeul de construcţie sârbească pe care îl găsim de pildă la Studeniţa [1].

1. Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*, pag. 55, fig. 42.

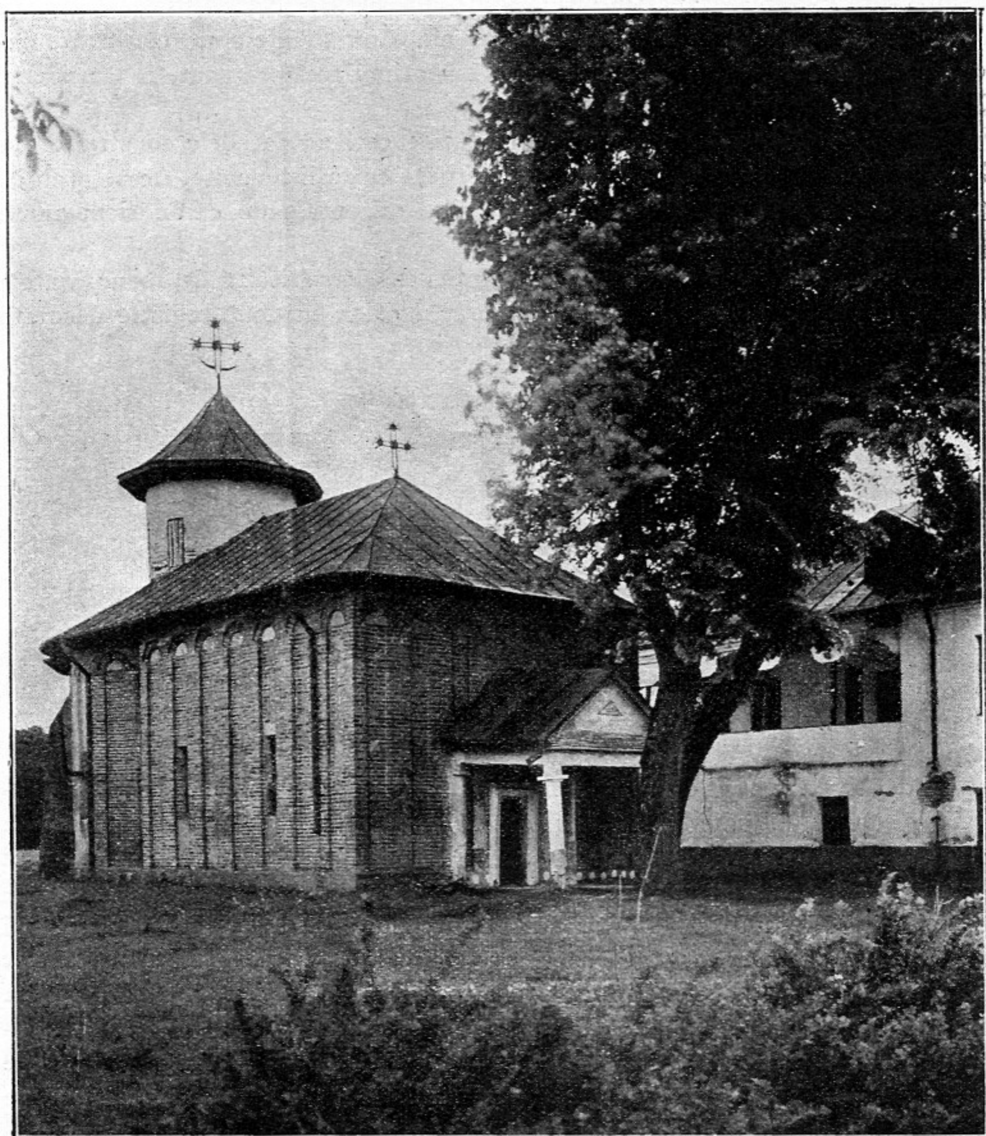

Fig. 73. Biserica din Cobia-Dâmbovița, văzută dinspre Apus.

Exteriorul, acum tencuit şi modificat, era construit în întregime din cărămidă aparentă. Pereţii laterali erau decoraţi în partea superioară de câteva firide largi şi scunde, foarte depărtate unele de altele. Turla, cilindrică pe dinăuntru, este octogonală pe dinafară. Feţele ei, netede şi construite ca şi restul bisericii din cărămidă aparentă, sunt decorate cu câte o firidă lungită, terminată în arc de cerc. In firidele din axele bisericii se deschid ferestre lungi şi înguste [1].

Foarte deosebită ca plan de bisericile clădite în decursul secolului al XVI-lea, biserica din Cobia, zidită la 1572, are o vagă înrudire cu biserica din Stăneşti, având ca şi aceasta, şi ca biserica mânăstirii Cotmeana, faţadele construite exclusiv din cărămidă aparentă şi decorate cu o serie de firide lungi cari ocupă toată înălţimea faţadelor. Aceste firide, separate unele de altele de pilaştri laţi, sunt terminate în arc de cerc şi au arhivoltele intrate în raport cu faţa zidului şi marcate de un şir de cărămizi dispuse pe lat (fig. 73).

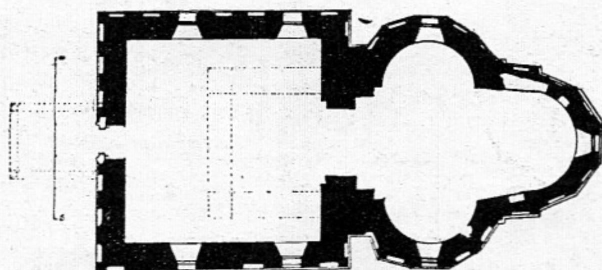

Fig. 74. Biserica din Cobia. Plan.

Ca dispoziţie, decorul acesta de firide apropie biserica din Cobia de construcţiile, mai vechi, ale căror faţade, deşi construite din fâşii alternative de cărămidă aparentă şi tencuială, sunt decorate totuşi cu firide asemănătoare (Bolniţa Coziei şi Olteni).

Ca plan, biserica este foarte interesantă (fig. 74); are un naos mic treflat şi un pronaos foarte desvoltat, după tipul celui al bisericii Episcopale din Curtea de Argeş. Bolţile sunt căzute. Cercetările făcute de curând au dovedit însă că în pronaos existau doi stâlpi, cari limitau un patrat în faţa naosului, peste care se ridica o turlă. O altă turlă asemănătoare se ridica pe naos, iar alte două

1. In vremuri mai recente, biserica a suferit unele transformări : cornişa şi turla au fost înălţate, iar în faţă s'a adăugat un pridvor supralărgit, care se continuă pe faţadele laterale cu câte o galerie pe stâlpi. Vezi N. Ghika-Budeşti, *op. cit.*, PL. XL.

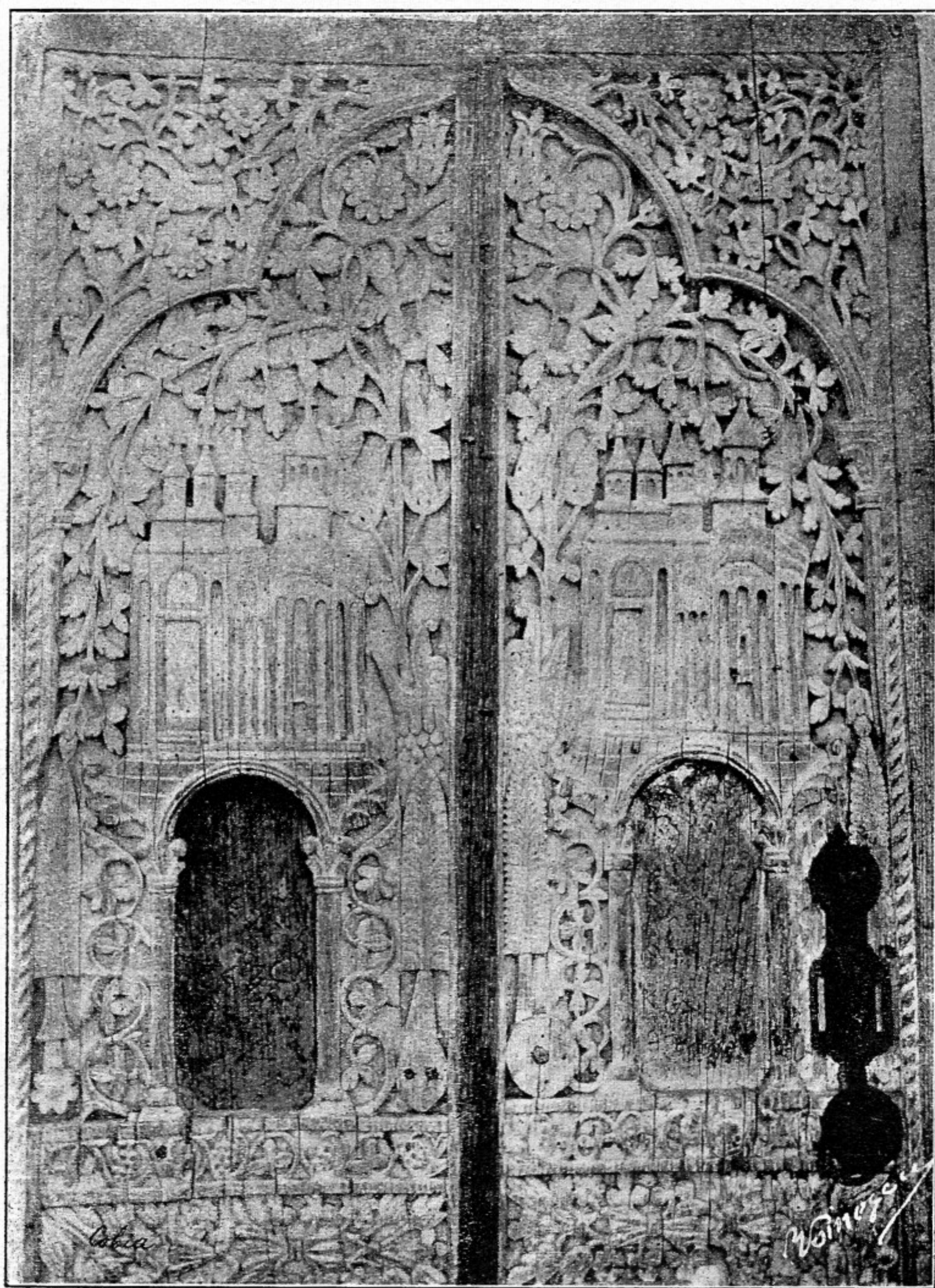

Fig. 75. Uşa de lemn sculptat a bisericii din Cobia-Dâmboviţa.

mai mici supraînălţau partea din pronaos rămasă în afara celor doi stâlpi, spre Apus [1].

Grupul II. Pe un plan mic, foarte asemănător cu acel al bisericii din Stăneşti, biserica mânăstirii Valea, clădită la 1537, aduce o dispoziţiune nouă

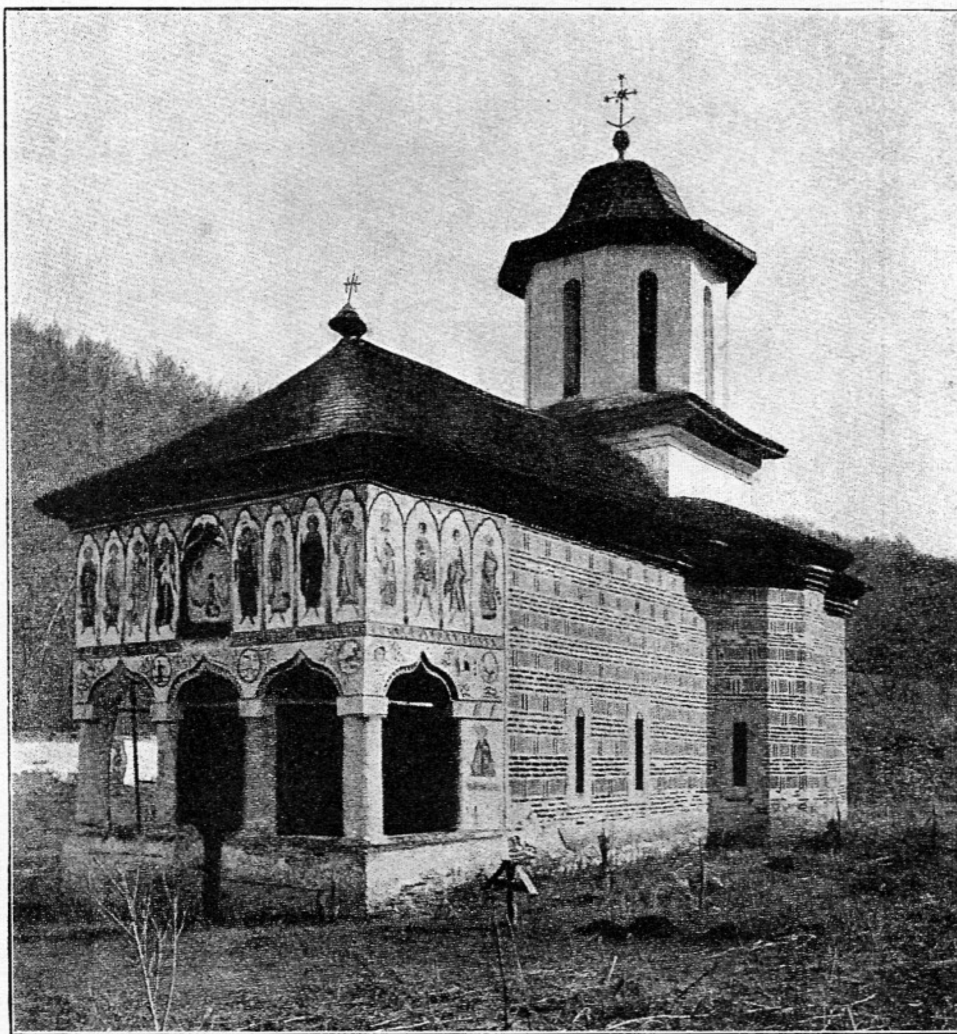

Fig. 76. Biserica mânăstirii Valea din Muscel.

1. Existenţa acestor turle ne este dovedită de o sculptură în lemn, care decorează poarta bisericii, şi care, într'un cadru de ramuri şi arcade, reprezintă biserica aşa cum se prezenta la început. Această sculptură se găseşte în muzeul mânăstirii Sinaia. Vezi fig. 75.

în decorul exterior, înlocuind fâşiile de piatră brută dela biserica din Brădet-Argeş, cu zone lungi de tencuială (fig. 76). Fâşiile aparente sunt construite din

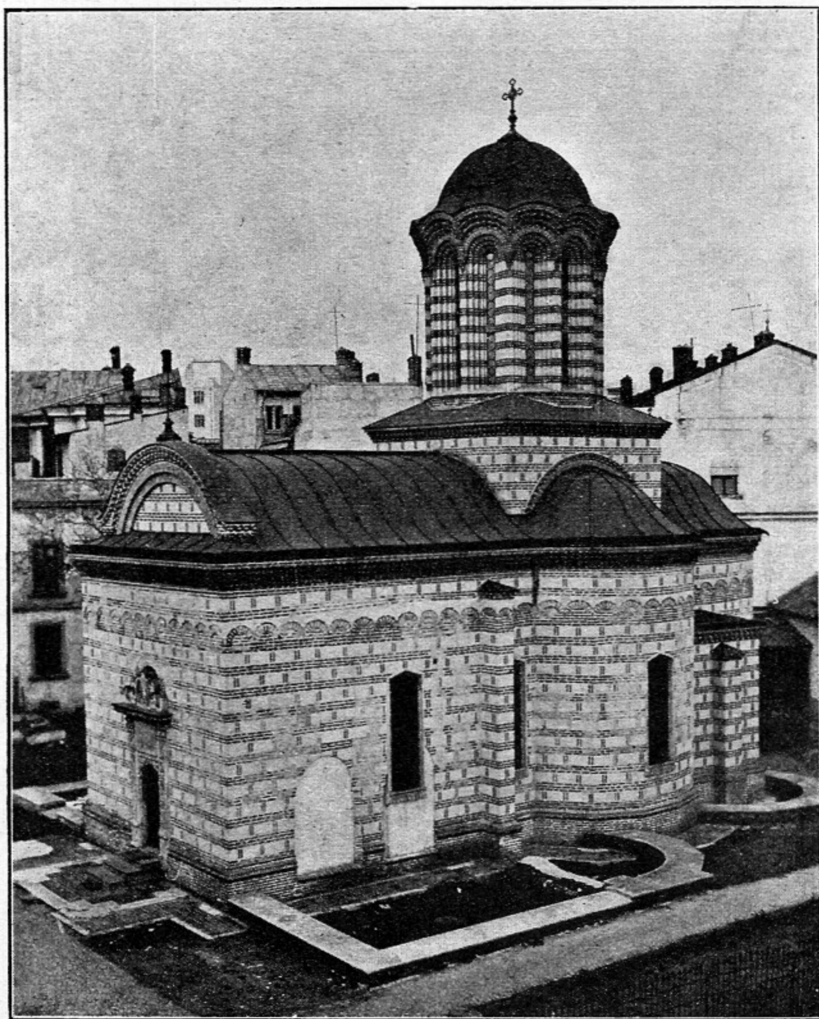

Fig. 77. Biserica „Curtea-Veche" din Bucureşti.

cărămizi înguste (4, 12, 25) cu rosturi largi între şiruri. Zonele tencuite, cari sunt împărţite la rândul lor în panouri dreptunghiulare prin câte două cărămizi puse pe muche şi în picioare, sunt construite din cărămizi mai mari (5,

care din fețe câte o fereastră. Muchiile fețelor se opresc pe câte o coloniță de colț, ca la turla bisericii Snagov.

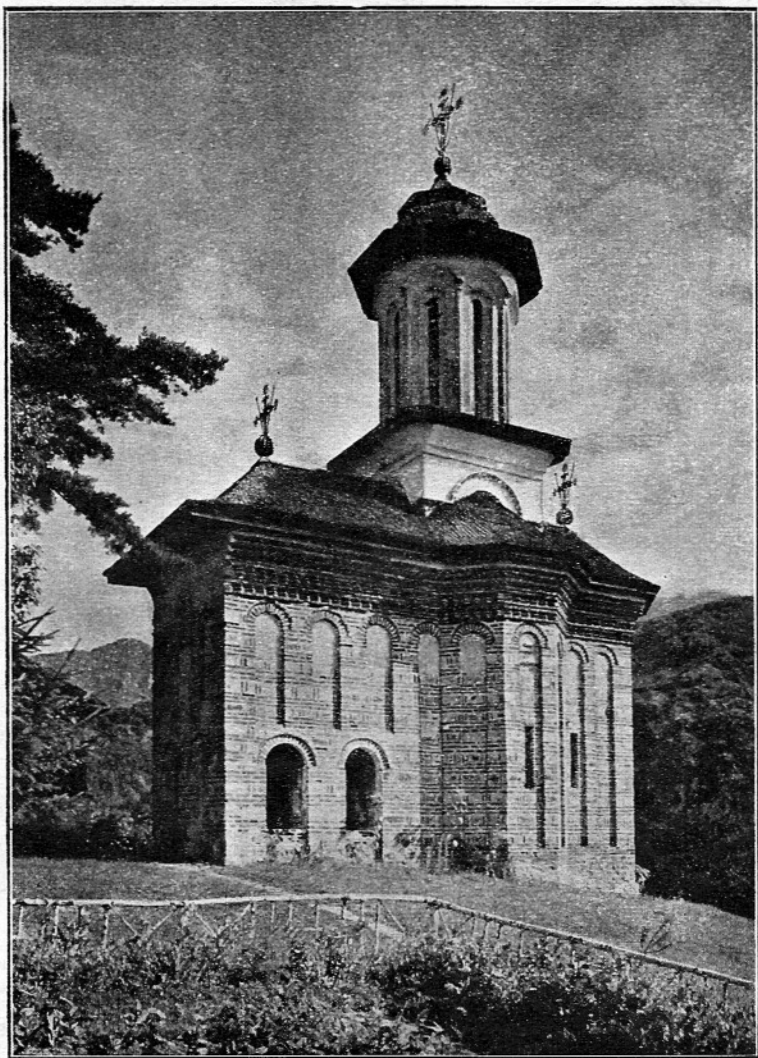

Fig. 79. Bolnița mânăstirii Cozia.

---

orizontale cu fâșii netede împărțite în panouri. La biserica cimitirului din Semendria, care datează probabil din sec. al XI-lea, șirurile de cărămizi orizontale alternează cu fâșii de piatră, iar pietrele cioplite ale acestor fâșii sunt separate din loc în loc de cărămizi dispuse vertical. Cfr. G. Balș, *op. cit.* pag. 38 și 39 fig. 62, 63 și 64.

Ca plan, Bolniţa Coziei reproduce biserica mare a mânăstirii, transformând pronaosul, prin practicarea a şase goluri în arc de cerc în plinul zidului, într'un fel de pridvor deschis (fig. 80). Ca aspect însă, şi mai ales ca proporţii, Bolniţa Coziei aduce o notă nouă în arhitectura muntenească. Foarte înaltă, ea este de o eleganţă care o îndepărtează nu numai de biserica mare a Coziei, dar şi de bisericile munteneşti anterioare, apropiind-o, din acest punct de vedere, de bisericile moldoveneşti din vremea lui Ştefan cel Mare [1].

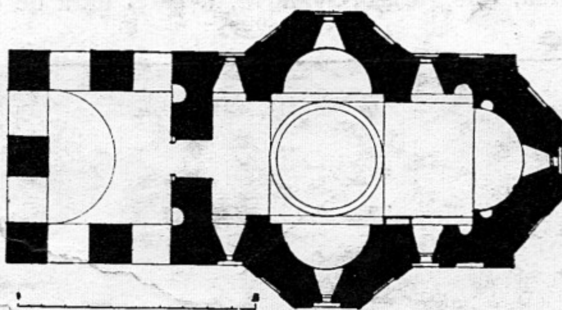

Fig. 80. Bolniţa Coziei. Plan.

Faţă de monumentele cari se clădesc în această vreme în Ţara Românească, Bolniţa Coziei e o excepţie. In arhitectura ei se poate ghici mâna expertă a unui meşter priceput, a acelui Maxim care a zidit-o şi care, după nume, pare să fi fost Sârb.

Decorul exterior de firide lungi întinse pe faţade cu fâşii de tencuială şi cărămidă aparentă, iniţiat de bolniţa Coziei, este reprodus apoi de unele clădiri posterioare. Aşa, de pildă, îl găsim la Olteni în Vlaşca, decorând faţadele unei biserici de proporţii joase (fig. 81) şi, mai târziu, la paraclisul Coziei, zidit la 1594, construcţie în care eleganţa liniilor verticale se apropie foarte mult de cea a bolniţei aceleeaşi mânăstiri.

Grupul III. Dar arhitectura exterioară a monumentelor cea mai caracteristică secolului a XVI-lea şi cea mai românească, în a cărei evoluţie meritoasă se poate ghici cu uşurinţă efortul pe care meşterii locali îl făceau incontinuu pentru găsirea unor forme şi dispoziţiuni nouă, este cea care ia fiinţă către sfârşitul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea.

Faţadele monumentelor acestei epoci, păstrând aceeaşi ordonanţă de fâşii orizontale de tencuială şi cărămidă aparentă dela monumentele anterioare,

1. Vorbind de această biserică şi impresionat de înfăţişarea ei elegantă, d. N. Iorga crede că e clădită „în stil moldovenesc". Cfr. N. Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri şi Icoane*, p. 111 şi Iorga-Balş, *L'art roumain*, Paris 1922, pag. 139 şi 141.

se împart, prin intermediul unui brâu puternic median, în două câmpuri deosebite, numite registre. Aceste registre primesc apoi un decor separat, fie de firide plate intrate în raport cu faţa zidului (Bucovăţ, Căluiul, Tutana), fie de arcade oarbe încadrate de ciubuce rotunjite de cărămidă (Mărcuţa, Mihai-Vodă-Bucureşti).

Trecerea dela faţadele netede ale bisericilor mânăstirii Valea sau Curtea-Veche din Bucureşti, la faţadele împărţite în două registre, pare să o facă biserica, azi în ruină, din Târgşor-Prahova, a cărei dată de construcţie nu se

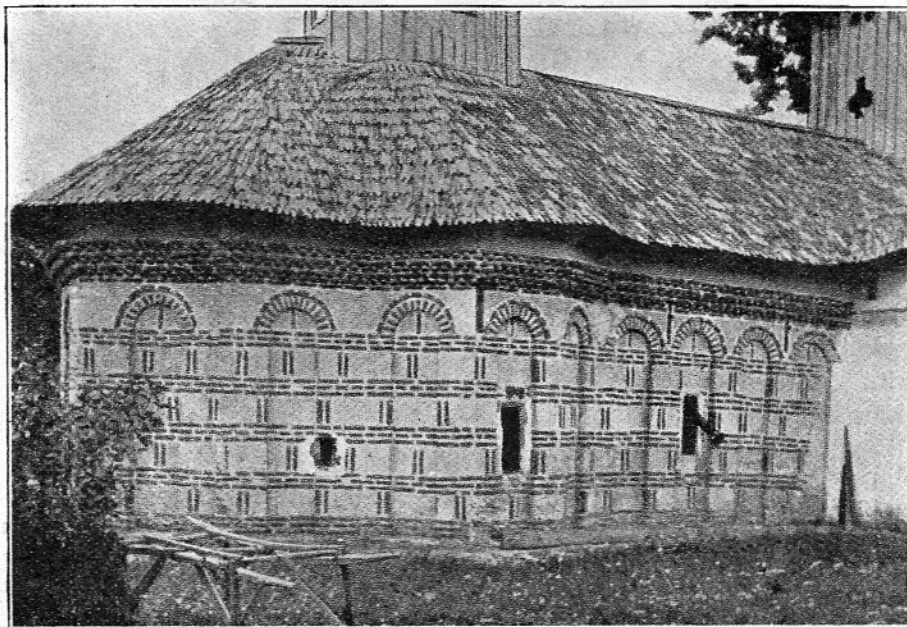

Fig. 81. Biserica din Olteni-Vlaşca. Vedere laterală.

cunoaşte, dar care, după toate aparenţele, este anterioară anului 1770. Planul ei este de tipul celui al bisericii din Cobia, având însă naosul şi absida centrală mult mai desvoltate în lungime [1].

Bolţile sunt complet căzute, dar zidurile rămase în picioare lasă să se vadă încă toată arhitectura lor exterioară.

Faţadele sunt perfect netede şi construite, ca şi cele ale bisericii mânăstirii Valea, din fâşii alternative de cărămidă aparentă şi zone tencuite, acestea

1. Dărâmarea ei timpurie se datoreşte fără îndoială traseului foarte defectuos al planului.

din urmă împărţite la rândul lor în panouri prin cărămizi îngropate în mortar şi aşezate în picioare. Alături de acest decor, comun şi cunoscut din monumentele anterioare, apare însă un element nou : un brâu puternic, format dintr'un ciubuc rotunjit prins între două şiruri de cărămizi dispuse în zimţi de ferăstrău, încinge biserica la jumătatea înălţimii, împărţind faţadele în două registre (fig. 82).

Dar monumentul, pe ale cărui faţade schimbarea de dispoziţiune a elementelor decorative noui îşi face apariţia în mod complet, este biserica mânăs-

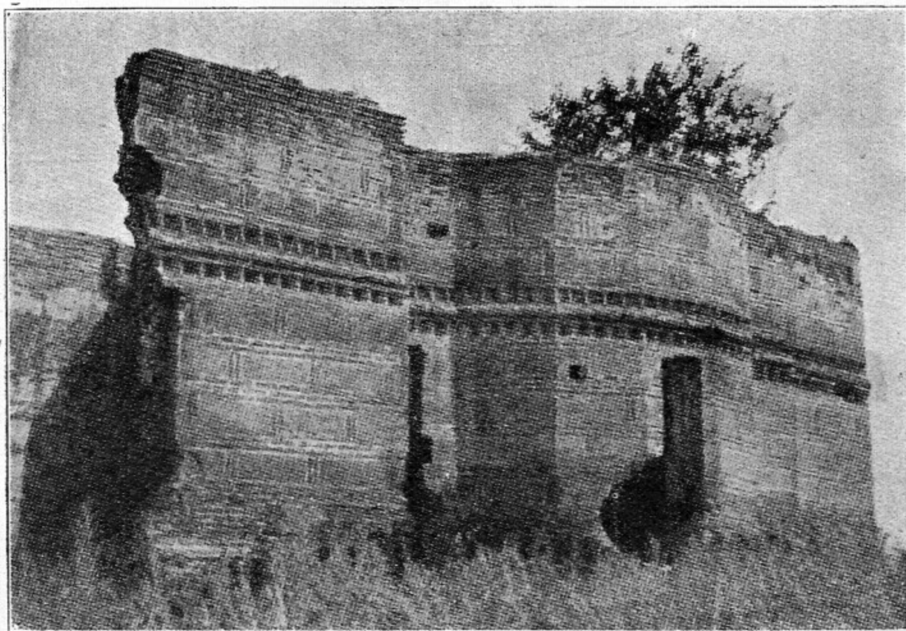

Fig. 82. Ruinele bisericii din Târgşor-Prahova.

tirii Bucovăţ (Mofleni). Zidită la 1570, are un plan trilobat de o siluetă oarecum greoae. Altarul este flancat de două încăperi speciale — proscomidia şi diaconiconul — cari amintesc în mic forma de plan în cruce greacă şi sunt acoperite de câte o mică cupolă turtită. Naosul este supraînălţat de o turlă iar pronaosul, dreptunghiular, este acoperit cu două cupole, dispuse după modelul turlelor dela biserica mânăstirii Dealului (fig. 83).

Faţadele sunt împărţite în două registre de un brâu compus dintr'un ciubuc rotunjit, având, numai sub el, un şir de cărămizi dispuse ca zimţii de ferăstrău. Cele două registre sunt decorate apoi de o serie de firide, terminate

în arc de cerc și separate de piciorușe late de secțiune dreptunghiulară. Arcurile acestor firide sunt intrate în raport cu fața zidului și sunt dublate de

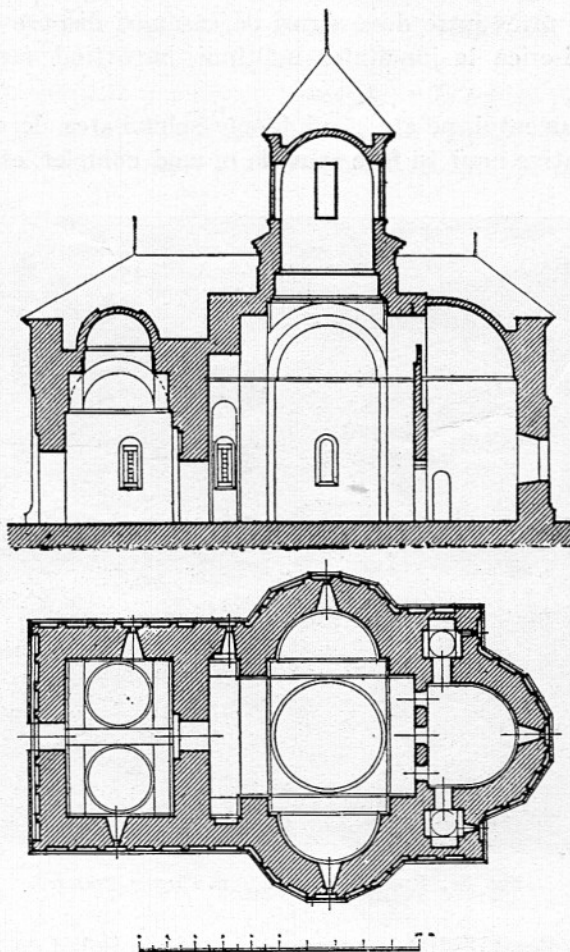

Fig. 83. Biserica mânăstirii Bucovăț. Secție și plan.

un șir de cărămizi ieșite și dispuse, după moda bizantină, pe lat. Firidele din registrul superior sunt dispuse astfel încât piciorușele lor cad în axele firidelor de pe registrul inferior (fig. 84).

Turla de pe naos, refăcută, se ridică pe două baze originale : una joasă, de secțiune patrată, și alta, ridicată peste cea dintâi, de secțiune octogonală, decorată cu un șir de firide construite ca și cele de pe fațade.

Pe un plan simplu treflat, biserica mânăstirii Căluiul-Romanaţi modifică dispoziţiunea şi formele decorului dela Bucovăţ; un brâu median mult mai lat şi prins întâi între două rânduri de cărămizi de o tăetură specială — cărămizi cu cari meşterii dela Curtea-Veche din Bucureşti construiseră soclul bisericii — apoi între două benzi late de cărămizi zimţate, împarte faţadele,

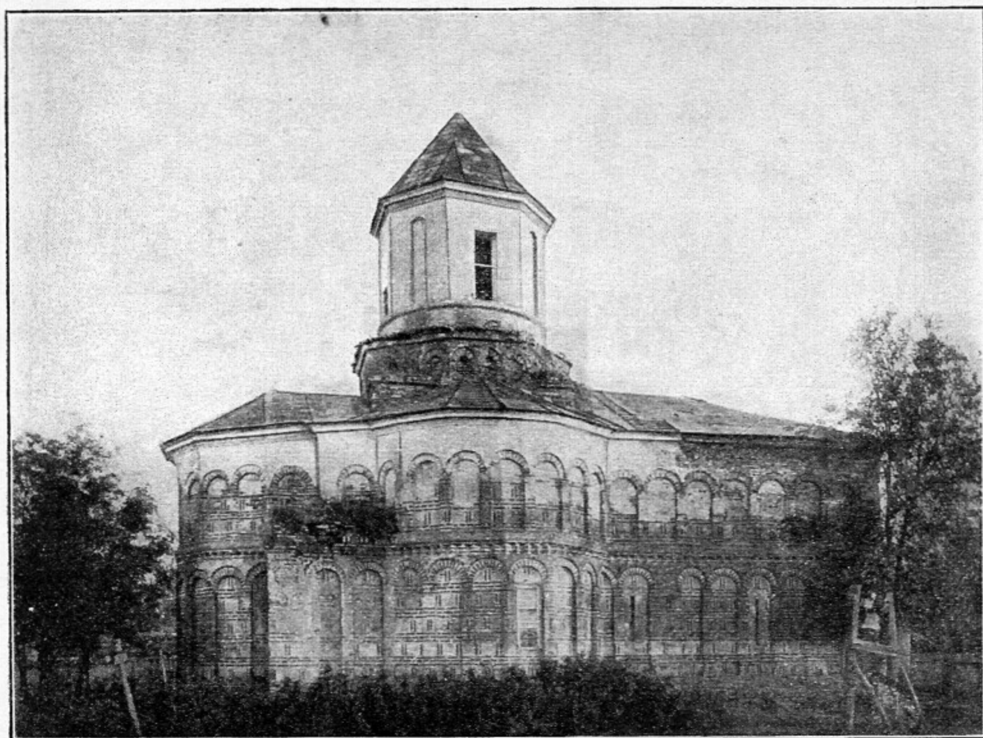

Fig. 84. Biserica mânăstirii Bucovăţ.

ca şi la Bucovăţ, în două registre (fig. 85). Registrul superior este ocupat de o serie de firide cu câte două arcuri, fiecare sprijinit lateral pe pilaştri, iar central, pe o consolă de cărămidă. Arcurile firidelor, construite din cărămizi dispuse radial, rămân la acelaş nivel cu zidul faţadei, care dela arcuri în sus este construit numai din cărămidă aparentă. Registrul inferior este decorat cu panouri dreptunghiulare, corespunzătoare firidelor din registrul superior. Turla, foarte masivă, fără să fie totuşi greoae, se ridică pe o prizmă de secţiune patrată şi are douăsprezece feţe, formate dintr'o serie de firide retrase. Muchiile feţelor se opresc în coloniţe foarte elegante, peste cari cad o serie

Fig. 85. Biserica mânăstirii Căluiul.

de arcuri suprapuse. Firida centrală a fiecărei feţe este străpunsă de câte o fereastră lungă şi foarte îngustă (fig. 85).

La un an după construirea bisericii mânăstirii Căluiul, la 1589, meşterii munteni clădesc biserica mânăstirii Tutana din Argeş, al cărei plan aminteşte de aproape pe cel al bisericii mânăstirii Dealului[1]. In ceea ce priveşte decorul exterior, meşterii dela Tutana împrumută forma şi dispoziţiunea firidelor dela Bucovăţ; dar, pe când firidele de pe registrul inferior rămân, ca structură, asemănătoare cu cele dela Bucovăţ, cele de pe registrul superior se modifică. Arcurile acestor firide sunt construite din cărămizi dispuse radial şi dublate de un rând de cărămizi dispuse pe lat; intrate în raport cu faţa zidului, ca şi la Bucovăţ, aceste arcuri nu mai cad pe pilaştri drepţi de secţiune dreptunghiulară, ci pe două coloniţe semicirculare împreunate. Aceste coloniţe nu au capitel; funcţiunea acestuia este îndeplinită de o simplă cărămidă pusă pe lat peste ambele coloane, deasupra căreia arcurile firidelor, unite, cad direct ca pe un capitel (fig. 87).

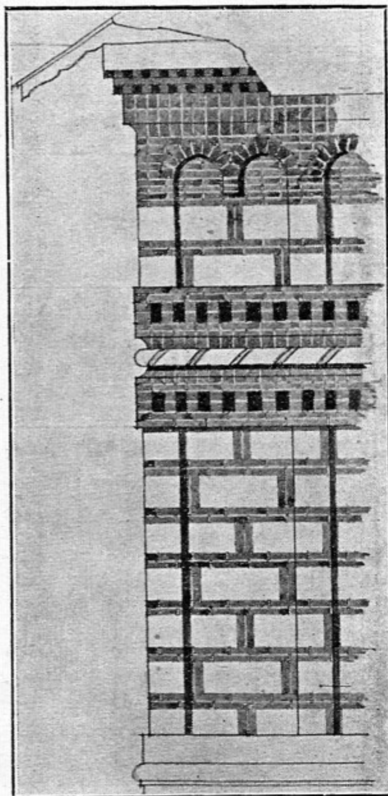

Fig. 86. Biserica mânăstirii Căluiul. Detaliu de faţadă.

Decorul acesta de firide, formate din arcuri late sprijinite pe piciorușe de două coloniţe împreunate, care apare la Tutana pentru prima oară, şi numai pe registrul superior, este împrumutat între 1588 şi 1592 de meşterii cari clădesc biserica mânăstirii Mărcuţa (fig. 89). Ambele registre ale faţadelor acestei biserici sunt decorate cu o serie de firide cari au picioarele formate, ca şi cele dela Tutana, din câte două coloniţe alăturate.

Numai arcurile firidelor rămân neschimabte, ele fiind la fel cu cele dela firidele bisericii mânăstirii Bucovăţ, adică duble şi construite, primul, arcul propriu zis, din cărămizi dispuse radial şi retrase în raport cu faţa zidului, iar al doilea, dublura, din cărămizi dispuse pe lat şi ieşite. Picioarele firidelor de jos se reazimă pe două ciubucuri rotunjite, cari încing biserica dejurîmprejur

1. Toate 3 turlele la Tutana sunt căzute din 1839 şi înlocuite cu construcţii de scândură.

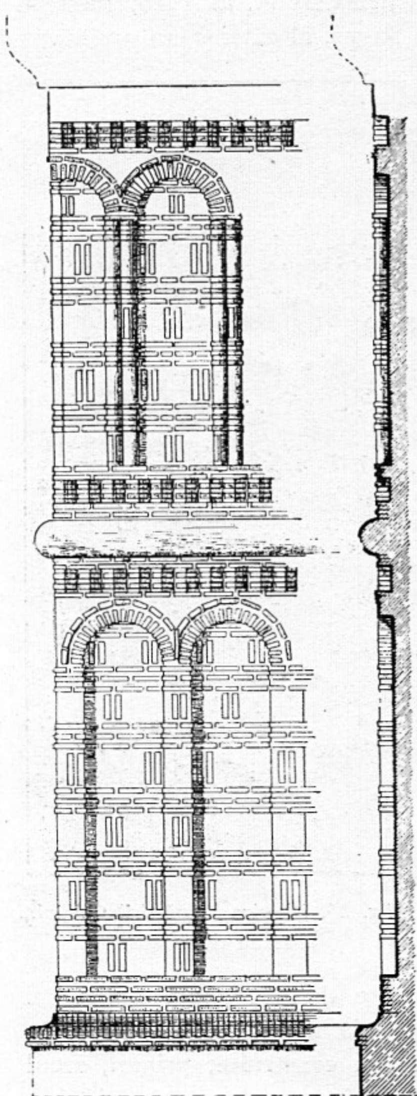

Fig. 87. Biserica mânăstirii Tutana. Detaliu de faţadă.

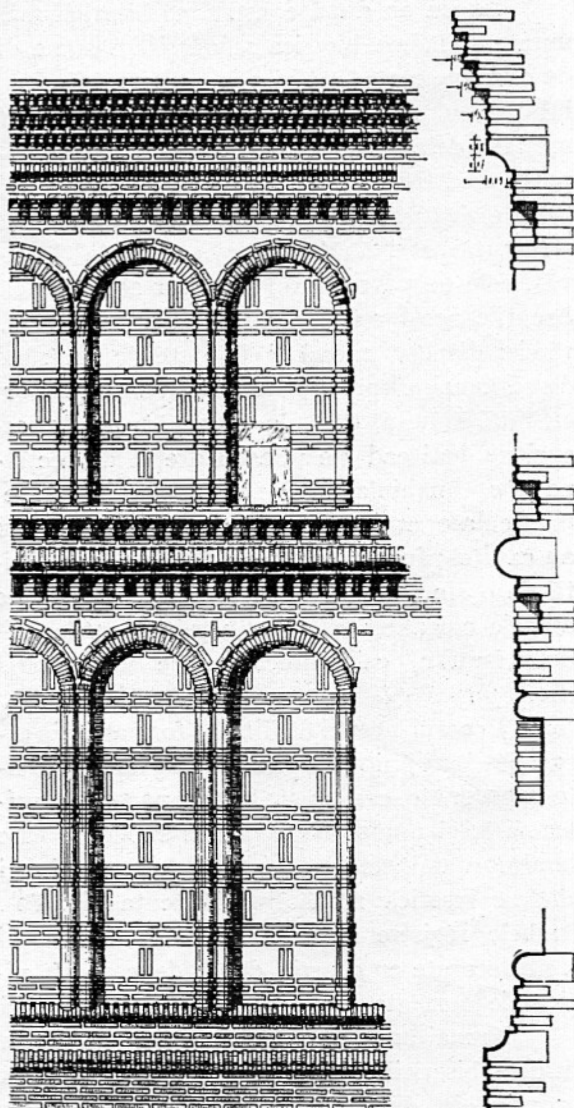

Fig. 88. Biserica Mihai Vodă. Detaliu de faţadă. (După N. Ghika-Budeşti).

deasupra soclului formând un pat continuu, care completează cadrul fiecărei firide de pe acest registru (fig. 90).

Progresul care se constată, faţă de monumentul anterior, este astfel remarcabil. Drumul către forma perfectă pe care vom găsi-o foarte curând e de-acum neted.

Dar, pe când atenţia meşterilor se îndrepta din ce în ce mai mult asupra arhitecturii exterioare, a cărei evoluţie progresează cu paşi repezi şi siguri, planul

Fig. 89. Biserica mânăstirii Mărcuţa, lângă Bucureşti.

bisericii rămâne aproape neschimbat. Acelaş tip simplu treflat, la care foarte rar se supralărgeşte pronaosul, rămâne la modă în tot timpul secolului al XVI-lea.

Ca o mică abatere dela această regulă, biserica Mihai Vodă din Bucureşti, zidită la 1594 de Mihai Viteazu, primeşte, de o parte şi de alta a absidei centrale, două încăperi mari speciale pentru proscomidie şi diaeonicon (fig. 91). după modelul oarecum asemănător dela Bucovăţ, dar în forma foarte desvol-

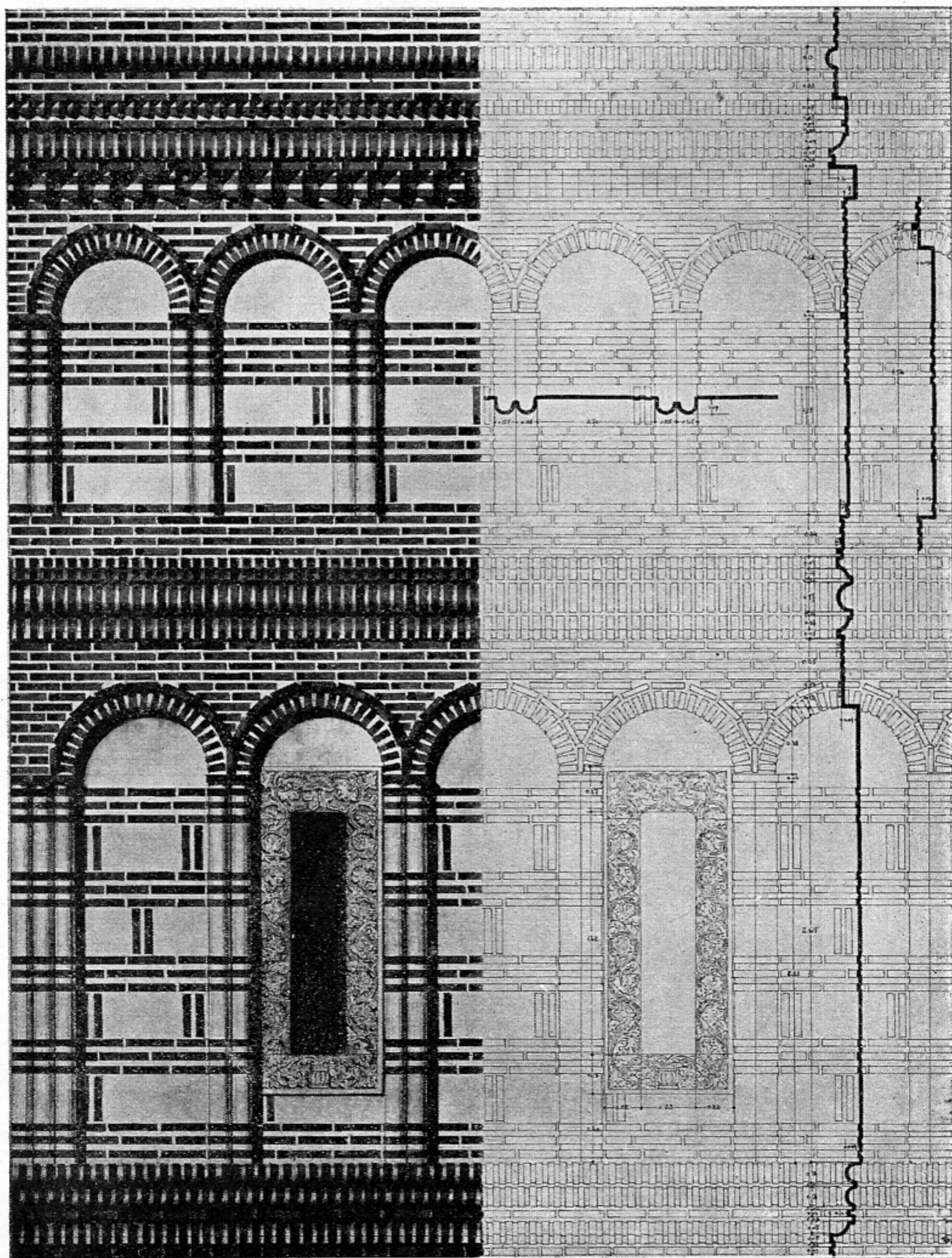

Fig. 90. Biserica mânăstirii Mărcuţa. Detaliu de faţadă. (Desen de arh. I. Georgescu).

tată pe care o găsim la începutul secolului la biserica clădită de Radu cel Mare în Lopuşna din Serbia [1].

Dar planul acesta, oarecum deosebit de cel al bisericilor anterioare, nu adaugă mai nimic la importanţa monumentului. Ceea ce dă acestei biserici o valoare deosebită, aşezând-o în rândul celor mai de seamă zidiri ale ţării, este arhitectura ei exterioară, care reprezintă chintesenţa formelor căutate în tot lungul ultimilor ani ai secolului al XVI-lea. Efortul pe care meşterii ziditori de biserici îl fac, în special începând dela clădirea mânăstirii Bu-

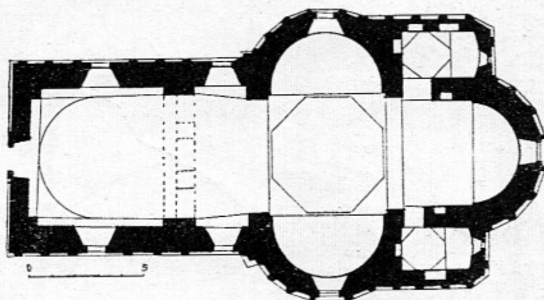

Fig. 91. Biserica Mihai Vodă din Bucureşti. Plan.

covăţ încoace, pentru găsirea acelor forme de cărămidă şi a acelui aspect de decor care să se apropie, dacă nu chiar să întreacă, decorul compus din ciubuce de piatră al faţadelor bisericii mânăstirii Dealului, este încoronat de succes.

Ca şi la monumentele imediat anterioare, faţadele bisericii Mihai Vodă sunt împărţite de un brâu median în două registre, dar firidele cari le decorează nu mai au, ca la Mărcuţa, arcurile plate şi intrate faţă de linia zidului, ci ele sunt construite, ca şi picioruşele lor, din acelaş ciubuc rotunjit (fig. 88). Avem astfel pe ambele registre, construite din fâşiile alternative de cărămidă aparentă şi din zonele tencuite cunoscute încă dela începutul secolului şi nelipsite în niciunul din monumentele acestei epoci, o serie de arcade oarbe intrate în raport cu faţa zidului şi încadrate de ciubuce rotunjite de cărămidă, perfect asemănătoare arcadelor dela biserica mânăstirii Dealului, dar mai însufleţite şi mai atrăgătoare decât acestea, prin diferenţa şi alternanţa de material şi prin jocul de culoare.

---

1. La Mihai Vodă proscomidia şi diaconiconul sunt acoperite cu 2 turle înalte. Cele de astăzi sunt refăcute după modelul celor vechi, despre cari s'au găsit indicaţii sigure cu ocazia ultimelor lucrări de restaurare. Pentru biserica din Lopuşna, vezi Gh. Balş, în „Bul. Com. M. I." 1911, p. 194 şi urm.

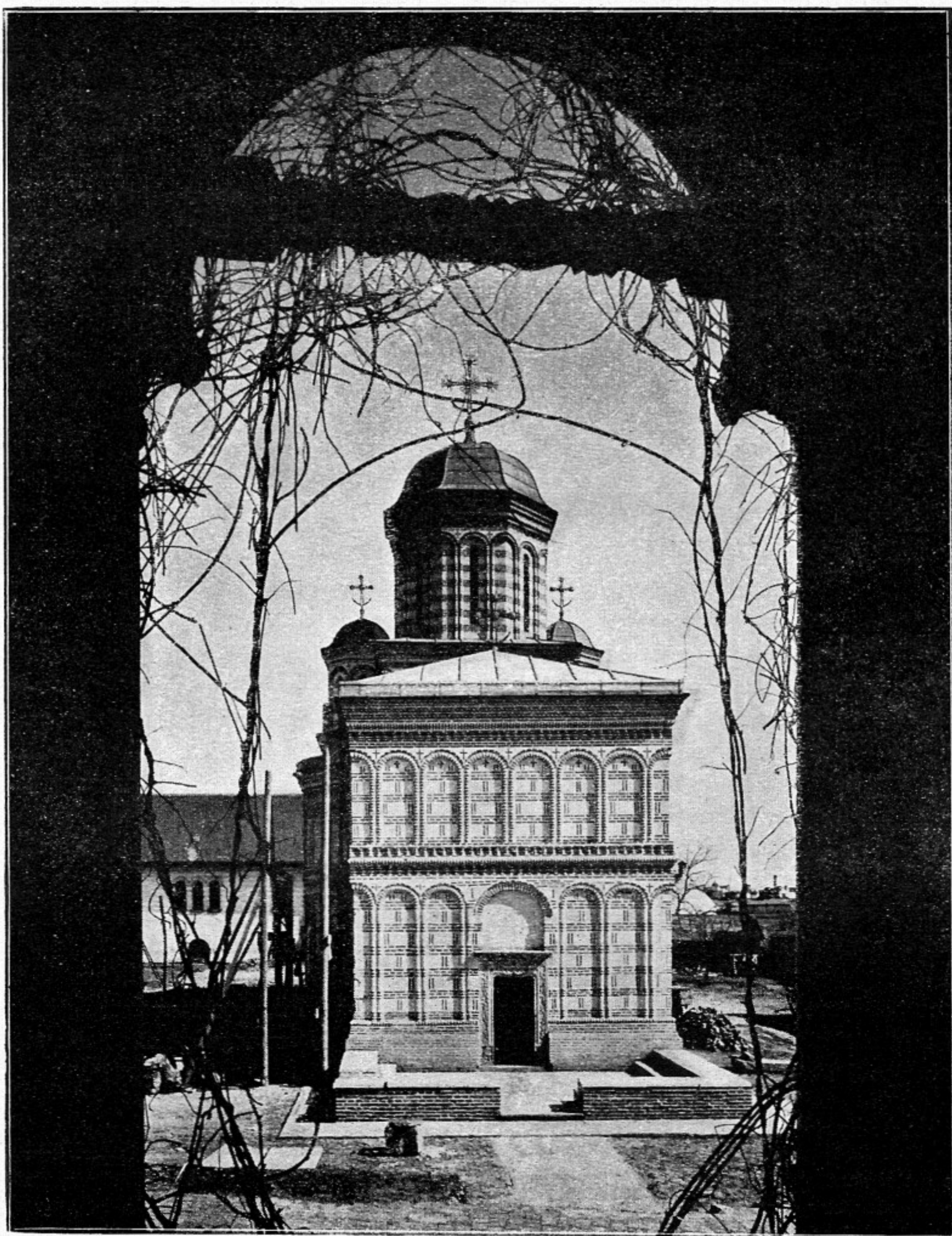

Fig. 92. Biserica Mihai-Vodă din Bucureşti.

Decorul faţadelor bisericii Mihai Vodă din Bucureşti constitue modelul tip de care se vor servi toţi meşterii secolului următor; unii reproducându-l fidel, alţii denaturându-l şi dându-i un aspect care nu rămâne departe de

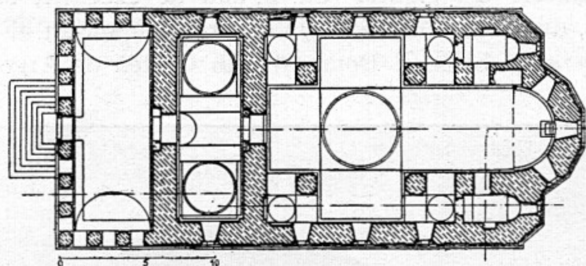

Fig. 93. Biserica Domnească din Târgovişte. Plan.

ceea ce se chiamă copie stângace după monumente de valoare, a căror structură nu mai este înţeleasă, şi artă de decadenţă.

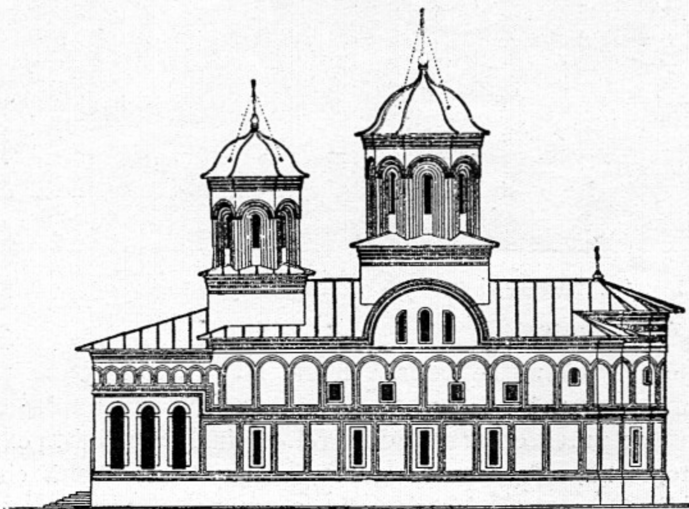

Fig. 94. Biserica Domnească din Târgovişte. Faţadă laterală.

Un monument aparte: Biserica Domnească din Târgovişte. Pe când meşterii zidari ai celei de a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea sunt preocupaţi de găsirea acelor forme de decor cari să corespundă atât cu materialul pe care îl aveau la îndemână — cărămida — cât şi cu năzuinţa lor de a înfrumuseţa cât mai mult aceste monumente de proporţiuni modeste, croite

după tipul simplu de plan trilobat, Petru Cercel, domnitorul ambiţios, care cunoştea monumentele Italiei şi Franţei [1], voind să-şi lege numele de o construcţie deosebită şi mai mare decât cele ce se clădeau în vremea sa, pune să se zidească alături de palatul său, în curs de execuţie, biserica Domnească din Târgovişte, după modelul bizantin constantinopolitan al Vechei Mitropolii din acelaş oraş şi al bisericii Domneşti din Curtea de Argeş.

Fig. 95. Mânăstirea Comana văzută dinspre Nord-Vest.

Această biserică nu aduce însă nimic nou în arhitectura ţării. Ea reproduce în totul mitropolia veche din Târgovişte, cu singura deosebire că pridvorul (care s'ar putea chiar să nu fie cel original) sprijinit pe 12 stâlpi de secţiune octogonală, este foarte îngust şi acoperit cu o boltă cilindrică, dispusă perpendicular pe axul bisericii (fig. 93).

Arhitectura exterioară, în starea actuală, nu este cea originală; biserica a fost refăcută în secolul al XVII-lea, poate de Matei Basarab, mai de grabă de Constantin Brâncoveanu [2]. Faţadele au fost la început tencuite şi decorate, probabil ca şi Mitropolia, de un singur şir de arcuşoare sprijinite pe console

1. N. Iorga şi G. Balş *Histoire de l'art roumain*, p. 146.
2. N. Ghika-Budeşti, *op. cit.*, p. 37.

şi dispuse imediat sub cornişe. Decorul actual, refăcut, compus din două registre de arcade oarbe încadrate de ciubuce rotunjite, tencuite şi alipite pe faţade (fig. 94), este cel ce se întrebuinţează frequent în epoca lui Matei Basarab şi la începutul celei a lui Constantin Brâncoveanu.

Alături de ctitoria lui Petru Cercel dela Târgovişte, merită să fie pomenită, ca fiind una dintre construcţiile cele mai importante ale ultimilor ani ai se-

Fig. 96. Mânăstirea Comana. Foişorul Paharnicului Şerban Cantacuzino (1700).

colului al XVI-lea, Mânăstirea Comana, ale cărei ruine pitoreşti, lăsate în părăsire, se văd încă şi azi pe o ridicătură de pământ deasupra unui lac, pe drumul dintre Bucureşti şi Giurgiu (fig. 95—97). Mânăstirea fusese întemeiată mai întâiu de Vlad Ţepeş în anul 1462 [1], apoi, aceasta căzând în ruină, a fost, pe

1. Al. Lapedatu şi N. Ghika-Budeşti, *Mânăstirea Comana*, în „Bul. C. M. I." 1908, p.26.

la 1588, înlocuită în întregime cu construcții nouă cari se datoresc domnitorului de mai târziu Radu Șerban. Desigur că o bună parte din clădirile ce se văd azi la subsol și parter, printre cari se numără și chiliile înșirate în stânga turnului intrării, aparține vremii lui Radu Șerban. Partea de deasupra

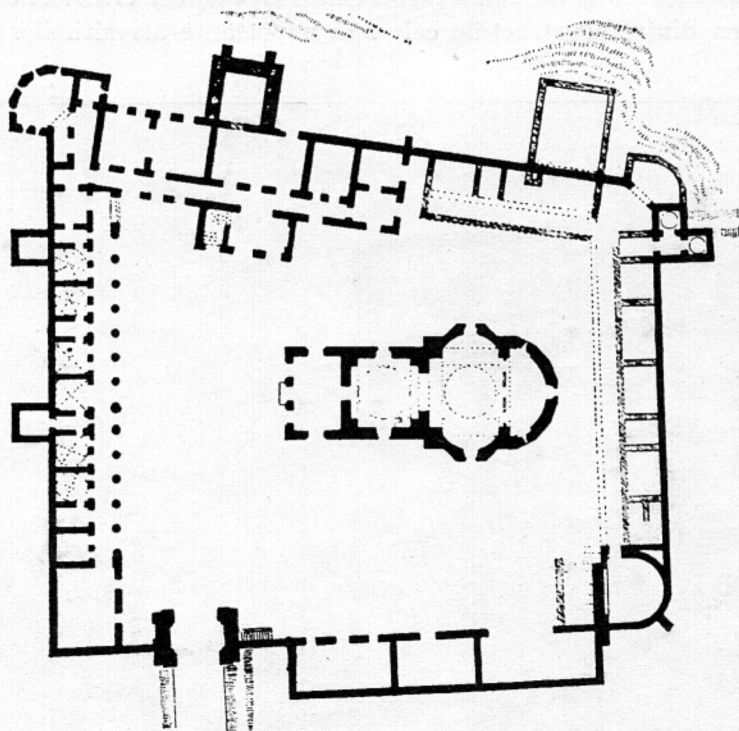

Fig. 97. Mânăstirea Comana. Planul. (După N. Ghika-Budești).

însă, și frumosul foișor pe coloane de piatră dinspre lac, sunt opera Paharnicului Șerban Cantacuzino, care a prefăcut mânăstirea pe la anul 1700. Cât privește biserica, ridicată poate pe temelii vechi, ea nu-i decât o modestă zidire a unor călugări greci, cari, după 1850, au fost cei din urmă locuitori ai mânăstirii.

TABLOU

de gruparea monumentelor principale din secolul al XVI-lea, după arhitectura fațadelor și tipul de plan.

ARHITECTURA FAȚADELOR		Tipul de plan		
		I. Plan treflat, naos cu turlă, pronaos boltit cilindric	II. Plan treflat, naos cu turlă, pronaos cu 2 turle sau 2 cupole	III. Plan treflat, naos cu turlă, pronaos supralărgit cu turle
		Prototip: Brădet (biserica Coziei)	Prototip: biserica mânăstirii Dealului	Prototip: Episcopia din Argeș
Grupul I.				
Cărămidă exclusiv. Prototip: biserica mânăstiri Cotmeana.				
Numele	*Data constr.*			
1. Stănești-Vâlcea . .	1537	1. Stănești		
2. Cobia-Dâmbovița .	1572			1. Cobia
Grupul II.				
Fâșii alternative de cărămizi și tencuială. Prototip: Brădet-Argeș.				
1. Valea-Muscel . . .	1537	2. Valea		
2. Bolnița Coziei . .	1542	3. Bolnița Coziei		
3. Curtea-Veche, București.	1559	4. Curtea-Veche		
4. Olteni-Vâlcea . .	1562	5. Olteni		
5. Paraclisul-Coziei. .	1594	6. Paracl.-Coziei		
Grupul III.				
Două registre pe fațade, brâu median, arcade oarbe și fâșii alternative de tencuială și cărămidă.				
1. Târgșor-Prahova .	15..?			2. Târgșor
2. Bucovăț-Dolj . . .	1570		1. Bucovăț	
3. Căluiul-Romanați .	1588	7. Căluiul		
4. Tutana-Argeș. . .	1589		2. Tutana	
5. Mărcuța-Ilfov . .	1587—93	8. Mărcuța		
6. Mihai Vodă. București	1594	9. Mihai-Vodă		

CAP. IV.

Arhitectura în Muntenia în secolul al XVII-lea

1. Faţă de epoca imediat anterioară, în care meşterii locali au obţinut efecte noi şi foarte valoroase printr'o interpretare personală şi îndrăsneaţă a formelor monumentelor mai vechi, primii ani au secolului al XVII-lea sunt, pentru arhitectură, ani de stagnare. La începutul acestui secol se clădeşte foarte puţin, iar meşterii noi se mulţumesc să copieze deadreptul modelele vechi; mai mult chiar, construind de cele mai multe ori cu material de proastă calitate, tencuesc faţadele şi vopsesc apoi cu roş, peste tencuială, un decor înşelător de cărămidă aparentă.

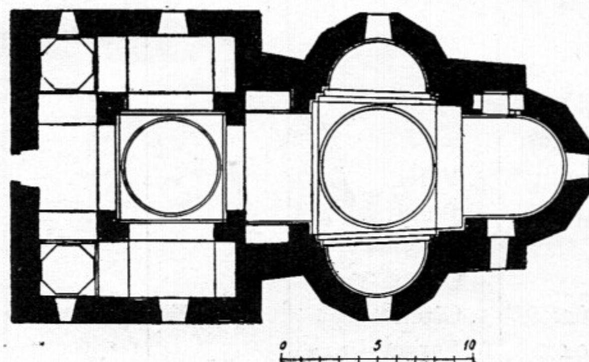

Fig. 98. Biserica Radu-Vodă din Bucureşti. Plan.

Dintre construcţiunile ridicate în vremea aceasta, cari s'ar părea că anunţă începutul unei epoci de decadenţă, merită totuşi să fie menţionate: biserica Radu-Vodă din Bucureşti, zidită de Radu Mihnea în anul 1615 [1], al cărei plan este croit după cel al Episcopiei din Curtea de Argeş (fig. 98), şi biserica din Bălteni-Ilfov, ctitorie a Vornicului Hrizea, din 1626.

Dintre ele, cea mai bine păstrată este biserica din Bălteni, care prezintă, atât ca plan cât şi ca arhitectură exterioară, caracterele monumentelor clădite în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Lăsând la o parte porticul pe stâlpi de cărămidă care înconjoară pronaosul, şi care este o adăugire târzie, faţadele păstrează în totul înfăţişarea lor dela început. Faţă de monumentele

1. N. Iorga, *Inscripţii*, I. p. 246.

mai vechi însă, în afară de faptul că pronaosul la Bălteni este mai îngust decât naosul, nici un alt element nou nu-şi face apariţia. Decorul exterior urmează de aproape pe cel al bisericii mânăstirii Căluiul. Faţadele sunt împărţite în două registre de un brâu de aceeaş structură, profil şi lăţime ca şi cel dela Căluiul. Cele două registre sunt decorate de câte o serie de firide: dreptunghiulare pe registrul de jos, terminate în arc de cerc pe cel de sus şi pe ambele intrate în raport cu faţa zidului (fig. 100). Peste aceste firide, materialul constructiv urmează aceeaşi dispoziţie care caracterizează întreg secolul al XVI-lea: o alternanţă de şiruri de cărămidăaparentă şi de fâşii de tencuială, acestea din urmă împărţite în panouri prin câte două cărămizi puse în picioare şi pe muche.

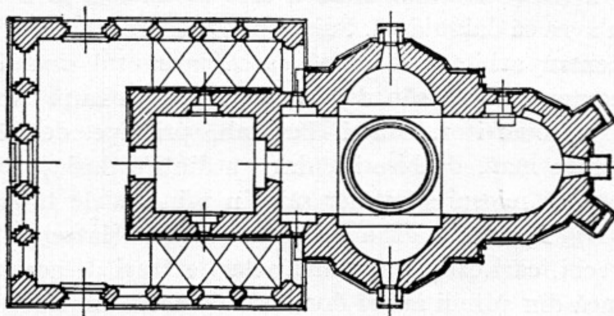

Fig. 99. Biserica din Bălteni-Ilfov. Plan.

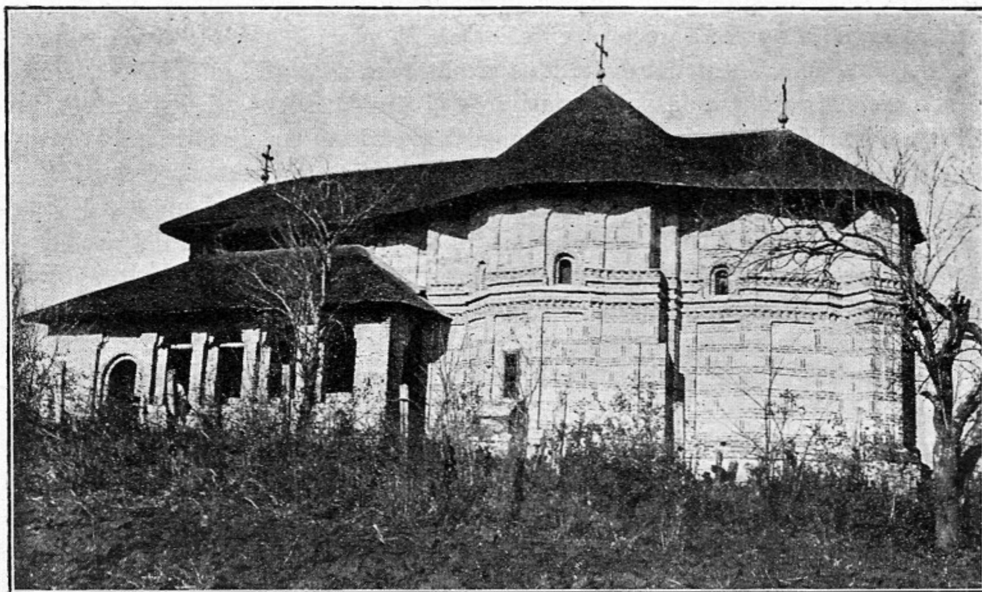

Fig. 100. Biserica din Bălteni-Ilfov.

2. Arhitectura în Muntenia dela Matei Basarab la Constantin Brâncoveanu (1632—1688).

Dar evoluţia înceată care se anunţă la începutul secolului al XVII-lea n'avea să dăinuiască. Suirea pe tron, în 1632, a lui Matei Basarab, înseamnă pentru arhitectura românească începutul unei ere nouă. Spre deosebire de contemporanul său din Moldova, Vasile Lupu, care clădeşte puţin dar cu un lux covârşitor, Matei Basarab, principe destul de bogat, ridică un număr foarte mare de biserici, dar nu dintr'o dorinţă personală de fast şi glorie, ci pentru folosul supuşilor săi din principalele târguri şi oraşe din ţară.

Prima lui grije a fost aceea de a întreţine şi de a reface bisericile mai vechi, cari cădeau în ruină; dar, alături de această activitate conservatoare, încă din primii ani ai domniei, el începe să zidească mânăstiri şi biserici nouă (Brâncoveni, Sadova, Arnota, Călineşti, etc.). Numărul bisericilor ridicate de dânsul este considerabil de mare — peste treizeci — dar nu toate ne-au fost păstrate.

După exemplul dat de Matei Basarab, domnitorii următori şi în special boerii, atât cei din timpul lui Matei cât şi cei din epoca următoare, construesc cu aceeaşi dragoste şi acelaşi zel, încât monumentele cari ilustrează activitatea constructivă a întregului secol al XVII-lea sunt din cele mai numeroase. Faţă de cele ale secolului precedent, aceste monumente sunt însă lipsite de unitate, atât în ceea ce priveşte decorul exterior cât şi planul. Unele din ele sunt zidite după modelul bisericilor din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, având faţadele construite din fâşii alternative de cărămidă aparentă şi tencuială, împărţite de un brâu median în două registre, cari rămân uneori simple (Polovraci), alteori se decorează cu arcade oarbe (Călineşti-Prahova, Goleşti, Ciutura, etc.). Altele au faţadele construite exclusiv din cărămidă aparentă şi decorate cu arcade oarbe, construite din toruri de cărămidă, fie numai pe registrul superior (Turbaţi), fie pe tot întinsul faţadelor (turnul clopotniţă dela Brebu-Prahova). Cele mai numeroase însă sunt construite din cărămidă şi au faţadele în întregime tencuite, împărţite în două de un brâu median şi decorate de arcade oarbe dreptunghiulare, sau terminate în arc de cerc, construite din ciubuce rotunjite, cari dau impresia că sunt lipite pe faţade (Plătăreşti, Brebu-Prahova, Strehaia, Vlădeşti-Muscel, Coeni-Vlaşca, etc.).

In ceea ce priveşte configuraţia planului, se constată o variaţiune destul de mare. In general, tipurile de plan întrebuinţate de meşterii secolului al XVII-lea sunt o interpretare, sau, mai exact, o reeditare a tipurilor cunoscute din veacurile precedente. Intrebuinţarea unui anume fel de plan nu este condiţionată nici de cerinţe constructive speciale, nici de perioade de timp anumite. Fiecare

meşter adoptă pentru clădirea lui, ori care ar fi timpul în care clădeşte, planul pe care-l vrea şi decorul care-i place. Se găsesc adeseori, la intervale de timp relativ mari, pe acelaş tip de plan, biserici cu faţade al căror aspect e foarte deosebit şi viceversa, biserici cu planuri deosebite şi cu faţade asemănătoare. Dar alături de planurile cunoscute şi frequent întrebuinţate în veacurile precedente, apare, către mijlocul secolului, un tip nou simplu, dreptunghiular, cu o singură absidă poligonală către Răsărit şi având de cele mai multe ori pe pronaos, deasupra bolţii acestuia, o clopotniţă înaltă şi puternică, la care se ajunge pe o scară practicată fie într'un turnuleţ special alipit faţadei laterale de Sud (Strehaia), sau de Nord (Vlădeşti-Muscel), fie pe o scară tăiată în grosimea zidului de faţadă (Gherghiţa, Turbaţi, Doamnei-Bucureşti, etc.). De obicei, acest plan, ca şi celelalte de altfel, dela o vreme, ca, de pildă, Gura Motrului-Mehedinţi (1653), Mitropolia din Bucureşti (1655) şi altele—se completează în faţă cu un pridvor deschis, rezemat pe stâlpi octogonali sau circulari (Plătăreşti, Sfinţii Arhangheli din Târgovişte, Coeni-Vlaşca, Doamnei-Bucureşti, ş. a.).

Studiind monumentele acestui secol după tipul de plan, ele se pot clasa în cinci grupuri distincte. Trebue observat însă, că bisericile cari compun aceste grupuri sunt repartizate în timp în mod cu totul neregulat.

Primul grup îl formează monumentele de plan trilobat, sau triconch, având abside semicirculare la interior, naos dreptunghiular, acoperit cu o simplă calotă sferică, sau supraînălţat de o turlă şi pronaos, fie dreptunghiular dispus cu latura mai lungă perpendiculară pe axa bisericii şi acoperit cu două calote (Arnota, Plătăreşti) sau cu una (biserica mânăstirii Dintr'un Lemn), fie patrat, acoperit cu o simplă calotă sferică (Flămânda, Strâmbeni-Dâmboviţa, ş. a.).

Al doilea grup cuprinde câteva monumente al căror plan este tot trilobat, dar la cari pronaosul este supraînălţat, după modelul bisericii mânăstirii Dealului, de două turle (biserica mânăstirii Brebu-Prahova, Gura Motrului-Mehedinţi, biserica schitului Clocociov şi biserica mânăstirii Căldăruşani).

Al treilea grup cuprinde bisericile de plan nou, dreptunghiular, având o singură absidă către Răsărit, naos acoperit cu o calotă sau turlă şi pronaos dreptunghiular sau patrat, acoperit cu o calotă sferică şi având de obicei deasupra o clopotniţă (Gherghiţa, Strehaia, Vlădeşti-Muscel, biserica Doamnei-Bucureşti, ş. a.).

Al patrulea grup este reprezentat de câteva biserici mari şi bogate, al căror plan treflat are pronaosul supralărgit ca la Episcopia din Curtea de Argeş şi acoperişul supraînălţat cu 2 sau 4 turle (Radu Vodă-Bucureşti, Mitropolia din Bucureşti şi biserica mânăstirii Cotroceni).

In sfârşit, un al cincilea grup îl formează bisericile cari sunt de plan tri-

lobat, asemănător cu cel al bisericilor din grupul I-iu, dar la cari meșterii au ridicat pe pronaos, după modelul bisericilor din grupul III, o clopotniță (Călinești-Prahova, Cornet-Vâlcea, bis. Domnească din Ocnele Mari).

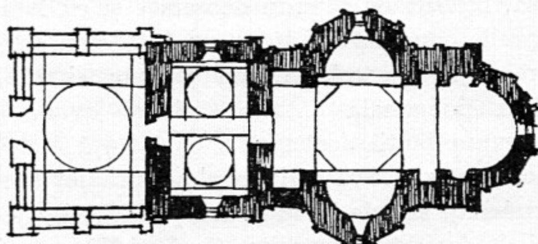

Fig. 101. Biserica mânăstirii Arnota. Plan.

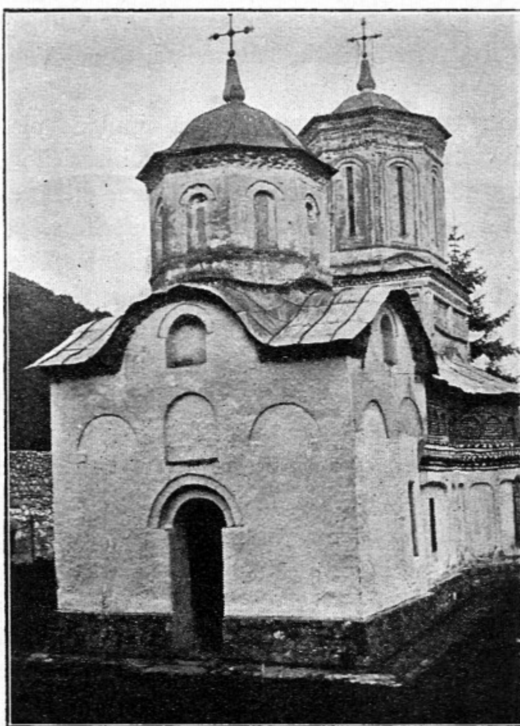

Fig. 102. Biserica mânăstirii Arnota.

Grupul I. Biserica mânăstirii Arnota, zidită pe un delușor lângă Bistrița, a fost ridicată, poate ca primă ctitorie, de Matei Basarab la 1633.

E de plan trilobat, cu naosul dreptunghiular supraînălţat de o turlă de secţiune octogonală. Pronaosul, dreptunghiular şi îngust, este uşor supralărgit şi acoperit cu două calote separate de un arc lat median (fig. 101). In faţa pronaosului se găseşte, adăugat ulterior, un pridvor, care, construit la început, după modelul celui dela bolniţa Coziei, era, ca şi acesta, deschis. Exteriorul pare să fi fost construit în întregime din cărămidă şi pe alocurea tencuit şi pictat. Un brâu median, compus dintr'un ciubuc în chip de tor prins între două

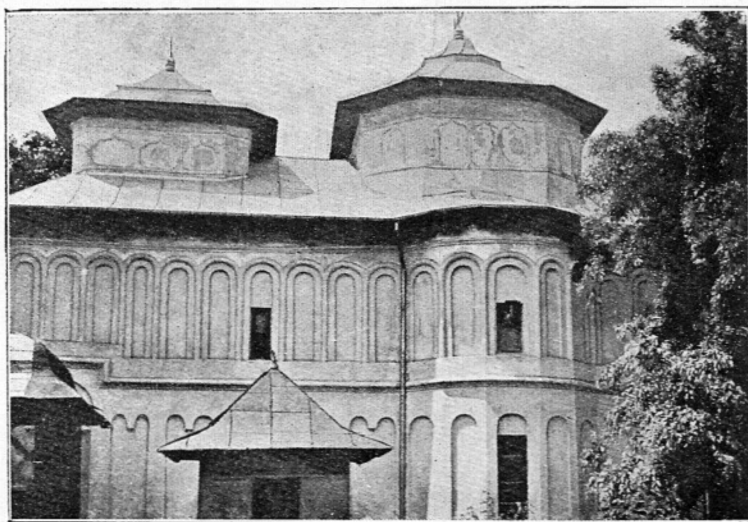

Fig. 103. Biserica din Plătăreşti văzută dinspre Sud.

şiruri de cărămizi dispuse ca zimţii de ferăstrău, împarte faţadele în două registre, decorate, după moda monumentelor secolului al XVI-lea, cu firide oarbe şi largi : dreptunghiulare pe registrul de jos, scunde şi terminate în arc de cerc pe cel de sus (fig. 102).

Pe un plan asemănător, în care însă naosul nu mai are structura caracteristică sârbească dela Arnota, biserica din Plătăreşti-Ilfov, zidită în 1646, prezintă un pronaos îngust, acoperit, ca şi la Arnota, de două calote, iar în faţă un pridvor original închis, la care peretele dinspre Apus e format din trei arcade sprijinite pe doi stâlpi centrali de secţiune octogonală. Arhitectura exterioară prezintă un aspect nou, prin forma şi dispoziţia firidelor oarbe cari decorează cele două registre ale faţadelor (fig. 103). Tambururile joase şi greoaie, cari ies din acoperiş peste calotele naosului şi pronaosului, sunt adăugate probabil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Feţele lor sunt

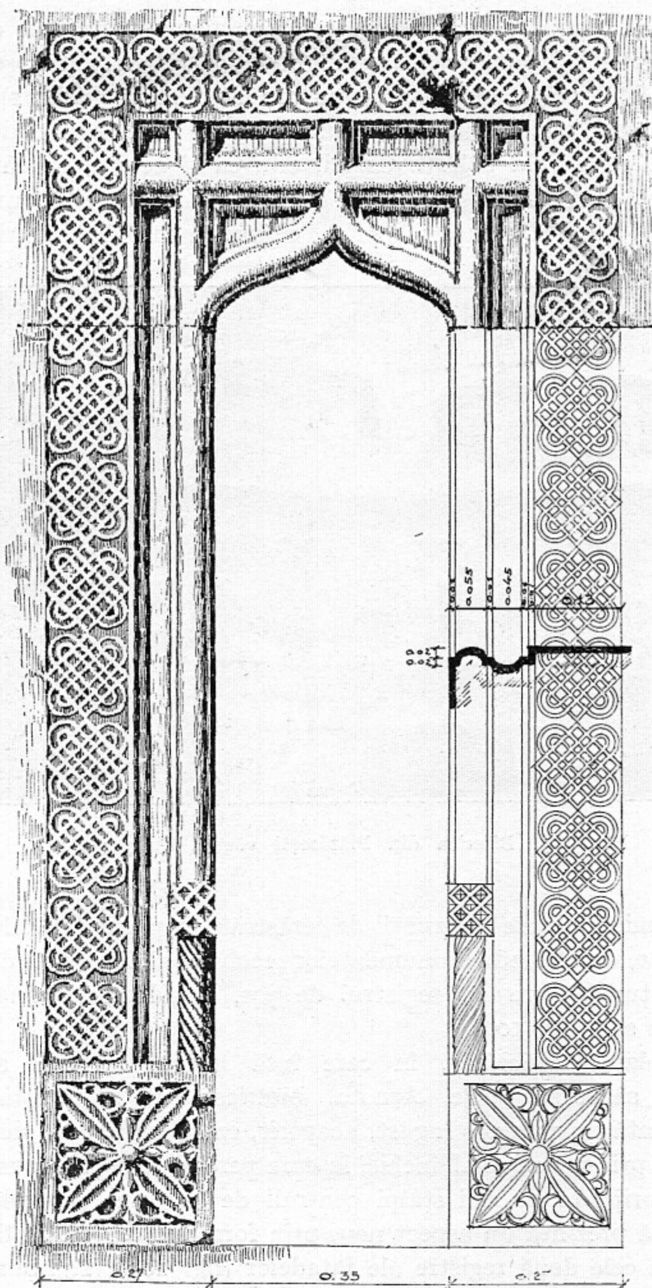

Fig. 104. Ramă de fereastră
în stil moldovenesc, la biserica mânăstirii Plumbuita, lângă București

decorate cu panouri dreptunghiulare legate între ele prin arcuri în acoladă, caracteristice acestei vremi.

Biserica mânăstirii Dintr'un Lemn, zidită de Matei Basarab şi refăcută la 1715 de Ştefan Cantacuzino [1], are un plan trilobat de traseu defectuos şi prezintă, ca şi Flămânda, două turle, una pe naos şi alta pe pronaos, dar foarte înalte şi de secţiune octogonală.

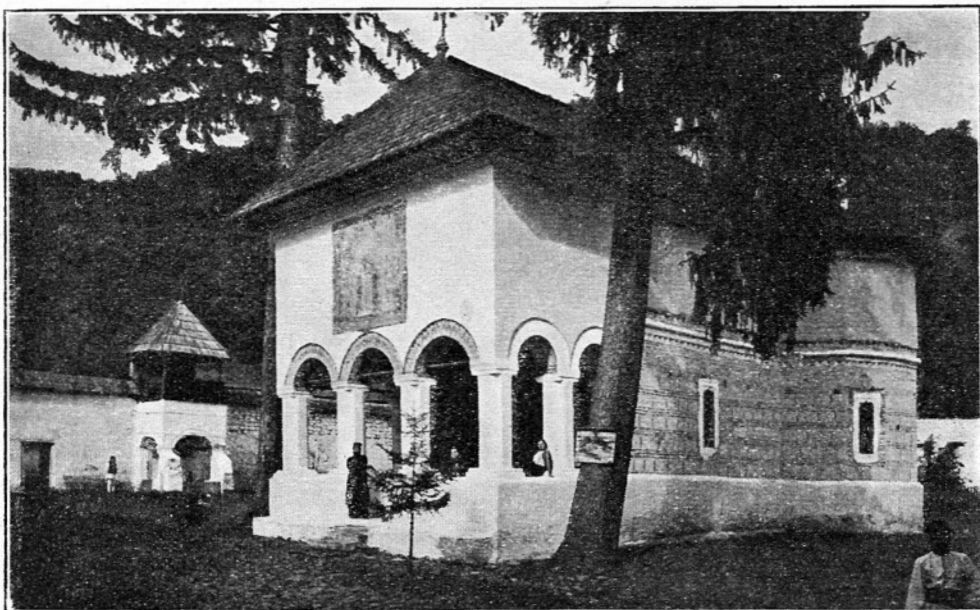

Fig. 105. Biserica mânăstirii Polovraci.

Tot în acest grup mai pot fi menţionate : biserica mânăstirii Plumbuita, zidită la 1647 de Matei Basarab ; Sfinţii Arhangheli din Târgovişte, cam din aceeaşi epocă şi biserica mânăstirii Polovraci, clădită de marele postelnic Danciul Pârăianul la 1653 (fig. 105) şi terminată, în ceea ce priveşte pictura interioară şi mobilierul, de Constantin Brâncoveanu. Apoi biserica Strâmbeni-Dâmboviţa, de plan trilobat simplu, cu turlă pe naos şi cu pridvor deschis sprijinit pe stâlpi cu capiteluri tronconice şi arcuri în acoladă (fig. 106), Flămânda, Ciutura-Dolj şi altele.

Grupul II. Biserica Mânăstirii Brebu. Pe un plan trilobat foarte asemănător ca structură cu cel al bisericii mânăstirii Dealului, dar de dimensiuni

1. N. Iorga. *Inscripţii* I. p. 181—182.

mult mai mari decât acesta, biserica mânăstirii Brebu, din Prahova, ne înfățișează unul din monumentele cele mai importante și mai mari din câte s'au clădit în decursul secolului al XVII-lea [1]. Zidită la 1650 de Matei Basarab, biserica

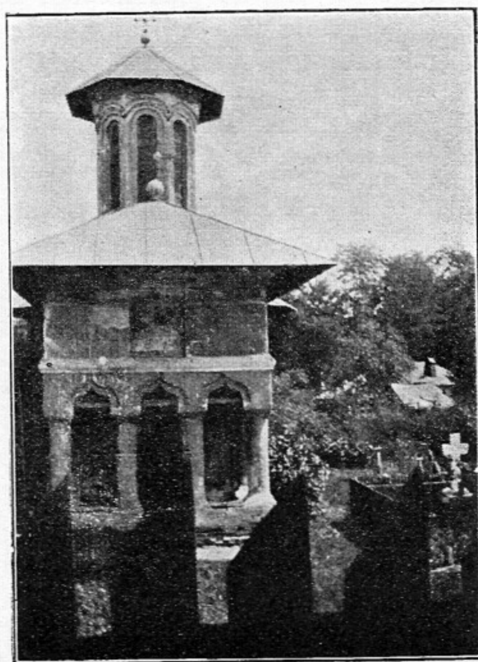

Fig. 106. Biserica din Strâmbeni-Dâmbovița văzută dinspre Apus.

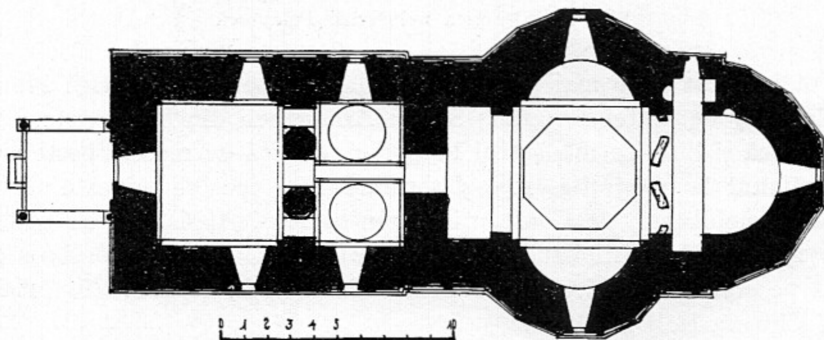

Fig. 107. Biserica mânăstirii Brebu. Plan.

1. Dimensiunile planului sunt : lungime interioară, 27,20 m., lărgime interioară, 6,35 în pronaos, 5.88 în naos. Grosimea zidurilor este excesivă : 1.88 m.

din Brebu reproduce în totul, şi probabil în formele ei originale, biserica mănăstirii Dealului. Naosul, de formă dreptunghiulară, separat de altar printr'o tâmplă de piatră, era la început supraînălţat de o turlă de secţiune octogonală, dela care nu ne-a mai rămas decât baza. Pronaosul, separat de naos printr'un

Fig. 108. Biserica mânăstirii Brebu. (Pridvoraşul din faţă şi turlele sunt adăugiri recente).

zid foarte gros străpuns numai de o uşe joasă, e de formă dreptunghiulară alungită în sensul axei longitudinale, şi este împărţit de doi puternici stâlpi octogonali[1] în două compartimente neegale (fig. 107). Compartimentul alăturat zidului care desparte naosul de pronaos este mai îngust şi era acoperit, la fel cu cel dela Deal, de două turle mici laterale. Dela acestea ne-au rămas, ca şi

1. E probabil ca un sistem asemănător de stâlpi să fi existat şi la Deal, în locul arcului larg semicircular de acum. In acest caz, biserica mânăstirii Dealului ne-ar fi oferit primul exemplu, în Muntenia, de zid despărţitor ridicat pe stâlpi.

dela turla naosului, numai bazele. Turlele propriu zise au căzut la începutul secolului al XIX-lea şi au fost înlocuite cu altele de scânduri (fig. 108). Partea din faţă a pronaosului, de formă aproape patrată, care constitue pentru bi-

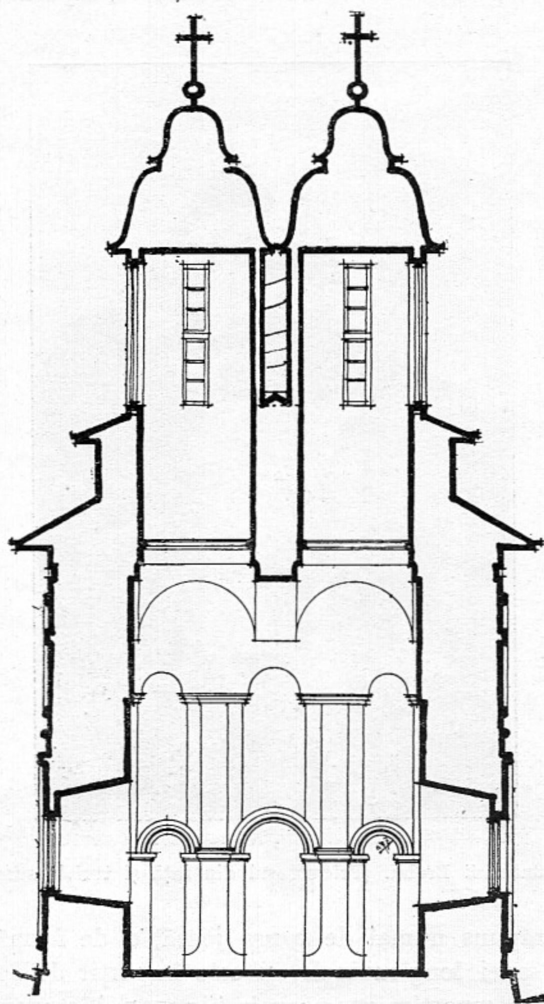

Fig. 109. Biserica de la Brebu. Secţie transversală prin pronaos.

serică un fel de pridvor închis, este acoperită cu o boltă rezultată din intersecţia a doi cilindri a căror muche diagonală de intersecţie este foarte aproape de un semi-cerc, ceea ce face ca la rândul ei bolta să fie foarte aproape de o sferă.

Stâlpii cari despart naosul în două compartimente sunt până la înălţimea de 2,35 m. mai groşi ; urmează apoi un capitel format din câteva profile simple şi un tor, deasupra căruia iau naştere trei arcuri libere, cari unesc stâlpii între ei şi pe aceştia cu pilaştrii angajaţi în zid. Stâlpii se continuă apoi, mai subţiri, până la o înălţime de 6,00 m. şi se închee prin alte trei arcuri simple (fig. 109).

Datorită acestor arcade suprapuse şi înalte, interiorul pronaosului dela Brebu prezintă un aspect pe cât de monumental pe atât de original.

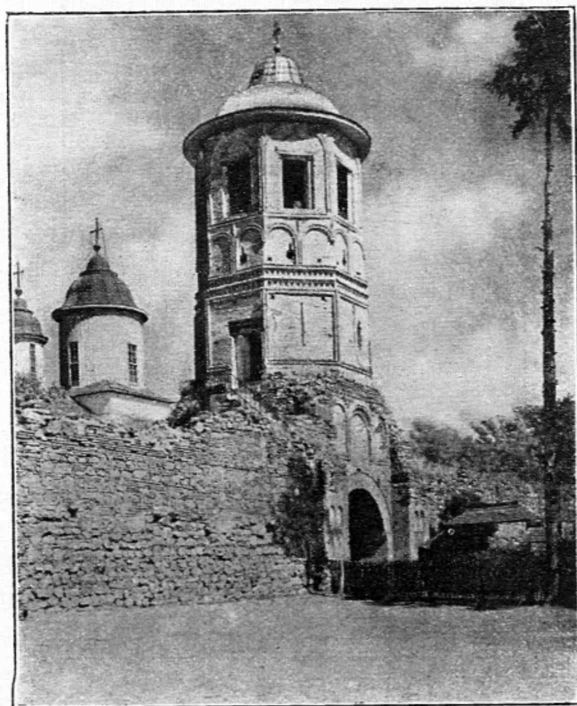

Fig. 110. Turnul-clopotniţă de la Brebu.

Exteriorul, în întregime tencuit, prezintă caracterul comun monumentelor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea : două registre de arcade oarbe, asemănătoare cu cele de pe faţadele bisericii mânăstirii Dealului, dar construite din cărămidă, tencuite şi făcând impresia — deşi legate de zidărie — că sunt aplicate pe faţade.

Un interes deosebit pentru studiul structurii faţadelor monumentelor din această epocă prezintă turnul-clopotniţă al mânăstirii Brebu. Construit în în-

tregime din cărămidă aparentă şi prezentând un joc armonios de masse şi elemente decorative, acest turn se înalţă cu o eleganţă remarcabilă pe latura de Sud a frumoaselor ziduri cari înconjoară mânăstirea. Se compune dintr'o încăpere-pasaj de formă patrată, situată la nivelul solului şi acoperită cu o cupolă sferică. Golurile intrării, atât spre uliţă cât şi spre curtea mânăstirii, sunt puse în evidenţă de câte un arc lat în plin centru flancat de doi pilaştri groşi,

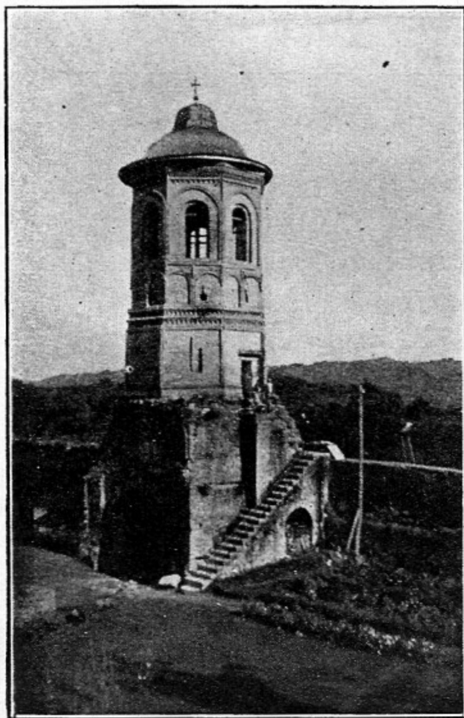

Fig. 111. Turnul-clopotniţă de la Brebu văzut din curte.

decoraţi cu câte două firide înguste fiecare. Deasupra acestor goluri, baza de secţiune patrată a turnului în care este cuprinsă cupola pasajului se continuă până deasupra înălţimii zidurilor laterale, şi este decorată pe feţele libere cu câte trei panouri oarbe construite din toruri de cărămidă de fabricaţie specială. Peste această bază, se ridică turnul propriu zis, care e de secţiune octogonală. Partea aceasta a turnului, până sub streaşină, este împărţită în trei registre, dintre cari primul — corespunzător unei prime încăperi ridicată deasupra bolţii pasajului — are feţele tratate în chip de panouri limitate

pe muchile prizmei de triple toruri de cărămidă şi este separat de celelalte două, printr'un brâu puternic subliniat de două fâşii de cărămizi dispuse pe lat şi ca zimţii de ferăstrău. Deasupra acestui brâu, se înşiră o serie de firide oarbe — două pe fiecare faţă — ale căror arcuri circulare duble se continuă pe mijlocul feţelor cu un triplu picioruş până la brâu, iar pe muchii se opresc la înălţimea planului de naştere al arcurilor (fig. 110). Aceste panouri sunt străpunse de metereze, încăperea corespunzătoare lor fiind fortificată în vederea apărării mânăstirii. Partea superioară a turnului cuprinde camera clopotelor, care are în fiecare faţă câte o fereastră în arc în plin centru, înconjurată de

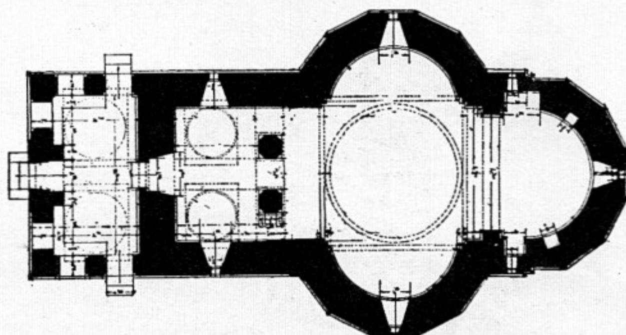

Fig. 112. Biserica mânăstirii Gura Motrului. Plan.

un dublu tor de cărămidă. Construcţiunea se termină cu o puternică cornişe construită din cărămizi dispuse pe lat şi ca zimţii de ferăstrău.

De o importanţă tot atât de mare ca şi ctitoria de la Brebu, biserica mânăstirii Gura-Motrului din Mehedinţi, zidită la 1653, ne dă, sub o formă nouă, interpretarea aceluiaş tip de plan. Naosul treflat, având altar cu nişe speciale pentru proscomidie şi diaconicon, este supraînălţat de o turlă de diametru mare, ridicată pe arcuri în plin centru, a căror structură nu mai păstrează nici o amintire din procedeul de construcţie sârbesc. Pronaosul, foarte îngust şi separat de naos prin trei arcade ridicate pe zidurile laterale şi pe doi stâlpi de secţiune octogonală, reproduce numai primul compartiment din pronaosul dela Deal şi Brebu, şi este, ca şi acestea, acoperit cu două turle de diametru mic şi foarte înalte (fig. 112). Spre deosebire de cele dela Deal şi Brebu, Biserica Gura-Motrului are în faţă un pridvor deschis, ridicat pe stâlpi de secţiune octogonală. Acest pridvor, care este acoperit de două calote sferice ridicate pe un sistem de arcuri perfect asemănătoare cu cele ale turlelor de pe pronaos, înlocueşte de fapt al doilea compartiment al pronaosului dela Brebu şi Deal.

Decorul exterior este foarte asemănător cu cel al faţadelor bisericii din

Fig. 113. Biserica mânăstirii Gura Motrului.

Brebu : două registre de arcade oarbe, dreptunghiulare pe registrul de jos şi terminate în arc de cerc pe cel de sus. Brâul median se întoarce spre faţada

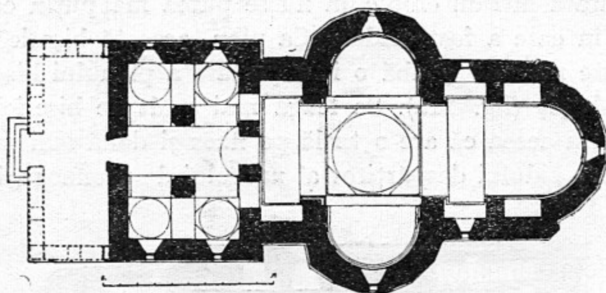

Fig. 114. Biserica mânăstirii Căldăruşani. Plan.

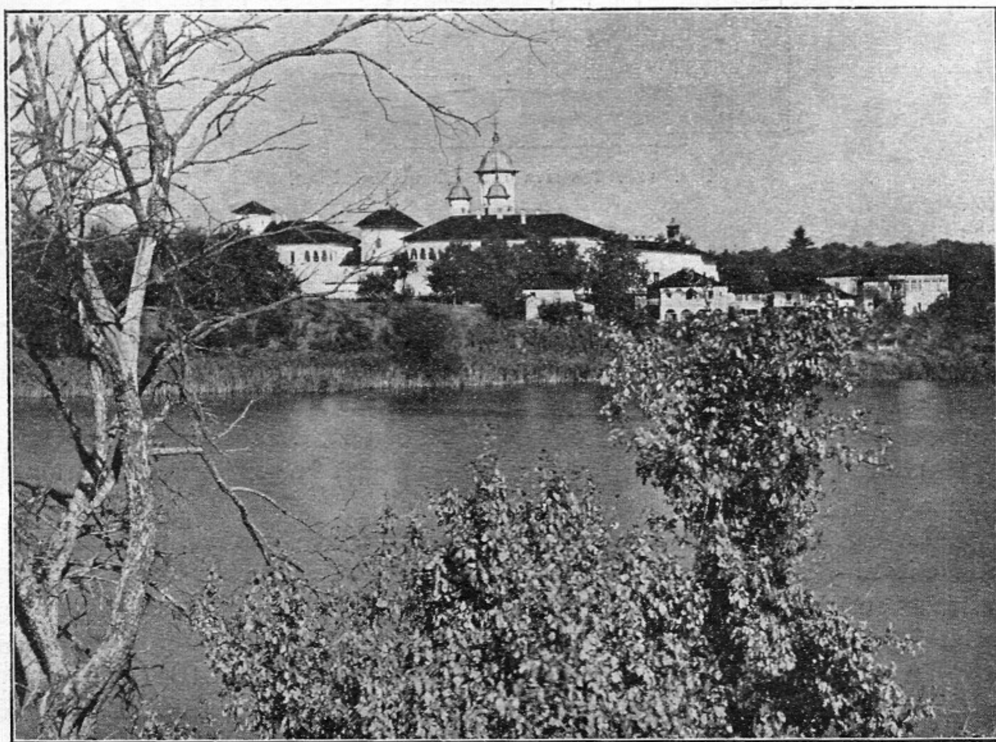

Fig. 115. Mânăstirea Căldăruşani.

de Apus de două ori în unghiu drept, se înalţă şi înconjoară pridvorul ca la biserica din Plătăreşti (fig. 113).

Biserica Sf. Dumitru dela mânăstirea Căldăruşani, ctitorie de seamă a lui Aga Matei, situată lângă Bucureşti într'un loc foarte pitoresc, a fost, nu de mult, restaurată într'un chip cum nu se putea mai puţin conform cu arhitectura vremii în care a fost clădită. Ca plan, această biserică de dimensiuni foarte mari[1] este mai de grabă o interpretare a planului bisericii Episcopale din Curtea de Argeş (fig. 114). Se leagă mai mult de bisericile derivate din tipul ,,Deal", prin aceea că are o turlă pe naos şi două mai mici pe pronaos, ridicate de partea zidului despărţitor al naosului de pronaos (fig. 115).

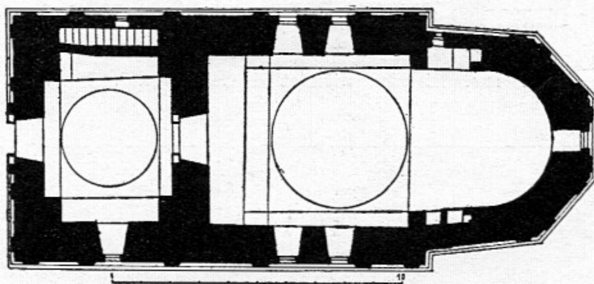

Fig. 116. Biserica din Gherghiţa. Plan.

Grupul III. Alături de bisericile de plan trilobat, cari se construesc în număr foarte mare în tot decursul acestei vremi, apare, încă din ultimii ani ai primei jumătăţi a secolului al XVII-lea, un tip foarte simplu, dreptunghiular. Modelul acestui nou fel de construcţie pare să-l fi dat biserica zidită de Matei Basarab, la 1641, în comuna Gherghiţa din Prahova, la care pronaosul, de formă patrată, acoperit, ca şi naosul, cu o singură cupolă, avea deasupra un turn de clopotniţă la care se ajungea printr'o scară tăiată în grosimea zidului dinspre Nord (fig. 116).

La Strehaia, biserică zidită tot de Matei Basarab, la 1645, pe locul vechei ctitorii din veacul al XV-lea a boerilor Craioveşti, scara care dă acces la această clopotniţă ridicată peste pronaos este aşezată într'un turnuleţ special alipit faţadei de Sud (fig. 117).

In ce priveşte arhitectura exterioară, cele mai multe din bisericile de acest tip au faţadele tencuite. Câteva însă, printre cari trebue pomenită în special bisericuţa dela curtea Goleştilor din Muscel, al cărei plan este perfect asemănător cu cel dela Gherghiţa, îmbracă din nou decorul compus din firide oarbe aplicate pe un fond de fâşii alternative de tencuială şi cărămidă aparentă,

1. 27,20 m. lungime interioară, 8,40 m. lărgime în naos şi 10,40 m. în pronaos.

decor atât de scump meşterilor dela sfârşitul secolului trecut (fig. 118—119).

Tot astfel, biserica din Turbaţi-Ilfov, la care zidurile laterale din dreptul naosului sunt îngroşate către interior spre a primi în grosimea lor o uşoară curbură de abside laterale, are faţadele construite în întregime din cărămidă

Fig. 117. Biserica mânăstirii Strehaia. (Pridvorul este adăugat).

aparentă şi împărţite în două registre : cel de jos perfect neted, iar cel superior decorat cu o serie de firide oarbe construite după modelul fixat de biserica Mihai-Vodă din Bucureşti (fig. 120).

Biserici de acestea, mici, cu planul drept şi cu clopotniţă pe pronaos, se construesc în număr destul de mare în tot lungul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea, când faţadele unora din ele capătă chiar un decor pictural, de multe ori remarcabil.

Printre cele ridicate încă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, merită a mai fi pomenite : biserica din Vlădeşti-Muscel, zidită de Pârvu Vlă-

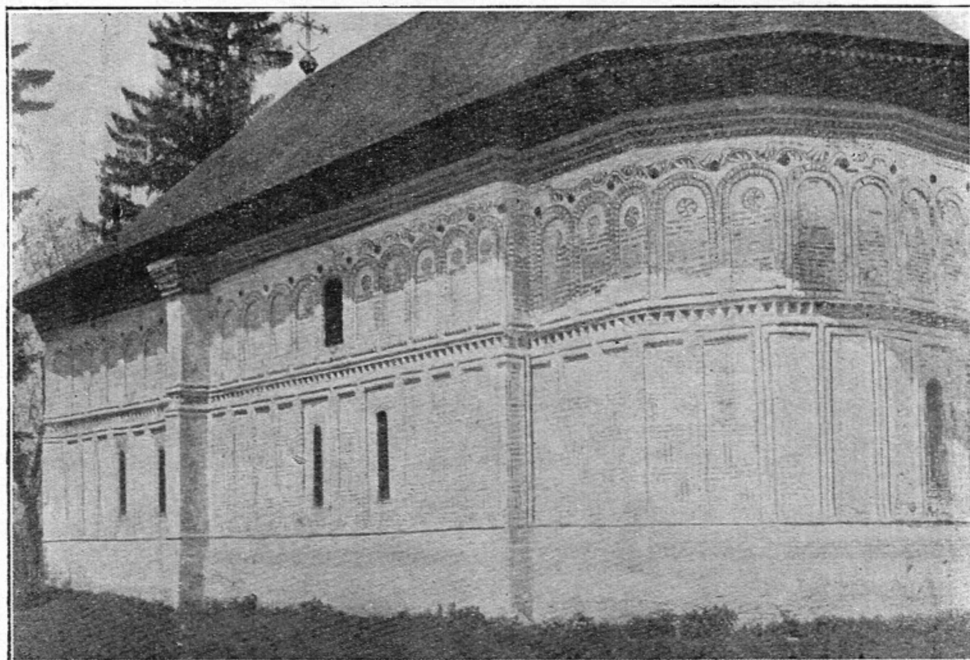

Fig. 118. Biserica de la Curtea Goleştilor. Faţadă laterală.

descu, la 1657, biserica mânăstirii Aninoasa, clădită de Tudoran Vlădescu (la care clopotniţa de pe pronaos este înlocuită de o a doua turlă), apoi bine proporţionata bisericuţă din Bărbuleţ-Dâmboviţa (fig. 121), ale cărei faţade tencuite primesc sub streaşină un plăcut decor de pictură, şi, însfârşit, Biserica Doamnei din Bucureşti, cu remarcabilul ei pridvor sprijinit pe 10 coloane de piatră (fig. 122—124), construcţie de preţ ridicată în anul 1683 de Doamna Maria, soţia voevodului Şerban Cantacuzino.

Clădit în al 3-lea sfert al secolului al XVII-lea şi legându-se mai mult de arhitectura lui Brâncoveanu, în spiritul căreia a fost refăcut, nu trebueşte

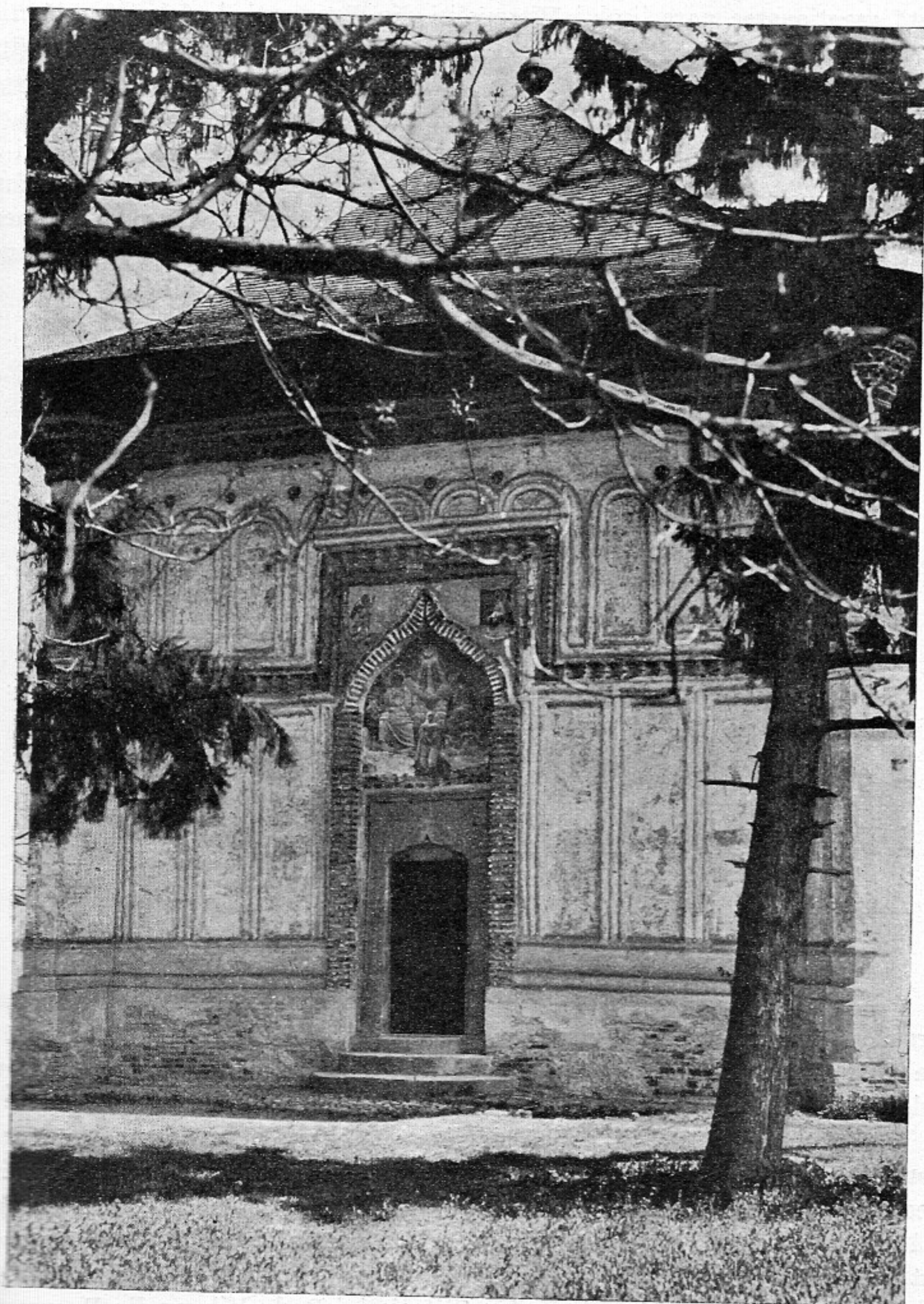

Fig. 119. Biserica de la Curtea Goleştilor. Intrarea.

uitată menţionarea paraclisului Mitropoliei din Bucureşti, înglobat în clădirile palatului metropolitan şi flancat de cele două elegante şi pitoreşti foişoare (fig. 125, 126).

Grupul IV. Biserica Episcopală din Curtea de Argeş, monumentală şi bogată în decoraţii, n'a atras atenţia constructorilor de biserici din secolul al XVI-lea decât în mică măsură. Afară de meşterul care a zidit Cobia din Dâmboviţa, monument modest ca dimensiuni şi stângaci redat ca plan, nimeni altul nu s'a mai încumetat în această vreme să ia drept model al construc-

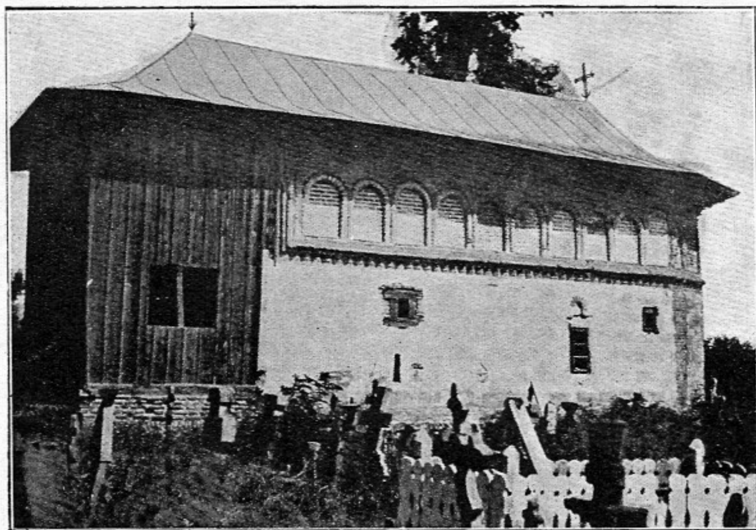

Fig. 120. Biserica din Turbaţi-Ilfov.

ţiei sale biserica meşterului Manole din Curtea de Argeş. Nu tot astfel stau lucrurile în veacul următor, când, în afară de biserica mânăstirii Snagovului care nu mai are nici o replică, toate tipurile de plan vechi sunt luate drept model şi reproduse, în număr destul de mare, pe tot întinsul ţării.

Dar, pe când bisericile de plan simplu stau, ca model, la îndemâna tuturor celor ce cu resurse băneşti modeste şi pricepere constructivă limitată vor să zidească un lăcaş dumnezeesc, tipul Episcopiei din Argeş nu este împrumutat decât de ctitori bogaţi şi de meşteri pricepuţi. Deaceea bisericile de felul acesta sunt puţine şi, dealtfel, nu toate din cele pe cari le cunoaştem au fost zidite astfel încât să poată rezista vremurilor. Ctitoria lui Radu Mihnea din Bucureşti,

pe care am pomenit-o la începutul acestui capitol, și-a pierdut de mult turlele cari se înălțau peste naosul și pronaosul ei, și tot astfel s'a întâmplat și cu biserica, mult mai de preț și mai bine construită, a lui Șerban Cantacuzino, din Dealul Cotrocenilor.

Fig. 121. Biserica din Bărbuleț-Dâmbovița.

Una dintre bisericile de tipul acesta, ridicată pe la jumătatea secolului, avea să se păstreze însă în întregime și aproape sub întreaga ei înfățișare ori-

ginală. Aceasta este Mitropolia din București, începută în anul 1654 de Constantin Basarab Cârnul, și terminată și târnosită în anul 1658 de domnitorul de scurtă durată Mihnea al III-lea.

Fig. 122. Biserica Doamnei din București.

Ca de obicei, numele meșterului acestei biserici nu se cunoaște. Sunt cunoscuți în schimb ispravnicii Radu Logofătul Dudescu și Gheorghe Sufariu, cari, după cât se pare, au supraveghiat lucrările în tot timpul celor 4 ani cât a durat construcția.

Puţin mai mare decât biserica episcopală din Curtea de Argeş — măsoară 28.00 m. lungime interioară şi 14.60 m. lărgime în pronaos — ctitoria lui Constantin Basarab este totuşi o reproducere aproape fidelă a acesteia (fig. 127). Forma planului precum şi numărul şi dispoziţia turlelor au fost luate

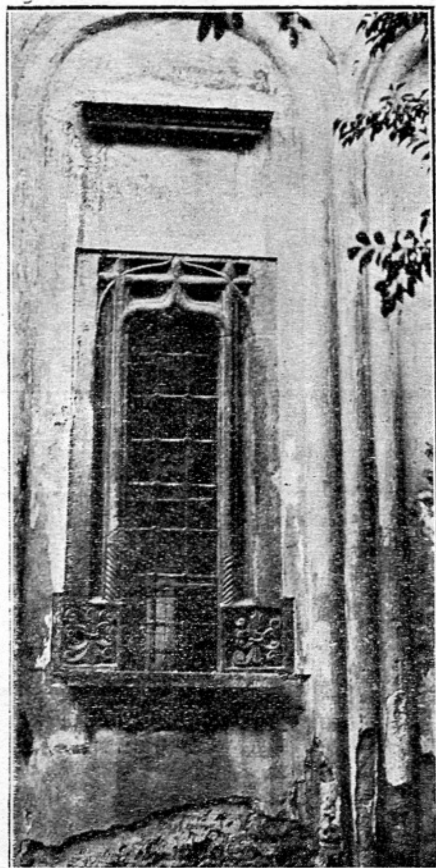

Fig. 123. Biserica Doamnei din Bucureşti.
Detaliu de fereastră.

întocmai după biserica lui Neagoe din Argeş. Ca să varieze însă puţin, meşterul dela Bucureşti a acoperit absida altarului cu o cupolă ridicată pe 4 arcuri (soluţie destul de stângace dealtfel, care se leagă în mod silit cu forma rotun-

Fig. 124. Pridvorul bisericii Doamnei din Bucureşti.

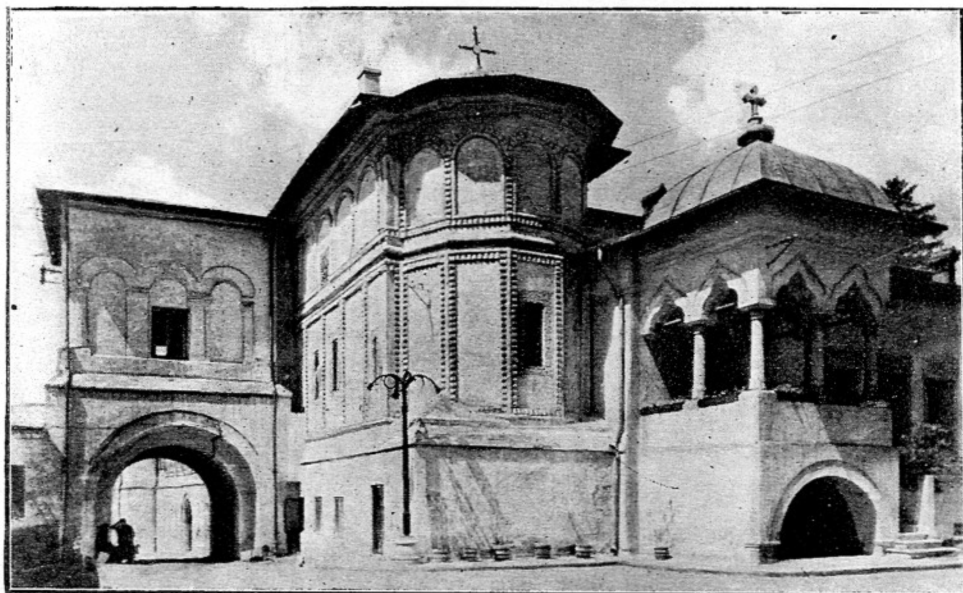

Fig. 125. Paraclisul Mitropoliei din Bucureşti.

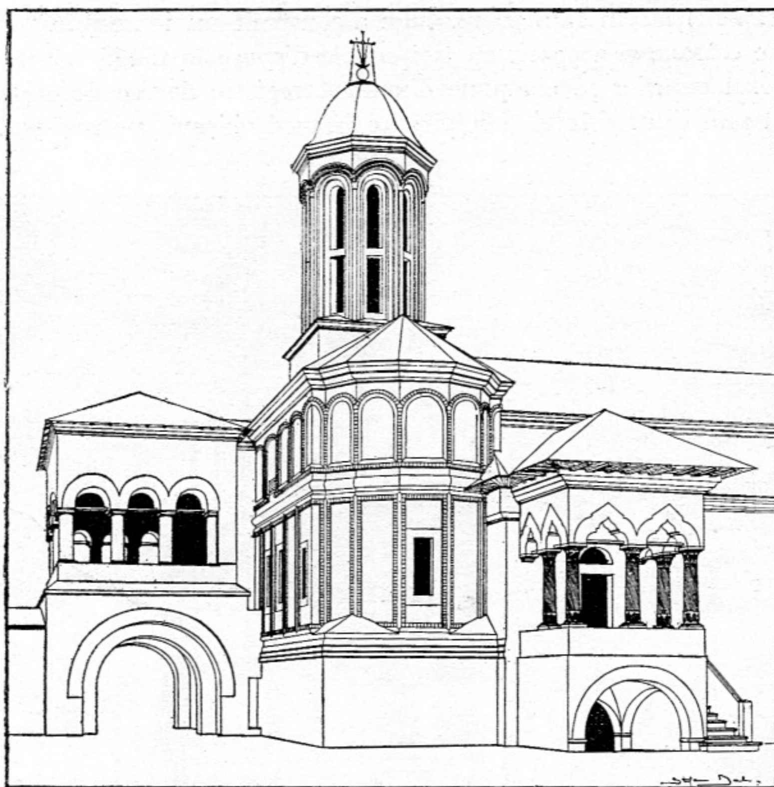

Fig. 126. Paraclisul Mitropoliei din Bucureşti. (Proect de restaurare de arh. Ştefan Balş).

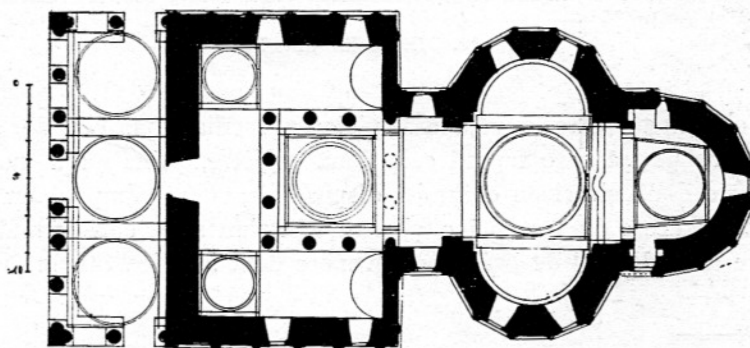

Fig. 127. Mitropolia din Bucureşti. Planul.

jită a încăperii) iar în faţa pronaosului a construit un mare pridvor deschis, rezemat pe coloane şi acoperit cu trei cupole dispuse în filă [1].

Decorul exterior se compune din două registre de arcade oarbe în arc de cerc în plin centru, largi şi înlănţuite în mod obişnuit pe registrul de jos,

Fig. 128. Mitropolia din Bucureşti.

şi înguste şi grupate câte două, fără piciorus median, pe cel de sus (fig. 128). Brâul de piatră care separă cele două registre, prins după moda muntenească între două şiruri de cărămizi dispuse zimţat, e compus din trei ciubuce cari se răsucesc din loc în loc, şi numai într'un sens, constituind astfel o interpretare a modelului de brâu moldovenesc dela biserica Stelea din Târgovişte.

1. După toate aparenţele, partea superioară a acestui pridvor a suferit cândva o refacere ca dealtfel şi întreaga cornişă a edificiului.

Turlele, de proporţii reduse dar foarte elegante, au feţele formate dintr'o serie de firide retrase, ca cele dela Snagov sau Vechea Mitropolie din Târgovişte, iar, în partea de sus, acoperişul lor urmează curbura arcurilor acestor firide, ca la turla mare a Episcopiei din Argeş şi la turlele atâtor biserici bizantine dela Muntele Athos, Salonic, sau din alte părţi.

Mânăstirea Cotroceni. Tot atât de importantă ca şi Mitropolia şi cu un trecut istoric mult mai bogat, ni se înfăţişază vestita mânăstire Cotroceni, situată pe o ridicătură de deal la marginea de Vest a Bucureştilor, unde fusese altădată o mare şi cunoscută pădure. Din clădirile vechi cari formau în vechime întregul mânăstirii, foarte puţine lucruri s'au mai păstrat până astăzi. Intre acestea, demne de luat în seamă sunt chiliile cari se înşiră de o parte şi de alta a clopotniţei pe sub care se intră în curtea bisericii (astăzi transformate în dependinţe ale palatului regal) şi cele câteva coloane vechi întrebuinţate la porticele clădirilor noui cari limitează curtea către Nord şi Sud, coloane cu minunate capiteluri de tip „compozit" lucrate în foi de acantă şi cu baze prizmatice bulbucate şi înflorite, din cari ies, ca dintr'un coş, fusuri elegante şi mărunt canelate (fig. 129).

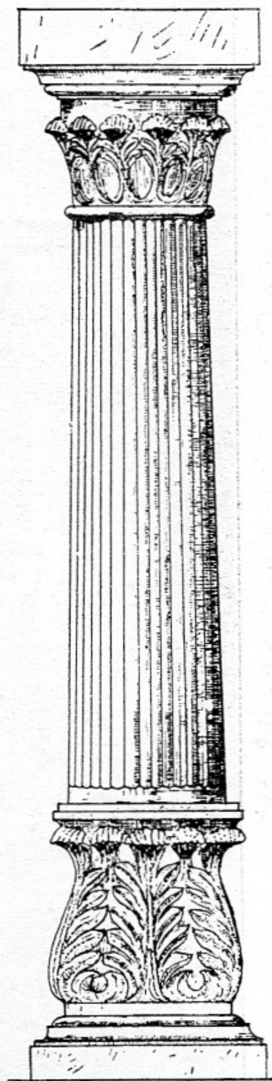

Fig. 129.
Coloană de la clădirile anexe ale mânăstirii Cotroceni. (După N. Ghika-Budeşti).

Biserica a fost clădită, ca şi mânăstirea de care depindea, de Şerban Cantacuzino, în anul 1679, şi deşi a suferit unele modificări — cum sunt de pildă înlocuirea turlelor vechi, dărâmate, şi suprimarea celor două turnuleţe de pe pronaos — înfăţişarea ei exterioară este totuşi foarte aproape de cea originală. Pridvorul, ridicat pe 8 coloane de piatră de secţiune octogonală, decorate sub capiteluri şi deasupra bazelor cu ornamente formate dintr'un fel de alveole caracteristice artei arabo-otomane, ne prezintă, alături de ceilalţi stâlpi dela chilii şi din interiorul bisericii, cele mai frumoase exemple de coloane de piatră pe cari le găsim în arhitectura românească după epoca lui Neagoe Basarab (fig. 130, 131).

Planul bisericii (fig. 132) este o reproducere a planului Mitropoliei, care, la rândul lui, aşa cum am

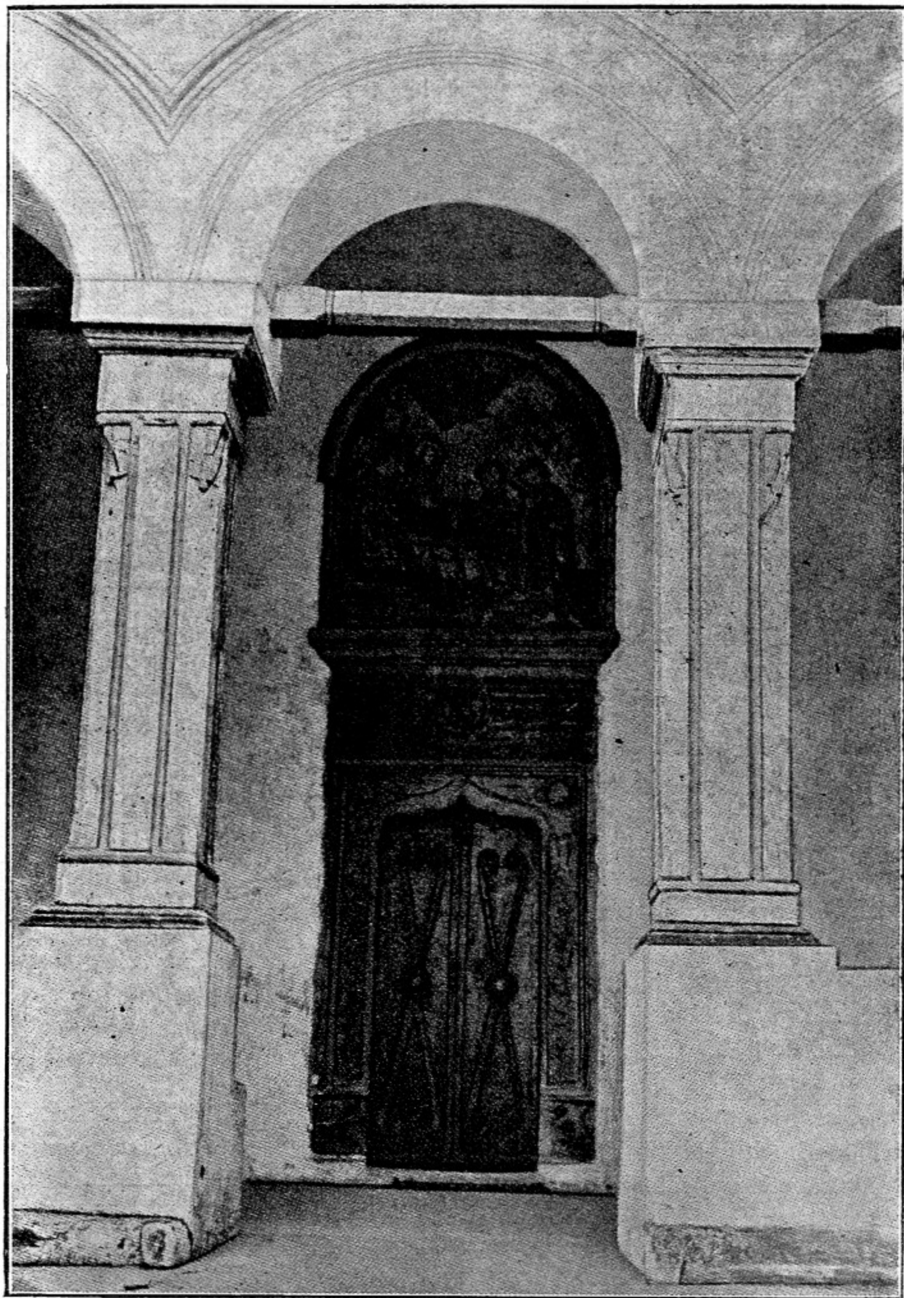

Fig. 130. Cotroceni. Coloane de la pridvorul bisericii.

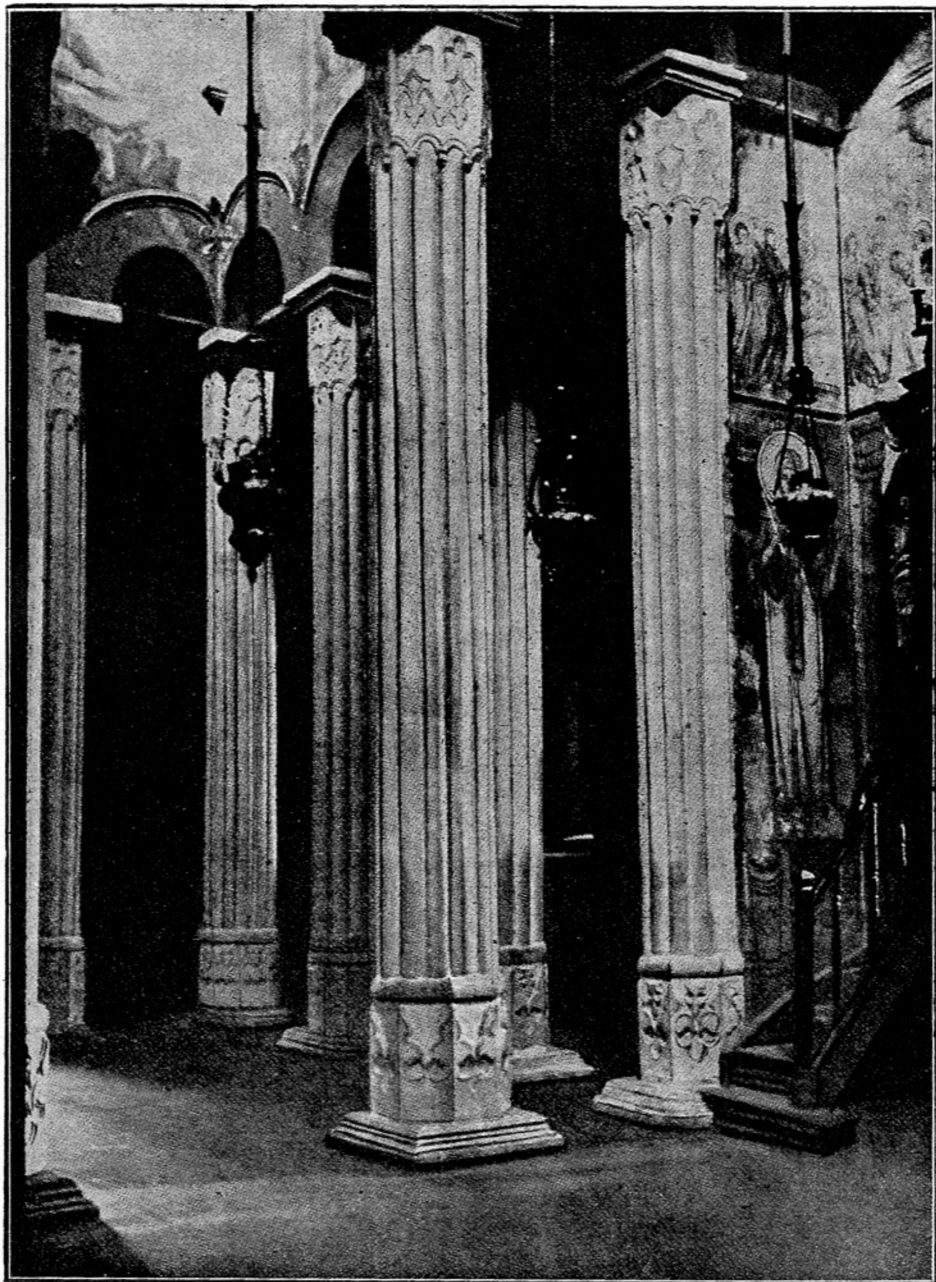

Fig. 131. Cotroceni. Pronaosul bisericii.

arătat, este o interpretare a planului Episcopiei din Argeş. Cele 12 înalte coloane de piatră, cari susţin turla pronaosului, sunt exemplarele cele mai reuşite şi mai frumoase din câte s'au realizat după modelul şi cu motivele decorative împrumutate dela stâlpii pronaosului Episcopiei din Argeş.

Grupul V. Clopotniţa ridicată în corpul bisericii deasupra bolţii pronaosului, care întovărăşeşte ca regulă generală planul drept de tip Gherghiţa sau Strehaia, apare pentru prima oară în compoziţia unei biserici de plan trilobat. In adevăr, cunoscuta ctitorie a lui Matei Basarab din Călineşti-Prahova ne

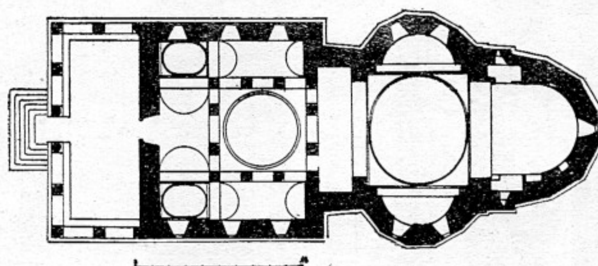

Fig. 132. Biserica mânăstirii Cotroceni. Plan.

înfăţişază primul exemplu de acest fel. Biserica aceasta, zidită în anul 1636, nu este numai una dintre cele dintâi construcţii ridicate de evlaviosul domnitor, ci şi unul din cele mai importante monumente păstrate ale acelei vremi. Deşi în linii generale arhitectura exterioară reproduce decorul unor biserici mai vechi, clădirea este totuşi foarte interesantă, atât prin buna calitate a lucrului, dar mai ales prin felul nou şi original în care realizează gruparea către faţada de Apus a clopotniţei şi a turnuleţelor de scară cari o însoţesc (fig. 133).

Cercetând planul acestei biserici (fig. 134), ceea ce ne atrage dintr'o dată atenţia este configuraţia pronaosului. De formă patrată, ca la atâtea alte biserici, el este flancat de două ieşituri poligonale lipite de zidurile laterale şi trase spre Apus aproape la nivelul zidului faţadei principale. Aceste ieşituri nu sunt altceva decât nişte turnuleţe cari închid cele două scări pe cari se poate urca din pronaos la clopotniţă. Pronaosul este acoperit, ca la bisericile de plan dreptunghiular cari au clopotniţa deasupra, cu o cupolă, care stă pe 4 arcuri egale sprijinite pe 4 pilaştri de colţ [1]. Deasupra cupolei, ridi-

1. Aceşti pilaştri sunt caracteristici secolului al XVII-lea şi îi găsim la mai toate bisericile al căror pronaos este supraînălţat de o clopotniţă sau turlă. Ei sunt chemaţi să suporte nu numai greutatea cupolei ci şi pe a turlei sau clopotniţei ridicate deasupra.

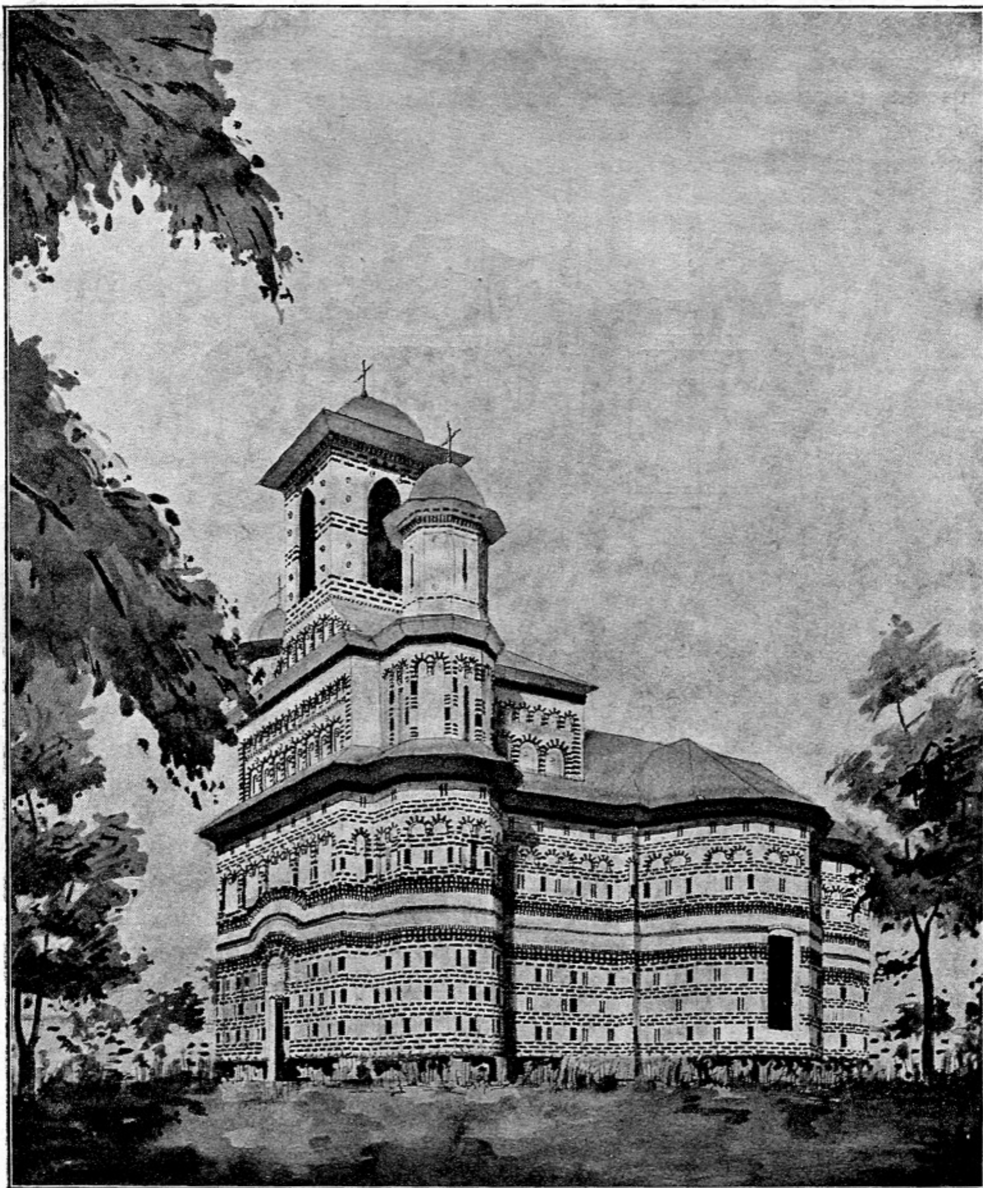

Fig. 133. Biserica din Călineşti, jud. Prahova.

cată de o parte pe zidurile exterioare iar de alta pe arcada îngustă care separă pronaosul de naos, se înalță o prizmă de bază patrată, ale cărei fețe spre exterior sunt decorate cu două șiruri de ocnițe suprapuse (fig. 133). Din acoperișul acestei prizme, acoperiș care spre fațada principală se termină cu un fronton trapezoidal decorat cu ocnițe înalte, răsare un turn de secțiune patrată, clopotnița propriu zisă, ale cărei fețe sunt străpunse de câte o fereastră mare terminată în arc frânt [1]. Clopotnița aceasta, mult mai mică decât

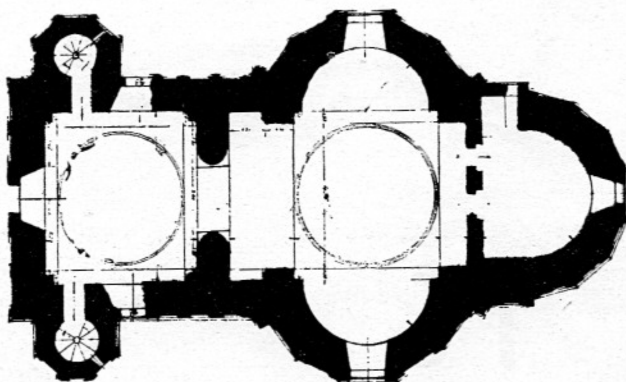

Fig. 134. Biserica din Călinești-Prahova. Planul.

prizma ce-i servește de bază, este trasă spre fațadă și dispusă în acelaș plan vertical cu turnulețele celor două scări. Dispoziția aceasta nu este lipsită de eleganță, și pune în evidență preocuparea meșterului de a stabili fațadei principale un echilibru și o simetrie perfectă.

Când, mai târziu, meșterii dela Strehaia sau Vlădești-Muscel împrumută dela biserica din Călinești acest mod foarte practic de a ridica clopotnița deasupra pronaosului, ei construesc, pentru ca să poată ajunge la aceasta, atunci când nu tae scara direct în grosimea zidului, ca la Gherghița sau Golești, un singur turn, fie pe fațada de Sud, fie pe cea de Nord, ceea ce meșterul dela Călinești, stăpânit cum am văzut de sentimentul simetriei, n'a îndrăznit să facă.

Planul treflat cu clopotniță pe pronaos nu este însă des întrebuințat de meșterii secolului al XVII-lea. El nu avea să se bucure de aceeași favoare ca

1. N'ar fi exclus ca forma acestor ferestre să fie datorită transformărilor pe cari biserica le-a suferit într'o lucrare de restaurare la 1850. Insăși clopotnița, așa cum se prezintă față de baza ei atât de mare, s'ar putea să nu fie cea de la început.

planul drept de tip Gherghița decât în secolul următor. In orice caz însă, exemplul dela Călinești rămâne izolat. Biserici cu clopotniță pe pronaos și cu fațada principală încadrată simetric de două turnulețe, nu mai găsim. Cu un singur turn, alipit fațadei de Nord, avem totuși un exemplu remarcabil în seco-

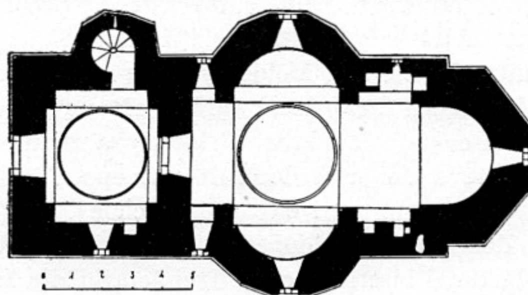

Fig. 135. Biserica Schitului Cornet din Vâlcea. Plan.

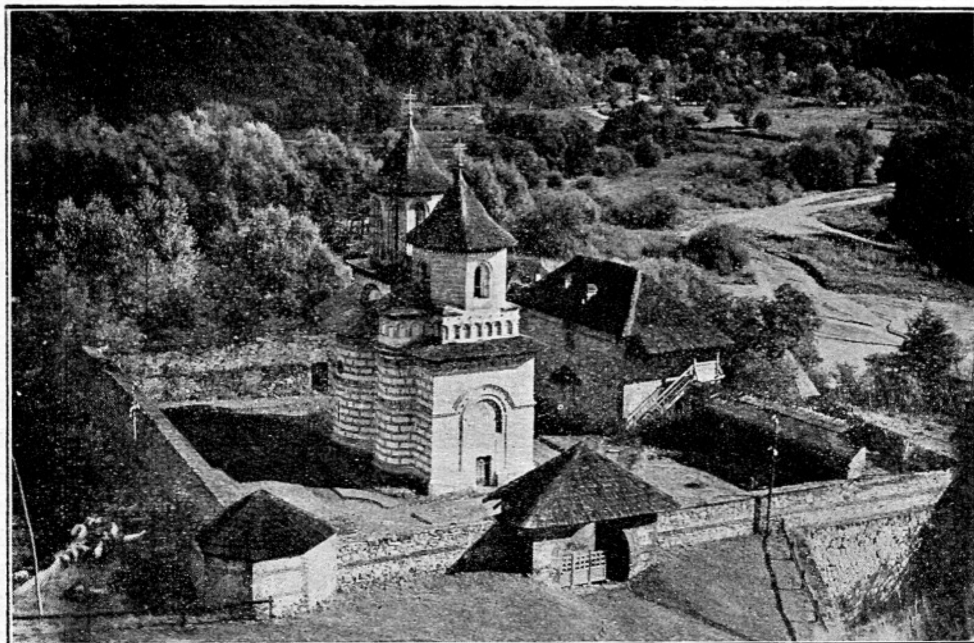

Fig. 136. Schitul Cornet din Vâlcea.

lul al XVII-lea, la bisericuța pitorescului schit Cornet din județul Vâlcea, ridicat în anul 1666, într'o minunată poeniță înconjurată de munți împăduriți (fig. 135-136).

3. Un început de înrâurire moldovenească în arhitectura Munteniei pe vremea lui Matei Basarab.

In ciuda originei comune a artei lor, cele două Principate românești, Muntenia și Moldova, au avut, până către sfârșitul secolului al XVI-lea, o arhitectură foarte deosebită una de alta. Relații politice și culturale au existat totuși întotdeuna între Munteni și Moldoveni, dar schimb de influențe între arta și arhitectura lor nu s'a făcut decât târziu, către 1600, și, pe o scară mai mare, numai din Muntenia în Moldova. Arhitectura muntenească n'a primit din Moldova decât câteva elemente decorative, în epoca lui Matei Basarab, și acestea mulțumită unei împrejurări cu totul speciale[1].

Vasile Lupu, domnitorul moldovean ambițios și iubitor de glorie, ctitorul cunoscutei și lăudatei biserici a celor Trei Ierarhi din Iași, râvnea să puie stăpânire și pe Țara Românească, pe al cărei domnitor, Matei Basarab, spera să-l înlocuiască cu fiul său Ion. In acest scop a întreprins el împotriva Muntenilor, câteodată chiar cu ajutor turcesc, o serie de lupte fratricide, între cari cele mai sângeroase au avut loc în anii 1637, 1639 și 1653. Rezultatul acestor lupte n'a fost însă cel dorit de domnul moldovean. Dimpotrivă, până la sfârșit, soarta s'a întors împotriva lui. In 1653, armatele muntene în unire cu cele din Ardeal ale lui Rakoczy al III-lea, pun capăt pentru totdeauna neastâmpărului și necredinței domnului dela Iași, care, după ce-și îmbrățișează cu lacrimile'n ochi, și pentru cea din urmă oară, soția și copilul rămași să se predea învingătorului la Suceava, pleacă pe drumul dureros al nesfârșitelor sale rătăciri printre Tătari, Cazaci și Turci[2].

Dar, între incursiunea în Muntenia a lui Vasile Lupu dela 1639 și luptele victorioase ale armatei lui Matei Basarab la Flinta și Suceava din 1653, dușmănia dintre cei doi domni se micșorează din ce în ce, într'atât încât, în anul 1645, lepădând săbiile, mâinile învrăjbite, se împreunează întru frățească împăcare. Dacă faptul acesta n'a rămas, așa cum ar fi fost de dorit, un legământ definitiv de pace, a prilejuit în schimb zidirea a două monumente, dintre cari, unul în special avea să joace în arhitectura muntenească un rol destul de important. In adevăr, spre a dovedi împăcarea lor și a o pecetlui cu o operă care să rămâe pildă urmașilor, cei doi domni, zidesc, unul pe pământul țării celuilalt, câte o biserică. Astfel, Matei Basarab zidește la Soveja, în munții Vrancei, o biserică din care azi nu se mai păstrează decât zidurile laterale,

---

1. Pentru un caz izolat de înrâurire moldovenească, probabilă, anterioară epocii lui Matei Basarab, vezi Horia Teodoru, *Contraforți la o biserică muntenească din secolul al XVI-lea*, în *Inchinare lui N. Iorga*. p. 398—401.

2. Cfr. N. Iorga, *Istoria Poporului Românesc*, III, p. 93.

învelite cu un acoperiş de scânduri şi uşa principală cu inscripţia (fig. 137), iar Vasile Lupu ridică la Târgovişte, în acelaşi an, şi cu mai mult lux decât domnitorul muntean, biserica cunoscută şi azi sub numele de Stelea, după numele unui Spătar căruia aparţinuse locul pe care s'a ridicat, şi unde, se pare, existase mai înainte o modestă mânăstire[1].

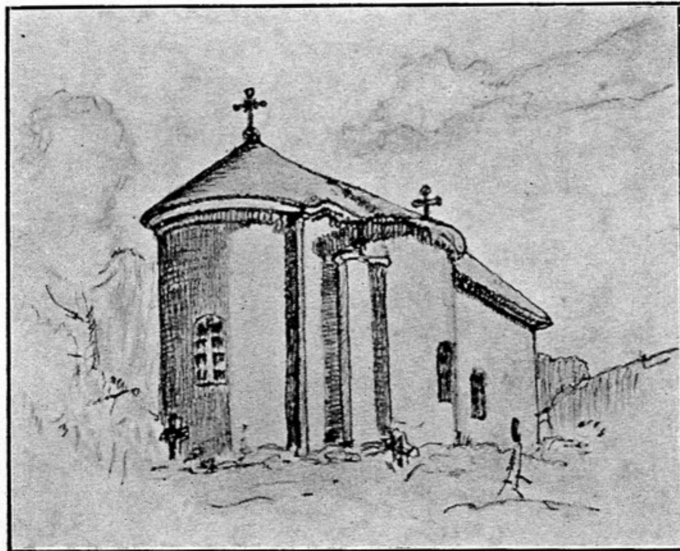

Fig. 137. Biserica lui Matei Basarab din Soveja.

Deşi lucrată cu meşteri trimeşi special dela Iaşi, ctitoria din Târgovişte a lui Vasile Lupu, departe de a fi un monument moldovenesc din toate punctele de vedere, este mai de grabă un admirabil exemplu de pricepută împerechere de elemente moldoveneşti şi munteneşti. De o înfăţişare simplă dar bine proporţionată, biserica Stelea ne dă o imagine sumară a celeilalte cunoscute ctitorii a lui Vasile Lupu, biserica Trei Ierarhi din Iaşi, a cărei replică de fapt şi este. Construită din cărămidă şi tencuită, adică întrebuinţându-se la zidirea ei materialul şi felul de lucru caracteristic acelei vremi în Muntenia, biserica din Târgovişte este mult mai sărăcăcioasă decât strălucitul ei model dela Iaşi. Abia soclul, sfoara de brâu care o încinge pe la mijloc şi câteva rame de uşi şi ferestre sunt de piatră, croite în chipul celor dela Iaşi. Planul şi

1. N. Iorga, *Cea d'intâiu biserică a Stelei*, în „Bul. C. M. I." 1929, p. 112; P. P. Panaitescu, *Biserica Stelea din Târgovişte. Note istorice*, în „Rev. Istorică română", V-VI, p. 389.

forma generală a lăcaşului sunt în schimb, cu neînsemnate modificări de detaliu, împrumutate deadreptul dela Trei Ierarhi. Acelaşi interior, aceeaşi lumină, aceeaşi înălţare şi aceleaşi două turle ridicate, ca în Moldova, pe câte

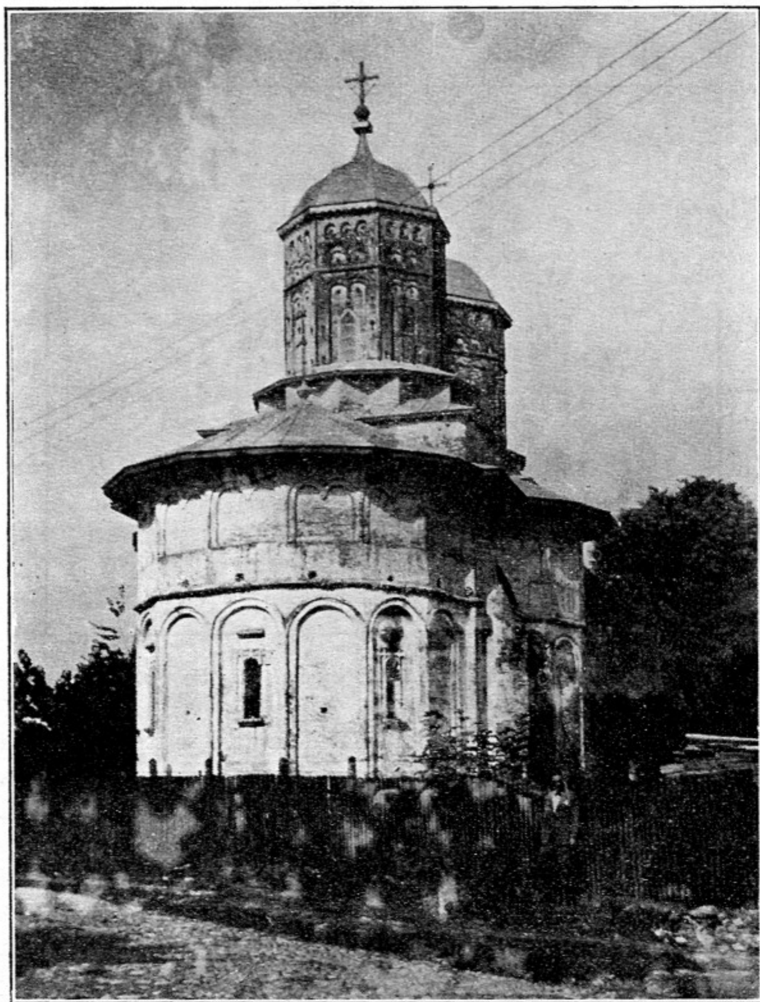

Fig. 138. Biserica Stelea din Târgovişte văzută dinspre Răsărit.

două baze : una simplă, de secţiune patrată, şi alta colţuroasă ca o stea. Inaltă şi bine proporţionată, ca toate bisericile bune din Moldova acelei vremi, Stelea are totuşi faţadele tăiate în două, după moda muntenească, modă care trecuse

însă din Muntenia şi în Moldova încă dela începutul secolului, de un brâu de piatră format din trei ciubuce cari se răsucesc din loc în loc când într'un sens când într'altul (fig. 138). Pereţii exteriori, proptiţi de o parte şi de alta a absidelor laterale, precum şi pe colţurile exonartexului, cu contraforţi puternici, după moda moldovenească, sunt în schimb decoraţi ca în Muntenia cu două registre de firide oarbe înconjurate cu ciubuce rotunjite de cărămidă şi tencuială. Firidele de pe registrul superior, croite după modele munteneşti mai vechi, sunt dispuse totuşi, în mod neobişnuit, mult deasupra brâului median, astfel că prin această aşezare ele amintesc şirurile nelipsite de ocniţe cari se găsesc sub streaşina bisericilor din Moldova.

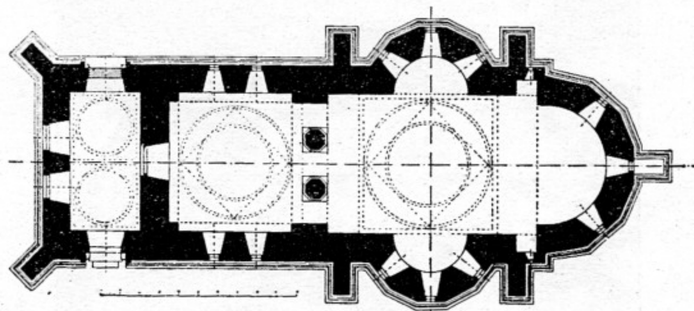

Fig. 139. Biserica Stelea din Târgovişte. Plan.

Adevăratul aspect de eleganţă moldovenească îl dau însă bisericii cele două turle înalte, ale căror feţe — patru însoţite de câte un mic contrafort decorativ iar patru străpunse în partea de jos de câte o fereastră îngustă — sunt decorate cu firide lungi, cu ocniţe sub streaşină şi cu butoni bombaţi şi divers coloraţi de teracota smălţuită (fig. 140).

Odată cu zidirea acestei biserici la Târgovişte, se determină în arhitectura muntenească un curent destul de important de influenţă moldovenească, curent care, în ceea ce priveşte chenarele de uşi şi ferestre, dăinueşte — devenind însă din ce în ce mai slab — în tot timpul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea.

Dar elemente gotice de provenienţă moldovenească apăruseră în Muntenia, izolat, chiar înainte de construirea bisericii Stelea. Aşa, de pildă, ferestrele palatului din Brâncoveni, zidit de Matei Basarab la 1635, avea chenare gotice, dealtfel destul de grosolan lucrate de acel Badea, „meşter de ferestre" (care n'a uitat să-şi scrie numele pe piatră), chenare cari la partea superioară se întorc în uşoare acolade, ca la ferestrele dela Dragomirna sau Trei Ierarhi din Iaşi. Mai târziu, la 1646, meşterul Stoica, pietrar, care lucrează la cons-

trucţia bisericii şi casei Goleştilor, încadrează ferestrele acestor clădiri cu ornamente de împletituri lucrate din ciubuce rotunjite, după tehnica sculpturii armeano-georgiene. Cum acest gen de ornamentaţie apare în Muntenia, în

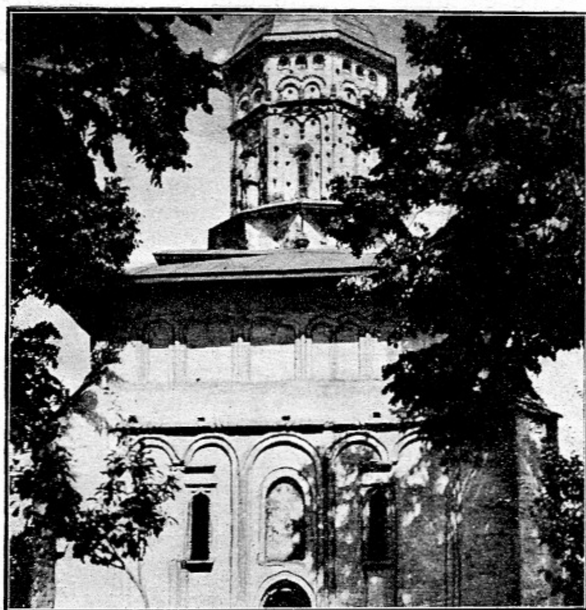

Fig. 140. Biserica Stelea din Târgovişte. Faţada principală.

acea vreme, cu totul izolat, este foarte probabil ca acest meşter Stoica să fie unul din pietrarii întrebuinţaţi la ornamentarea bisericii Trei Ierarhi din

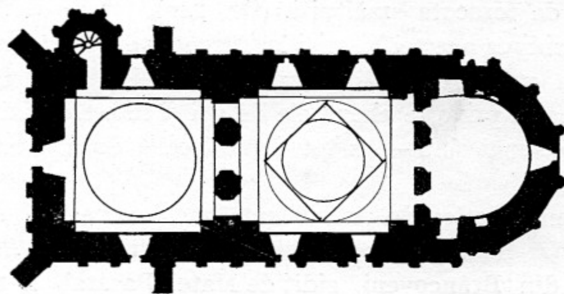

Fig. 141. Biserica Sfinţii Impăraţi din Târgovişte. Plan.

Iaşi, de unde a putut veni apoi în Ţara Românească, trimis poate chiar de Vasile Lupu, odată cu începerea clădirii bisericii Stelea.

După zidirea bisericii Stelea — model de arhitectură moldovenească la îndemâna meşterilor munteni — înrâurirea arhitecturii de peste Milcov se accentuiază şi se întinde şi la unele elemente constructive de importanţă mai mare. Biserica Sfinţilor Impăraţi din Târgovişte, zidită la 1650 de Matei Basarab, al cărei plan drept o clasează printre monumentele studiate sub grupul III, împrumută dela Stelea procedeul de a ridica cupola — sau poate turla — naosului pe sistemul moldovenesc simplu de arcuri piezişe, şi contraforţii, al căror rost, judecând după cei doi, aşezaţi lângă ferestrele pronaosului, se vede că nu era înţeles (fig. 141).

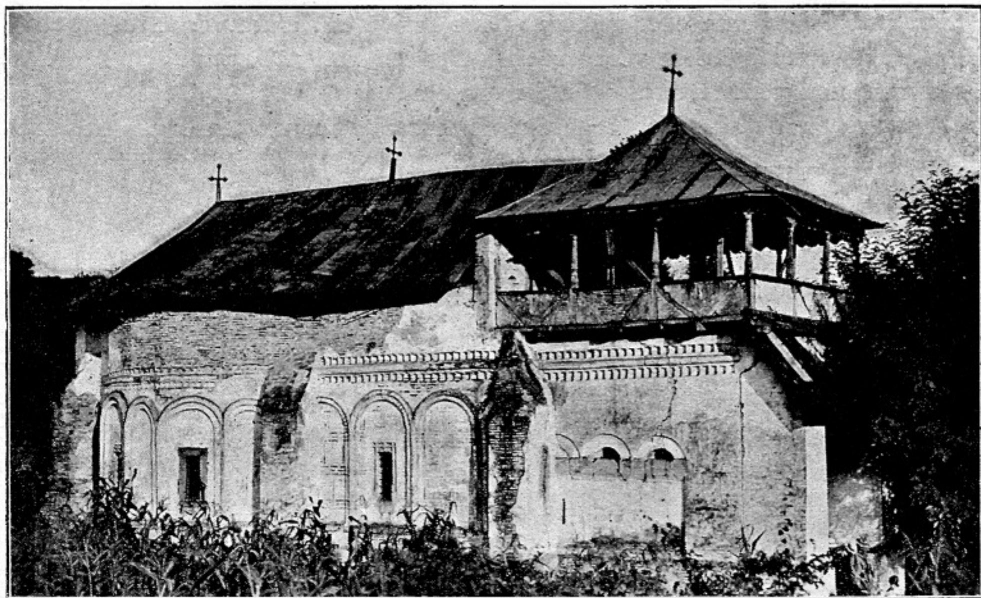

Fig. 142. Biserica din Verbila, jud. Prahova.
(Pitoreasca clopotniţă de lemn a fost adăugată în sec. al XIX-lea).

In ceea ce priveşte exteriorul acestei biserici azi în ruină, faţadele sunt împărţite în două registre de brâul specific muntenesc şi decorate cu firide alungite ale căror arcuri duble au arhivoltele intrate în raport cu faţa zidului, tot după moda muntenească. Arhitectura ferestrelor este însă gotică-moldovenească.

Imprumutul pe care biserica Sf-ţii Impăraţi îl face dela Stelea, pentru ce priveşte contraforţii şi bolta naosului, rămâne izolat. Modul de încadrare al ferestrelor şi uşilor cu baghete întretăiate după stilul gotic moldovenesc, con-

tinuă însă să dăinuească, astfel încât ferestre şi porţi cu chenare gotice găsim până târziu, către sfârşitul secolului, la Coeni din jud. Vlaşca, datând dela 1671, la Verbila din Prahova, la Filipeştii-de-Pădure, la Hurez, etc., dar formele originale se modifică, până când în cele din urmă dispar cu desăvârşire.

In ultimă analiză, se constată că înrâurirea arhitecturii din Moldova asupra celei din Muntenia este destul de slabă ; ea se reduce la câteva elemente de detaliu — chenare de uşi şi ferestre şi brâul în torsadă pe care îl găsim la 1655 încingând faţadele Mitropoliei din Bucureşti — datorite şi acestea, prezenţei unui monument moldovenesc, construit de un domnitor moldovean pe pământul Ţării Româneşti. Se ştie dealtfel că arhitectura moldovenească a primit multe elemente constructive şi decorative din afară, dar înrâurirea ei asupra arhitecturii ţărilor vecine a fost din cele mai neînsemnate [1]. Influenţa moldovenească pe care, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o produce în Muntenia zidirea bisericii Stelea din Târgovişte, constituie deci un caz rar, care este cu atât mai important.

4. Două monumente de înfăţişare nouă în vremea lui Şerban Cantacuzino.

Incepând încă din timpul domniei lui Matei Basarab, multe din bisericile de oarecare importanţă, clădite în lungul secolului al XVII-lea, primesc în faţa pronaosului, după modelul întrebuinţat încă din secolul trecut în Muntenia, la Vechea Mitropolie din Târgovişte şi la biserica Domnească din

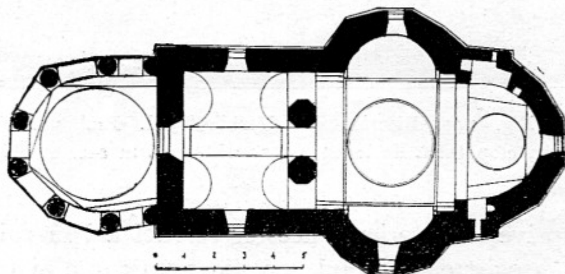

Fig. 143. Biserica din Ludeşti. Plan.

acelaş oraş, un pridvor deschis de formă dreptunghiulară, ridicat pe stâlpi cu arcade (Plătăreşti, Gura Motrului, Polovraci, Mitropolia din Bucureşti, etc.).

1. G. Balş, *Bisericile Moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, pag. 593.

Fig. 144. Biserica din Ludeşti.

In ultimii ani ai secolului al XVII-lea, meşterii constructori caută să puie în bisericile ridicate de dânşii o notă aparte de variaţiune şi originalitate,

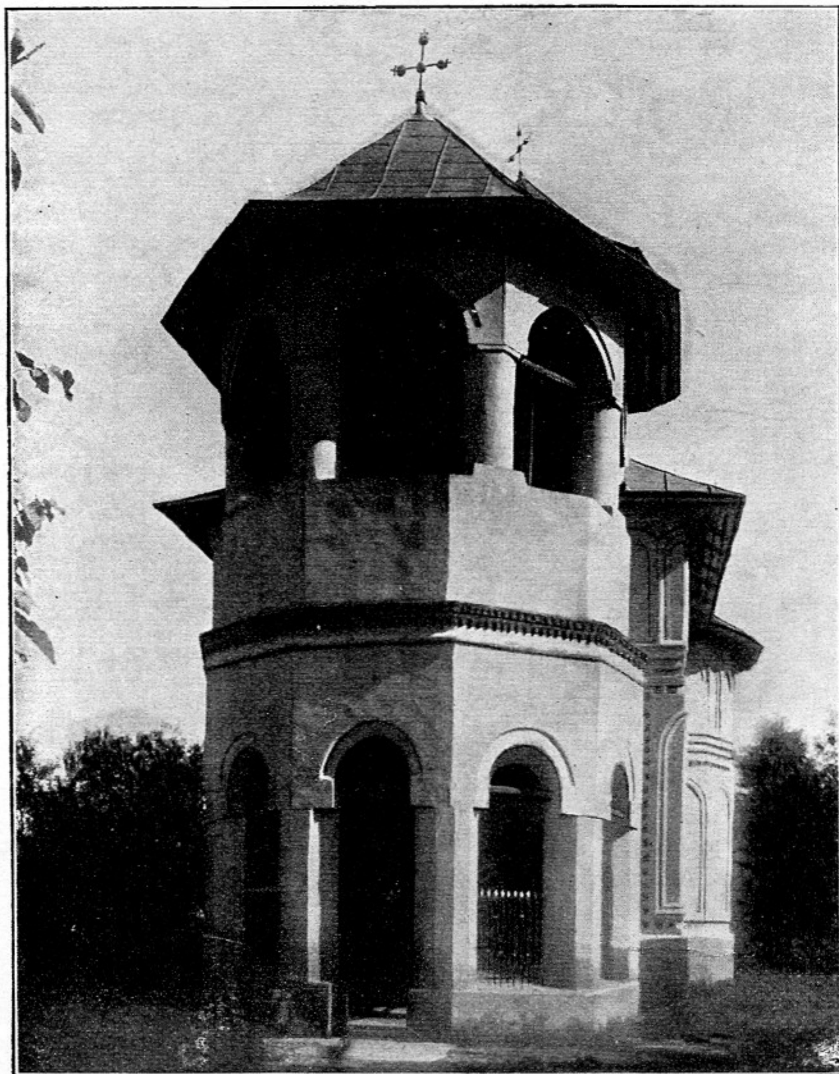

Fig. 145. Biserica din Filipeştii de Pădure. Pridvorul şi clopotniţa.

şi astfel, alături de o dispoziţiune nouă, pe care o dau unor bolţi la interior, ca modificare mai de seamă, ei părăsesc forma obişnuită, dreptunghiulară, a

pridvoarelor de până atunci, dându-le o formă nouă, mai complicată, poligonală şi asemănătoare oarecum cu cea a absidelor.

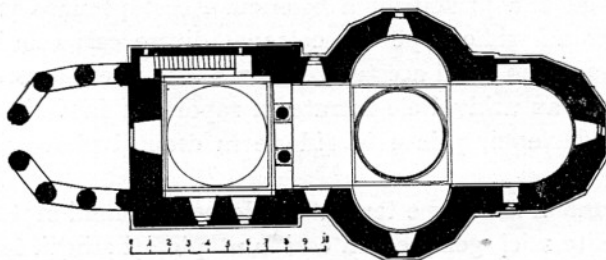

Fig. 146. Biserica din Filipeştii de Pădure. Plan.

Prima încercare de acest fel o fac meşterii cari clădesc, la 1680, pentru logofătul Stoica Ludescu, biserica din Ludeşti-Dâmboviţa. Această biserică de

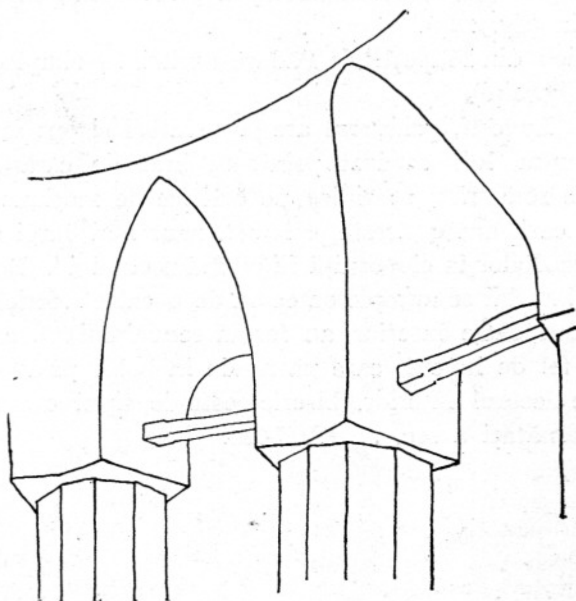

Fig. 147. Biserica din Filipeştii de Pădure.
Fragment din bolţile pridvorului.

plan trilobat (fig. 143) are absida altarului acoperită cu o cupolă sferică, după modelul celei dela Mitropolia din Bucureşti. Naosul, de formă dreptunghiulară, este acoperit de o calotă sferică, iar pronaosul, despărţit de naos prin trei arcade

ridicate pe doi stâlpi de secțiune octogonală, este împărțit în sens longitudinal, de către un arc median, în două compartimente, acoperite fiecare cu câte un cilindru paralel cu axa principală a bisericii. Acest pronaos primește în față un pridvor poligonal ridicat pe opt coloane, dintre cari cele două alăturate pronaosului, angajate în zidul acestuia. Arcurile cari unesc aceste coloane sunt în ușoară acoladă, au arhivoltele intrate în raport cu fața zidului și sunt întărite de grinzi de lemn, prinse în zidărie în dreptul planului de naștere al arcadelor.

Fațadele sunt în întregime tencuite și decorate numai în partea superioară cu o serie de ocnițe mici, geminee, în cari sunt pictați sfinții. In dreptul pridvorului, aceste ocnițe sunt mai scoborâte și au deasupra lor un profil rotunjit peste care restul zidului de fațadă, până sub streașină, este mai ieșit și decorat cu panouri de picturi (fig. 144).

Forma aceasta nouă de pridvor este repetată peste câțiva ani la biserica din Filipeștii-de-Pădure, unde clopotnița, care la Călinești și la alte biserici anterioare se găsea pe pronaos, se mută deasupra pridvorului, căpătând forma și înfățișarea acestuia (fig. 145).

Planul bisericii din Filipeștii de Pădure e trilobat, simplu, cu pronaosul ușor supralărgit (fig. 146).

Ca și cel dela Ludești, pridvorul are șapte laturi și opt stâlpi de secțiune decagonală. Deasupra lui, separat printr'un brâu de cărămizi dispuse pe lat și ca zimții de ferăstrău, se ridică, pe coloane de secțiune circulară, clopotnița. Arcurile cari unesc aceste coloane sunt mai largi decât cele dela pridvor, numărul stâlpilor la clopotniță fiind redus cu doi[1]. Bolta pridvorului e de traseu neregulat, dar se apropie oarecum de o calotă sferică. Arcurile cari unesc stâlpii, și cari, către exterior, au forma semicirculară, către interior se prelungesc cu un fel de lunetă, care pătrunde în bolta pridvorului (fig. 147). In ceea ce privește decorul exterior, biserica este de tipul comun caracteristic celei de a doua jumătăți a sec. al XVII-lea.

1. Deși are zidăria legată de pronaosul bisericii, prin felul cum este lipit însă de fațadă, și mai ales prin felul cum e decorat, pridvorul pare adăugat bisericii.

TABLOU

de gruparea monumentelor principale din secolul al XVII-lea după tipul de plan.

NUMELE	Data construcției.	Grupul				
		I.	II.	III.	IV.	V.
		Plan trilobat, cu sau fără turlă pe naos; pronaos dreptunghiular sau patrat	Plan trilobat cu turlă pe naos și două turle pe pronaos tip „Deal“	Plan drept, naos acoperit cu calotă sferică, pronaos cu clopotniță deasupra	Plan trilobat tip Episc. din Argeș, cu pridvor pe stâlpi și patru turle	Plan trilobat, naos cu sau fără turlă, pron. cu clopot. deasupra
1. Radu-Vodă București	1615				1. R.Vodă	
2. Bălteni-Ilfov	1626	1. Bălteni				
3. Arnota-Vâlcea	1633	2. Arnota				
4. Călinești-Prahova	1636					1. Căline-
5. Gherghița-Prahova	1641			1. Gherg.		ști
6. Strehaia-Mehedinți	1645			2. Streh.		
7. Clocociov	1645		1. Cloco-	3. Golești		
			ciov			
8. Golești	1646					
9. Plătărești	1646	3. Plătărești				
10. Plumbuita	1647	4. Plumbuita				
11. Flămânda		5. Flămânda				
12. Dintr'un Lemn		6. Dintr'un				
		Lemn				
13. Strâmbeni-Dâmbovița		7. Strâmbeni				
14. S. Împărați Târgoviște	1650			4. Sf. Im-		
15. Brebu-Prahova	1650		2. Brebu	părați.		
16. Gura Motrului	1653		3. G. Mo-			
			trului			
17. Polovraci	1653	8. Polovraci				
18. Căldărușani	Aga Matei		4. Căldă-			
19. Verbila	după 1650	9. Verbila	rușani			
20. Jitianu-Dolj	după 1654					2. Jitianu
21. Mitropolia-București	1655				2. Mitro-	
22. Vlădești-Muscel	1657			5. Vlădești	polia	
23. Aninoasa				6. Aninoa.		
24. Turbați-Ilfov				7. Turbați		
25. Bărbuleț-Dâmbovița				8. Bărbu-		
26. Cornet-Vâlcea	1666			leț		3. Cornet.
27. Coeni-Vlașca.	1671			9. Coeni		
28. Domnească-Ocnele Mari	1677					4. O. Mari
29. Cotroceni	1678				3. Cotro-	5. Ludești
30. Ludești	1680				ceni	
31. Doamnei-București	1683			10. Doam-		5. Filipești
32. Filipeștii-de-Pădure	1688			nei B.		

CAP. V.

Arhitectura muntenească dela sfârşitul secolului al XVIII-lea până la începutul secolului al XIX-lea.

1. Epoca lui Constantin Brâncoveanu.

In secolul al XVII-lea, şi în special în epoca lui Matei Basarab, arhitectura muntenească a înregistrat o înflorire destul de meritoasă, ţesută pe o varietate bogată de tipuri de plan şi de procedee de decor. Incepând cu vremea lui Şerban Cantacuzino, apoi cu venirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu, şi în tot timpul domniei de un sfert de secol a acestuia, arhitectura îşi continuă mersul ei evolutiv, fără ca totuşi vreo idee specială nouă să ia parte la această desvoltare. Tipurile de plan şi formele vechi se îmbracă însă într'o haină remarcabil de bogată, constituind un stil nou, care este stilul brâncovenesc.

Constantin Brâncoveanu, principe bogat, iubitor de artă şi cu o voinţă fermă, ,,distribuie cu o mână liberală propriile sale resurse şi pe acele ale ţării, pentru fundaţii al căror număr şi frumuseţe ar ajunge pentru ca să facă celebru pe principele unui stat mult mai mare decât fusese ţara sa muntenească"[1]. Şirul ctitoriilor lui începe încă de pe vremea când era numai simplu boer, când pune să se zidească, la 1688, biserica din Mogoşoaia, al cărei plan dreptunghiular şi pridvor ridicat pe şase stâlpi cilindrici nu diferă întru nimic de tipul unor biserici din vremea lui Matei Basarab. Clopotniţa la Mogoşoaia, în starea ei actuală, desigur refăcută, de scânduri, se ridică deasupra turnului de scară, alipit lângă pridvor pe faţada de Nord (fig. 148). Cele două registre ale faţadelor sunt decorate, cel inferior, cu panouri dreptunghiulare obişnuite, iar cel superior, cu două serii de arcaturi formate din ciubuce rotunjite, aplicate pe faţa zidului, terminate în arc de cerc plin centru şi dispuse unele cu pi-

1. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, pag.176.

cioarele în axele celorlalte, astfel încât, întretăindu-se în partea superioară, dau aspectul unei împletituri. Acest fel de decor nou îl găsim şi pe faţadele bisericii schitului Sărăcineşti-Vâlcea, zidită în acelaş an[1].

Fig. 148. Biserica de la palatul din Mogoşoaia.

1. Vezi „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", 1914, pag. 5, fig. 5.

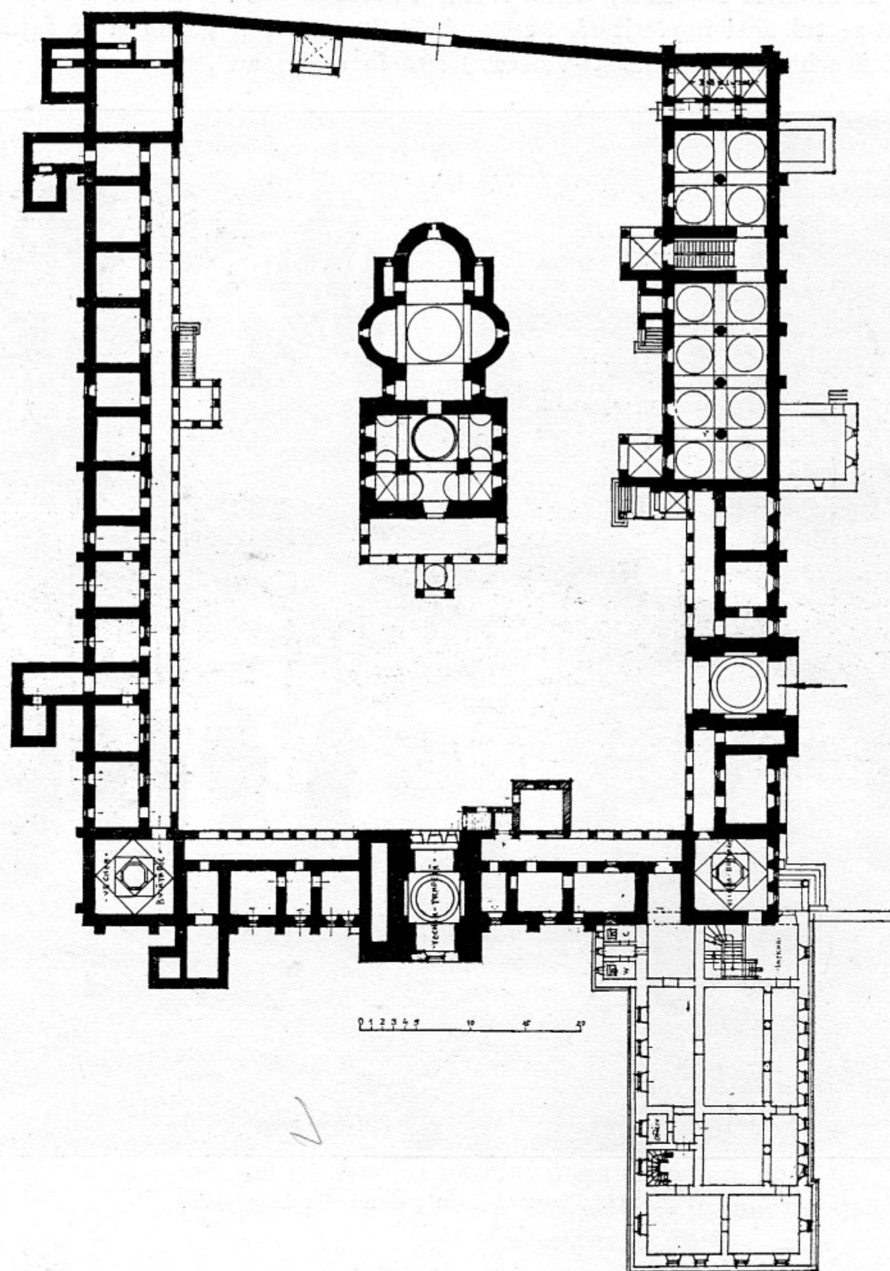

Fig. 149. Mânăstirea Hurez. Plan.

Dar ctitoria lui cea mai mare, prima pe care o pune la înfăptuire abia ajuns domnitor și minunea ieșită din mâinile pricepute la meșteșug ale meșterilor brâncovenești, este mânăstirea Hurez din jud. Vâlcea, în a cărei biserică Brâncoveanu ,,sperase să-și poată dormi în liniște somnul de veci" [1].

Fig. 150. Mânăstirea Hurez. Latura dinspre Apus cu paraclisul și foișorul lui Dionisie.

Se numește Hurez după numele codrului la marginea căruia fu ridicată, codru des și depărtat de orice așezare omenească, a cărui liniște impresionantă și profundă nu era turburată decât de cântecul trist al pasărei ce se numește hurez sau huhurez.

Inceputǎ în al doilea an al domniei lui Brâncoveanu, construcțiunea durează câțiva ani și are ca ctitori principali, pe lângă Brâncoveanu, pe fiii și pe soția sa, Doamna Maria [2].

Ispravnic al lucrărilor a fost Stolnicul Pârvu Cantacuzino — care moare la 1692 după ce se terminase lucrul numai la biserică — iar meșteri construc-

1. N. Iorga, *op. cit.*, pag. 176.
2. N. Iorga, *ibid.*

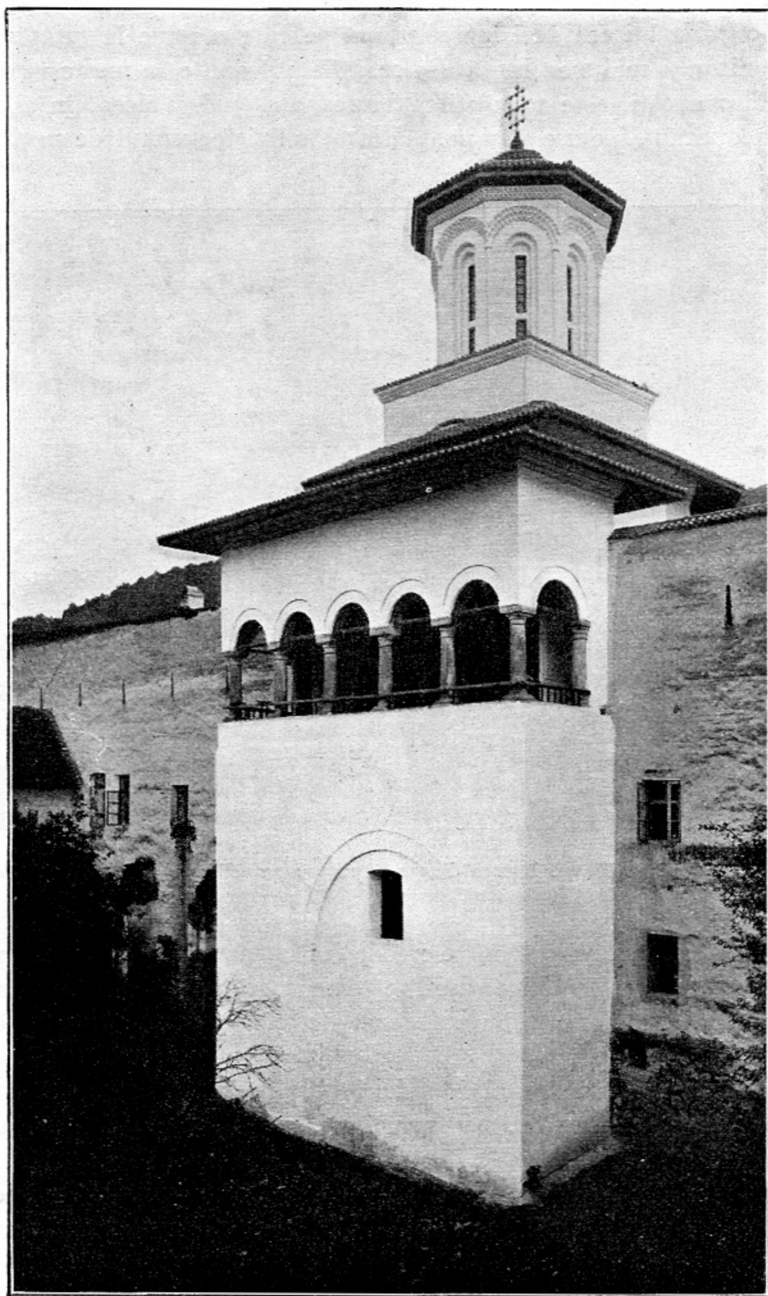

Fig. 151. Mânăstirea Hurez. Foişorul paraclisului.

tori au fost Istrate lemnarul, Vucașin pietrarul și iscusitul Manea zidarul, căruia i se zicea „Vătaf de zidari"[1].

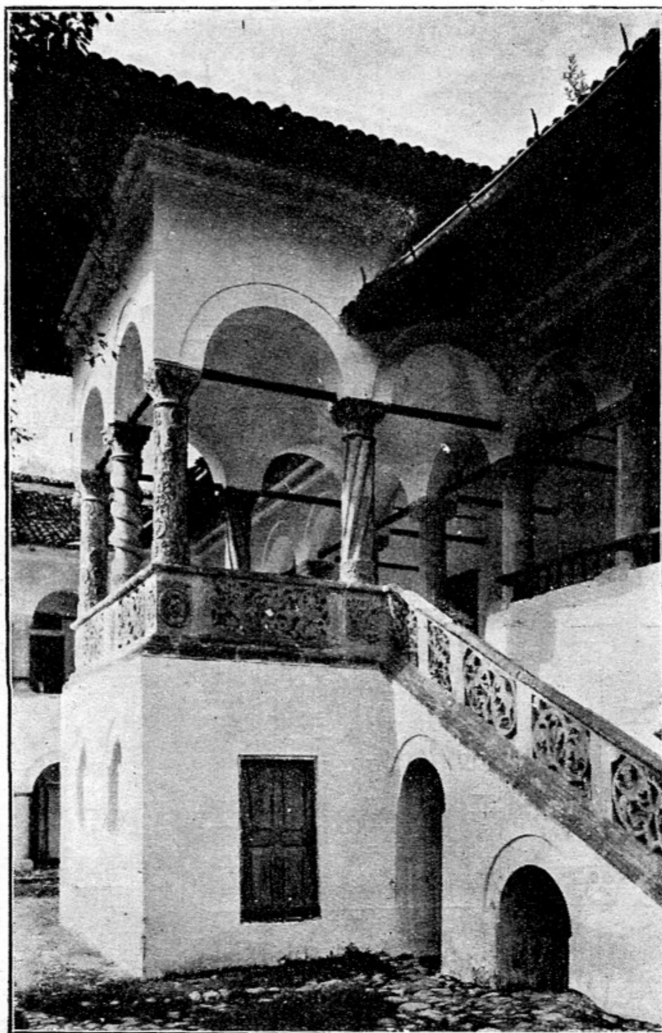

Fig. 152. Mânăstirea Hurez. Foișorul lui Dionisie.
(Construit de Ieromonahul Dionisie în 1753).

1. Pentru detalii asupra acestei chestiuni, vezi Al. Lapedatu, *Mânăstirea Hurez* în „Bul. Com. Mon. Ist.", I, pag. 54 și următoarele.

Mânăstirea Hurez, construită după tipul curent al construcțiunilor asemănătoare [1], cuprinde, pe latura de Sud, de o parte casele domnești — acum transformate în arhonderie — iar de alta, pe parter și etaj, chilii, cari dau către curte într'o galerie continuă, deschisă, sprijinită pe stâlpi cilindrici. La mijloc,

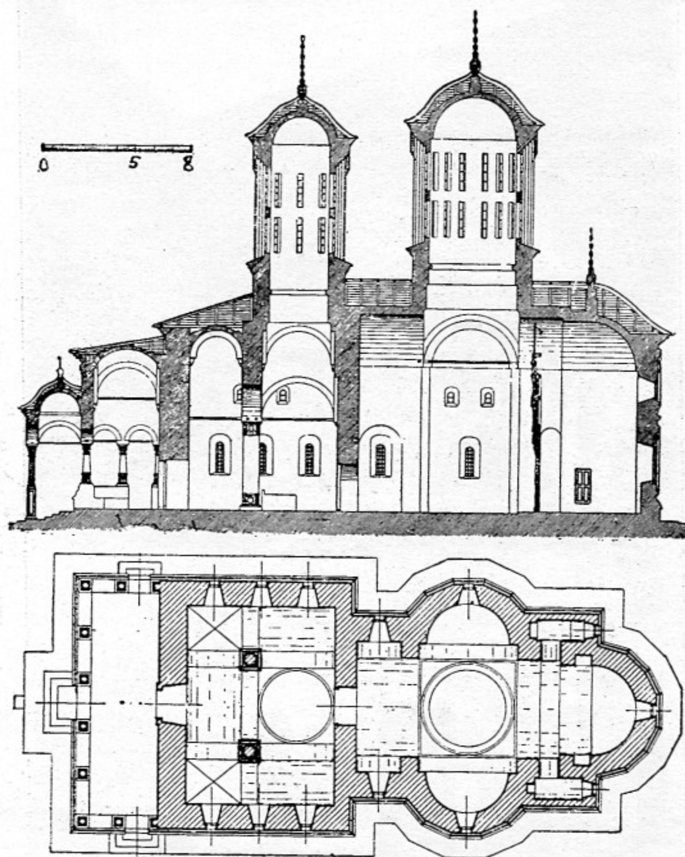

Fig. 153. Biserica mânăstirii Hurez. Secție și plan.

prinsă între arhonderie și chilii, se ridică clopotnița, care cuprinde un parter — pasagiul de trecere sau intrarea în mânăstire — un etaj, compus dintr'o cameră în care se păstrează tezaurul mânăstirii, și clopotnița propriu zisă. Pe latura de Vest, clădirea compusă din parter și etaj cuprinde deasemenea chilii, cari prind la mijloc paraclisul (fig. 150). In spatele acestuia, către fațada de Vest

1. Vezi mai departe, Arhitectura monastică.

a mânăstirii, se ridică, pe şase stâlpi, un foarte frumos pridvor, care domină de partea aceasta spre grădină (fig 151). Latura de Nord este exclusiv ocupată de chilii.

Conform uzului comun, biserica ocupă centrul incintei. Planul ei este o nouă interpretare a celui al bisericii Episcopale din Curtea de Argeş. Absida altarului este flancată de două absidiole dreptunghiulare, boltite cilindric şi

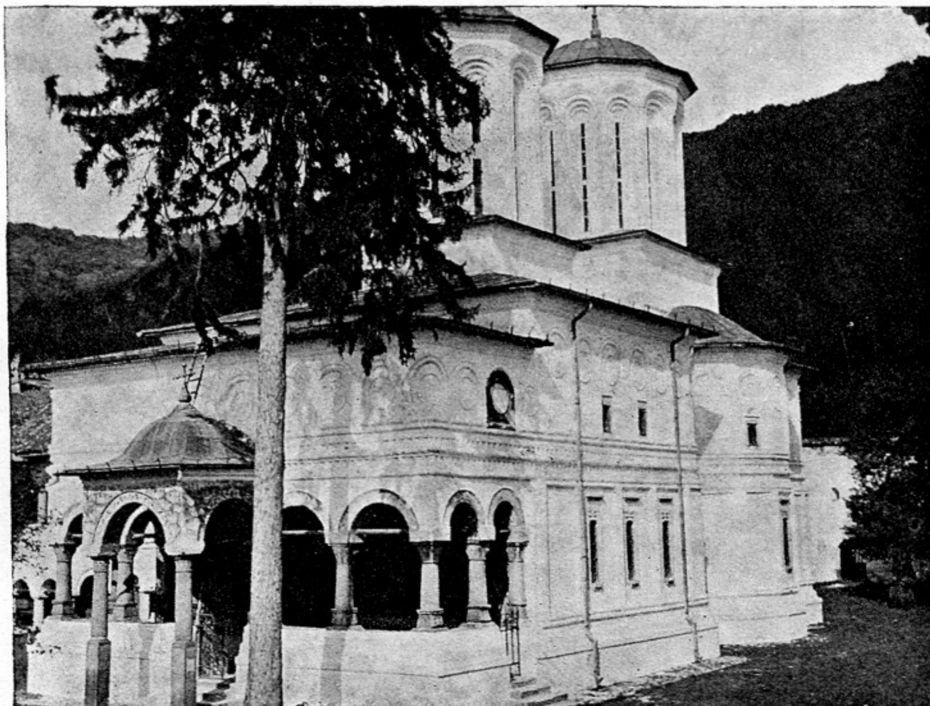

Fig. 154. Biserica mânăstirii Hurez.

luminate direct prin câte o ferăstrue îngustă. Aceste absidiole, relativ mici, constituesc cele două anexe ale altarului : proscomidia şi diaconiconul. Naosul, de formă dreptunghiulară, păstrează încă structura caracteristică şcoalei bizantino-sârbeşti (fig. 153). Deasupra lui, se înalţă o turlă de diametru mare, ridicată, prin intermediul pendentivilor, pe patru arcuri puternice. Pronaosul, supra lărgit ca acel al bisericii mari dela Curtea de Argeş, este separat de naos printr'un zid plin, străpuns de o singură uşe, după moda bisericilor mai vechi

Fig. 155. Pridvorul bisericii mânăstirii Hurez.

munteneşti. Doi stâlpi, în locul celor doisprezece dela Argeş, determină în acest pronaos un patrat deasupra căruia se înalţă o turlă de diametru mai mic decât cea a naosului. Celelalte compartimente ale pronaosului sunt boltite, trei — cele dreptunghiulare — cilindric, iar cele două din colţuri, cu bolţi rezultate din penetraţia a doi cilindri — voûtes d'arêtes.

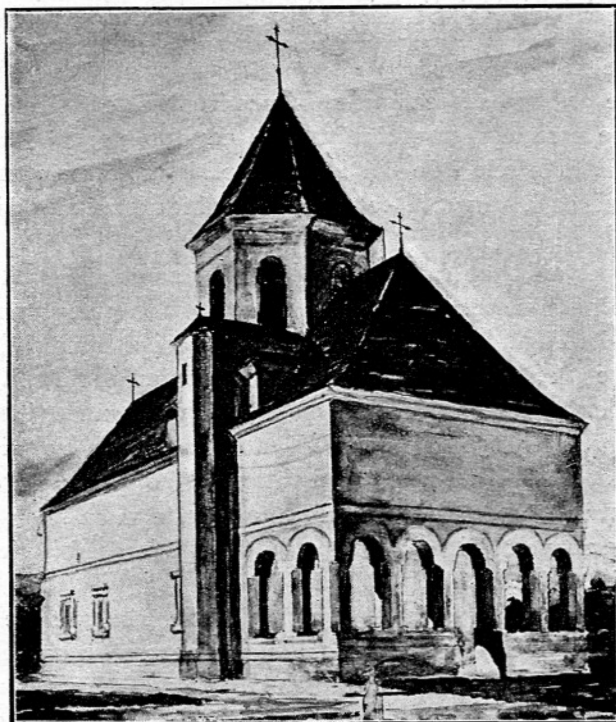

Fig. 156. Biserica Sf. Niculae din Făgăraş. (Acuarelă de arh. I. Atanasescu).

Un pridvor deschis sprijinit pe zece coloane cu baze şi capiteluri sculptate, precede pronaosul pe toată lărgimea lui. Un alt pridvoraş, a cărui formă şi structură aminteşte aghiasmatarul dela Argeş, sprijinit de o parte pe zidul pridvorului, iar de alta, pe două coloane cu capiteluri împodobite cu foi de acantă, cu fusuri decorate cu caneluri răsucite şi cu baze ridicate pe piedeastaluri înalte, apără intrarea centrală a pridvorului propriu zis, dând însă impresia unui lucru adăugat.

Decorul exterior este cel al bisericilor mai vechi, care se îmbogăţeşte însă într'o formă nouă. Brâul, în chip de tor, care împarte faţadele în două re-

gistre după moda mai veche, este bogat sculptat. Cele două registre sunt decorate cu panouri — dreptunghiulare pe registrul de jos şi terminate cu arc de cerc pe cel de sus — formate din toruri dispuse în relief. Panourile de pe registrul superior au în centru, ca la biserica Episcopală din Argeş, rozete încadrate cu rame formate din ciubuce împletite, iar ferestrele sunt prinse într'un cadru de baghete întretăiate, de stil gotic-moldovenesc, ale căror picioruşe se sprijinesc pe câte o rozetă sculptată. Uşa principală este încadrată cu o ramă de piatră împodobită cu ciopliturі bogate, lucrate cu o meticulozitate şi dibăcie nouă.

Alături de ctitoria sa cea mare, mânăstirea Hurez, şi de casele şi palatele domneşti pe care le vom studia într'un capitol special, Brâncoveanu mai zideşte, pe lângă diversele sale curţi şi conacuri din ţară, o mulţime de alte biserici mai mici, cari, prin arhitectura şi decorul lor, stau alături de opera minunată dela Hurez.

Şi în Transilvania, cu care Brâncoveanu avea relaţii strânse şi al cărei principe [1] fusese pe punctul de a deveni, domnitorul român pune de se zidesc câteva edificii. In Făgăraş, el ridică biserica zisă azi a Sfântului Nicolae Brâncovenesc, pe care o sfârşeşte la 1697: biserică de plan drept, cu o absidă eliptică acoperită de o cupolă sferică, cu clopotniţă pe pronaos şi cu turn de scară pe faţada de Nord (fig. 156). Zece stâlpi octogonali sprijinesc pridvorul deschis. Cadrele ferestrelor şi uşilor au profilaturi gotice, iar acoperişul, probabil refăcut, dă bisericii o notă caracteristică regiunii în care este zidită.

Tot lui Brâncoveanu i se datoresc, în Transilvania, bisericile din Poiana Mărului şi Sâmbăta-de-Jos [2].

In Ţara Românească, dintre construcţiunile ridicate de Brâncoveanu sau de membrii familiei sale, merită să mai fie pomenite schitul Sfinţii Apostoli de lângă Hurez, a cărui biserică, zidită la 1698, de plan drept, prezintă un caz rar de absidă centrală trilobată; biserica Dintr'o zi, din Bucureşti, clădită la 1702 de Maria, soţia lui Brâncoveanu [3]; apoi Schitul Sf. Ştefan de lângă Hurez, zidit de fiul lui Brâncoveanu, Ştefan, la 1703; paraclisul conacului din Brâncoveni — deşi refăcut — cu planul lui dreptunghiular excesiv de lung, cu clopotniţă pe pronaos şi cu pridvor închis; turnul de intrare dela mânăstirea din

1. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, pag. 178.

2. N. Iorga şi G. Balş, *op. cit.*, pag. 217.

3. Biserica Mariei Brâncoveanu a fost prefăcută, după ce a ars, de Grigore Ghica, la 1827, Cfr. N. Iorga, *Inscripţii I*, pag. 269.

Brâncoveni (fig. 157) şi, însfârşit, frumoasa biserică a curţii domneşti din Doiceşti.

Aceasta din urmă prezintă un interes special pentru pridvorul şi decorul ei exterior. E de plan drept, obişnuit, are clopotniţă pe pronaos şi turn special

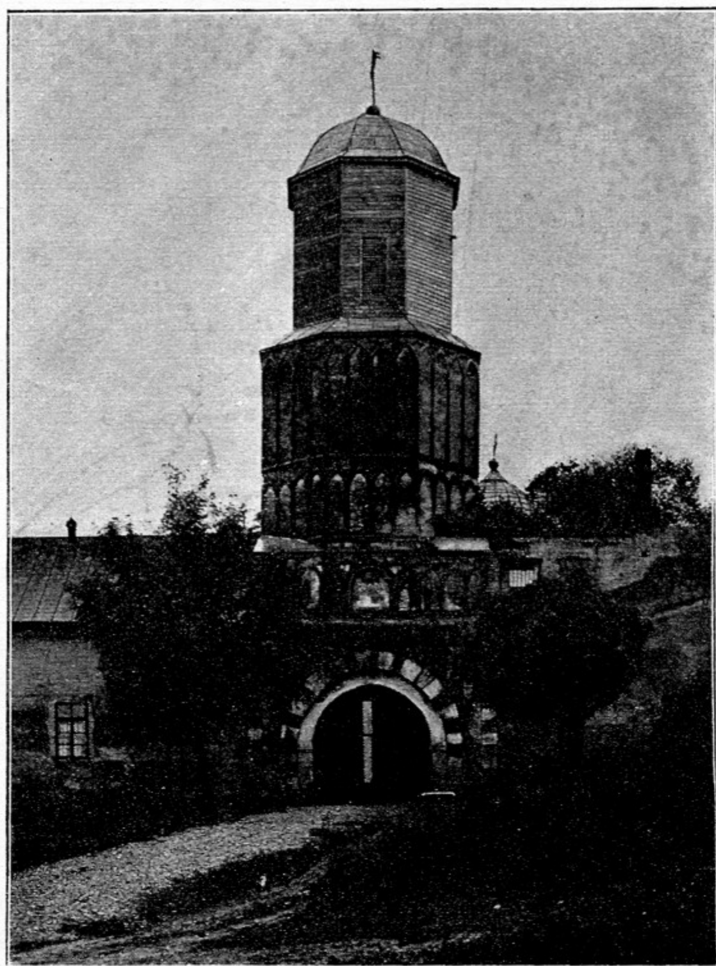

Fig. 157. Turnul de la intrarea mânăstirii Brâncoveni, jud. Romanaţi.

pentru scara acesteia pe faţada de Nord. Pridvorul se ridică pe şase coloane unite între ele cu arcuri trilobate, întărite cu tiranţi de lemn. Coloanele sunt

de piatră; au baze proeminente împodobite cu sculpturi, fusuri cu caneluri răsucite şi capiteluri cu echine evazate, decorate cu palmete.

Faţadele, tencuite şi netede, sunt împărţite în două registre de un brâu în chip de tor, prins, după moda veche, între două şiruri de cărămizi dispuse

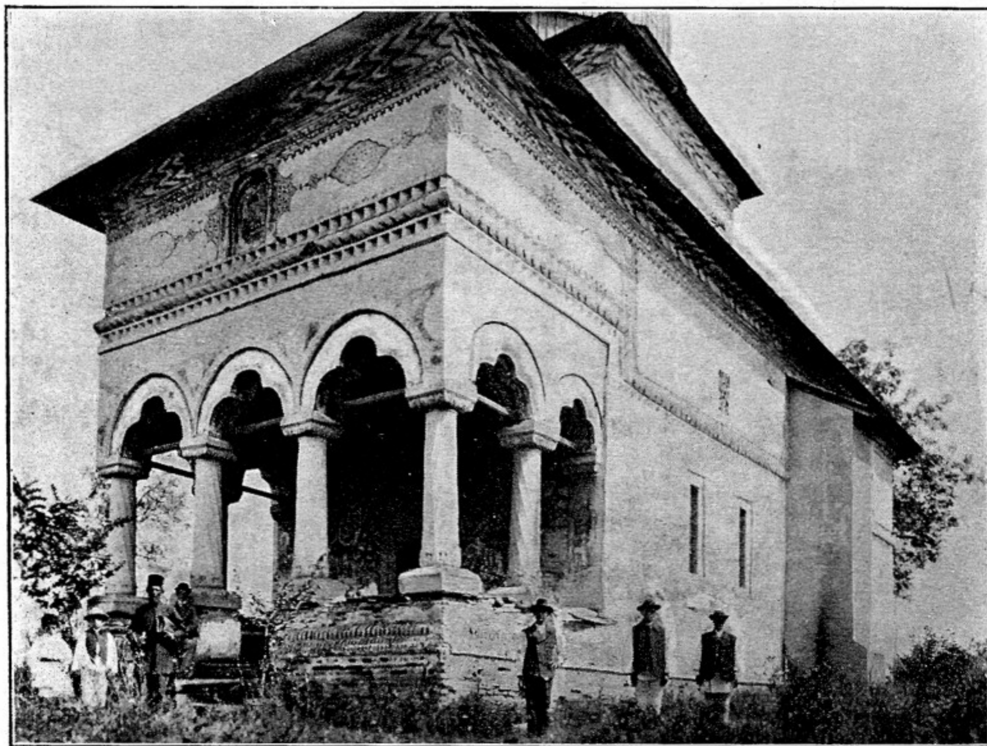

Fig. 158. Biserica din Doiceşti.

ca zimţii de ferăstrău. In dreptul pridvorului, făcând o întorsătură în unghiu drept, acest brâu se ridică mai sus. Porţiunea de zid cuprinsă între arcurile coloanelor şi brâu este decorată cu picturi. Lobii fiecărui arc, marcaţi de un feston pictat, sunt prinşi în arcuri plin centru formate dintr'un motiv pictural în chip de lanţ dublat de linii simple.

Imediat sub brâu, şi numai în dreptul pridvorului, fuge de jur-împrejur un motiv de împletituri geometrice. Timpanele arcurilor cuprinse sub acest motiv sunt decorate cu ornamente florale de miniaturi, foarte fine şi minuţios executate. In tot lungul faţadelor, cornişa este decorată cu picturi execu-

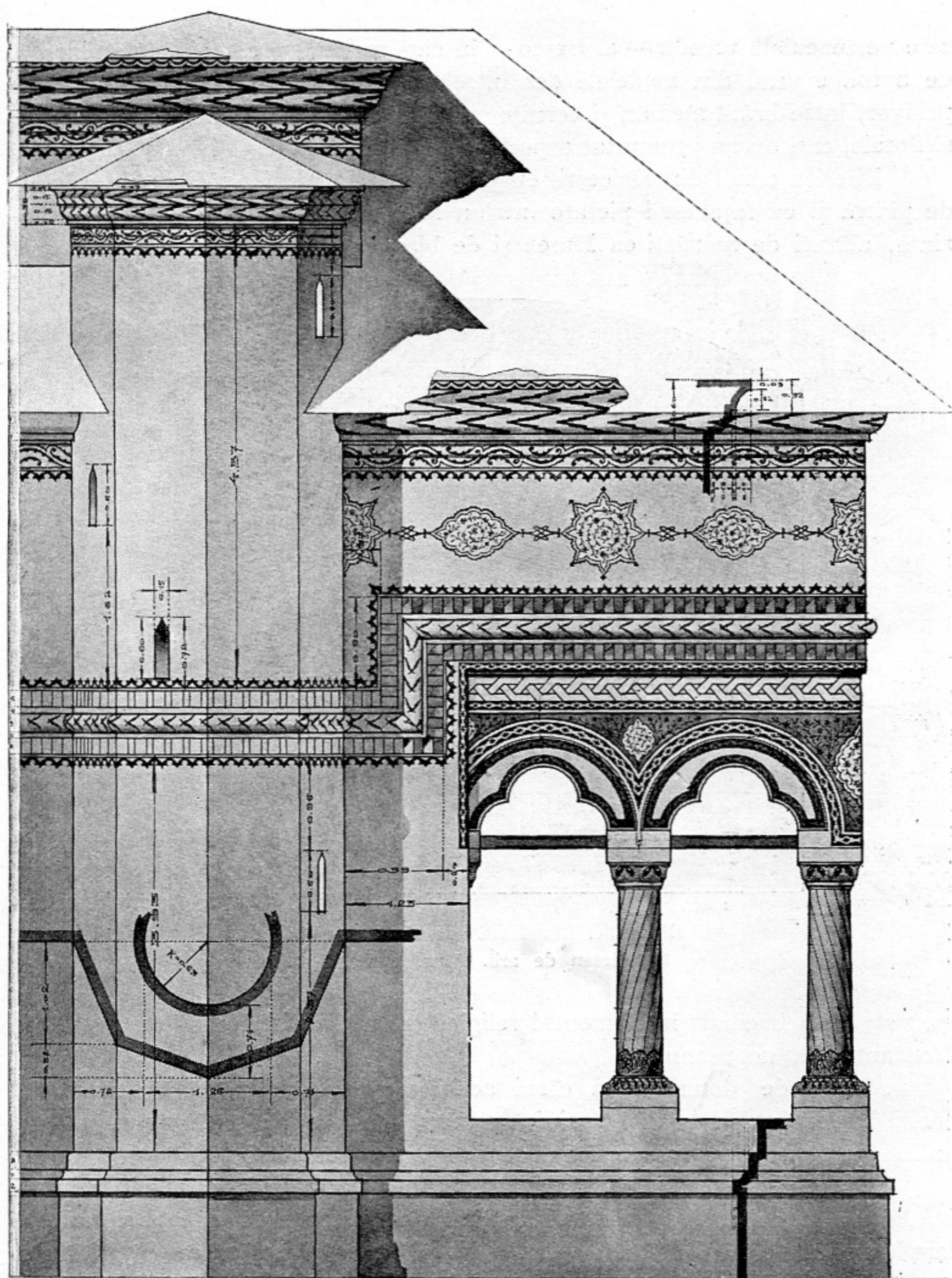

Fig. 159. Biserica din Doiceşti. Detaliu de faţadă. (Desen de arh. M. Cherenbach).

tate pe tencuială umedă — al fresco — în cari motivul predominant amintește de aproape unul din modelele des întrebuințate în țesăturile românești. Pe pridvor, între brâul median și cornișe, se înlănțuesc câteva motive geometrice și florale, cari au un pronunțat aspect de miniatură (fig. 159).

Biserica curții din Doicești, cu pridvorul ei armonios ridicat pe coloane de piatră și cu fațadele-i pictate într'un mod atât de original și nou, reprezintă, alături de mânăstirea Hurez și de biserica Fundenii Doamnei, pe care

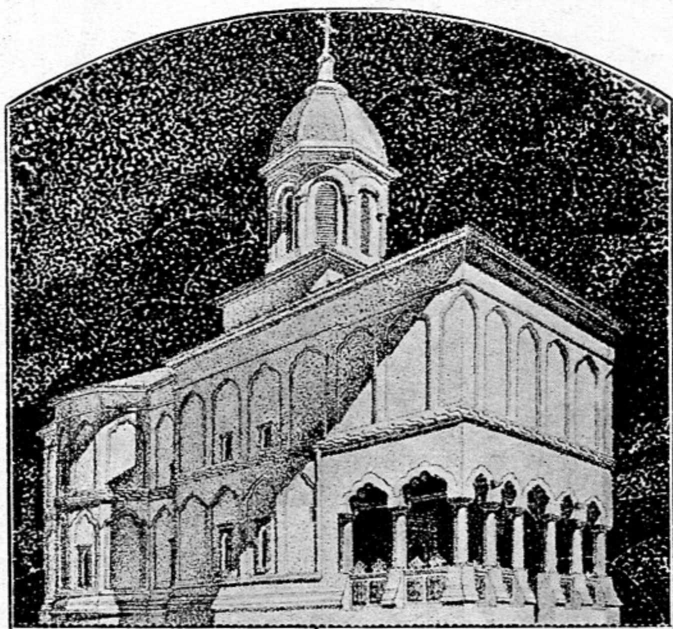

Fig. 160. Biserica Colțea din București (desen de arh. Alex. Petit).

vom studia-o imediat, monumentul religios cel mai caracteristic al vremii lui Constantin Brâncoveanu.

Alături de domnitor, a cărui activitate constructivă e de neîntrecut, boerii, întrebuințând banii lor, ridică o seamă de biserici, a căror puritate de linii și de stil egalează pe cea a ctitoriilor brâncovenești.

Printre acestea, locul de frunte în arhitectura vremii îl ocupă, fără îndoială, construcțiile ridicate de Spătarul Mihai Cantacuzino, boer cult și umblat, care făcuse unele studii în Italia și era în curent cu arhitectura acestei țări, lucru ce avea să se observe destul de bine în cele patru prețioase ctitorii ale sale :

Fig. 161. Biserica Colţea. Pridvorul.

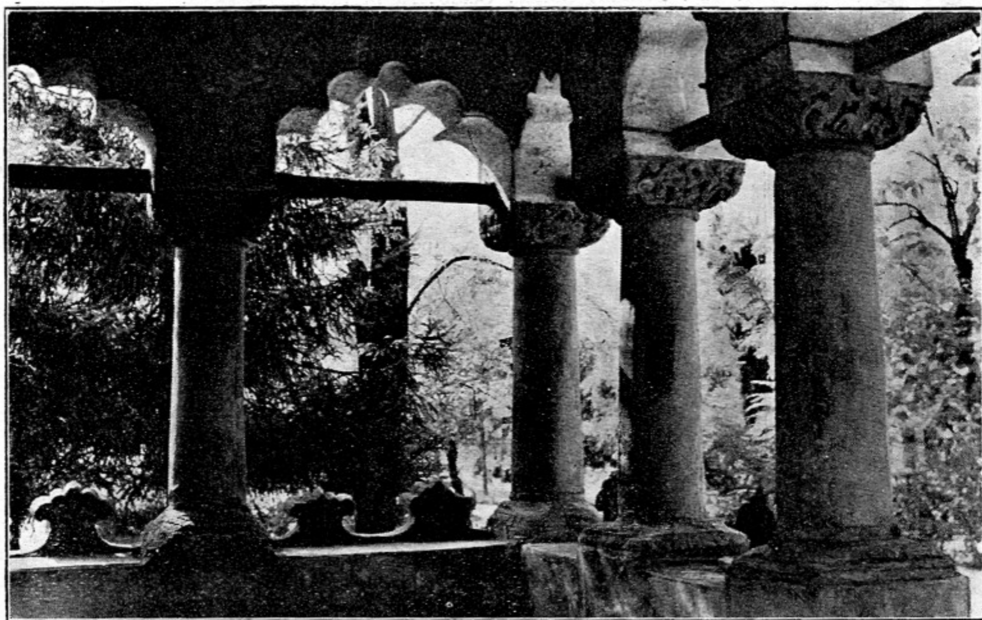

Fig. 162. Biserica Colţea. Pridvorul văzut din interior.

Fig. 163. Biserica Colțea. Sculptură în piatră prinsă în balustrada pridvorului.

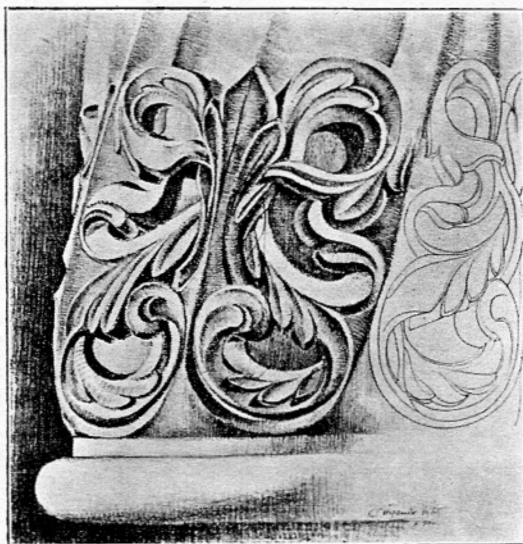

Fig. 164. Biserica Colțea. Baza unei coloane din interior (desen arh. Alex. Petit).

biserica Colţea din Bucureşti, catedrala din Râmnicu-Sărat, Biserica Fundenii-Doamnei de lângă Bucureşti şi bisericuţa veche a mânăstirii Sinaia.

Biserica Colţea din Bucureşti. Ca plan, abstracţie făcând de pridvor, Colţea are o foarte mare asemănare cu biserica din Filipeştii-de-Pădure. Felul de a lumina absidele laterale şi forma pridvorului sunt împrumutate însă dela modelele existente în Bucureşti, ca Mitropolia şi biserica Cotroceni.

Naosul este acoperit de o simplă calotă sferică, iar cilindrii transversali cari o susţin sunt întăriţi de două arcuri dublouri, dintre cari cel dinspre absidă merge până la pardoseală, iar celălalt se opreşte pe o consolă decorată cu ornamente de influenţă italienească. Pronaosul, acoperit tot de o cupolă sferică, are deasupra, după moda curentă a vremii lui Matei Basarab, o clopotniţă, la care se ajunge printr'o scară tăiată în zidul faţadei de Apus, care, în acest scop, a fost simţitor îngroşat (fig. 160).

Pridvorul, piesa cea mai importantă şi mai atrăgătoare a bisericii, este ridicat pe zece coloane de secţiune circulară, cu baze simple, profilate, şi cu capiteluri proeminente, joase şi bogate sculptate (fig. 161, 162). Arcadele sunt festonate; ele transmit pe coloane greutatea cu care sunt încărcate, prin intermediul unui abac puternic, de formă cubică.

Şirul celor 10 coloane dela pridvor se sprijinea la început pe un fel de stilobat proeminent, care era de fapt continuarea soclului bisericii, tăiat, pentru a lăsa loc de intrare, numai între coloanele din axul faţadei principale. Acest stilobat a fost modificat în felul cum îl vedem azi probabil după 1890, când s'a introdus între bazele coloanelor, în chip de balustradă, o serie de plăci de piatră împodobite cu sculpturi (fig. 163), împrumutate de sigur dela o altă construcţie [1].

Faţadele, simple şi tencuite, sunt împărţite în două registre, ca de obiceiu, de un brâu gros format dintr'o împletitură de ciubuce. Panourile cari decorează aceste registre, tăiate direct în grosimea zidului, sunt formate fiecare din câte trei arcaturi înguste, suprapuse şi retrase unele faţă de altele (fig. 160).

O importanţă deosebită pentru arta decorativă a acelei vremei are portalul acestei biserici, care este cu totul diferit de ceea ce făceau meşterii vechi pentru împodobirea uşii principale a lăcaşurilor zidite de dânşii. In locul tradiţionalului chenar de piatră, deseori împodobit cu împletituri cioplite după tehnica artei armeneşti, ca la Episcopia din Argeş, sau cu vrejuri de frunze

1. Probabil, cum crede Sp. Cegăneanu în „Bul. C. M. I." 1911, p. 48, de la biserica Caimata din Bucureşti, care a fost dărâmată în 1890 când s'a tăiat B-dul Pake. O fotografie publicată de Gion în *Istoria Bucureştilor*, 1899, p. 540, arată pridvorul bisericii Colţea fără această balustradă.

Fig. 165. Biserica Colțea. Portalul. (Desen de arh. Alex. Petit).

şi flori, ca la biserica Doamnei din Bucureşti, la Mânăstirea Hurez, sau altele, la Colţea, ca dealtfel şi la celelalte ctitorii dela Râmnicu-Sărat, Fundenii Doamnei şi Sinaia, ale Spătarului Mihai Cantacuzino, găsim un portal bogat croit după modele occidentale. Două coloane neo-corintice, aşezate de-o parte şi de alta a uşii principale, susţin o înaltă cornişă de stil Renaştere italienească. Sub această cornişă, doi grifoni înaripaţi, săpaţi în alto-relief, întind o placă de piatră pe care altădată fusese săpată inscripţia — mai apoi rasă de

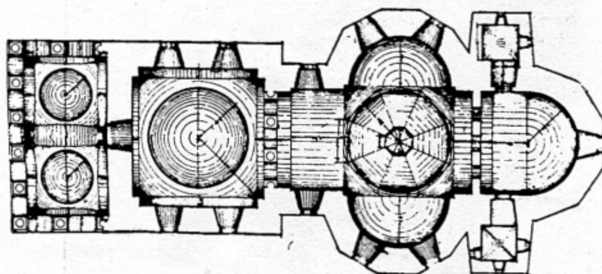

Fig. 166. Catedrala din Râmnicu-Sărat. Plan.

Turci — cu date referitoare la construcţia bisericii şi la ctitorii ei. Piedestalurile coloanelor ca şi friza de deasupra capitelurilor sunt împodobite cu figurile, scoase foarte mult în relief, ale celor patru evanghelişti, însoţite fiecare de atributul lor (fig. 165).

Portalul acesta, astfel conceput, precum şi elementele decorative cari-l însoţesc, sunt străine artei noastre [1]. Prezenţa unei astfel de lucrări la Colţea, ca şi la celelalte biserici din aceeaşi vreme, mai sus pomenite, nu se poate explica decât având în vedere studiile şi călătoriile pe cari le-a făcut în Italia ctitorul lor, Spătarul Mihai Cantacuzino.

Catedrala din Râmnicul-Sărat, sfârşită la 1697, la a cărei construcţie, după cum ne spune inscripţia, a contribuit cu bani şi domnitorul, e de plan trilobat, cu pronaosul uşor supralărgit ca şi biserica Colţea (fig. 166). Are în faţă un pridvor sprijinit pe zece coloane şi acoperit cu două calote separate de un arc median longitudinal. Ceea ce are interesant această biserică sunt elementele de decor sculptural, coloanele interioare şi exterioare, cadrele ferestrelor şi uşa principală, în a căror arhitectură influenţa italienească, importată de ctitorul ei în persoană, se face foarte simţită. Coloanele din interior, cari, susţinând trei arcuri trilobate, fac separaţia dintre pronaos şi naos, au capiteluri foarte înalte,

1. Vezi pentru această chestiune şi Al. Tzigara-Samurcaş, *Arta în România. Turnul şi biserica Colţea*, Bucureşti, 1900, p. 110—112.

sculptate cu foi de acantă şi volute de un corintic stilizat, fusuri cu caneluri răsucite şi decorate cu sculpturi de frunze şi flori, şi baze susţinute de patru capete de îngeraşi înaripaţi. Coloanele din exterior, mai scunde şi mai simple, au capitelurile formate dintr'o simplă echină evazată, decorată cu foi de acantă

Fig. 167. Catedrala din Râmnicu-Sărat. Coloane de la pridvor.

de contururi moi. Fusurile sunt împodobite cu câte patru caneluri, umplute cu „rinceau"-uri sau cu motive sculpturale geometrice, iar bazele, înflorite, au aspectul unor capiteluri întoarse (fig. 167).

Uşa principală, care dă din pridvor în pronaos, este luxos împodobită de un portal în stil baroc italienesc, compus după aceleaşi principii ca şi cel dela Colţea, dar de o înfăţişare mai puţin elegantă decât acesta. Uşa este încadrată de doi pilaştri decoraţi, ca şi coloanele dela Colţea, cu vrejuri

de viţă de vie, dar cei patru evanghelişti cari îi însoţesc sunt înfăţişaţi numai prin atributele lor.

Faţadele bisericii sunt simple şi complet tencuite. Ferestrele au cadre de piatră decorate cu ornamente florale şi cornişe cu denticule.

Biserica Fundenii Doamnei. La doi ani după terminarea catedrailei din Râmnicu-Sărat, în 1699, acelaş arhitect şi ctitor, şi desigur aceiaşi meşter zi-

Fig. 168. Biserica Fundenii Doamnei. Detaliu de faţadă.

dari şi pietrari, sfârşesc biserica din Fundenii Doamnei, situată în Ilfov, nu departe de Bucureşti. Biserica aceasta, al cărei plan trilobat e de trăsături mai greoae, are în faţă un pridvor adăugat, care poate fi totuşi socotit contemporan cu biserica, întrucât a fost construit în orice caz înainte ca faţadele bisericii să fi fost împodobite de mâna maestră a acelui scrib în tencuială umedă, cunoscător al artei persane. Acest pridvor este ridicat pe coloane de aceeaş factură şi stil ca şi cele dela pridvorul Catedralei din Râmnicu-Sărat (fig. 168). Deşi mai puţin important, portalul intrării aminteşte totuşi de aproape pe cele dela Râmnic şi Colţea.

Dar ceea ce dă un farmec deosebit acestei biserici, aşezând-o în rândul celor mai importante monumente româneşti, sunt stucaturile cari îi împodobesc faţadele într'un mod pe cât de ciudat şi nou, pe atât de pitoresc şi interesant. Deasupra soclului, întreaga suprafaţă a pereţilor este împărţită în trei registre separate unele de altele prin brâuri continui, formate din câte un

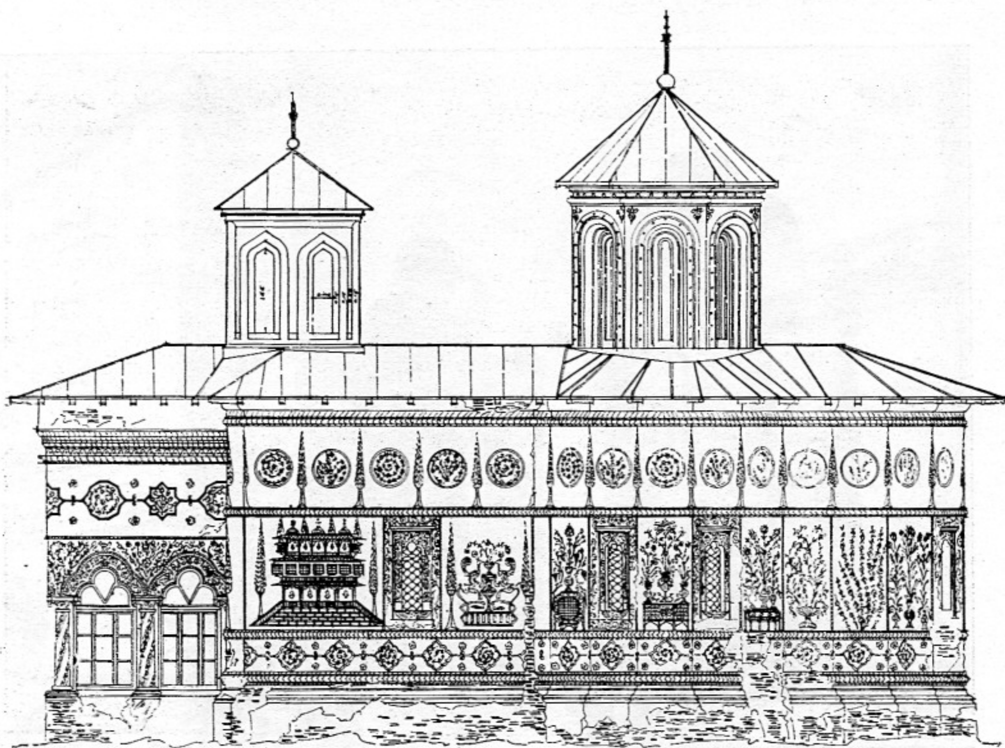

Fig. 169. Biserica Fundenii Doamnei. Faţadă laterală.

ciubuc gros, tencuit ca solzii de peşte şi prins între două ciubuce mai mici, cu aspect de frînghie (fig. 169). Primul registru, care constitue un brâu scund deasupra soclului, este decorat de o serie de panouri polilobate, înlănţuite şi decorate fiecare cu o împletitură de frunze şi flori (fig. 170).

Felul cum sunt compuse şi dispuse pe panouri aceste ornamente de stuc lasă să se vadă toată tehnica lucrului. Pe tencuiala umedă, stucatorul, după ce şi-a trasat un ax, — care se poate vedea şi acum — a desenat cu un instrument ascuţit conturul panourilor şi al florilor cari trebuiau aplicate în acest panou. Urmărind apoi aceste contururi, meşterul a aplicat stucul — mortar

de tencuială amestecat cu ipsos şi câlţi — reliefând formele şi stilizând ornamentele după priceperea şi gustul său.

Registrul median, care cuprinde şi ferestrele, este decorat de o serie de ornamente dispuse în chip de panouri, de aceeaşi tehnică şi factură ca şi cele descrise mai sus. Motivele cari le compun sunt însă din cele mai variate: vase din cari ies mănunchiuri bogate de flori, frunzuliţe şi floricele presărate pe linii de graţioase curburi, arbori crescând din vase mari cu păsări

Fig. 170. Biserica din Fundenii Doamnei. Panou decorativ pe registrul inferior.

pe ramuri, palate imaginare, etc., de un gust remarcabil şi de un pronunţat caracter persan[1]. Registrul superior este decorat cu o serie de rozete cari închid,

1. E foarte interesant faptul că mai târziu meşterii populari şi ţărani îşi împodobesc faţadele caselor lor cu ornamente aplicate pe tencuială, ca vase cu flori, păsări şi animale, mult mai stilizate şi decadente faţă de cele de la Fundeni, dar totuşi foarte apropiate de acestea, cari, la origine, au servit desigur de model. Motive de acest fel, pe cari fantezia populară, nelimitându-se numai la a copia, le-a amplificat şi stilizat, se găsesc numai în Muntenia şi anume în judeţele Ilfov, Prahova şi Dâmboviţa (Cfr. N. Iorga, *L'arte popolare in Romania,* Roma, 1930, pag. 55), ceea ce pare să dovedească o înrâurire directă a ornamentaţiei de la Fundeni asupra artei populare a districtelor imediat apropiate.

ca şi panourile de deasupra soclului, împletituri de frunze şi floricele. Fiecare rozetă este separată de cea următoare prin câte un chiparos, a cărui rădăcină iese din brâul median, iar vârful se termină sub prima mulură a cornişei.

Prin decorul ei atât de nou pentru Ţara Românească, şi prin farmecul de poezie şi visare pe care îl răspândeşte, biserica Fundenii Doamnei stă alături de cele mai frumoase şi mai importante monumente munteneşti.

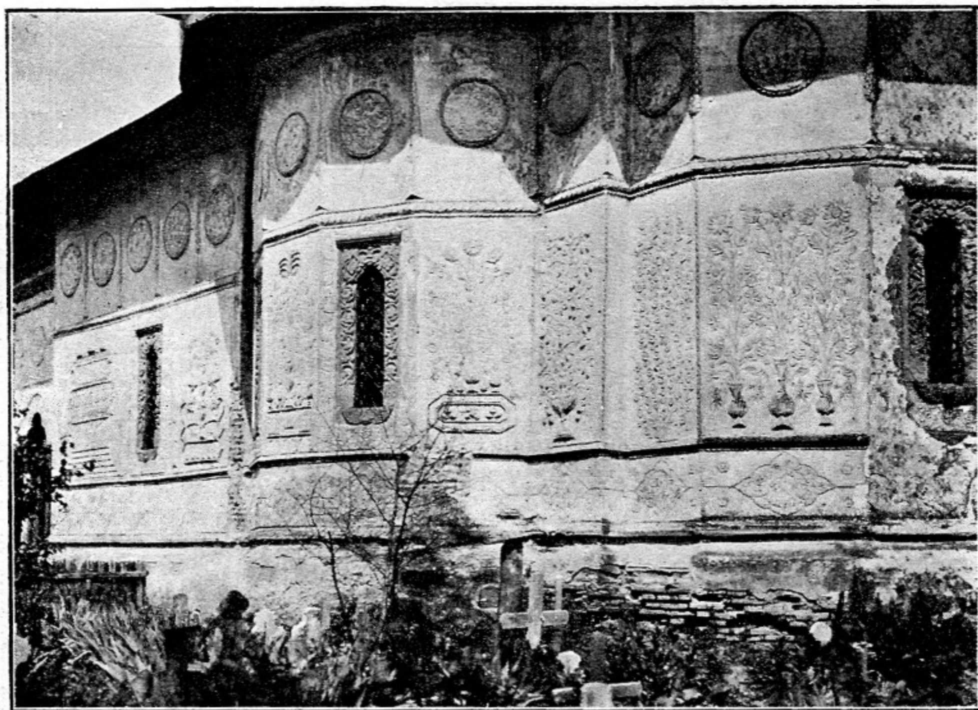

Fig. 171. Biserica din Fundenii Doamnei. Faţada laterală dinspre Sud.

Tot în legătură cu fundaţiile boereşti din vremea lui Brâncoveanu, trebuesc puse: terminarea bisericii schitului Fedeleşoiul din Argeş, ctitorie a Mitropolitului Barlaam ridicată de arhitectul Stoica şi de zidarul auxiliar Marin [1], care are un frumos portal sculptat terminat în arc eliptic (fig. 172), precum şi zidirea frumoasei biserici din Slăviteşti-Vâlcea, ctitorie, dela 1708, a boerului Ion Radu Slăvitescu.

In fond, ceea ce face splendoarea mânăstirilor, bisericilor şi a celorlalte

1. N. Iorga şi G. Balş, *L'art roumain*, pag. 196.

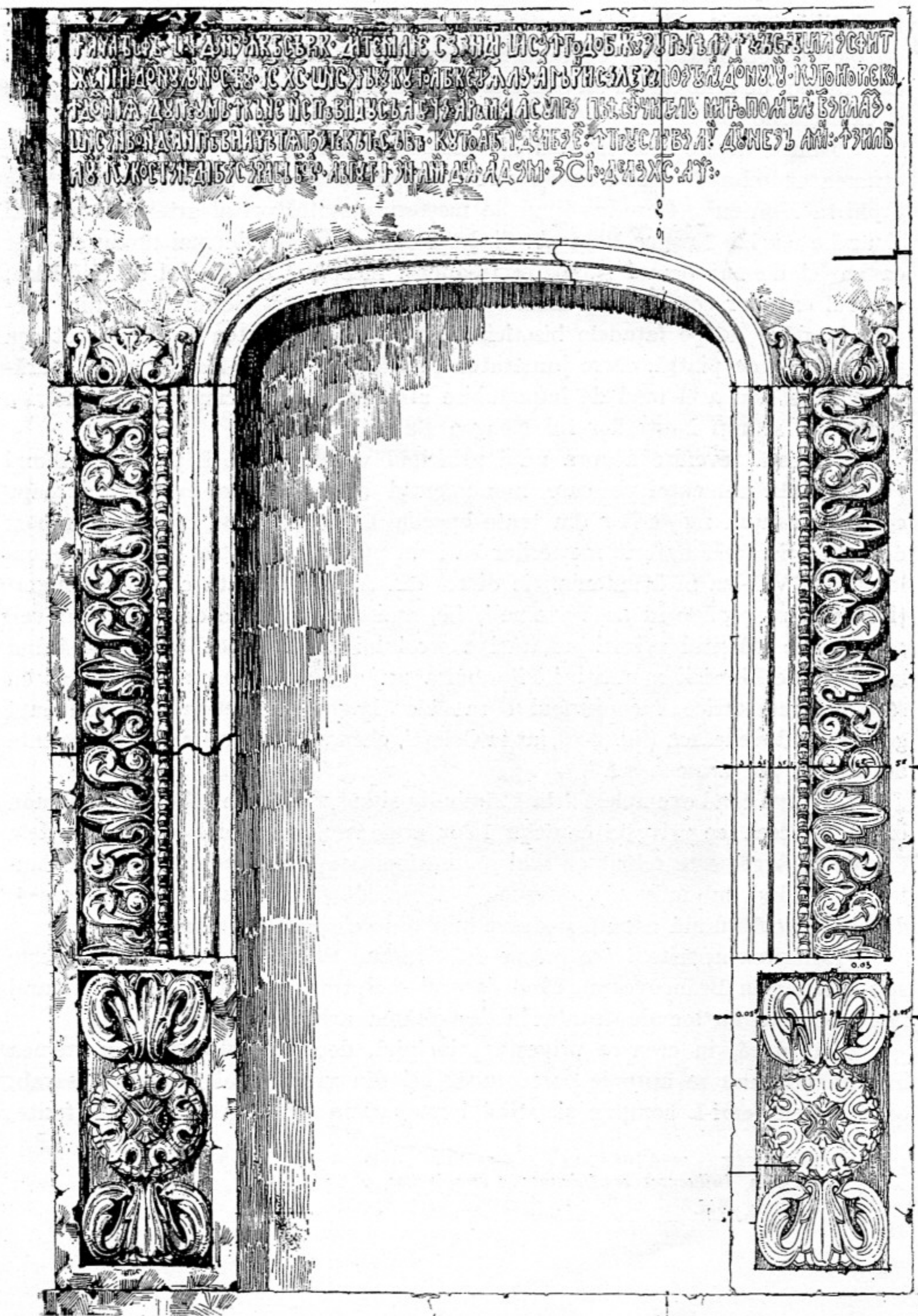

Fig. 172. Schitul Fedeleșoiul. Portalul. (Desen de arh. C. Roșu).

fundaţii brâncoveneşti, este acest gust nou, această aplecare către împodobirea cu picturi, cu stucuri şi cu sculpturi bogate a interioarelor, a faţadelor şi a elementelor de arhitectură : a cadrelor de ferestre şi uşi şi a coloanelor cu bazele şi capitelurile lor.

Dintre aceste elemente, unele mai mult, altele mai puţin noui, unul, ornarea cadrelor de uşi şi de ferestre cu săpături în piatră, ca principiu, este vechi în Muntenia, introdus fiind de meşterii cunoscători ai artelor armeneşti şi arabe ai lui Neagoe Basarab. Şi după cum arhitecţii de mai târziu au luat ca model deseori planul şi, foarte frequent, începând cu secolul al XVII-lea, decorul exterior compus din arcade oarbe construite cu ciubuce rotunjite aşezate în relief de pe faţadele bisericii Episcopale din Curtea de Argeş, tot aşa şi cioplitorii de piatră, către jumătatea secolului al XVII-lea, încep să îndrăgească din nou acel mod de împodobire al ferestrelor cu ciopliturі geometrice şi florale, scump meşterilor lui Neagoe Basarab.

Această revenire asupra unui principiu vechiu poate fi pusă nu numai pe socoteala influenţei pe care monumentul dela Argeş o exercită aproape constant asupra meşterilor din toate epocile, ci şi pe seama unui nou import de artă orientală, datorit meşterilor cari au putut sosi către jumătatea secolului al XVII-lea în Muntenia, fie direct din Armenia, odată cu noile emigraţiuni cari se produc în acea vreme [1], fie, mai de grabă, pe drumul Moldovei.

Către sfârşitul primei jumătăţi a secolului al XVII-lea, vedem apărând la ferestrele bisericii mânăstirii Plumbuita un chenar de piatră împodobit cu săpături geometrice, înconjurând o ramă cu baghete întretăiate de influenţă gotică moldovenească (fig. 106), iar la Goleşti, chenare de ferestre cu ornamente de origine pur armenească [2].

Dar, pe când exemplele dela Plumbuita şi în special cele dela Goleşti rămân izolate în ceea ce priveşte caracterul lor armenesc, principiul decorativ dela Curtea de Argeş este reluat cu mai mare amploare în vremea lui Şerban Cantacuzino, când, sub influenţa unor meşteri noui de şcoală bizantină italienească, decoraţia sculpturală capătă o desvoltare din cele mai de seamă.

Inflorirea aceasta, care începe sub Şerban Cantacuzino, se desăvârşeşte sub Constantin Brâncoveanu, când decorul sculptural — alături de cel pictural nou — capătă un loc de frunte în desvoltarea arhitecturii.

Dar dacă, în ceea ce priveşte principiul, decorul sculptural din vremea lui Brâncoveanu se apropie oarecum de cel din vremea lui Neagoe Basarab, ornamentele cari-l compun şi stilul lor sunt, în schimb, cu totul diferite,

1. G. Balş, *Influences arméniennes et georgiennes*, p. 13.
2. G. Balş, *ibid.*

conformându-se gustului care caracterizează întreaga epocă nouă. Modul de cioplire al pietrei este altul; ornamentul este tratat mai larg, mai deslegat şi cu o căldură care-l apropie de ciopliturile bizantine.

Acest stil nou, care constitue stilul brâncovenesc, se desvoltă foarte repede şi coloanele cu capiteluri corintice bogate, cu fusuri împodobite de caneluri sucite şi pline de ornamente, cu baze înflorate şi balustrade ajurate în motive florale şi animale, dela mânăstirea Hurez sau palatul din Mogoşoaia, sunt o chezăşie a perfecţiunii la care ajung în scurt timp meşterii lui Constantin Brâncoveanu.

2. Epoca Mavrocordaţilor.

In domeniul arhitecturii munteneşti, care la începutul secolului al XVIII-lea se găseşte în plină înflorire datorită meşterilor noui şi pricepuţi, precum şi bo-

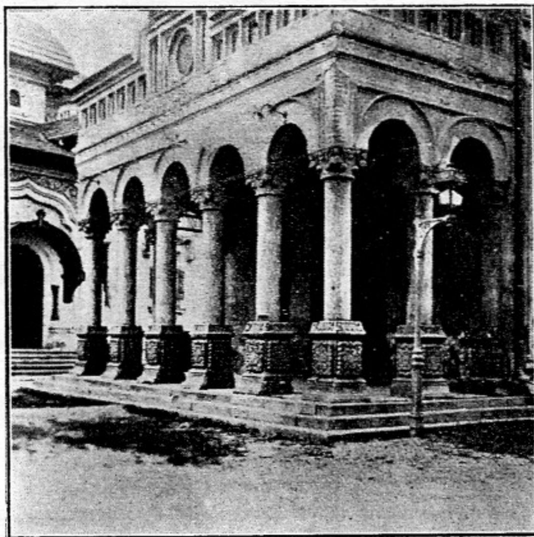

Fig. 173. Biserica Antim din Bucureşti. Pridvorul.

găţiei lui Constantin Brâncoveanu, epoca Mavrocordaţilor, care merge dela 1715 până către jumătatea secolului al XVIII-lea, reprezintă ultima fază de desvoltare.

In această vreme, pe când viaţa politică a Ţării, după nenorocirea lui Constantin Brâncoveanu şi gâtuirea urmaşului său, Ştefan Cantacuzino, îşi

Fig. 174. Biserica Antim. Piedestal şi bază de coloană de la pridvor. (Desen de arh. Nic. Cucu).

iniţiază decăderea, arhitectura continuă să dăinuiască şi să-şi menţie încă prestigiul câştigat în epoca anterioară.

Nicolae Mavrocordat, primul Grec fanariot care ajunge domn al Ţării Româneşti, zideşte cel din urmă mare monument al arhitecturii munteneşti: biserica mânăstirii Văcăreşti.

Puţin mai înainte, la 1715, „arhipăstorul" Antim Ungro-Vlahul, din Ivir, zideşte biserica din Bucureşti, care îi poartă astăzi numele[1]. Ca plan, ctitoria

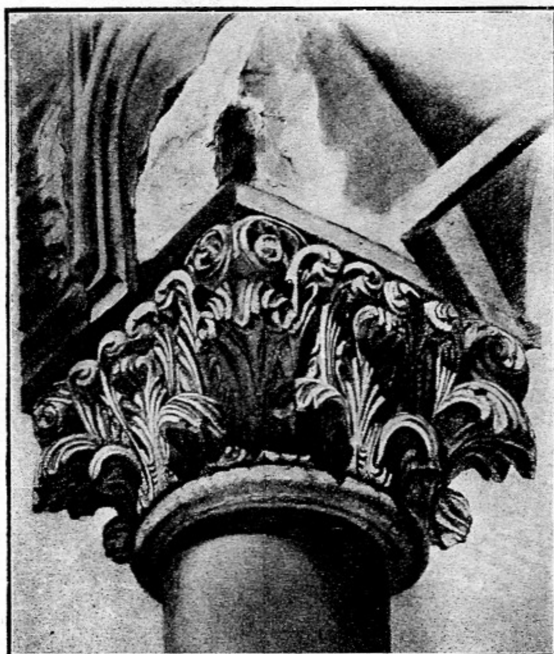

Fig. 175. Biserica Antim. Capitel de la o coloană a pridvorului. (Desen de arh. Nic. Cucu).

lui Antim este de tipul Episcopiei din Râmnicu-Sărat, având însă două turle, iar porţiunea dintre naosul propriu zis şi pronaos foarte alungită. Pridvorul, sprijinit pe zece coloane cu capiteluri şi baze măestrit sculptate, era la început, după cum ni-l arată o stampă din 1860, tot atât de înalt cât şi biserica, cu care avea acoperiş comun. In urma lucrărilor de restaurare executate după 1860, acoperişul pridvorului a fost scoborât iar zidul pronaosului, deasupra lui, a primit un *rozon* gotic înscris într'un fronton rotunjit (fig. 173). Treptele cari

1. N. Iorga, *Inscripţii* I, pag. 281.

acum înconjoară pridvorul de jurîmprejur nu existau decât în dreptul celor două coloane din centrul faţadei principale.

Decorul exterior este cel caracteristic monumentelor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Biserica însă, dimpreună cu locuinţele şi chiliile cari o înconjoară, au suferit în decursul vremii, în special după lucrările din

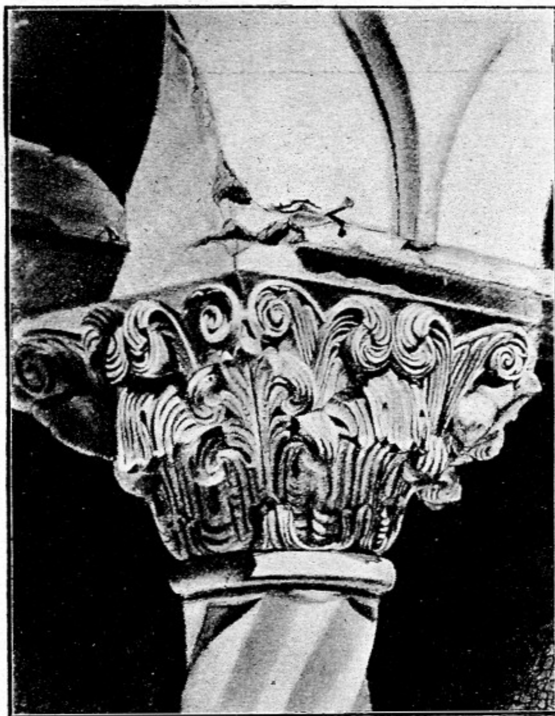

Fig. 176. Capitel de la o coloană a chiliilor mânăstirii Antim. (Desen de arh. Nic. Cucu).

1860, o seamă de modificări, cari le-au desbrăcat în bună parte de aspectul lor original; totuşi ansamblul de construcţiuni grupate în jurul bisericii Antim, cu biserica însăşi, prezintă încă elemente originale a căror valoare arhitectonică este din cele mai apreciabile (fig. 174—177).

Monumentul cel mai de seamă care se clădeşte în această epocă rămâne însă biserica Văcăreşti. Inceputã la 1716, în primul an al domniei lui Nicolae Mavrocordat, construcţiunea este întreruptă — domnitorul însuşi fiind silit să-şi întrerupă domnia şi să petreacă trei ani în închisoare la Sibiu — şi reluată la 1719. In 1722, biserica cea mare dela Văcăreşti, a lui Nicolae Mavrocordat,

ridicată cu multă cheltuială de bani şi cu silinţa ca să întreacă în frumuseţe ctitoriile brâncoveneşti, era sfârşită [1].

Ca aspect exterior, biserica dela Văcăreşti nu diferă mult de ctitoria lui Brâncoveanu dela Hurez sau de Mitropolia din Bucureşti (fig. 178).

Fig. 177. Biserica Antim. Ramă de fereastră.
(Desen de arh. Nic. Cucu).

Faţadele sunt împărţite în două registre de un brâu format din trei bogate împletituri de foi de acantă, separate de câte un rând de perle. Cele două registre sunt decorate de simple arcade oarbe, iar ferestrele, terminate în arc

1. N. Iorga, *Inscripţii*. I, pag. 74.

plin centru, sunt încadrate în rame de piatră bogat sculptate, după procedeele şi stilul din vremea lui Brâncoveanu.

Planul este o interpretare — mai largă şi mai originală decât cea dela Hurez — a tipului consacrat de biserica Episcopală din Curtea de Argeş. Pronaosul însă, deşi supralărgit ca la Episcopie, aminteşte mai de grabă, ca dispoziţie şi ca

Fig. 178. Biserica mânăstirii Văcăreşti.

fel de boltire, naosul bisericii sfântului Niculae Domnesc din Curtea de Argeş. Ca şi la aceasta din urmă, turla centrală, largă şi înaltă, se ridică pe patru puncte izolate prin intermediul a patru cilindri puternici, cari determină în plan şi în spaţiu o cruce greacă înscrisă (fig. 179). Porţiunile din plan cuprinse între braţele crucii şi ziduri, cari, din cauza formei dreptunghiulare a pronaosului, au şi ele aceeaşi formă, sunt acoperite cu bolţi cilindrice, iar cele două turle mici, cari la Episcopia din Argeş au loc în pronaos pe colţurile dinspre Apus, la Văcăreşti, arhitectul le-a ridicat pe pridvor, dându-le o importanţă deosebită.

Paraclisul dela Văcăreşti, zidit de Constantin Mavrocordat după un plan simplu trilobat, cu pridvor în faţă, prezintă un interes special pentru faptul că schimbă ordonanţa şi elementele vechi de decor exterior. Se compune dintr'un

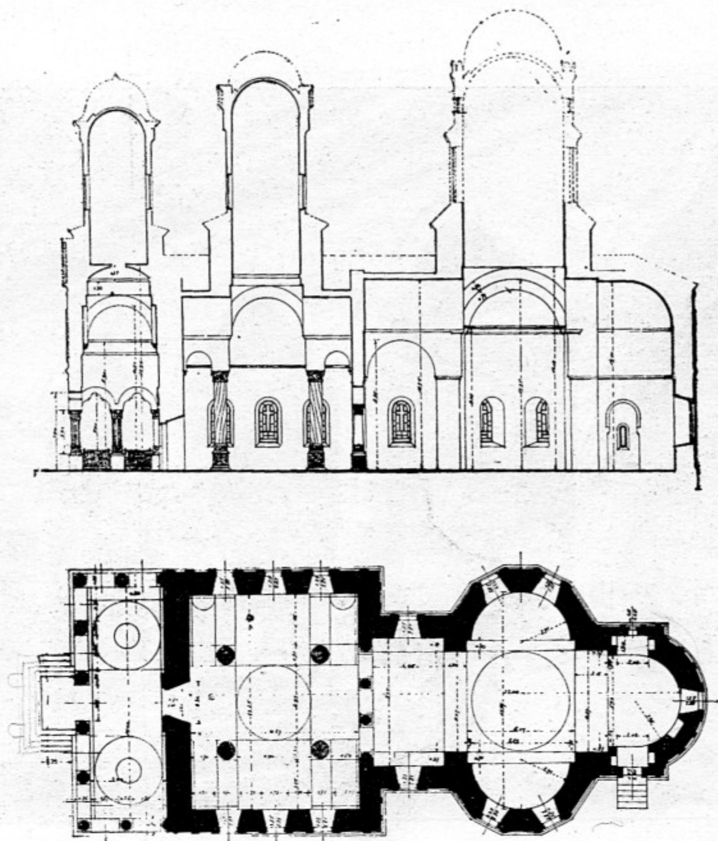

Fig. 179. Biserica mânăstirii Văcăreşti. Secţie şi plan.

parter destinat a fi loc de îngropare — bolniţa mânăstirii — şi dintr'un etaj, care cuprinde bisericuţa sau paraclisul propriu zis. Partea inferioară a faţadelor, care corespunde bolniţei, foarte simplă şi tencuită, constitue un fel de soclu puternic şi înalt; partea superioară, corespunzătoare paraclisului, este decorată de o serie de panouri lungi şi înguste, intrate în raport cu faţa zidului şi terminate cu arcuri în acoladă frântă, suprapuse şi retrase, cari amintesc pe cele de pe faţadele bisericii Colţea.

Aceste panouri oarbe, terminate în arcuri în acoladă frântă, de caracter oriental, turcesc, sunt întrebuințate în Muntenia frequent în epoca fanariotă, devenind o caracteristică a monumentelor mici din secolul al XVIII-lea. Aceleași forme pătrund și în Moldova, foarte probabil prin intermediul Munteniei,

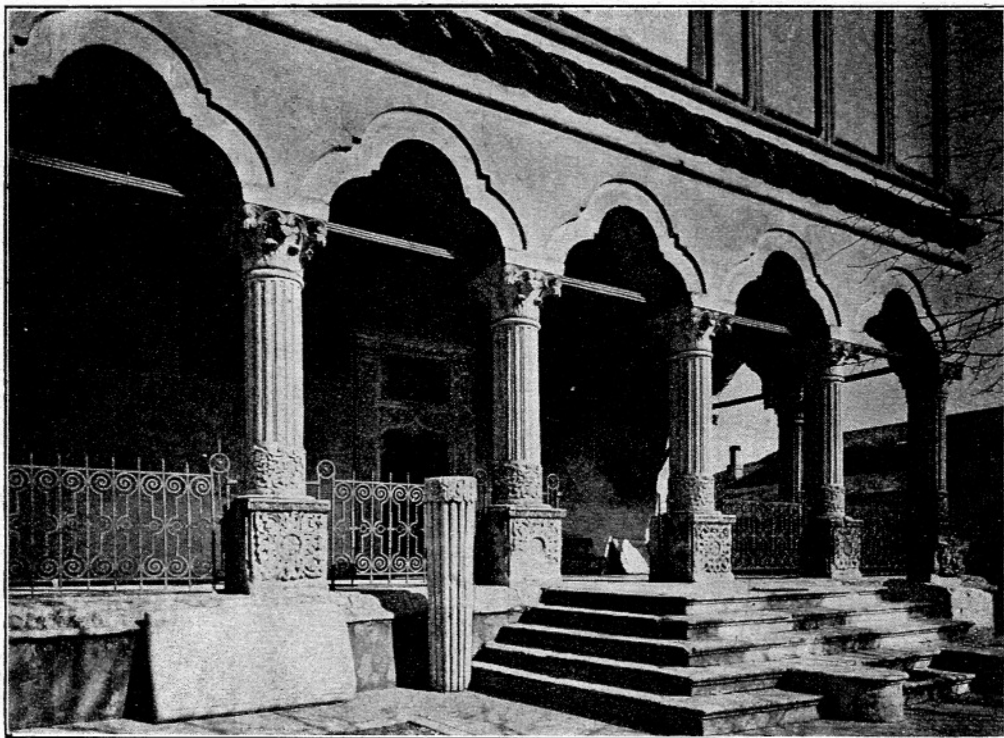

Fig. 180. Biserica mânăstirii Văcărești. Pridvorul.

unde le găsim decorând fațadele unui număr important de biserici din veacul al XVIII-lea (Fâstâci din jud. Vaslui, Schitul Stavnic din jud. Iași, Proorocul Samoil din Focșani, etc.).

Dar înainte ca elementele nouă, caracteristice epocii fanariote, să se impună într'un mod strălucit, care să atragă atenția meșterilor constructori dela începutul acestei epoci, se mai clădesc în București câteva biserici cari păstrează încă aspectul caracteristic epocii lui Brâncoveanu. Așa, de pildă, vel Logofătul

Iordache Kreţulescu zideşte la 1722 [1], în centrul oraşului, pe Calea Victoriei de azi, biserica ce îi poartă încă numele (fig. 183), care are turlă pe naos, pronaos uşor supralărgit cu clopotniţă deasupra, pridvor deschis sprijinit pe coloane şi faţade împărţite în două registre decorate: cel de jos, cu panouri largi dreptunghiulare, iar cel de sus cu arcaturi dese şi întretăiate ca la Mogoşoaia [2];

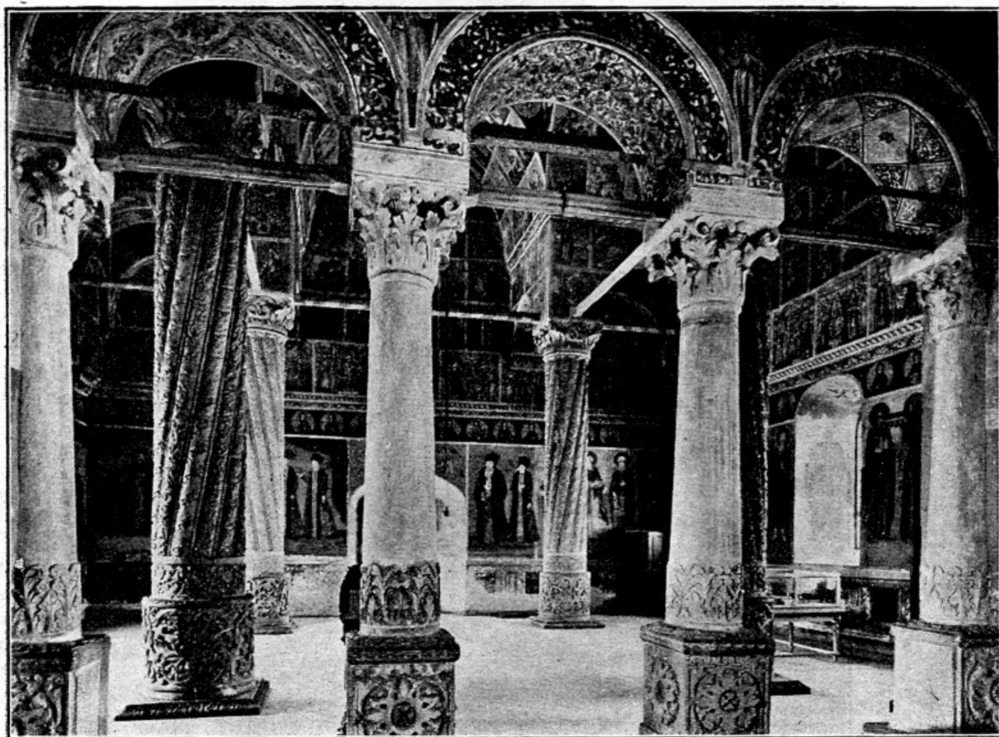

Fig. 181. Pronaosul bisericii mânăstirii Văcăreşti.

la fel, în 1724, cumnatul lui Constantin Brâncoveanu, Logofătul Pană Negoescu, zideşte biserica Enei din Bucureşti, a cărei arhitectură simplă dar îngrijită este demnă de luat în seamă [3].

1. N. Iorga, *Inscripţii*, I, pag. 295.

2. Biserica Kretzulescu e în curs de restaurare. Datoresc reproducerea faţadei laterale, restaurată, gentileţei d-lui Ştefan Balş, arhitect la Comisia Monumentelor Istorice.

3. Numele *a Enei*, pe care îl poartă de pe la 1789, îi vine de la o doamnă Enea Bărcănescu, care, se pare, i-a adus în acea vreme unele îmbunătăţiri. Cfr. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 188

Când însă meșterii noui, crescuți la școala lui Brâncoveanu, construesc din ordinul și cu cheltuiala călugărului grec Ioanichie — care avea să devie apoi mitropolit grecesc în Țara Românească [1] — biserica Stavropoleos din București, stilul nouei epoci, — caracterizat prin acele arcaturi polilobate frânte

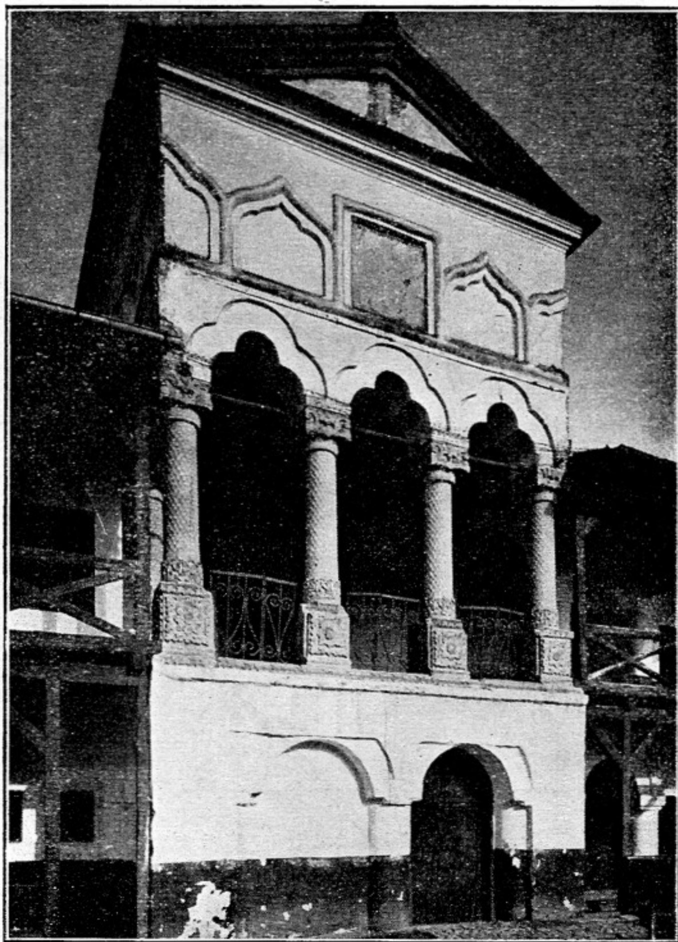

Fig. 182. Paraclisul mânăstirii Văcărești.

și prin panourile circulare, intrate în raport cu fața zidului, cari decorează cele două registre ale fațadelor bisericii, — începe să-și impuie predominanța.

1. G. Nedioglu, *Stavropoleos*, în „Bul. Com. Mon. Ist.", 1924, pag. 150.

Biserica Stavropoleos, clădită, după moda vremii, ca simplă capelă pe lângă hanul pe care acelaşi Ioanichie îl zidise puţin mai înainte pentru găzduirea străinilor, era la început de plan dreptunghiular, cu o turlă ridicată pe naos, cu o singură absidă către Răsărit şi fără pridvor.

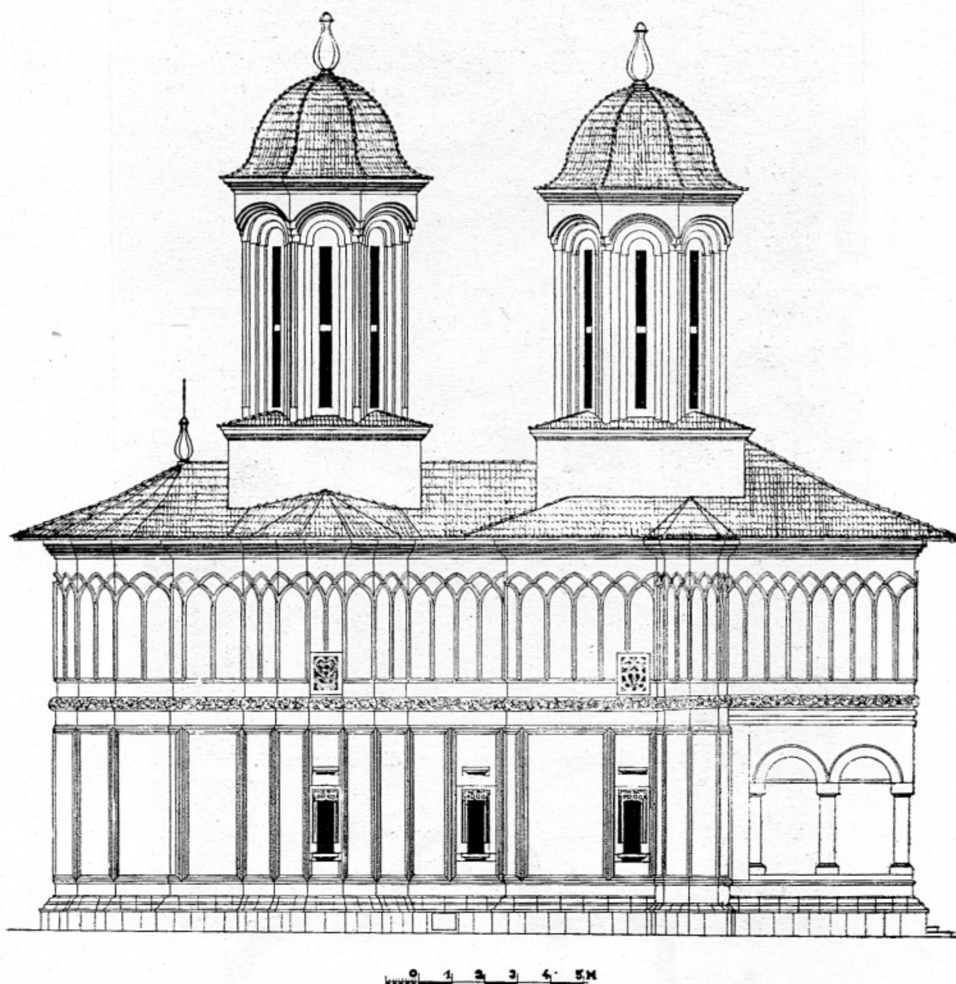

Fig. 183. Biserica Kreţulescu din Bucureşti. (Restaurată de arh. Ştefan Balş).

In 1730, biserica cea mică este însă refăcută în sensul că i se adaugă abside laterale şi pridvor [1] (fig. 185).

1. In felul cum se prezintă astăzi, biserica este cea pe care ne-a lăsat-o înţeleapta restaurare din 1899 a arhitectului Ion Mincu, care a ridicat o turlă nouă în locul celei vechi căzută către jumătatea secolului al XIX-lea.

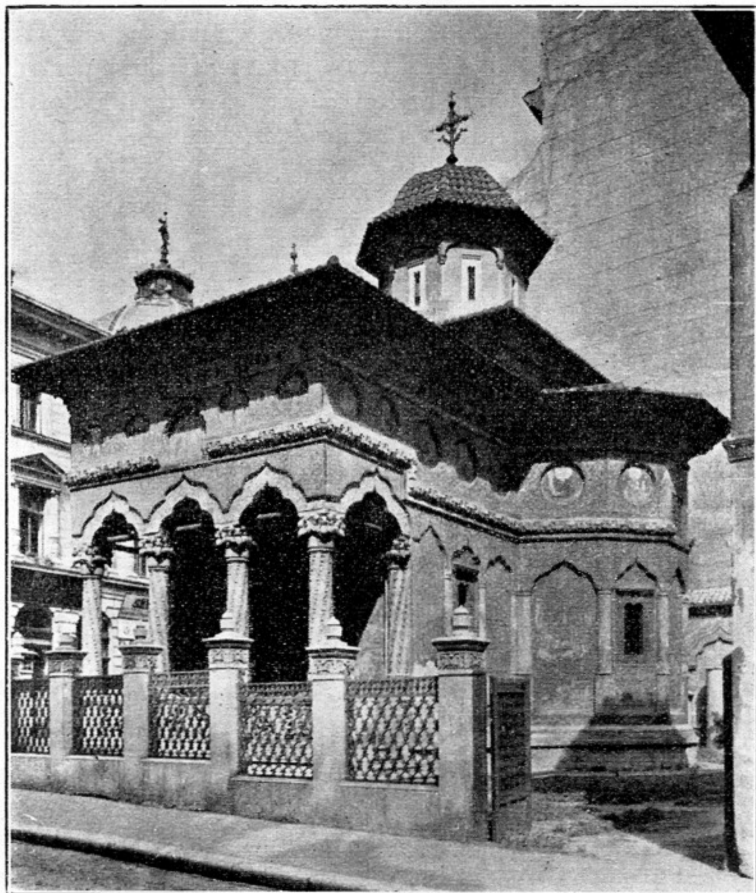

Fig. 184. Biserica Stavropoleos din București.

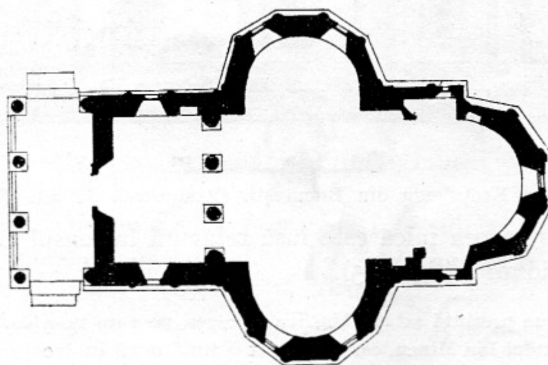

Fig. 185. Biserica Stavropoleos. Plan.

Ca aspect exterior, ctitoria lui Ioanichie este de o delicateţă remarcabilă. Faţadele sunt împărţite în două registre neegale — cel de jos mai înalt — de un brâu format din bogate ghirlande de flori şi frunze. Acest brâu frân-

Fig. 186. Biserica Stavropoleos. Pridvorul.

gându-se, se întoarce în sus, în dreptul pridvorului, ca să treacă pe deasupra golurilor acestuia (fig. 184). Registrul inferior este decorat cu o serie de firide alungite, ale căror arcuri în acoladă frântă se sprijinesc pe semicoloane angajate, cu baze aşezate pe piedestaluri înalte şi cu capiteluri neo-corintice.

Aceste semicoloane, ca și restul zidăriei, sunt de cărămidă tencuită, iar capitelurile sunt făcute din stuc de acel meșter „Iordan Stocatorul", care n'a uitat să-și însemneze numele deasupra ferestrei de pe peretele de Nord al pronaosului. Registrul superior este decorat cu un șir de medalioane circulare, intrate în raport cu fața zidului, conținând fiecare câte un chip de sfânt pictat. Decorul acesta arhitectural, nou și diferit de cel întrebuințat de meșterii anteriori, este îmbogățit cu o minuțioasă podoabă picturală. Toată suprafața zidurilor,

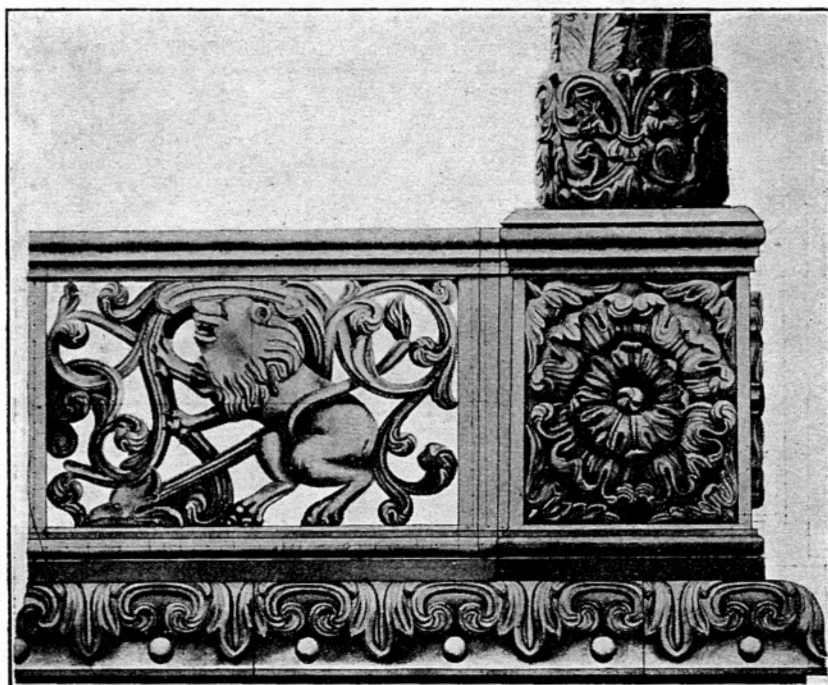

Fig. 187. Biserica Stavropoleos. Balustradă, piedestal și bază de coloană de la pridvor.

deasupra arcurilor firidelor de pe registrul inferior și în jurul medalioanelor de pe registrul superior, este tapisată cu o serie de motive pictate și viu colorate — predomină nuanțele de roș și galben — compuse din împletituri de frunze și flori, dispuse cu o regulată simetrie în raport cu axe verticale. Ferestrele și ușa bisericii sunt încadrate cu rame late de piatră, bogat și măestrit împodobite cu sculpturi.

Ceea ce mărește splendoarea acestei biserici este pridvorul, ridicat în fața intrării pe șase coloane, dintre cari, cele patru libere din față sunt de piatră,

iar celelalte două, angajate în zidul faţadei principale, sunt de cărămidă, tencuială şi stuc.

Acest pridvor este o admirabilă interpretare a foişoarelor şi a loggiei brâncoveneşti, de bogăţie egală, de pe faţada dinspre lac a palatului domnesc din Mogoşoaia. Coloanele, foarte bogate în decoraţii, au bazele înflorite (fig. 187), fusuri împodobite cu frunze de ferigă dispuse în chip de caneluri răsucite şi capiteluri neo-corintice de un modelaj remarcabil (fig. 187). Piedesta-

Fig. 188. Biserica Stavropoleos. Capitel de coloană.

lurile coloanelor sunt legate între ele cu balustrade de piatră lucrate „à jour" şi reprezentând, cele două laterale, câte un leu prins între vrejuri şi flori de graţioase curburi (fig. 187), iar cel din centru un voinic luptându-se cu un leu (fig. 189).

Bisericuţa Stavropoleos poate fi considerată, în ansamblul ei, ca rezultatul unui ultim efort pe care meşterii secolului al XVIII-lea, crescuţi sub tradiţia artei brâncoveneşti, îl mai fac pentru crearea unei adevărate opere de artă.

3. După clădirea importantei mânăstiri dela Văcăreşti şi a bisericii Sta-

vropoleos din Bucureşti, arhitectura muntenească face primii paşi pe drumul decadenţei. Seria marilor clădiri princiare încetează cu desăvârşire. Domnitorii, cari de acum ţin tronul ţării numai pentru scurtă vreme şi sunt înlocuiţi foarte des după bunul plac al Turcilor, nu mai au nici timpul şi, mai ales, nici mijloacele necesare ca să ridice biserici şi mânăstiri. Monumentele mici, cari ilustrează această vreme, şi dintre cari unele reprezintă încă încercări meritoase de arhitectură, sunt datorite dărniciei boerilor de ţară, şi, către sfârşitul secolului, în special, breslei negustoreşti.

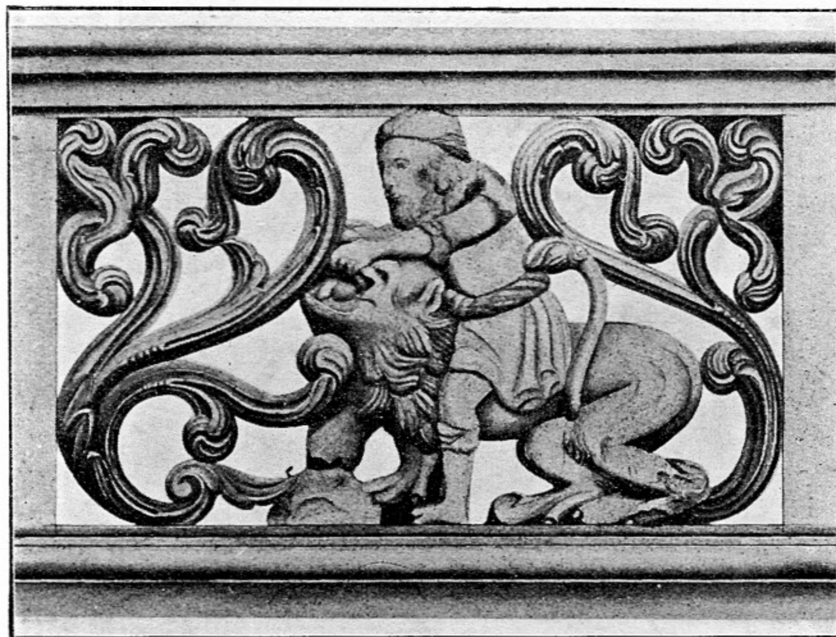

Fig. 189. Biserica Stavropoleos. Balustradă la pridvor.

Planul acestor construcţiuni mici rămâne acelaşi care caracterizează majoritatea bisericilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea : naos treflat, pronaos uşor supralărgit cu clopotniţă deasupra, cu scara acesteia dispusă, fie într'un turn special alipit în general faţadei de Nord, câte odată însă şi celei de Sud (Micşuneştii Mari-Ilfov), fie săpată în grosimea zidului şi pridvor deschis pe stâlpi. Decorul faţadelor evoluiază pe acelaşi motiv de arcaturi polilobate în acoladă frântă, cari sunt întrebuinţate, când numai pe registrul inferior, sprijinite pe semicoloane cu capiteluri drepte şi piedestaluri înalte, — registrul superior fiind ocupat de o serie de panouri dreptunghiulare, cari închid

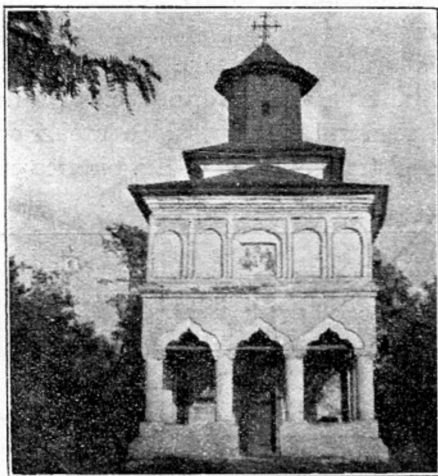

Fig. 190. Biserica din Râfov-Prahova.
Faţada dinspre Apus.

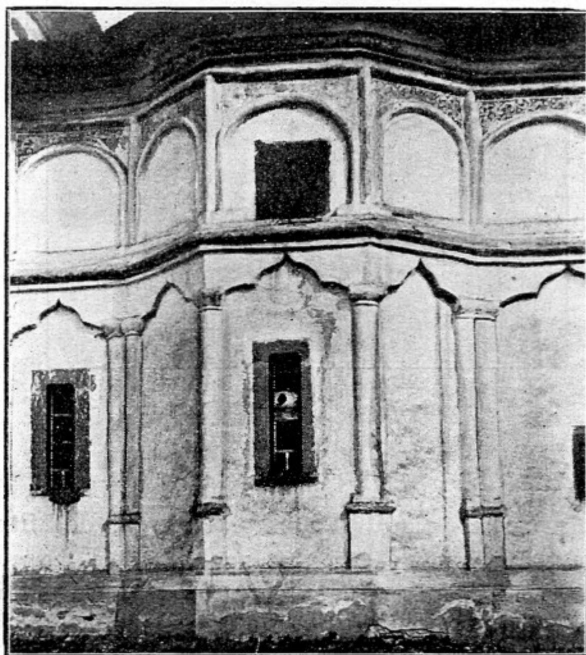

Fig. 191. Biserica din Râfov-Prahova. Fragment din faţada laterală.

în ele altele mai mici, terminate cu arcuri eliptice şi construite din ciubucuri aplicate, ca la monumentele mai vechi, ex. biserica din Râfov-Prahova, zidită la 1724 de Dumitru Paharnicul şi Enache Râfoveanu (fig. 190, 191) — când pe ambele registre, sprijinite pe pilaştri drepţi, cu câte un singur arc polilobat şi foarte frământat pe registrul inferior, şi cu arcuri duble trilobate dispuse pe un singur panou pe registrul superior. — Ex. biserica cu Sfinţi din Bucureşti,

Fig. 192. Biserica „cu Sfinţi" din Bucureşti.

zidită de Popa Fierea în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, dar complet refăcută, în ceea ce priveşte decorul faţadelor, în 1728, de Mitropolitul Daniel (fig. 192); biserica din Balamuci-Ilfov (fig. 193) şi altele. Deseori, la unele biserici, şi în special la cele clădite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, registrul inferior se înalţă simţitor şi se decorează cu arcade oarbe trilobate sprijinite pe pilaştri laţi, iar registrul superior, devenit îngust, este ocupat de o serie de medalioane circulare sau dreptunghiulare, de traseuri mai mult sau

mai puţin regulate. Ex. biserica Sf. Niculae din Brezoaele, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; biserica Adormirea Maicii Domnului din aceeaş comună, zidită la 1759, care are în faţă un pridvor de bune proporţii, sprijinit pe coloane sculptate de piatră; biserica Sf. Ştefan din Bucureşti (fig. 195), clădită la 1768; biserica din Pietroşiţa-Dâmboviţa (1765—67); biserica din Calvini şi atâtea altele.

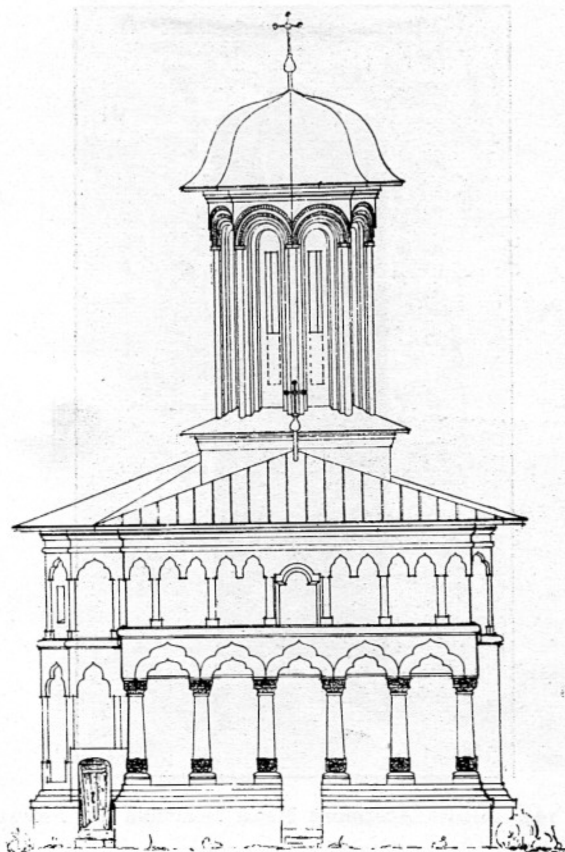

Fig. 193. Biserica din Balamuci-Ilfov. Faţada dinspre Apus.

Alături de aceste biserici, al căror decor este caracteristic secolului al XVIII-lea, se mai găsesc unele, cari îmbracă încă haina caracteristică secolului al XVII-lea. Intre acestea pot fi menţionate: biserica din Brădeştii-din-Dos jud. Dolj, zidită de Const. Brădescu la 1751; biserica din Corbii Mari-Vlaşca, (1761); biserica fortificată din Preajba-Dolj (fig. 197) şi, în special, biserica

Toţi Sfinţii din Râmnicu-Vâlcea, zidită în timpul lui Ştefan Racoviţă, care, alături de biserica din Calvini, reprezintă cea din urmă interpretare reuşită a tipului bisericii mânăstirii Dealului.

Biserica Toţi Sfinţii din Râmnicu-Vâlcii e de plan trilobat, având pronaosul uşor supralărgit după moda secolului al XVIII-lea şi pridvor deschis

Fig. 194. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Brezoaele. Ramă de fereastră.

sprijinit pe zece coloane. Naosul bisericii este supraînălţat de o turlă largă şi înaltă, iar pronaosul, împărţit în sens longitudinal în două compartimente printr'un lat arc median, este acoperit de două turle mici, dispuse, ca la Deal, Brebu sau Gura Motrului, şi de două cupole mai mici, ridicate de partea pridvorului. Cele două turle depe pronaos, au feţele răsucite după modelul turlelor mici dela Episcopia din Curtea de Argeş (fig. 198).

Pe un plan asemănător cu acel al bisericii din R. Vâlcea, dar îmbrăcând decorul caracteristic secolului al XVIII-lea — registrul inferior decorat cu arcaturi polilobate susţinute de pilaştri drepţi; registrul superior cu medalioane circulare, iar toată suprafaţa faţadelor de-asupra firidelor, precum şi pridvorul cu coloanele lui împodobite cu bogate picturi de frumuseţea şi genul

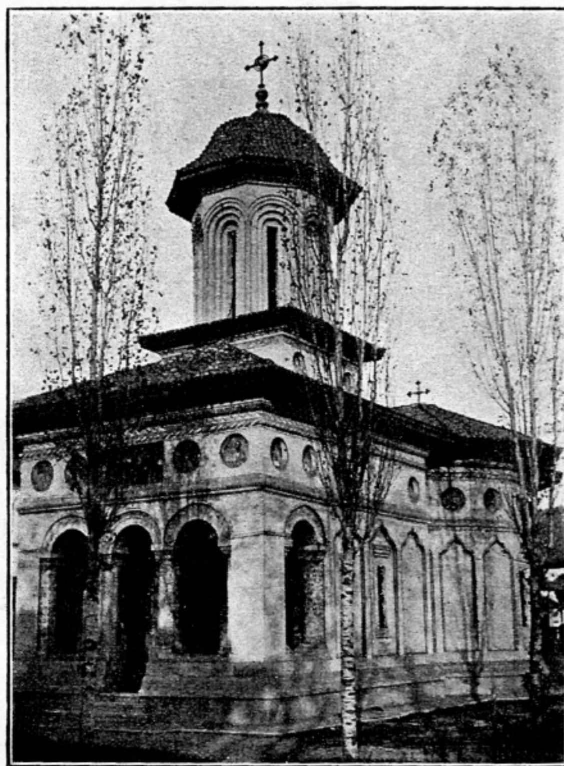

Fig. 105. Biserica Sf. Ştefan din Bucureşti.

celor de pe faţadele bisericii Stavropoleos — biserica din Calvini, una din cele mai frumoase biserici de sat, ridicată la 1775 de un grup de moşneni[1], îşi înalţă intacte cele trei turle, întocmai ca şi biserica mânăstirii Dealului: una largă, pe naos, şi două mici şi elegante, sprijinite pe o bază comună, deasupra pronaosului.

1. N. Iorga, *Trei biserici de sat muntene: Pietroşiţa, Calvini şi Cremenari*, în „Bul. Com. Mon. Ist.", 1931.

Fig. 196. Biserica din **Brădeştii din Dos**, zidită în 1751.

In ultimii ani ai secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, micile biserici cari se mai clădesc marchează vădit trăsăturile caracteristice epocei de decadenţă. Pentru o cât mai uşoară şi mai puţin costisitoare construcţie se adoptă din nou planul simplu, drept, în care naosul este acoperit cu o calotă, iar pronaosul supraînălţat de o clopotniţă, care devine din ce în

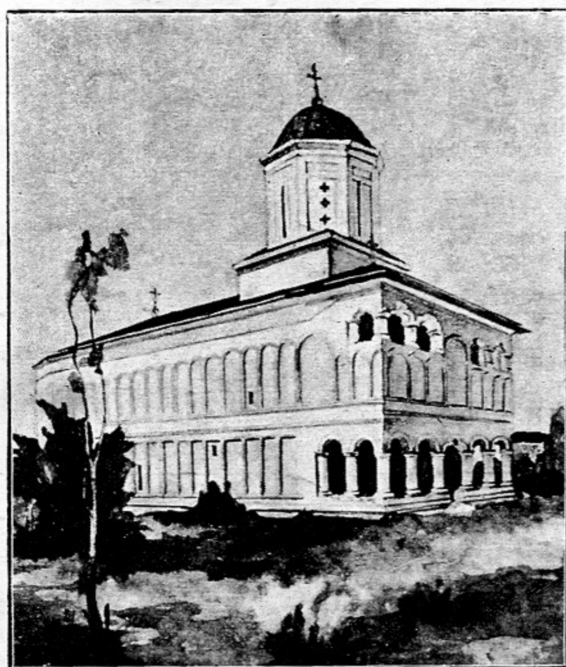

Fig. 197. Biserica fortificată din Preajba, jud. Dolj.

ce mai simplă. Faţadele sunt complet tencuite, păstrând însă, în majoritatea cazurilor, brâul median compus dintr'un ciubuc în chip de tor prins între cele două rânduri de cărămizi dispuse ca zimţii de ferăstrău. Pridvorul devine greoi, coloanele grosolane cu capiteluri simple şi neregulate, arcurile diformate, iar aspectul general al bisericii nu lasă să se mai vadă nimic din splendoarea de altă dată (fig. 200).

Ca un fapt curios însă, vedem că se zideşte la sfârşitul secolului o bisericuţă la Scăueni-Berislăveşti în jud. Argeş, ale cărei proporţii, arhitectură şi decor, sunt demne de luat în seamă. Această bisericuţă, a cărei construcţie

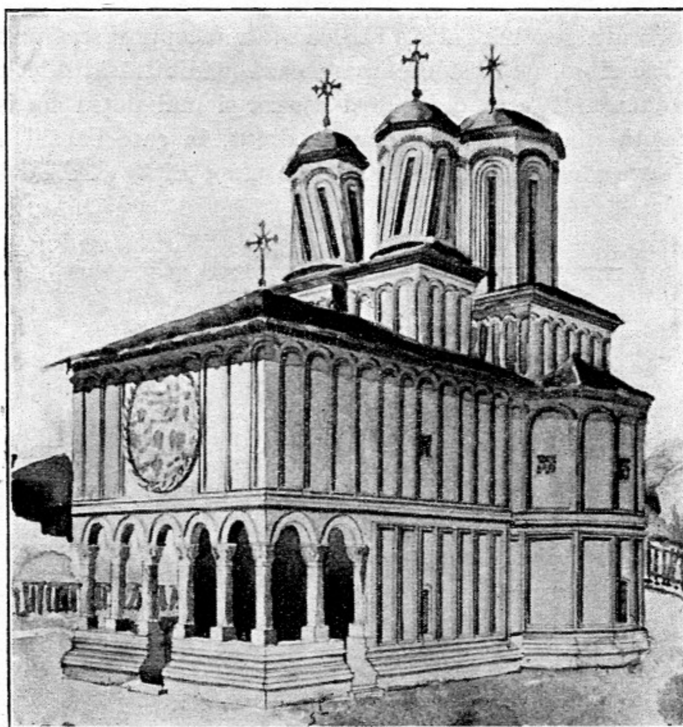

Fig. 198. Biserica „Toți Sfinții" din Râmnicu-Vâlcea.

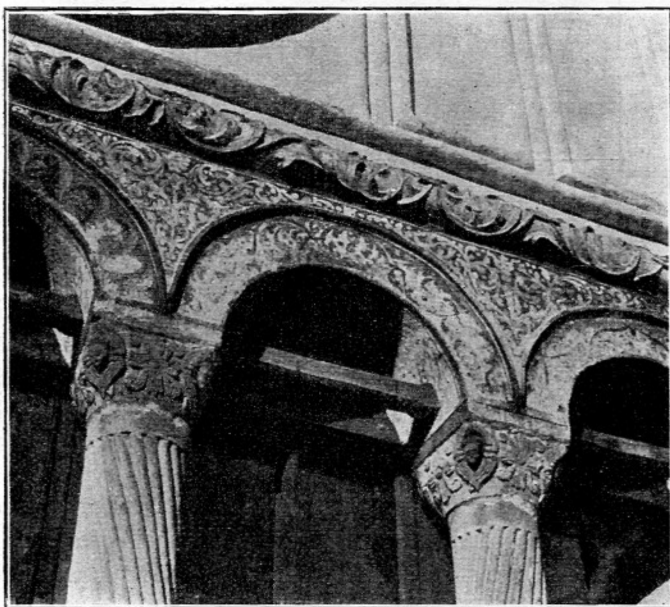

Fig. 199. Biserica „Toți Sfinții" din R.-Vâlcea. Coloane de la pridvor.

începe în anul 1796 și se continuă treptat și cu greutate până la 1819, când e complet terminată, acoperită și zugrăvită [1], constituie un monument, care, deși mai puțin împodobit, poate să stea alături, și ca importanță și ca frumusețe, cu biserica Stavropoleos din București. E de plan trilobat, cu pronaos îngust, despărțit de naos prin trei arcade polilobate în acoladă, sprijinite pe coloane neo-corintice subțiri. Naosul e supraînălțat de o turlă cilindrică, ridicată pe

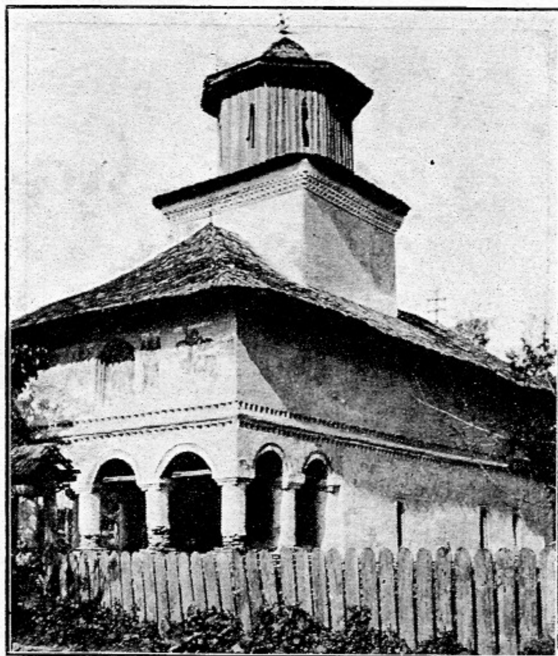

Fig. 200. Biserica Sf. Ion din Ocnele-Mari.

o bază de secțiune patrată (fig. 201). Pridvorul se ridică pe șase coloane cu capiteluri și baze sculptate (fig. 202), dintre cari, patru — cele din față — libere și de piatră, iar două — cele angajate la zid — de cărămidă, tencuite

1. Intre altele inscripția ne spune : „s'au început acest Dumnezeesc locaș a se zidi la leatul 1796 până s'a boltit altarul ca și Biserica, ca și turla și tinda și s'au sfințit de însuși prea Sfinția Sa Părintele episcop al Ageșului K. K. Iosif la leat 1803 iar de zidit bolta la deal și advonul s'a isprăvit la leatul 1805 și s'a învelit cu buruiană, iar cu șindrilă s'a acoperit la leat 1810 — iar a se zugrăvi s'a început la leat 1815.... s'a săvârșit. . . la leat 1819".

şi decorate cu stuc după modelul celor de piatră. Faţadele, complet tencuite, sunt foarte simplu şi foarte reuşit decorate cu panouri dreptunghiulare, cari ocupă toată înălţimea faţadelor şi se termină în partea de sus cu o serie de arcuşoare frânte ca zimţii de ferăstrău. Panourile de deasupra pridvorului, ca şi arhivoltele arcurilor acestuia, sunt pictate. Armonia culorilor aproape

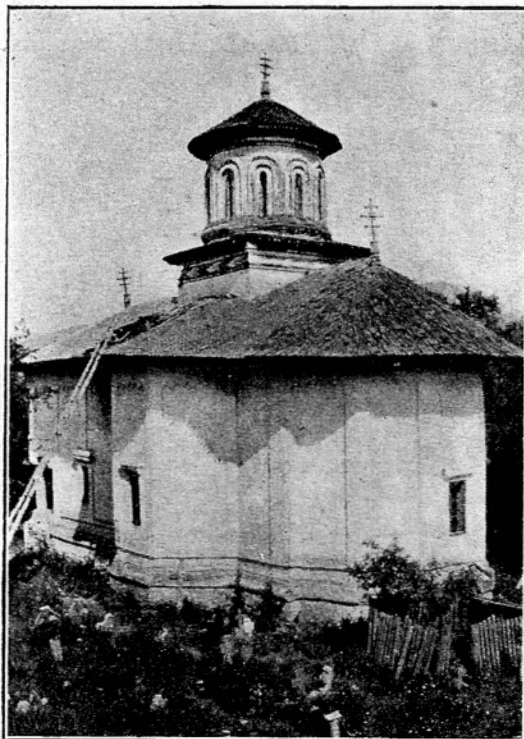

Fig. 201. Biserica din Scăueni-Berislăveşti jud. Argeş, văzută dinspre Răsărit.

şterse, forma dantelată a arcurilor şi coloanele svelte cu fusuri sucite şi capiteluri sculptate, dau faţadei principale o înfăţişare elegantă şi delicată, care face din acest monument întârziat o adevărată operă de artă.

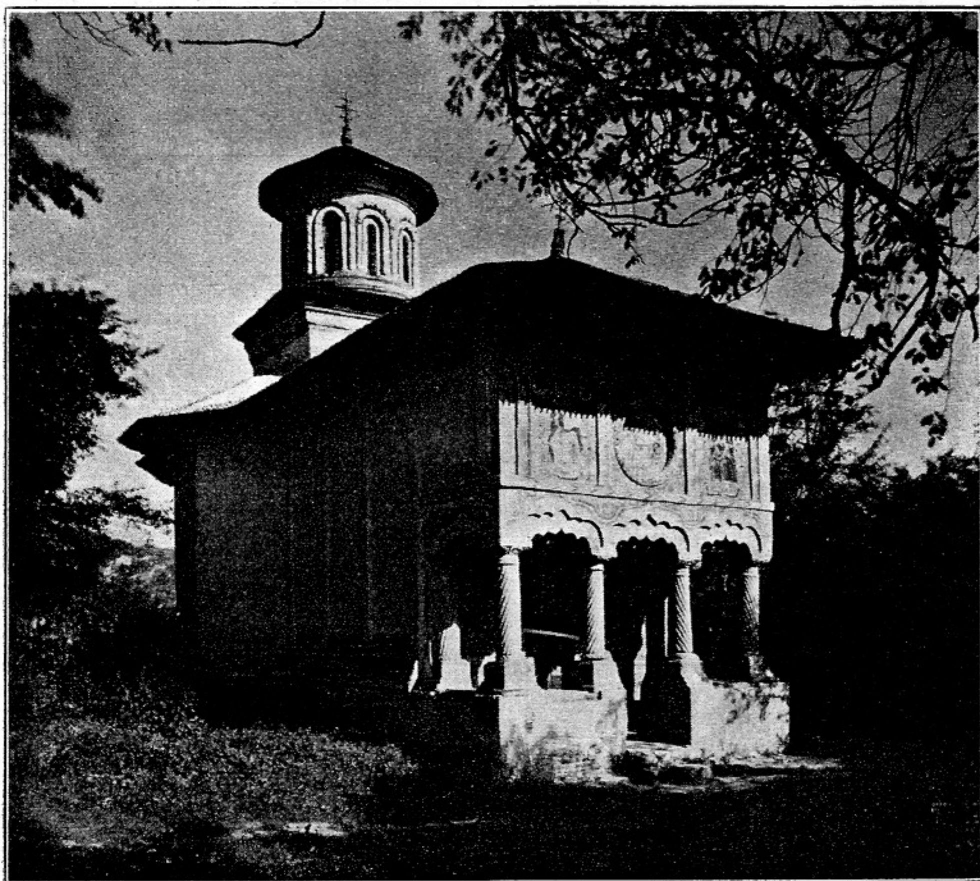

Fig. 202. Biserica din Scăueni-Berislăveşti jud. Argeş.

TABLOU

de gruparea monumentelor principale din secolul al XVIII-lea după tipul de plan.

NUMELE	Data construcției	Grupul I. Plan trilobat pronaos supra lărgit. Prototip: *Episcopia din Argeș*	Grupul II. Plan trilobat pron. drept sau ușor supralărgit cu clopotniță deasupra. Prototip: *Călinești*	Grupul III. Plan dreptunghiular cu clopotniță pe pronaos.	Grupul IV. Plan trilobat, naos cu turlă pron. cu 2 turle. Prototip: *Deal*
1. Mogoșoaia	1688	1. Hurez		1. Mogoșoaia	
2. Hurez	1691—92				
3. Sf. Niculae Făgăraș . .	1697			2. Făgăraș	
4. Catedrala R.-Sărat . . .	1697		1. R. Sărat		
5. Fundenii Doamnei . . .	1699		2. F. Doamnei		
6. Schit. Sf-ții Apostoli [1] . .	1700			3. S. Apostoli	
7. Dintr'o Zi, București . .	1702			4. Dintr'o Zi	
8. Paraclisul Brâncoveni . .	1702			5. Brâncoveni	
9. Fedeleșioiul [1].	1702		3. Fedeleșoiul		
10. Doicești	1706			6. Doicești	
11. Slăvitești-Vâlcea	1708			7. Slăvitești	
12. Antim-București [2] . . .	1715	2. Văcă-	4. Antim		
13. Văcărești	1716—22	rești			
14. Crețulescu, București . .	1722		5. Crețulescu		
15. Enei, București	1724		6. Enei		
16. Stavropoleos [1]	1724—30		7 Stavropoleos		
17. Râfov-Prahova	1724		8. Râfov		
18. Bis. cu Sfinți, București .	1728		9. Cu Sf-ți		
19. Micșuneștii-Mari-Ilfov. .	1743		10. Micșunești		
20. Balamuci-Ilfov.			11. Balamuci		
21. Sf. Elefterie București .	1751		12. Sf Elefterie		
22. Brădești-Dolj			13. Brădești		
22. Brezoaele Dâmbovița .	1759		14. Brezoaele		
23. Corbii-Mari	1761		15. Corbii Mari		
24. Toți Sf-ții R.-Vâlcea . .	1764				1. R.-Vâlcea
25. Calvini-Buzău	1775				2. Calvini
26. Sf. Ștefan București . .	1768		16. Sf. Ștefan		
27. Pietroșița	1767		17. Pietroșița		
28. Cernica		3. Cernica			
29. Preajba-Dolj	1778			8. Preajba	
30. Sf. Ion Botezătorul O. Mari	1793			9. O. Mari	
31. Scăueni-Argeș	1796—805		18. Scăueni		

1. Are turlă pe pronaos.
2. N'are clopotniță pe pronaos.

CAP. VI.

Arhitectura în Principatul Moldovei, de la descălecare până la Ștefan cel Mare (1360—1457)

1. Epoca de formațiune sau a înrâuririlor romanico-gotice și bizantine.

Pe când, în Țara Românească, al treilea voevod, Vladislav Vlaicu, se lupta să-și întindă stăpânirea către Apus, asupra ținuturilor Severinului și Ardealului deținute de Unguri, către Răsărit, în părțile udate de Siret și Prut, se înjghebase și statornicise o nouă stăpânire românească, se întemeiase o țară chemată, după numele râulețului în lungul căruia se produsese întâia închegare, *Țara Moldovei*.

Intre modul de întemeiere al celor două Principate românești există însă o mare deosebire. Muntenia s'a născut prin reunirea sub un singur stăpânitor local a diferitelor voevodate dela Olt și prin întinderea Statului astfel întemeiat asupra celorlalte ținuturi românești dintre Dunăre și Carpați [1]. Moldova ia ființă printr'o adevărată descălecare a unor stăpânitori, Români și aceștia, dar veniți din afară, de peste munți. Cel dintâi, în legătură cu care este pusă întemeierea Moldovei, e Dragoș, personajul în jurul căruia este țesută frumoasa legendă populară a înființării noului stat; cel de al doilea este Bogdan. Ambii sunt foști voevozi în Maramureș. Dragoș stăpânește ținuturile de pe versantul de Răsărit al Carpaților, între 1352 și 1354, ca vasal al regelui Ungariei pus de acesta cu scopul de a preîntâmpina nouile încercări de invazie ale Tătarilor în țara sa. Bogdan a fost însă independent. După ce, în documente unguresti datând din 1343 și 1349, este calificat, fără să știm pentru ce, „infidel" al regelui , în 1359 el desăvârșește această „infidelitate" plecând din Maramureș

1. N. Iorga, *Istoria Poporului românesc*, II, p. 3.
2. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, p. 376—378.

cu credincioșii săi și trecând în Moldova, pe care pune stăpânire prin luptă, alungând pe Sass fiul cel mai mare și urmașul voevodului Dragoș.

Bogdan este astfel adevăratul întemeietor al Moldovei.

Dar, dacă există această importantă deosebire între modul de întemeiere al Principatelor, n'a existat, în schimb, dela început, nici o diferență de naționalitate între popoarele cari formau aceste două state. Inainte de descălecare Moldova n'a fost o țară pustie, ci un ținut bogat, locuit tot de Români, cari duceau însă, forțați de împrejurări, ca și frații din Muntenia, o viață modestă de păstori și agricultori.

In ceea ce privește activitatea lor constructivă, cea care ne interesează pe noi în special, se înțelege că, într'o astfel de situație, Moldovenii, nu puteau realiza mare lucru. Casele lor, când nu erau simple bordeie, și lăcașurile de rugăciuni, n'au putut fi ridicate, în vremurile premergătoare descălecării, decât din materiale ușoare : pământ, piatră fără mortar și lemn mai ales.

Primii ctitori de edificii construite trainic din zid au fost desigur primii stăpânitori : Bogdan I, a cărui viață se sfârșește către 1365, este îngropat într'o biserică de zid din Rădăuți, ridicată, după toate probabilitățile, de dânsul, iar Lațcu, fiul și urmașul său, avea cetate mare pe apa Siretului, cu casă domnească și lăcaș de închinare[1].

Inceputurile arhitecturii de zid în Moldova coincid deci, ca și în Muntenia, cu întemeierea Principatului. Cea mai veche clădire de zid, care ni s'a păstrat din această vreme, în Moldova, este mai sus pomenita biserică din Rădăuți.

Dela Bogdan până la Ștefan cel Mare pare să se fi construit însă destul de mult. Monumentele acestei prime epoci, rezultatul celor dintâi preocupări constructive, al celor dintâi frământări de principii și posibilități locale cu principii

1. Biserica aceasta a lui Lațco a fost probabil catolică. Domnitorul, intrat în legături cu Polonii și cu Ungurii, ca să facă pe plac acestor stăpânitori de temut, permite așezarea în reședința sa de la Siret a unui episcop catolic. Cfr. N. Iorga, *Istoria Poporului românesc*, II, p. 49—50. Permisiunea acesta, pe care Lațco o dă la început, se pare, numai din motive politice, avea să aibă drept rezultat convertirea la catolicism a însuși voevodului. Faptul acesta însă n'a avut nici o urmare asupra vieții religioase a Moldovenilor de mai târziu. Nemulțumirea care s'a ivit în popor cu ocazia trecerii la catolicism a lui Lațco, precum și scrisorile pline de sfaturi și de grijă pe cari Papa le trimite misionarilor săi franciscani din Moldova, dovedesc cu prisosință cât de bine și de puternic era înrădăcinată în sufletul Moldovenilor religia strămoșească. Dealtfel, însuși Lațco, a cărui viață se sfârșește către 1373, revine, se pare, în cele din urmă, la vechea religie în care fusese crescut. Trupul său neînsuflețit n'a fost depus spre veșnică odihnă în catedrala catolică din Siret, acolo unde ar fi trebuit să-și găsească loc, dată fiind noua sa religie, ci în biserica creștină ortodoxă din Rădăuți, ctitoria părintelui său. Cfr. C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 387.

şi influenţe venite de aiurea, sunt cele al căror studiu formează cheia evoluţiei stilului pe care îl găsim constituit în vremea lui Ştefan cel Mare. Aceste monumente însă ne lipsesc. Documentele ne dovedesc totuşi că au existat, şi anume că au fost mai numeroase sub domniile lui Petru Muşat (1378—1393) şi a lui Alexandru cel Bun (1400—1432), dar despre foarte puţine din ele putem şti cum au fost.

In afară de bisericile cari, ca şi Rădăuţii, vor fi fost clădite răsleţ pe tot întinsul ţării, Moldova avea, până la Ştefan cel Mare, patru mânăstiri: Neamţul, ctitoria lui Petru Muşat; Probota sau Pobrata, refăcută mai târziu de Petru Rareş; Bistriţa, întemeiată de Alexandru cel Bun ca să-i fie lăcaş de îngropăciune şi Moldoviţa, din Bucovina, a cărei biserică, din care nu se mai păstrează decât câteva ruine, pare a fi fost făcută tot de Alexandru cel Bun [1]. Aceste mânăstiri, în forma în care au ajuns până la noi, sunt cele transformate şi refăcute de Ştefan sau de urmaşii săi, nu cele originale.

La formarea arhitecturii moldoveneşti iau parte, alături de factorii locali şi de modul de construcţie al meşteşugarilor de baştină, o seamă de influenţe străine aduse de meşteri străini şi de împrejurările politice cari au apropiat Moldova când de o ţară, când de alta. Dintre aceste influenţe, cele principale sunt:

1. Influenţele bizantine pătrunse prin diferite căi, şi cari se fac simţite în planul bisericii, în forma bolţilor şi a arcurilor şi într'o seamă de elemente de decor exterior.

2. Influenţele gotice, cărora se datoresc prezenţa contraforţilor, a unor bolţi ridicate pe nervuri după moda gotică (fără a fi totuşi constructiv gotice) şi în cea mai mare măsură felul de a ciopli piatra, ca profilele de socluri şi frumoasele chenare de uşi şi ferestre.

3. Influenţele armeneşti, venite în Moldova direct prin intermediul emigranţilor armeni, şi cărora se datoresc, la început, probabil acel sistem de arcuri piezişe cari strîmtează spaţiul ce urmează a se acoperi cu o cupolă sau o turlă, şi, mai târziu, elemente foarte abundente şi apreciabile de decor exterior.

Aceste influenţe străine, alături de felul de a clădi, de a gândi şi simţi al meşterilor locali, sunt cele cari au determinat crearea unui stil de arhitectură foarte original, pe care, în liniile lui generale, îl găsim dintr'odată închegat la începutul domniei lui Ştefan cel Mare.

Din nenorocire pentru studiul arhitecturii, dintre monumentele anterioare domniei lui Ştefan cel Mare nu ne-au rămas decât: biserica din Rădăuţi, biserica Sfânta Treime din Siret şi, poate, biserica din Lujeni.

---

1. G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1925, pag. 168.

Biserica din Rădăuți, a cărei dată de construcție nu se cunoaște, dar care fără îndoială a fost zidită în vremea lui Bogdan[1], este cea mai veche construcție din Moldova. In complexul ei de forme, cu planu-i simplu romanic, împărțit după moda bizantină în naos și pronaos, cu elementele-i constructive și decorative gotice, — contraforți întărind zidurile la exterior, arcuri frânte și chenare de ferestre, — biserica din Rădăuți întrunește caracterele esențiale

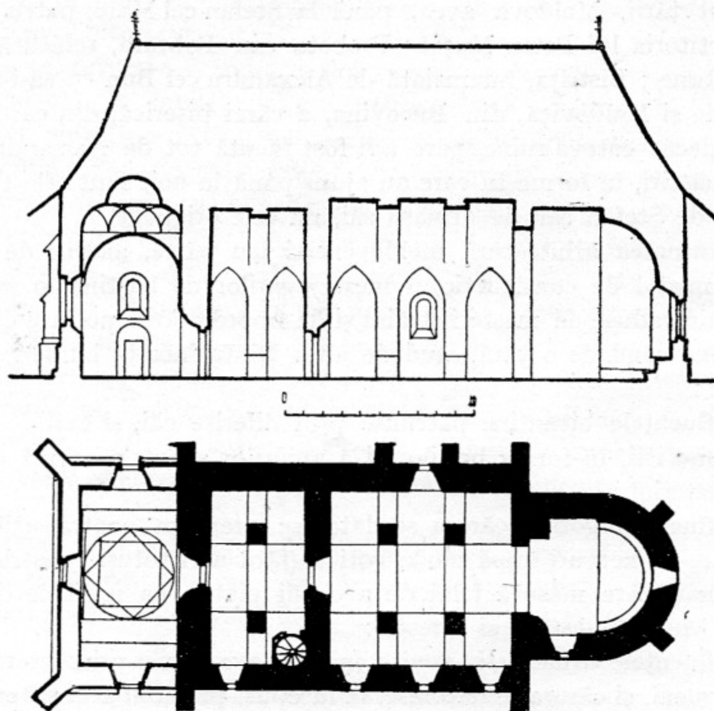

Fig. 203. Biserica din Rădăuți. Secție și plan.

ale celor trei arte, cari își disputau un loc în noul stat : artele romanică, gotică și bizantină. Se compune dintr'o încăpere dreptunghiulară, despărțită în sens transversal de un zid plin cu ușă la mijloc, în pronaos și naos, iar în sens longitudinal, prin șase stâlpi de secțiune patrată — patru în naos, doi în pronaos — în trei nave (fig. 203). Nava centrală, de două ori mai largă decât cele laterale, este acoperită cu o boltă semicilindrică întărită în dreptul stâlpilor cu arcuri dublouri, cari nu se termină în consolă, nici nu se prelungesc

1. Vezi G. Balș, *op. cit.*, pag. 159

cu picioarele stâlpilor, ci se pierd în boltă. Navele laterale, — les bas-côtés — mult mai joase decât nava centrală, sunt acoperite fragmentar, între stâlpi, cu bolţi semi-cilindrice dispuse perpendicular pe axa bisericii. Deasupra lor există o galerie boltită (fig. 204), la care se ajunge printr'o scară mică în spirală, dispusă în colţul Sud-Est al pronaosului. Diviziunea cerută de cultul oriental în pronaos şi naos s'a obţinut direct din planul pur romanic, înlocuindu-se a doua pereche de stâlpi dela intrare, cu un zid plin, astfel încât două arcaturi din cele cinci ale unei nave laterale au rămas în pronaos, iar trei în naos. Către

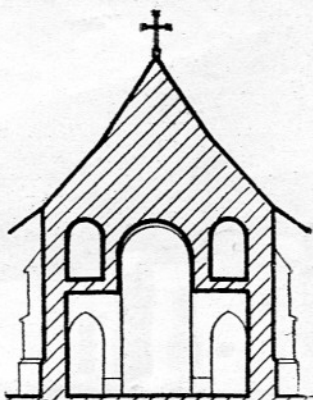

Fig. 204. Biserica din Rădăuţi. Secţie transversală.

Răsărit, biserica se termină cu o absidă semicirculară acoperită cu o semicalotă sferică şi legată de naos printr'un arc lat semicilindric. Doi contraforţi dispuşi la 45^0 întăresc zidul absidei; alţi patru întăresc colţurile dreptunghiului de plan şi sunt dispuşi în prelungirea laturilor înguste ale acestuia, în timp ce alţi doi, de aceleaşi dimensiuni, încadrează fereastra naosului de pe latura de Nord. Biserica e luminată de şapte ferestre mici, dintre cari una singură pe latura de Nord, în dreptul naosului, iar celelalte, două la altar — una centrală, una laterală — trei la naos şi una la pronaos, pe latura de Sud.

Pridvorul închis, care lungeşte acum biserica spre Apus, a fost adăogat de Alexandru Lăpuşneanu în 1559.

Cu totul de altă structură şi de altă provenienţă este bisericuţa Sfânta Treime din Siret. Zidită la o dată care nu se cunoaşte, în orice caz anterioară domniei lui Ştefan cel Mare, ea este prototipul bisericilor cari se vor clădi mai târziu. E de plan treflat (fig. 206) şi se compune dintr'un pronaos îngust, dreptunghiular, dispus cu latura mai lungă perpendiculară pe axa bi-

sericii şi acoperit cu o boltă semicilindrică, şi dintr'un naos lărgit către Nord şi Sud de două abside şi acoperit cu o calotă sferică ridicată pe patru arcuri în consolă; două longitudinale, alipite pereţilor laterali, egale, iar două, transversale, neegale: unul îngust alipit peretelui despărţitor al naosului de pronaos, altul, foarte lat, spre altar, alipit direct absidei care termină biserica spre Răsărit.

Fig. 205. Biserica din Rădăuţi.

Acest plan este foarte asemănător planului bizantin sârbesc, numit simplu, în care absida centrală este alipită direct arcului de Est al naosului [1], spre deosebire de celălalt plan, zis „complex", în care absida este separată de naos prin unul, două sau chiar trei arcuri [2].

Dispoziţia planului simplu dela Sfânta Treime din Siret vom găsi-o repetată mai târziu la Pătrăuţi, la Sfântul Ion din Vaslui, Sfântul Niculae din Dorohoi etc., în timp ce majoritatea celorlalte biserici moldoveneşti vor urma dispoziţia tipului „complex", de origine constantinopolitană.

In exterior, biserica e foarte simplă şi tencuită (fig. 207). Numai absidele sunt decorate de o serie de firide oarbe — câte cinci la sânii laterali şi şapte

1. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine,* Paris, 1916, pag. 56.
2. Vezi Sf. Niculae Domnesc de la Curtea de Argeş şi bisericile moldoveneşti de mai târziu.

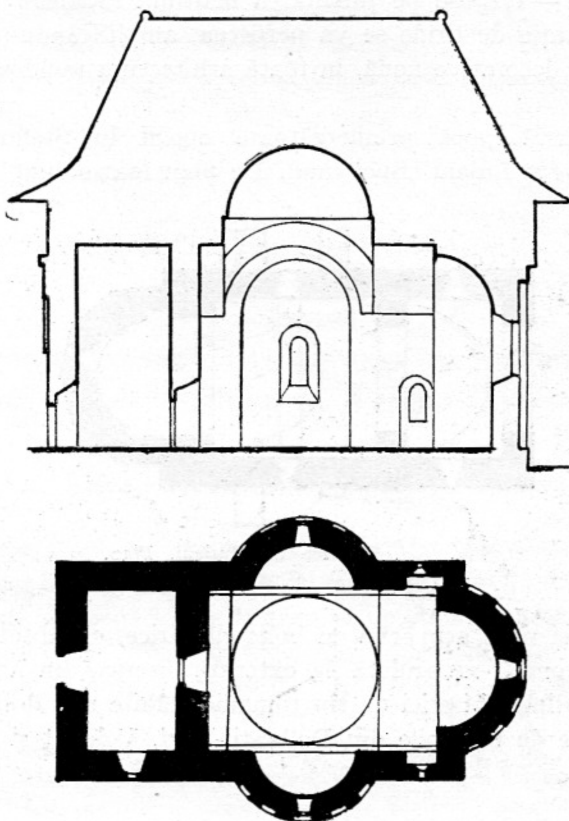

Fig. 206. Biserica Sf. Treime din Siret. Secție și plan.

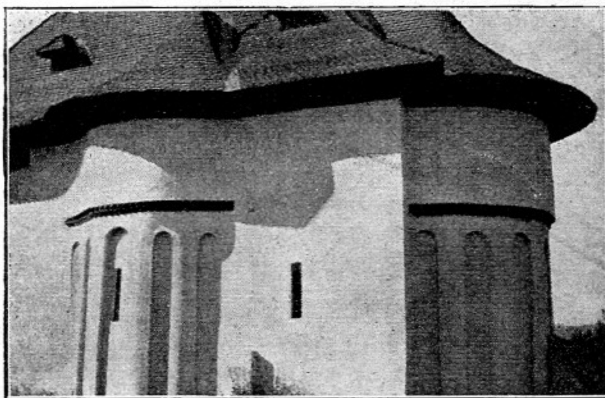

Fig. 207. Biserica Sf. Treime din Siret. Fragment din fațada laterală.

la absida centrală — dispuse pe jumătatea înălțimii fațadelor și în partea de jos. Această decorație de firide se va perpetua, amplificându-se și îmbogățindu-se cu elemente decorative nouă, în toată arhitectura moldovenească de mai târziu.

Tot din această epocă, premergătoare epocii lui Ștefan cel Mare, pare să dateze biserica din Lujeni (Bucovina). De plan foarte simplu, romanic (fig.

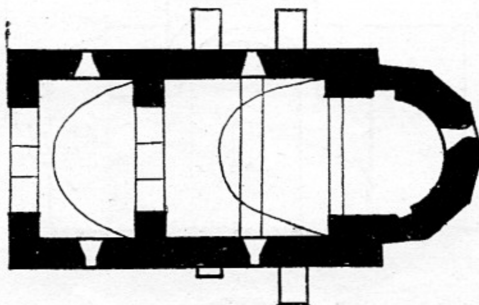

Fig. 208. Biserica din Lujeni. Plan.

208), cu pronaos și naos acoperite cu bolți cilindrice, cu absidă semicirculară la interior și poligonală, neregulată, la exterior, biserica din Lujeni se apropie ca structură de primele biserici de tip romanic clădite sub domnia lui Ștefan cel Mare, și anume de bisericile din Dolheștii-Mari, Volovăț și Bălinești[1].

1. Vezi G. Balș, *Introducerea pridvorului în planul bisericilor moldovenești, Biserica din Lujeni*. In „Analele Academiei Române", Secția Istorică, 1931, pag. 11—15.

CAP. VII.

Arhitectura în Moldova de la domnia lui Ștefan cel Mare până la sfârșitul secolului al XVI-lea (1457—1584).

1. Epoca lui Ștefan cel Mare.

Dintre domnitorii pe cari soarta i-a hărăzit Moldovei, cel mai mare, cel mai glorios și mai ilustru a fost Ștefan cel Mare, a cărui domnie înseamnă pentru Moldova „vreme de bogăție, de lumină și de rodnică muncă a cărturarilor și a meșterilor celor buni"[1]. Suit pe tron într'o epocă în care țara lui avea nevoe de o mână de fier[2], la 1457, părăsește domnia, după o viață glorioasă, pentru

1. N. Iorga, *Istoria Românilor*, pag. 143.

2. După moartea lui Alexandru cel Bun, până la suirea pe tron a lui Ștefan cel Mare, Moldova a fost hărțuită de o serie întreagă de lupte pentru domnie, la cari au luat parte toți fii legitimi și naturali ai lui Alexandru cel Bun, precum și pretinșii fii ai acestuia. Ilie, sau Iliaș, care domnește scurtă vreme (1432—1434) este alungat de fratele său Ștefan (1434—1435) cu ajutorul domnului muntean Vlad Dracu. In 1435 însă, cei doi frați se împacă și își împart tronul (1435—1443) pentru ca apoi, Ștefan, supărându-se din nou, să prindă pe fratele său, să-i scoată ochii și să rămâie singur stăpân (1443—1447). Trei ani după uciderea lui Ilie, fiul său Roman, ajutat de Polonezi cu a căror familie domnitoare era înrudit prin mama sa, Mariuka, cumnată cu Vladislav, bate pe Ștefan, îi taie capul, răsbunându-și părintele, și-i ia tronul. Lui Roman, care moare foarte curând (1448), îi urmează pentru o lună numai (Iulie-August 1448) fratele său Alexandru, care e înlocuit de un alt fiu al lui Alexandru cel Bun, Petru al II-lea. Nici acesta nu are stăpânire lungă, fiind înlocuit de un Ciubăr-Vodă, după care revine la domnie Alexandru al II-lea. Insfârșit, la 1449, pune stăpânire pe Moldova un fiu natural al lui Alexandru cel Bun, Bogdan (1449—1451). Acest Bogdan, care s'a impus dela început ca bun răsboinic, dar care și-a sfârșit viața ucis prin șiretenie la Reuseni de Petru Aron, care se pretindea cel din urmă fiu al lui Alexandru cel Bun, este tatăl lui Ștefan cel Mare. Petru Aron stăpânește Moldova dela 1451 până la 1457, când Ștefan, care reușise să scape după omorul dela Reuseni, se întoarce din Muntenia și bate oștile lui Aron la Joldești și Orbic, după care este recunoscut de boieri și uns de Mitropolit ca Domn al Moldovei. Avea atunci între 20 și 23 ani.

a trece în lumea celor drepţi, la 2 Iulie 1504. Ţine deci Moldova în stăpânire aproape o jumătate de secol. Este unul dintre cei mai temuţi duşmani de peste Dunăre ai Turcilor, şi este în acelaş timp şi unul dintre marii lor învingători. El a fost numit de Papă, în urma luptelor sale glorioase cu Turcii, *„soldatul lui Christos"*. Şi dacă acest nume i se potrivea, ca unuia ce fusese păzitor de creştini şi distrugător de păgâni, el şi-l merită şi mai mult prin aceea că este domnitorul care a avut o nesfârşită grije creştinească de sufletul lui şi al supuşilor săi, şi a zidit şi dăruit lui Christos [1] cel mai mare număr de biserici.

Nu trebue însă să se creadă, aşa după cum vrea tradiţia, că aceste biserici au fost tot atâtea la număr câte răsboaie a avut domnitorul, şi nici mai ales că ele au fost construite paralel cu activitatea războinică, fiind chemate să pomenească fiecare câte o luptă victorioasă. E drept că multe biserici au fost zidite pentru pomenirea unor războaie, glorioase de cele mai multe ori, nenorocite câteodată, dar deseori aceste biserici au fost ridicate foarte târziu după ce avusese loc evenimentul istoric pe care-l perpetuează. Aşa, de pildă, biserica din Răsboeni, care pomeneşte bătălia dată contra Turcilor la 1476, bătălie nenorocită pentru Moldoveni, n'a fost zidită decât după 20 de ani, adică în 1496.

Primii douăzeci de ani de domnie ai lui Ştefan cel Mare sunt aproape în întregime absorbiţi de răsboaiele pe cari le-a dus cu vecinii [2], şi de grija de a-şi întinde, apăra şi consolida stăpânirea. Dar oricât de mare şi meritoasă a fost activitatea răsboinică şi politică a lui Ştefan, de pericolul cel mare şi mereu crescând al puterilor turceşti nu s'a putut feri pe deplin, şi până la sfârşit, aşa după cum ar fi voit el. In 1479, Turcii închee pace cu Veneţienii; la 1483, cu Ungurii; iar la 1488 cu Polonii, ceea ce, dacă nu însemna un triumf, constituia totuşi un semn evident de supremaţie turcească asupra creştinilor. Capitulările acestea ale vecinilor, la cari se mai poate adăuga faptul că în Principatul Munteniei domnul nu era întotdeauna un aliat sigur contra Turcilor, izolează oarecum pe Ştefan, care, după ce în 1484 pierduse Chilia şi Cetatea Albă pe cari de acum nu le va mai putea stăpâni, se hotăreşte, pentru ca să-şi asigure cel puţin ţara, şi acceptă în 1488 să plătească tribut Turcilor, încheind cu ei un tratat care, dacă era necesar, nu era totuşi înjositor.

---

1. Pitoreştile fresci din bisericile lui ni-l înfăţişează totdeuna în actul de a dărui lui Christos construcţia terminată.

2. Principalele răsboaie ale lui Ştefan cel Mare au avut loc precum urmează: 1457—1458 cu Polonii; la 1465, cu Ungurii dela cari ia Chilia, punctul strategic pentru apărarea contra Turcilor, pe care o cedase Petru Aron; la 1467, cu Ungurii la Baia; la 1469, expediţii in Transilvania urmată de prinderea şi uciderea lui Petru Aron; la 1470, cu Tătarii la Lipniţi; la 1475, cu Tătarii la Vaslui; la 1476, cu Turcii la Răsboieni; etc....

Epoca cu adevărat rodnică pentru arhitectură începe după 1484, ca o resemnare, ca o renunţare tacită şi dureroasă la rodniciile războiului, şi apare tocmai ca o compensare a acestora. Ceea ce domnitorul nu mai putea câştiga prin războaie faţă de oprimatorii creştinismului, caută să câştige prin evlavie şi zidire de lăcaşuri bisericeşti, faţă de Christos, al cărui soldat credincios a fost şi a rămas până la moarte.

Sub domnia lui se pun adevăratele baze ale arhitecturii moldoveneşti. Până la dânsul, după cum ne-o dovedesc documentele, s'au ridicat de către înaintaşi multe zidiri sfinte. Una din primele griji ale lui Ştefan cel Mare, abia urcat pe tron, a fost aceea de a reface sau de a întări toate aceste lăcaşuri, pe cari le primise moştenire, şi timp de zece ani, dela 1457 până la 1466, data probabilă a zidirii mânăstirii Putna, se pare că n'a făcut,—fie din cauza războaielor atât de dese la început, şi cari nu-i vor fi putut da timpul necesar să se gândească la construcţiuni, fie din lipsă de bani, fie poate chiar şi din spirit de conservare a monumentelor vechi,—decât să consolideze ceea ce zidiseră alţii înaintea lui, iar el n'a clădit nici o biserică nouă. Abia între 1466 şi 1469 clădeşte, pentru pomenirea biruinţei sale asupra Tătarilor, mânăstirea Putna, pe malurile râuleţului cu acelaş nume şi nu departe de biserica Rădăuţilor, pe care el o reparase şi o înfrumuseţase cu pietre de mormânt pentru înaintaşii şi rudele sale, morţi până la cei dintâi ani ai veacului al XV-lea. Dar biserica renumitei mânăstiri Putna, care închidea între zidurile ei mormântul celui mai glorios domnitor moldovean, şi care, judecând după odoarele şi ţesăturile de foarte mare valoare găsite într'însa [1], va fi fost foarte impunătoare, numai există. Ea a fost dărâmată în 1654 de către Vasile Lupu, care, „aproape de mazilire, au greşit lui Dumnezeu că i s'au întunecat mintea spre lăcomia de au stricat mânăstirea Putna, gândindu-se că va găsi bani şi n'au găsit" [2]. Biserica actuală a mânăstirii, ridicată pe locul celei vechi, e din timpul lui Gheorghiţă Ştefan.

Biserica Albă din Baia, care este socotită de unii drept cea mai veche ctitorie a lui Ştefan cel Mare [3], în starea ei actuală, — clădită probabil pe locul unde se găsea o biserică chiar dinaintea vremii lui Ştefan cel Mare [4], nu poate fi atribuită decât secolului al XVII-lea.

1. Grija şi atenţia deosebită pe care Ştefan cel Mare a dat-o bisericii Rădăuţilor, scaun de vlădici, prin repararea şi înfrumuseţarea ei cu pietre de mormânt, pare să fi atras atenţia primilor meşteri ziditori de biserici. Este

1. Vezi O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère Putna*, Paris, 1925.
2. Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, apud. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, pag, 146.
3. Constantinescu-Iaşi, *Evoluţia stilului moldovenesc*, Iaşi 1927, pag. 16.
4. G. Balş, *op. cit.*, pag. 21.

foarte probabil ca vechea biserică a mânăstirii Putna să fi fost clădită după tipul Rădăuților. Fapt sigur este că, dintre bisericile rămase din vremea lui Ștefan cel Mare, cea mai veche, biserica din Dolheștii Mari, lăcașul de îngropăciune al familiei Șendrea, portar de Suceava și cumnat al lui Ștefan cel Mare, este o interpretare a tipului Rădăuților.[1] Data construcției acestei biserici, până

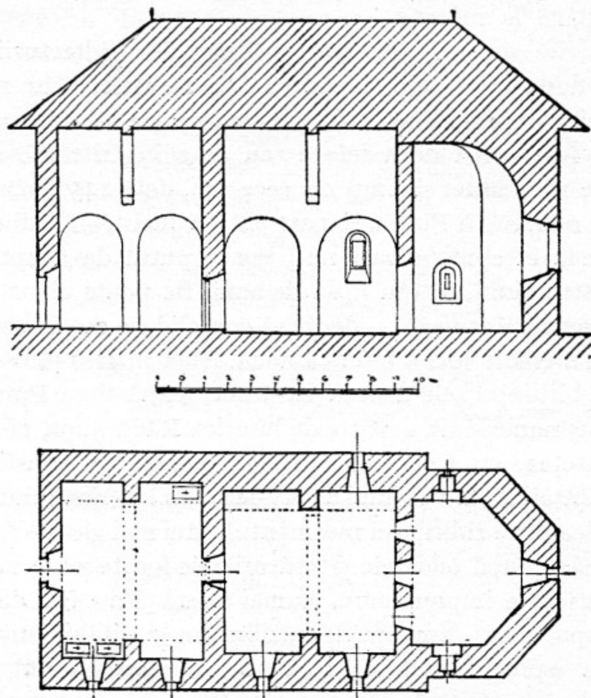

Fig. 209. Biserica din Dolheștii Mari. Secție și plan. (După G. Balș).

---

1. D. Virgil Vătășanu crede că bisericile cu planul drept, de tip arhaizant, nu sunt altceva decât reproducerea în piatră a vechilor bisericuțe de lemn pe cari Românii le-au ridicat în număr foarte mare, pe tot întinsul țării lor, înainte de întemeierea unui stat. Cfr. *Despre originea arhitecturii moldovenești*, în revista „Junimea literară", Cernăuți, a. XVI, 1927, No. 5—7. p. 8 și urm. In sprijinul ipotezei sale, D. Vătășanu dă ca exemplu bisericile de piatră din Țara Hațegului, datând din sec. al XIII-lea, biserici „în al căror plan longitudinal ca și în ornamentație se cetește tehnica specială materialului lemnos". Ipoteza aceasta este desigur foarte interesantă, dar exemplele pe cari le putem indica pentru susținerea ei sunt foarte puțin convingătoare. După cum am arătat mai sus, p. 25—26 și 30, rolul pe care l-a jucat arhitectura de lemn în formația celei de piatră și zid, în timpurile vechi, nu este același pentru vremurile mai noi, când ambele feluri de construcție împrumută una dela alta — și în mult mai mare măsură cea de lemn de la cea de zid — atât elemente constructive cât și forme și procedee decorative. Pentru ce privește bisericile de zid cu plan drept, tip Dolhești, înrudirea lor evidentă cu ctitoria lui Bogdan de la Rădăuți nu poate fi pusă la îndoială.

acum, nu se cunoaște. Bazați însă pe fapte istorice în legătură cu familia Șendrea, ai cărei doi membri principali sunt ingropați la Dolhești, se poate deduce că biserica a fost clădită înainte de 1481[1]. Este o construcție foarte simplă, de stil romanic. Se compune dintr'o navă dreptunghiulară, sfârșită cu o absidă poligonală cu 5 laturi. Ca și cel al Rădăuților, planul are împărțirea bizantină în naos și pronaos, dar, pe când la Rădăuți pronaosul este mult mai mic de cât naosul, la Dolhești aceste două încăperi sunt aproape egale. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus cu latura mai mare perpendiculară pe axa principală a bisericii, este boltit cu un semicilindru despărțit în două de un arc dublou. Stâlpii, cari la Rădăuți separă nava centrală de navatele laterale, la Dolhești au fost alăturați zidurilor laterale, determinând pe acestea, în locul bolților cilindrice transversale cari la Rădăuți acopăr navele laterale, niște nișe oarbe mult mai puțin adânci (fig. 209). Sub aceste nișe sunt așezate lespezile de mormânt. Naosul are aceeași dispoziție și același fel de boltire ca și pronaosul de care e separat printr'un zid plin străpuns de o ușe îngustă. Altarul, de formă poligonală ca și exteriorul, este separat de naos printr'o tâmplă de zid străpunsă de trei uși. In dreapta și în stânga, câte o nișă mică luminată de ferestruici înguste, fac funcția de diaconicon și proscomidie. Biserica este luminată de șase ferestre, dintre cari una deschisă pe latura centrală a absidei, patru — două în naos, două în pronaos—pe latura de Sud a bisericii și una singură, în naos, pe latura de Nord. De partea aceasta, una singură, fără îndoială pentru a feri biserica de curenții determinați de vânturile aspre de Nord. Intrarea se face printr'o ușe mică, dispusă central pe fațada dinspre Apus.

Tipul acesta de biserică, foarte simplu, pe care G. Balș îl numește arhaizant[2], reprezentat la început de o singură biserică ce pare să fie cea mai veche din cele cari ne-au rămas din vremea lui Ștefan cel Mare, va reapare mult mai târziu, către sfârșitul domniei acestuia, în alte două biserici : la Bălinești, în biserica Sfântului Nicolae, clădită de logofătul Tăut în 1499, și la Volovăț, în cea a Sfintei Cruci, zidită de Ștefan cel Mare între 1500 și 1502.

La Bălinești, tipul primitiv e oarecum modificat. Biserica se sfârșește atât spre Răsărit cât și spre Apus cu câte o absidă poligonală, iar în interior nișele oarbe de pe pereții laterali, cari la Dolhești aminteau arcurile navelor laterale dela Rădăuți, au dispărut. Picioarele lor însă, căpătând înfățișarea unor mănunchiuri de colonete angajate ieșind din baze drepte împodobite cu sculpturi, se continuă în sus cu arcurile dublouri cari întăresc bolta (fig. 210).

1. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pag. 129.
2. G. Balș, *ibid.* pag. 200

Exteriorul, de proporţii şi eleganţă remarcabile, e construit din piatră brută, piatră cioplită şi cărămidă aparentă. Partea superioară a faţadelor e decorată, ca majoritatea faţadelor bisericilor lui Ştefan, cu două şiruri de ocniţe; un rând inferior, cu ocniţe mari, altul superior, cu ocniţe mici, dispuse câte două în rândul de sus pentru una din cel de jos. Aceste şiruri de ocniţe încing biserica de jur împrejur, continuându-se şi pe absida poligonală a altarului, pe

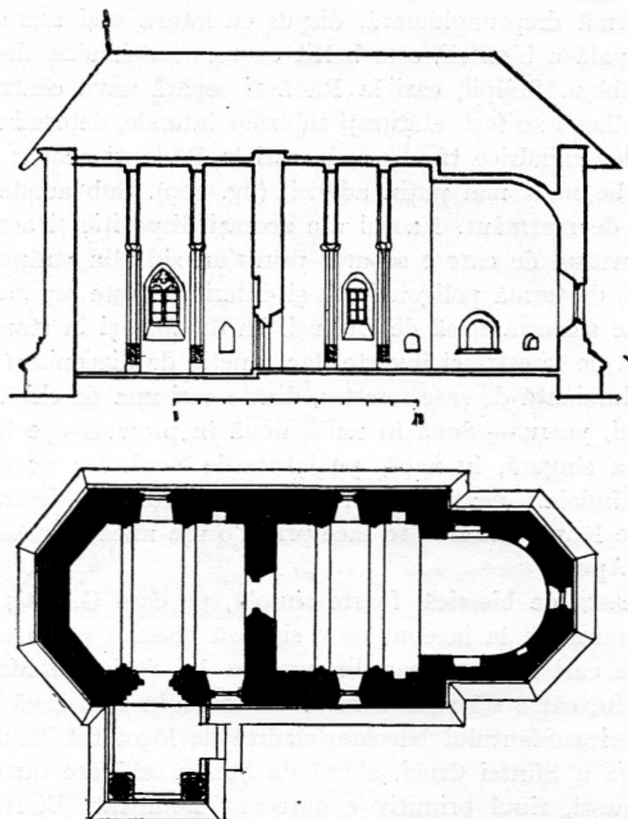

Fig. 201. Biserica din Bălineşti. Secţie şi plan.

care ocniţele din rândul de jos nu se prelungesc până la soclu în chip de firide, ca la celelalte biserici ale căror faţade sunt decorate asemănător, ci rămân simple ocniţe, egale cu cele de pe faţadele laterale. Zidăria se termină cu o simplă cornişă de piatră. Intre aceasta şi ultimul rând de ocniţe se întind şi încing biserica de jur împrejur câteva şiruri de discuri smălţuite, colorate şi impo-

dobite cu ornamente în relief; decoraţiune care la Bălineşti apare în mod excepţional, ea fiind o caracteristică a bisericilor orăşeneşti.

Ceea ce dă acestei biserici un caracter cu totul deosebit este turnul clopotniţă alipit faţadei laterale de Sud, în punctul unde ia naştere absida pronaosului. Acest turn, care este adăugat bisericii foarte curând după construirea ei[1], e mai înalt decât biserica şi împărţit de un brâu de piatră în două părţi

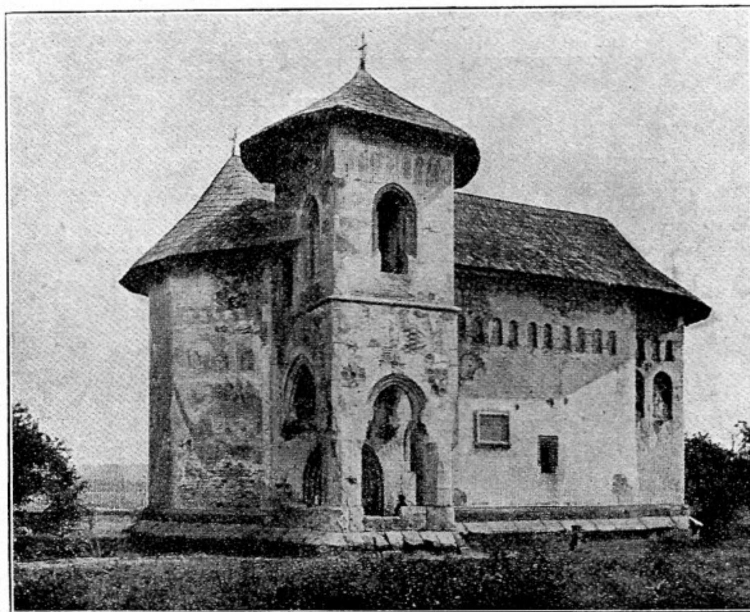

Fig. 211. Biserica din Bălineşti văzută dinspre Sud.

egale (fig. 211). Partea inferioară, pe stâlpi, constitue pridvorul deschis pe sub care se intră în biserică; partea superioară închide camera clopotelor şi are, pe cele trei feţe libere, trei ferestre în arc frânt, deasupra cărora fuge un brâu de discuri de teracotă smălţuită.

Mult mai apropiată ca forme şi dispoziţiuni de biserica din Dolheşti, şi mai conformă chiar de cât aceasta cu principiile constructive dela Rădăuţi, este biserica Inălţării Sfintei Cruci din Volovăţ, zidită de Ştefan cel Mare între anii 1500 şi 1502 (fig. 212). Aceasta este ultima construită de acest tip, şi, împreună cu celelalte două, cea din Bălineşti şi cea din Dolheştii Mari, — deşi

1. G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, pag. 136.

aceasta din urmă este atât de depărtată ca dată de construcţie de celelalte două, — constitue un grup aparte, clasa monumentelor de tip vechiu, arhaizante, cele mai simple din câte s'au clădit sub Ştefan cel Mare. Felul cum aceste trei biserici sunt împărţite însă ca timp între celelalte monumente ale vremii, e oarecum ciudat, şi dacă construcţia bisericii din Dolheştii Mari apare naturală, ca fiind una dintre primele clădite sub Ştefan cel Mare, atunci când atenţia meşterilor va fi fost atrasă de biserica din Rădăuţi, căreia Ştefan îi acor-

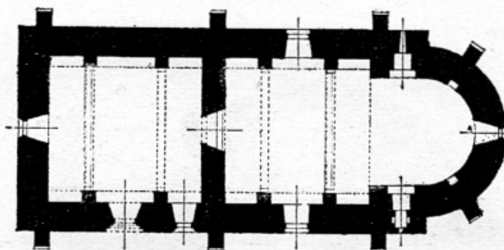

Fig. 212. Biserica Sfintei Cruci din Volovăţ. Plan.

dase îngrijiri speciale, apariţia celorlalte două tocmai către sfârşitul unei activităţi arhitectonice atât de rodnică, atunci când tipuri de monumente noi şi atât de perfecte erau la modă, surprinde. Trebue notat însă, — şi faptul acesta într'o oarecare măsură trădează preferinţă numai pentru procedeul de construcţie arhaic, acela al boltirii cu cilindri, mult mai uşor de executat şi deci mai la îndemâna oricărui meşter decât complicatele bolţi moldoveneşti — că ceea ce se observă în planul şi secţiunile bisericilor acestora, adică în elementele cari le apropie de Rădăuţi, nu se observă în arhitectura lor exterioară, care, abstracţie făcând de câteva elemente disparate [1], poate fi considerată conformă principiilor şi modei vremii în care bisericile au fost construite.

2. Monumentele cari înfloresc pe pământul Moldovei la începutul domniei lui Ştefan cel Mare, foarte modeste ca dimensiuni, dar foarte potrivite necesităţilor vremii de atunci, cu planul lor simplu şi sigur trasat, cu bolţile lor perfecte de combinaţiuni speciale şi cu jocul lor echilibrat şi foarte armonios de masse, prezintă dintr'odată, în linii generale, toate trăsăturile caracteristice arhitecturii vremii lui Ştefan cel Mare. Primele dintre aceste monumente, biserica Sfintei Cruci din Pătrăuţi, biserica din Milişăuţi, Sf. Ilie de lângă Suceava şi biserica mânăstirii Voroneţ, — cel puţin din cele cari au ajuns până

1. La Bălineşti, de pildă, ferestrele dela naos şi altar, cu chenare drepte, sunt de tipul celor pe cari le găsim la bisericile dela începutul domniei lui Ştefan şi numai până la biserica mânăstirii Voroneţ. Cfr. G. Balş, *op. cit.*, pag. 135.

în vremurile noastre, — sunt modeste bisericuţe de ţară şi au ca prototip, în ceea ce priveşte planul, bisericuţa bizantină de origini sârbeşti a Sfintei Treimi din Siret.

Fig. 213. Biserica Sfintei Cruci din Pătrăuţi.

Caracterele esenţiale ale acestui prim grup de biserici de ţară sunt :

a) Planul trilobat sau triconch, adică având o absidă centrală care sfâr-

şeşte biserica în partea de Răsărit şi care închide altarul şi două abside mai mici, cari lărgesc naosul, ieşind în afară zidurilor laterale Nord şi Sud [1].

b) Naosul de formă patrată, sau aproape patrată, lărgit de cele două abside laterale şi supraînălţat de o turlă,

c) Pronaosul de formă patrată acoperit cu o calotă sferică şi separat de naos printr'un zid plin străpuns de o uşe îngustă.

Prima biserică din grupul celor de ţară, şi cea mai veche din timpul lui Ştefan, a cărei dată de construcţie se cunoaşte în mod sigur [2], este biserica Sfintei Cruci din Pătrăuţi (fig. 213). Zidită la 1487, este cea mai mică dintre toate bisericile ridicate de Ştefan şi reprezintă primul şi cel mai simplu tip de biserică cu turlă şi cu sâni laterali. Se compune dintr'un pronaos de formă patrată, boltit cu o calotă sferică ridicată, prin ajutorul pendentivilor, pe patru arcuri înguste, egale ca lăţime şi ridicate la rândul lor pe patru console.

Naosul este supraînălţat de o turlă ridicată pe un sistem special de bolţi, care apare la Pătrăuţi pentru prima oară, şi de unde va fi împrumutat apoi de toate bisericile următoare, aproape fără excepţie, devenind unul din caracterele esenţiale ale arhitecturii moldoveneşti.

Acest sistem de boltire, pe cât de ingenios pe atât de singular, merită să fie studiat cu amănunţime : în încăperea dreptunghiulară a naosului, patru arcuri în plin centru — două longitudinale, egale şi înguste, lipite de pereţi laterali. şi două transversale, mai late dar neegale între ele ca lăţime — lipite, unul absidei, altul zidului despărţitor al naosului de pronaos, — determină un patrat care este baza întregului sistem de boltire. Peste aceste arcuri

1. Planul triconch, pe care îl găsim răspândit in tot Răsăritul creştin, unde, după secolu al X-lea, devine tipul clasic al construcţiilor religioase, fusese întrebuinţat în Siria încă din secolul al V-lea la biserica Sf. Ion Botezătorul din Ierusalim şi la mânăstirea Sf. Teodosie din Der-Dosi, (cfr. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, p. 50), iar în Armenia în secolul al VII-lea la catedrala din Etschmiadzin, la Sf. Ripsimé din Wagharchapat, etc, cfr. Joseph Strzygovski, *Die Baukunst der Armenien und Europa*, p. 225. Prin intermediul Armenilor, această formă de plan pătrunde către sfârşitul secolului al X-lea. la Muntele Athos, într'al XI-lea în Georgia şi însfârşit într'al XII-lea în întreaga Rusie. Cfr. Alexandru Busuioceanu, *Influences arméniennes dans l'architecture religieuse du Bas-Danube*, Communication faite au I-er Congrès de sciences historiques, août 1927, Paris 1927. pag. 6. Dela Muntele Athos. planul triconch s'a răspândit apoi în toată peninsula Balcanică şi în regiunile dunărene. In Moldova, unde această formă de plan odată înrădăcinată devine regulă generală, se pare că a venit, nu direct dela Muntele Athos, ci prin intermediul Serbiei, cu care ţările româneşti au avut încă de la început legături de cultură şi'n care tipul de plan triconch, împământenit mai târziu atât în Moldova cât şi în Muntenia, e mult mai numeros reprezentat decât la Muntele Athos, cfr. G. Balş, *Inceputurile arhitecturii bisericeşti în Moldova*, Bucureşti 1926, pag. 8.

2. Toate bisericile lui Ştefan cel Mare, păstrate în bună stare până la noi, au pisanii în cari sunt înscrise nu numai anul construcţiei ci şi luna şi ziua în cari au fost începute şi sfârşite.

cari se sprijinesc pe console, şi prin intermediul a 4 pendentivi, se ridică un prim tambur circular, a cărui rază este egală cu apotema patratului determinat de

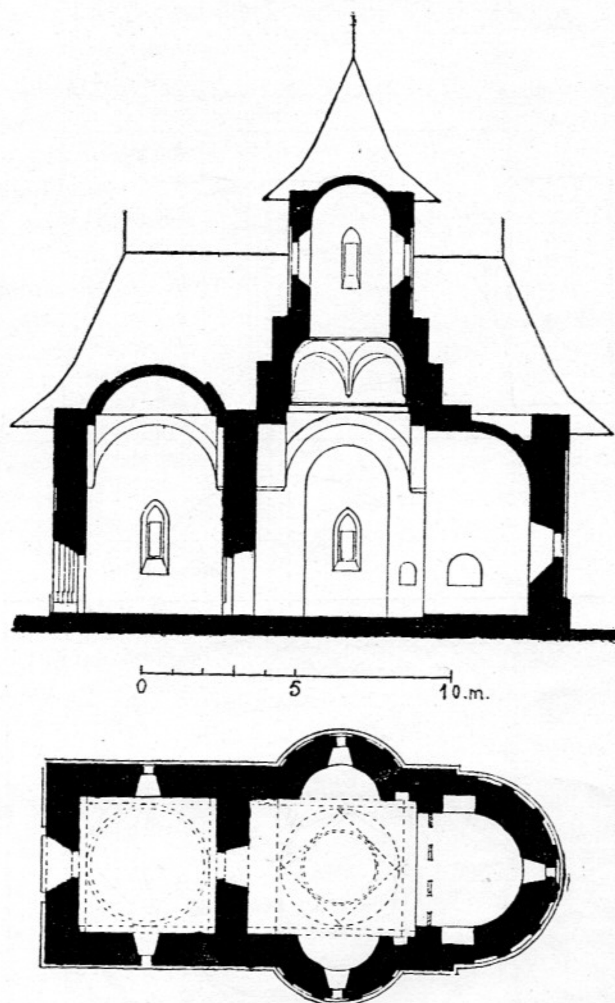

Fig. 214. Biserica din Pătrăuţi. Secţie şi plan.

cele patru arcuri mari (fig. 214). In acest tambur, legate intim de zidăria lui, sunt aşezate patru arcuri piezişe — 4 trompe cilindrice — ale căror picioare cad pe cheile primelor patru arcuri mari. Axele cilindrilor cari generează aceste trompe sunt paralele şi în acelaşi plan cu diagonalele patratului format de pri-

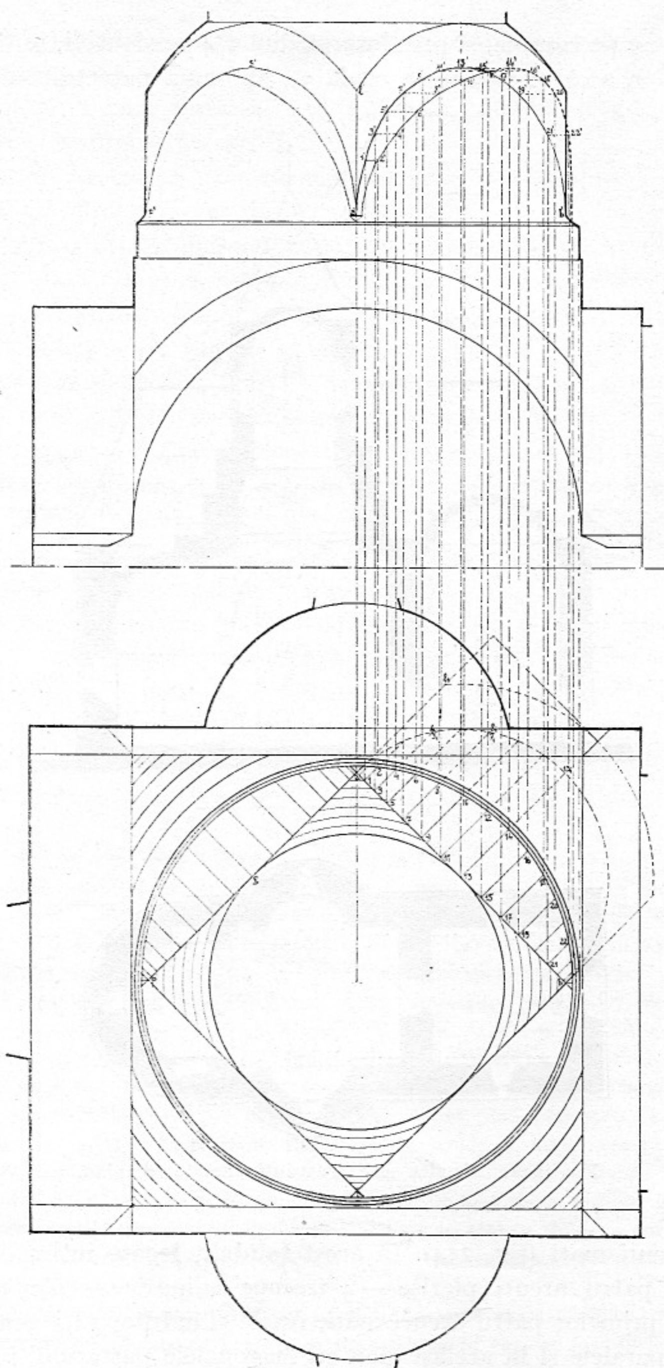

Fig. 215. Epura bolților naosului de la biserica din Pătrăuți.

mele patru arcuri (vezi epura fig. 215). Prin acest procedeu, raza cupolei sau a cilindrului cari se pot înscrie în patratul format de aceste arcuri piezişe este simţitor micşorată. La Pătrăuţi, deasupra acestui sistem de bolţi, se înalţă tamburul sau turla, care este circulară la interior, dodecagonală la exterior [1] şi străpunsă, în dreptul axelor principale ale bisericii, de patru ferestre înguste, dreptunghiulare, dintre cari cele din axul principal sunt acum aproape în întregime prinse sub acoperişul refăcut.

Vom chema acest mod de boltire, pe care îl vom întâlni identic în aproape toate bisericile lui Ştefan cel Mare şi în cele următoare, *sistemul moldovenesc simplu*, spre deosebire de formele complicate cari se vor ivi mai târziu ca derivate din acest sistem [2].

---

1. In starea ei de azi, turla apare cilindrică şi la exterior din cauza tencuelilor puse în urmă şi cari rotunjesc colţurile.

2. In ceea ce priveşte originea acestui sistem de boltire, problema a fost destul de desbătută, dar la o soluţie definitivă încă nu s'a ajuns. George Balş şi Joseph Strzygovski cred că bolta moldovenească pe arcuri piezişe este o derivaţie a unui sistem de boltire de origine armenească. G. Balş o considera ca pe o formă înrudită cu sistemul de boltire de soluţiuni apropiate ce se găseşte în Armenia şi Iran, precum şi în ţările din sfera influenţelor armeneşti, ca Egiptul şi Spania Maurilor, formă care în Moldova ar fi pătruns direct prin intermediul emigranţilor. D-l Strzygovski, pe care arhitectura de lemn îl pasionează într'atât încât deseori alunecă pe panta exagerărilor, o interpretează ca pe o traducere directă în cărămidă a unui sistem foarte vechi de construcţie în lemn, din care exemple s'au perpetuat până în zilele noastre în Ukraina precum şi în Kashimir şi Indii; în Moldova acest sistem ar fi pătruns prin intermediul Ukrainei. Alături de Strzygovski, eminentul său elev, D. Virgil Vătăşanu, acceptând în totul părerile maestrului său, caută să precizeze cum s'au născut arcurile piezişe moldoveneşti din construcţii de lemn asemănătoare, făcând însă o apropiere silită între grindă şi arc, elemente cu funcţiuni analoage dar foarte deosebite ca mod de acţionare. Cfr. Virgil Vătăşanu, *Bolţile moldoveneşti*, în „Anuarul Institutului de Istorie", Cluj, 1929 şi acelaşi, *Contribuţiuni la cunoaşterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare lui N. Iorga*, pag. 402—419. G. Balş analizând ideile expuse de d-l Vătăşanu în articolele mai sus pomenite, descurcă problema şi pune chestiunea la punct cu o clară şi justificată competenţă. Cfr. G. Balş, *Grinda şi Arcul*, în „Bul. Com. Mon. Ist." 1930, pag. 66—69.

In comunicarea făcută la I-ul congres francez de ştiinţe istorice din August 1927, D. Alexandru Busuioceanu, revenind asupra problemei, menţionează, cu mai multă prudenţă, câteva exemple noi oarecum în favoarea teoriei d-lui Strzygovski. Deşi forme identice cu acele ale bolţilor moldoveneşti nu se găsesc în nici un alt loc, există totuşi în Armenia, în regiunea Van, un grup de biserici pomenite de Lynch in cartea sa *Armenian travels and studies*, London, 1901, t. II, p. 101—102, şi anume Hay Kawak, Arkh şi Narashen, construite, jumătate din piatră, jumătate din lemn, şi cari au pe naos, ridicate pe un sistem constructiv analog ca idee celui moldovenesc, câte un turn pătrat sau octogonal. Acest turn sau tambur este construit din grinzi de lemn dispuse într'o serie de patrate suprapuse, având fiecare succesiv laturile unuia perpendiculare pe diagonalele celuilalt. Prin acest procedeu diametrul tamburului se micşorează progresiv. Cfr. Al Busuioceanu, *loc. cit.*, pag. 8—9. Dar bisericile menţionate de d-l Busuioceanu nu sunt prea vechi; ele nu depăşesc limitele secolului al XVII-lea şi prinurmare n'ar putea fi luate în considerare când

La Milişăuţi [1], biserică zidită în acelaş an cu cea din Pătrăuţi, naosul prezintă aceeaşi structură, dar pronaosul era acoperit de un semicilindru dispus

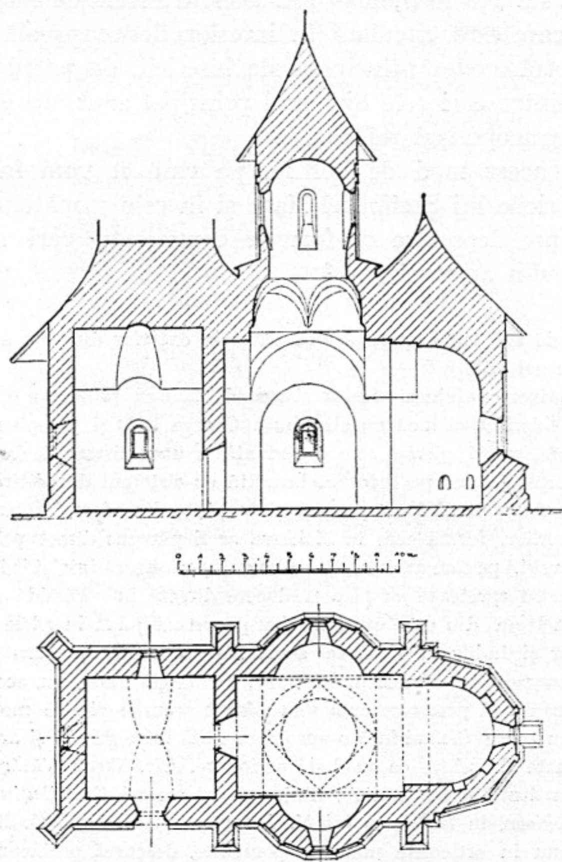

Fig. 216. Biserica din Milişăuţi. Secţie şi plan. (După Gh. Balş).

---

este vorba de a stabili originile unor construcţii cu două secole mai vechi. Dar d-l Busuioceanu consideră aceste biserici ca reprezentând o veche tradiţie armenească, amintirea unui sistem de construcţie care a existat dar care la un moment dat a fost părăsit în construcţiile de piatră, păstrându-se, ca o imitaţie, numai în cele de lemn (Busuioceanu, *ibid.* p. 9). Şi în acest caz, D-sa în opoziţie cu teoria d-lui Strzygovski, nu pare să afirme că sistemul de boltire moldovenesc ar fi o interpretare în cărămidă — ceea ce ar fi exagerat — a exemplelor menţionate, construite din lemn, ci mai de grabă contrariul; construcţiile de lemn despre care e vorba derivă dintr'o arhitectură de piatră din care în Armenia nu s'a mai păstrat nici un exemplu. S'ar putea interpreta prin urmare că bolţile moldoveneşti au fost aduse din Armenia de către emigranţii armeni, cari cunoşteau astfel de exemple în piatră. Şi în acest caz, ca o revenire, teoria lui G. Balş ne apare mai clară şi mai verosimilă.

1. Această frumoasă bisericuţă a fost distrusă în timpul războiului.

longitudinal şi întretăiat la mijloc de două bolţi de traseu curios, cari se penetrau în axul bisericii[1] (fig. 216).

In ce priveşte planul, se produc deasemenea uşoare modificări : zidul despărţitor al naosului de pronaos şi arcul transversal al naosului către absida altarului sunt proptiţi în exterior, de ambele părţi, cu contraforţi.

Fig. 217, Biserica din Milişăuţi.

Contraforţii exteriori îi vom găsi de aici înainte aproape ca regulă generală la toate bisericile cu turlă şi abside laterale.

La Sf. Ilie de lângă Suceava, acelaş plan primeşte în stânga şi dreapta absidei centrale câte o nişă specială pentru proscomidie şi diaconicon, tăiate în grosimea zidului şi luminate direct din afară.

1. Acest fel de penetraţie nu se mai întâlneşte în niciuna din bisericile următoare.

Cât privește decorul exterior, la Pătrăuți, în starea actuală, — așa după cum era și la Milișăuți — el se reduce la câteva linii de arhitectură. Sânii laterali și absida altarului sunt decorați cu o serie de firide lungi — cinci pe fiecare sân și șapte pe absidă — având deasupra lor un șir de ocnițe. Turla,

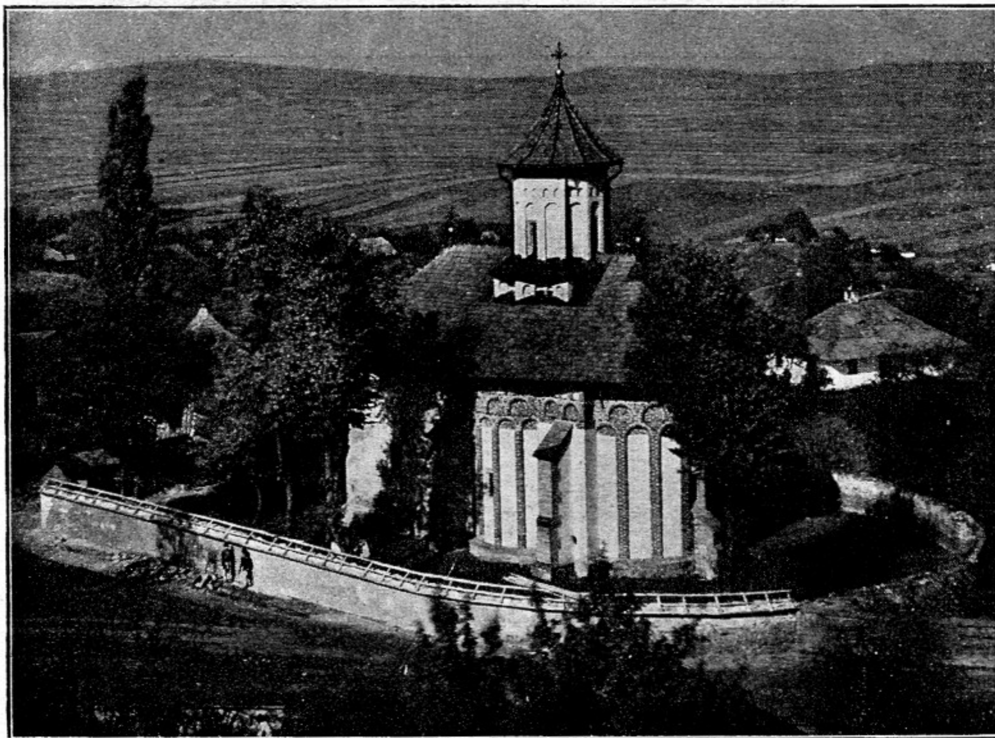

Fig. 218. Biserica Sf. Ilie de lângă Suceava.

ridicată pe o bază de secțiune patrată, e decorată de 12 firide și un șir de ocnițe deasupra cărora fuge de jurîmprejur o bandă de plăcuțe patrate de pământ ars, smălțuite și colorate în verde.

Decorul acesta, la început atât de simplu, capătă o desvoltare și un aspect remarcabil pe fațadele bisericii Sfântului Ilie de lângă Suceava. Deasupra firidelor mari, cari împodobesc absidele, se găsesc două șiruri de ocnițe : primul cu ocnițe mai mari, al doilea cu ocnițe mai mici. Ocnițele de deasupra firidelor nu corespund cu acestea ci le încalecă, piciorușele lor găsindu-se pe vârful arcurilor firidelor. La fel sunt dispuse ocnițele rândului al doilea față

de cele ale rândului întâiu, numai că acestea sunt dublate ca număr : două sus pentru una din rândul de jos (fig. 218).

Turla e aşezată pe 3 baze : una de secţiune patrată, cu laturile perpendiculare pe axele bisericii ; a doua, tot de secţiune patrată, având însă diagonalele perpendiculare pe axe, şi însfârşit a treia, stelată cu 8 vârfuri.

Această dispoziţie corespunde în mod raţional arcurilor cari constituesc sistemul de bolţi al naosului. Prima bază, *a, b, c, d* (fig. 219), de secţiune pa-

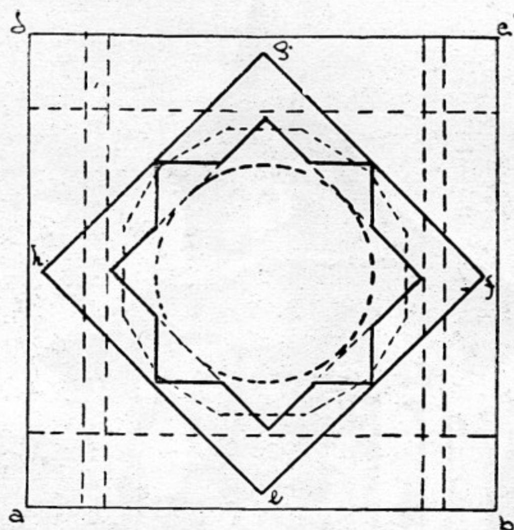

Fig. 219. Biserica Sf. Ilie, lângă Suceava. Schema baselor turlei.

trată, corespunde celor patru arcuri mari pe cari se ridică primul tambur. A doua bază, (*e, f, g, h*), dimpreună cu a treia, stelată, corespund celor 4 arcuri piezişe.

Aceasta este forma tip raţională, din care, mai târziu, prin fantezia meşterilor, vor deriva forme noui cu altă dispoziţie, sau cu baze stelate cu un număr mai mare de vârfuri.

In aceste bisericuţe modeste de ţară lumina pătrunde prin ferestre mici, dreptunghiulare, încadrate în rame de piatră împodobite cu simple baghete întretăiate după moda gotică. Uşa care stabileşte comunicaţia între naos şi pronaos e de formă dreptunghiulară, cu colţurile uşor rotunjite, şi împodobită cu baghete ca şi ferestrele, pe când poarta principală, tăiată în axul faţadei de Vest, e terminată totdeuna în partea superioară în arc frânt (fig. 221).

3. Foarte curând dela apariţia lui, tipul trilobat al primelor biserici se modifică. Incepând cu biserica Sfântului Ion din Vaslui, clădită la 1490, planul capătă o configuraţie nouă. Biserica Sf. Ion nu mai păstrează din arhitectura

Fig. 220. Biserica Mânăstirii Voroneţ.

ei originală decât planul, adică temeliile şi soclul, dar aşa cum va fi fost la început, aşa cum ne apare din descrierea pe care ne-a lăsat-o Paul din Alep [1], care a vizitat-o în 1650, ea constitue prototipul unui grup nou de monumente, grupul bisericilor de oraş, din care fac parte, pe lângă Sf. Ion din Vaslui, bisericile Precista din Bacău (1491), Sft. Nicolae din Iaşi (1491—1493), Sft. Gheorghe

1. Paul din Alep, *Călătoriile Patriarhului Macarie.*

din Hârlău (1492), Sft. Nicolae din Dorohoi (1495) şi Sft. Nicolae din Popăuţi (1496).

Faţă de bisericile anterioare, Pătrăuţi, Milişăuţi, Sft. Ilie de lângă Suceava şi Voroneţ, toate construite la sate şi în interval de un an — dela 13 Iunie

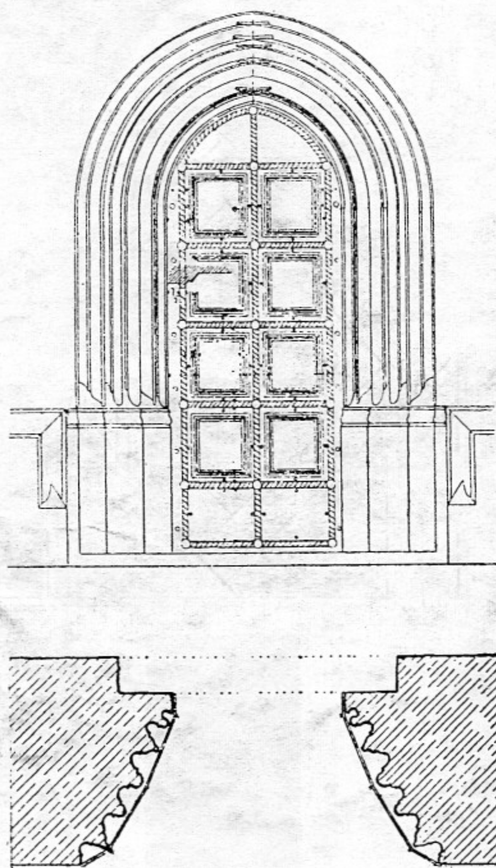

Fig. 221. Biserica Mânăstirii Voroneţ. Uşa principală. (După Romstörfer).

1487 la 14 Sept. 1488, — Sft. Ion din Vaslui, şi împreună cu ea grupul întreg, prezintă unele deosebiri, dintre cari cele mai principale sunt :

a) Desvoltarea pronaosului faţă de naos, desvoltare care este marcată în exterior printr'un decroş, care pune în evidenţă pronaosul.

Ca o consecinţă a acestei desvoltări, dispar contraforţii din dreptul zidului

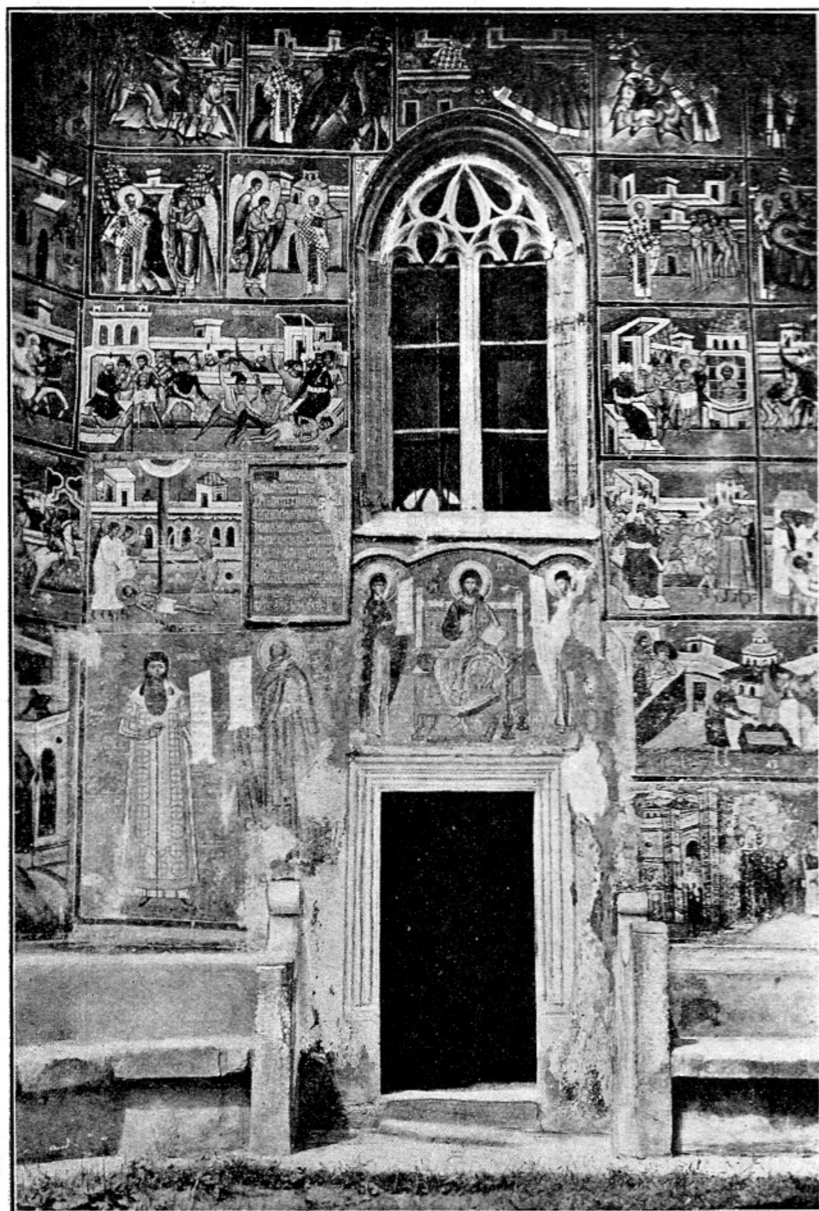

Fig. 222. Peretele de Sud cu intrarea în pridvorul bisericii mânăstirii Voroneț. (Epoca lui Alexandru Lăpușneanu).

despărţitor al naosului de pronaos, contraforţi cari dealtfel, chiar şi la celelalte biserici, din punct de vedere static, nu joacă un prea mare rol.

b) Imbogăţirea decorului exterior prin întrebuinţarea cărămizii aparente, simplă şi smălţuită, şi a discurilor de teracotă cu desenuri şi figuri reliefate.

c) O mărire generală a planului.

Dintre aceste schimbări, pe când mărirea generală a planului şi supra lărgirea pronaosului trebuesc puse pe seama nevoii de a mări spaţiul destinat credincioşilor, mult mai numeroşi la oraşe, modificarea adusă în decorul exterior, care, după cum vom vedea imediat, devine din ce în ce mai bogat,

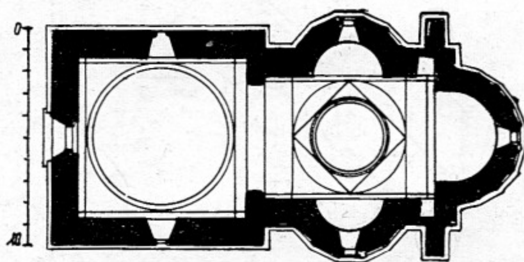

Fig. 223. Biserica Precista din Bacău. Planul.

ia naştere dintr'o dorinţă nouă de înfrumuseţare a casei Domnului, şi este de o importanţă cu totul specială.

La Precista din Bacău, al cărei plan reproduce pe cel al Sfântului Ion din Vaslui (fig. 223), exteriorul e încă de aspect simplu, dar totuşi evoluat faţă de bisericile anterioare. Un soclu de piatră brută, cu un profil de piatră de talie constitue baza monumentului. Absidele, poligonale, — cu 5 laturi la sâni şi 9 la altar, — sunt decorate cu firide lungi, câte una pe fiecare faţă, deasupra cărora se etajează două şiruri de ocniţe cari se continuă şi pe faţade, încingând biserica de jur împrejur. Pereţii sunt în întregime din piatră brută. Peste suprafaţa lor cenuşie, construită din pietre neregulate, se desemnează cu eleganţă formele lungi de cărămidă aparentă ale firidelor şi ocniţelor.

De o înfăţişare cu totul nouă, şi de o valoare constructivă şi artistică excepţională, atât în ce priveşte interiorul cu proporţile lui reuşite şi bolţile de traseuri complicate, cât şi exteriorul cu decorul lui bogat şi impunător, biserica Sfântului Gheorghe din Hârlău ne apare ca monumentul cel mai însemnat al vremii lui Ştefan cel Mare. Această biserică, deşi ridicată într'un oraş şi posterioară bisericilor Sf. Ion din Vaslui şi Precista din Bacău, împrumută totuşi planul dela biserica Sf. Ilie de lângă Suceava, modificând, din punct de vedere constructiv, numai bolta pronaosului şi dispoziţia şi forma bazelor turlei. Pro-

Fig. 224. Biserica Precista din Bacău, restaurată.

Fig. 225. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău.

naosul, de formă dreptunghiulară, este acoperit cu o calotă sferică ridicată pe un sistem complicat de arcuri moldovenești. Patru arcuri mari, două transver-

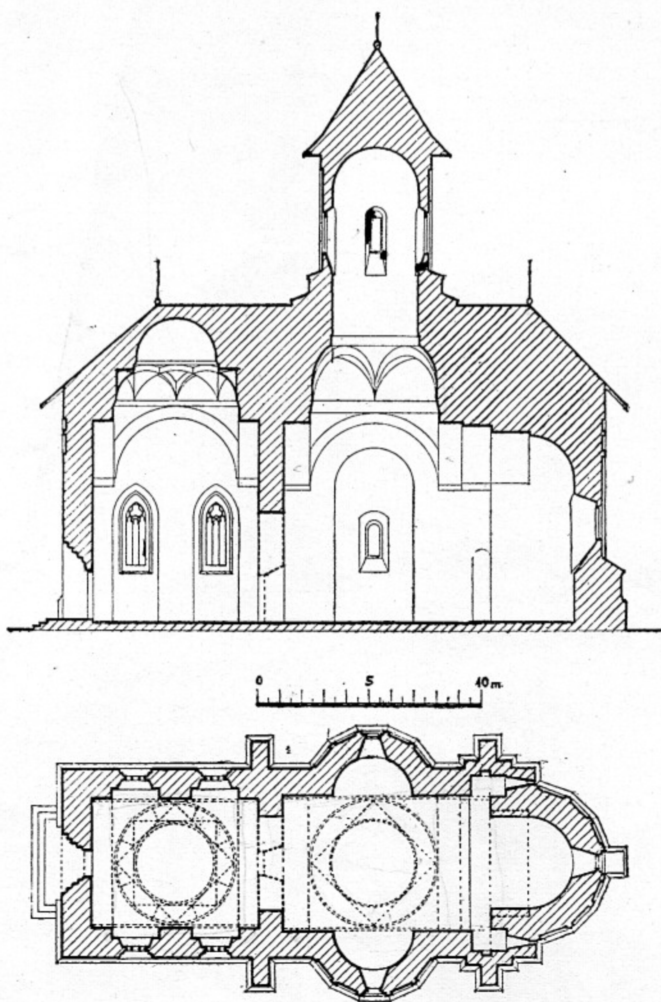

Fig. 226. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Secție și plan.
(După G. Balș, modificat de autor).

sale late și două longitudinale, foarte înguste, determină o suprafață patrată, dela care, prin intermediul a patru pendentivi, se trece la un tambur circular. Pe acest tambur sunt dispuse opt arcuri circulare, cari au acelaș plan de naștere ;

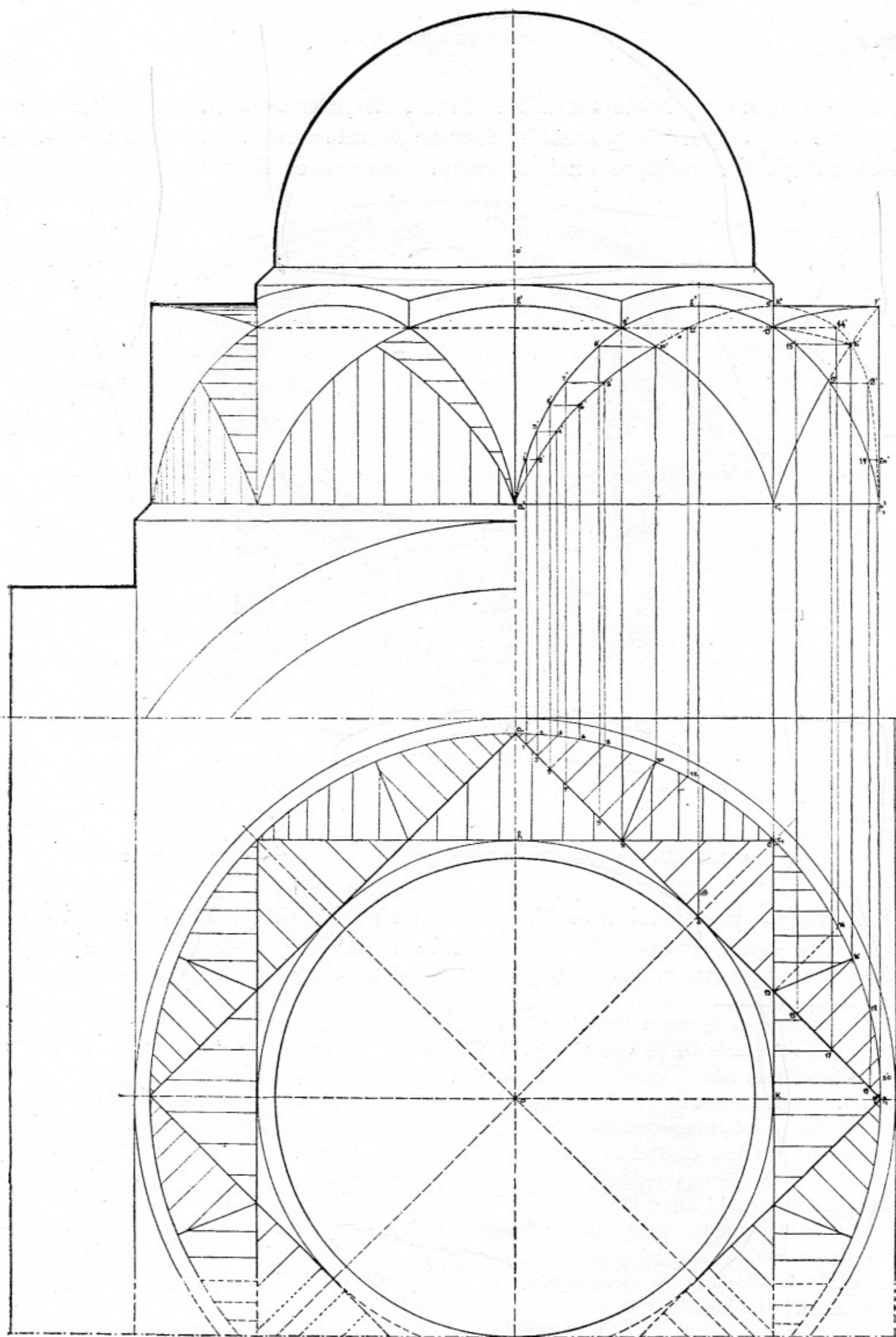

Fig. 227. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Epura bolților pronaosului.

patru paralele cu primele patru arcuri mari ale pronaosului, iar celelalte patru paralele cu diagonalele patratului format de cele dintâi. Aceste arcuri, intersectându-se, dau naştere unei suprafaţe octogonale, simţitor redusă faţă de

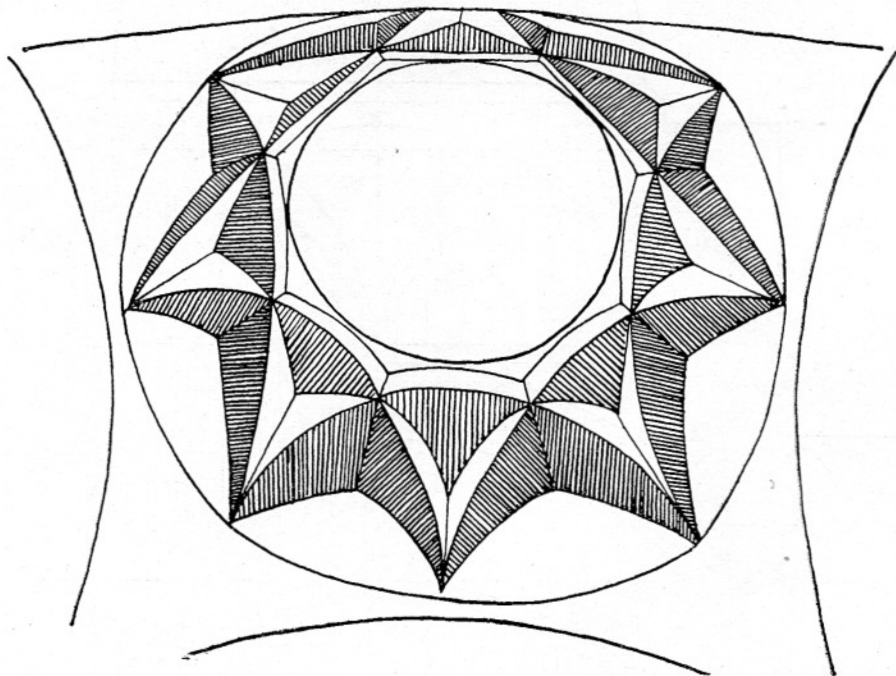

Fig. 228. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Schema perspectivă a bolţilor pronaosului.

dimensiunile patratului iniţial [1], peste care se înalţă o calotă sferică a cărei rază este egală cu apotema octogonului de bază (fig. 226). Naosul nu diferă de cel al Sf-lui Ilie de lângă Suceava decât prin aceea că e puţin mai alungit [2].

1. Trebue observat totuşi că acelaş rezultat se putea obţine construind numai patru arcuri, fie pe cele diagonale fie pe celelalte. Patru pendentivi, mult mai uşor de construit, ar fi îndeplinit funcţiunea celor 4 arcuri introduse în plus, iar sistemul de boltire ar fi fost identic cu cel dela Pătrăuţi. Dacă meşterul a preferat o complicaţie, construind opt arcuri in loc de patru, n'a făcut-o din necesitate constructivă ci dintr'o fantezie, căutând un procedeu şi un efect decorativ nou pe cari le-a căpătat cu ajutorul intersecţiilor determinate de cele 8 arcuri. Această complicaţie constructivă voită dovedeşte o preocupare nouă şi o perfectă dibăcie în arta de a construi a meşterului zidar.

2. Dimensiunile bisericii sunt : lungime interioară *21.50 m*, lărgime int. *5.70 m*, înălţime sub cheia arcurilor naosului 9.00 m, iar sub turlă *21.50 m*. Se vede deci că liniile extreme ale conturului interior se pot înscrie într'un patrat, raportul lungimii către înălţimea maximă reprezintând astfel unitatea.

Ceea ce are o importanţă mare şi reprezintă un progres şi o diferenţă simţitoare faţă de bisericile anterioare, este decorul exterior.

Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău este cea mai ornamentată dintre toate bisericile ce ne-au rămas dela Ştefan cel Mare. Este aşezată pe un soclu puternic de piatră, cu profilatura simplă eşită faţă de linia zidului. Deasupra lui, faţadele sunt împărţite în două zone: una, inferioară, ocupând 2/3 din înălţimea faţadei, construită din piatră aparentă, cioplită şi cu rosturi regulate [1]; a doua, în întregime din cărămidă aparentă. Prima zonă este împărţită în fâşii neegale ca înălţime, de către trei benzi de cărămidă aparentă smălţuită; prima, cea aşezată imediat deasupra soclului, de 3 şiruri de cărămizi, a doua de 4 şi ultima de 6. Unele din cărămizile acestor benzi sunt colorate în galben, brun şi verde.

Pe faţadele laterale, separaţiunea pronaosului de naos este marcată de doi contraforţi de piatră. Patru ferestre cu menouri şi ornamente gotice luminează pronaosul, deschizându-se câte două în fiecare din zidurile faţadelor laterale.

Zona superioară a faţadelor este de o strălucire şi bogăţie de ornament remarcabile, simplă în fond şi totuşi impunătoare. Două şiruri de ocniţe în plin centru, mari jos şi mici sus, corespunzând două în şirul de sus pentru una în cel de jos, împodobesc partea inferioară a acestei zone. Intre timpanele arcurilor primelor ocniţe sunt fixate discuri de teracotă smălţuită colorate şi împodobite cu diverse desenuri în relief. Şirurile de ocniţe sunt separate între ele prin două rânduri de cărămizi, puţin ieşite în raport cu faţa zidului, smălţuite şi colorate în galben, roşu şi verde. O fâşie lată de discuri smălţuite, dispuse în partea superioară între ultimul şir de ocniţe şi streaşină, încinge biserica de jurîmprejur. Această fâşie este compusă din trei şiruri de discuri smălţuite, divers colorate şi separate între ele de câte un rând de cărămizi, deasemenea smălţuite. Toate discurile sunt împodobite cu desenuri în relief unele realiste, altele fantastice. Decoraţiunea absidelor prezintă o variaţiune şi mai mare faţă de cea a bisericilor anterioare, atât în ceea ce priveşte dispoziţiunea cât şi formele. Firidele lungi se termină în parte lor superioară cu un arc dublu, frânt şi sprijinit la mijloc pe un piciorуş de cărămidă, care, la rândul lui, se opreşte pe o mică consolă de piatră; piciorușele de cărămidă sunt prelungite sub centrul arcurilor, linia lor inferioară filând cu primul şir de cărămizi din ultima fâşie de cărămizi aparente de pe zona inferioară a faţadelor. Primul şir de ocniţe mari de pe faţade se continuă şi pe

22. La început, această zonă era din piatră brută, mică şi neregulată. Cfr. G. Balş, *op. cit.*, pag. 48.

abside şi sunt dispuse câte două pe fiecare faţă. Un arcuşor frânt, flancat de două discuri smălţuite, uneşte cheile celor două arcuri ale fiecărei firide, ocupând spaţiul dintre acestea şi ocniţe (fig. 229). Ca ornamentaţie, partea de deasupra a absidelor este continuarea zonei superioare a faţadelor. Avem deci în partea superioară a monumentului un decor continuu, liniştit şi unitar ca forme. Jocul de culori al materialului decorativ, cărămida şi discurile de teracotă

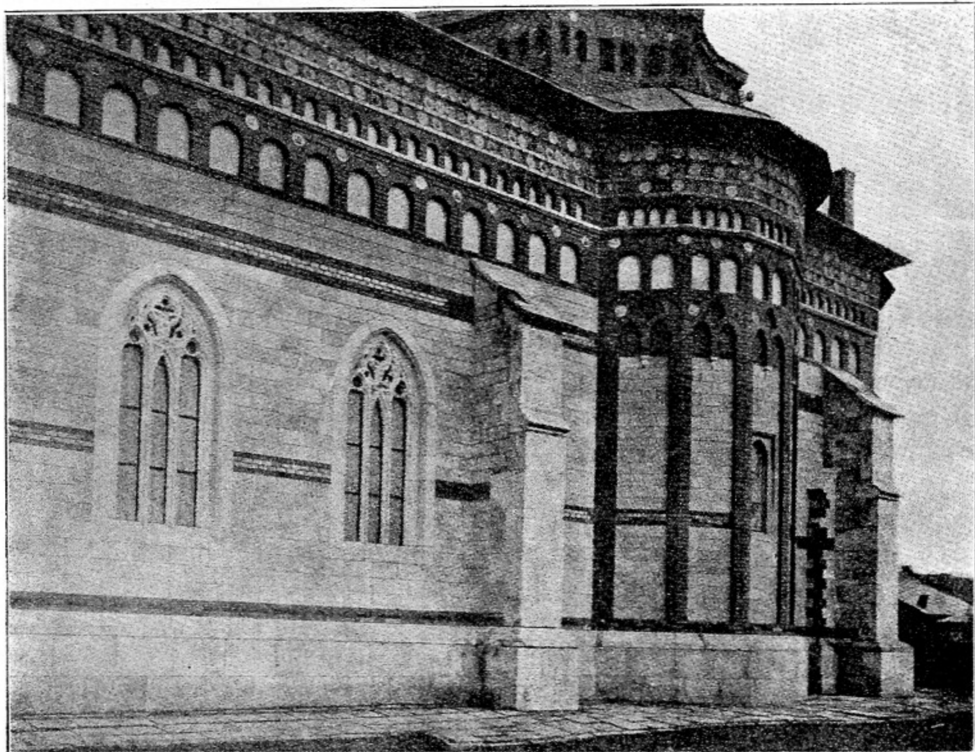

Fig. 229. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Detaliu de faţadă.

smălţuită, împrăştie însă o nuanţă generală de veselie şi variaţie, dând o strălucire şi o înfăţişare diversă şi foarte agreabilă unei înşiruiri de forme unitare şi egale, care la un moment dat ar fi putut deveni monotonă. Pe de altă parte, împreunarea fericită a acestei zone superioare, această suprafaţă de cărămidă care modelează forme şi le îmbracă în culori, cu suprafaţa mai mare şi mai liniştită, de piatră, a părţii inferioare a faţadelor, dă un efect de pitoresc surprinzător şi neîntrecut.

Contraforţii puternici, cari, deoparte şi de alta a absidei centrale, se opun împingerilor arcului median din faţa altarului, sunt flancaţi fiecare de câte două ieşituri de ziduri, cărora li s'a dat înfăţişarea unor contraforţi mai mici. Funcţiunea acestora se citeşte foarte lămurit în plan ; ei nu sunt decât o massă de zidărie chemată să suplinească porţiunea din zidul de faţadă mâncată de cele două nişe : proscomidia şi diaconiconul. In adevăr, peretele decroşat în dreptul contrafortului se înalţă pe faţade numai până în punctul unde massa principală de zidărie îşi recapătă consistenţa, adică până deasupra nişelor. La acest nivel, constructorul l'a oprit, acoperindu-l, de o parte şi de alta a contrafortului, cu câte o placă de piatră, căutând să-i dea, pe lângă funcţiunea lui constructivă, şi un caracter decorativ. Acest procedeu de a decroşa zidul în dreptul nişelor îl vom mai regăsi identic la biserica mânăstirii Neamţ, şi, mai târziu, la biserica Sf. Dumitru din Hârlău, al căror plan, de altfel, este o copie fidelă a planului Sfântului Gheorghe.

Turla, construită în întregime din cărămidă aparentă, este înălţată pe două baze stelate cu câte opt vârfuri.

Până la Sft. Gheorghe din Hârlău, — abstracţie făcând de Sft. Ion din Vaslui, la care nu ştim cum va fi fost baza acelei turle pe care Paul din Alep în povestirile sale o numea „elegantă cupolă peste măsură de înaltă" — turlele bisericilor lui Ştefan erau înălţate, fie pe o singură bază de secţiune patrată (Pătrăuţi, Milişăuţi), fie pe două, prima patrată şi a doua stelată (Precista Bacău), fie, în fine, pe trei baze, dintre cari primele două de secţiune patrată, dispuse una peste alta în diagonală, şi a treia stelată (Sft. Ilie de lângă Suceava). Raţiunea constructivă a acestor baze a fost expusă [1]. S'a notat încă de atunci că, mai târziu, fantezia constructivă a meşterilor zidari va găsi pentru aceste baze forme şi dispoziţiuni nouă. La Sft. Gheorghe din Hârlău întâlnim pentru prima oară, în locul primei baze de plan patrat, o *bază stelată compusă*, adică o prizmă a cărei secţiune este un poligon stelat cu opt vârfuri şi douăzeci şi patru de laturi, spre deosebire de bazele poligonale stelate simple cu 8 vârfuri şi 16 laturi. Peste această primă bază, se ridică a doua, tot stelată, însă simplă, cu 8 vârfuri şi 16 laturi. Dispoziţiunea lor este aşa fel făcută că muchiile colţurilor ieşinde ale ambelor baze sunt în acelaş plan (fig. 230). Turla propriu zisă, de secţiune octogonală, are un mic soclu format din câteva şiruri de cărămidă ieşită. Firidele lungi, terminate cu dublu arc pe consolă, cari ocupă partea mediană a turlei, sunt încadrate de două frize de ocniţe dispuse câte 4 pe fiecare faţă a turlei. Friza de deasupra este separată de arcurile firidelor printr'o fâşie de cărămizi aparente, smălţuite şi colorate. Partea

1. Vezi pag. 255

superioară este tapisată cu trei şiruri de discuri smălţuite şi colorate, separate de câte un rând de cărămizi, deasemenea smălţuite. In firidele din axele principale ale bisericii se deschid ferestre drepte, lungi şi înguste ; în celelalte patru, piciorul median al arcurilor firidelor se continuă cu câte un mic şi elegant contrafort al cărui acoperiş de piatră, formează către faţă un minuscul fronton triunghiular.

Cât priveşte celelalte biserici aparţinând acestui grup, numai Sf. Niculae din Dorohoi are absidele şi turla împodobite cu un decor, care, deşi foarte bogat

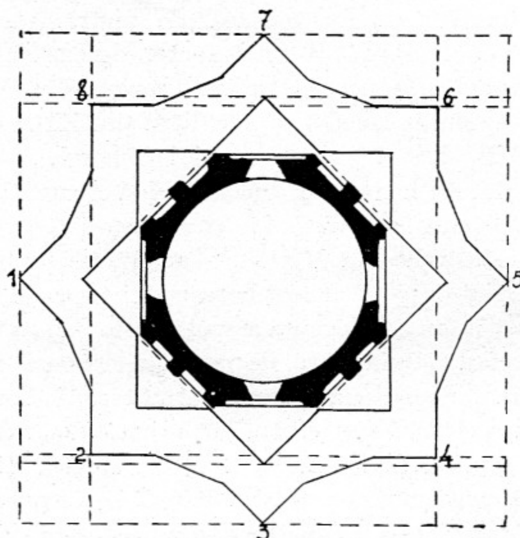

Fig. 230. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Schema bazelor turlei.

în cărămizi smălţuite şi discuri de teracotă colorate şi ornate cu figuri fantastice, e totuşi mai simplu ca forme (fig. 231), înrudindu-se, din acest punct de vedere, cu decorul bisericii Sf. Ilie de lângă Suceava. Sf. Niculae din Popăuţi, lângă Botoşani, la care bolta sferică a pronaosului este împodobită cu nervuri de caracter gotic (fig. 233),[1] nu modifică decorul exterior, faţă

1. Din punct de vedere constructiv, în structura pendentivilor, ca şi la Sf. Gheorghe din Hârlău, se observă aceiaşi fatură ; ei sunt construiţi din cărămizi dispuse pe vertical. Cfr. Balş, *op. cit*, p. 46. Procedeul bizantin, după care la pendentivi cărămizile sunt dispuse pe lat, nu este deci respectat. Faptul acesta nu e însă surprinzător, când ştim că bisericile moldoveneşti au împrumutat din arhitectura bizantină numai dispoziţiuni de plan şi forme, pe câtă vreme construcţia a fost executată „de mâini gotice şi după procedee în parte gotice." Cfr. Balş, *Inceputurile arhitecturii bisericeşti în Moldova*, pag. 10.

Fig 231. Biserica Sf. Niculae din Dorohoi.

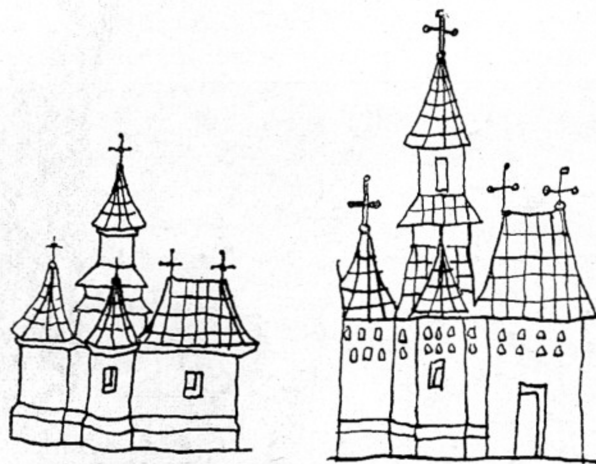

Fig. 232. Bisericile Sf. Ilie lângă Suceava şi Sf. Niculae din Dorohoi, după respectivele tablouri votive.

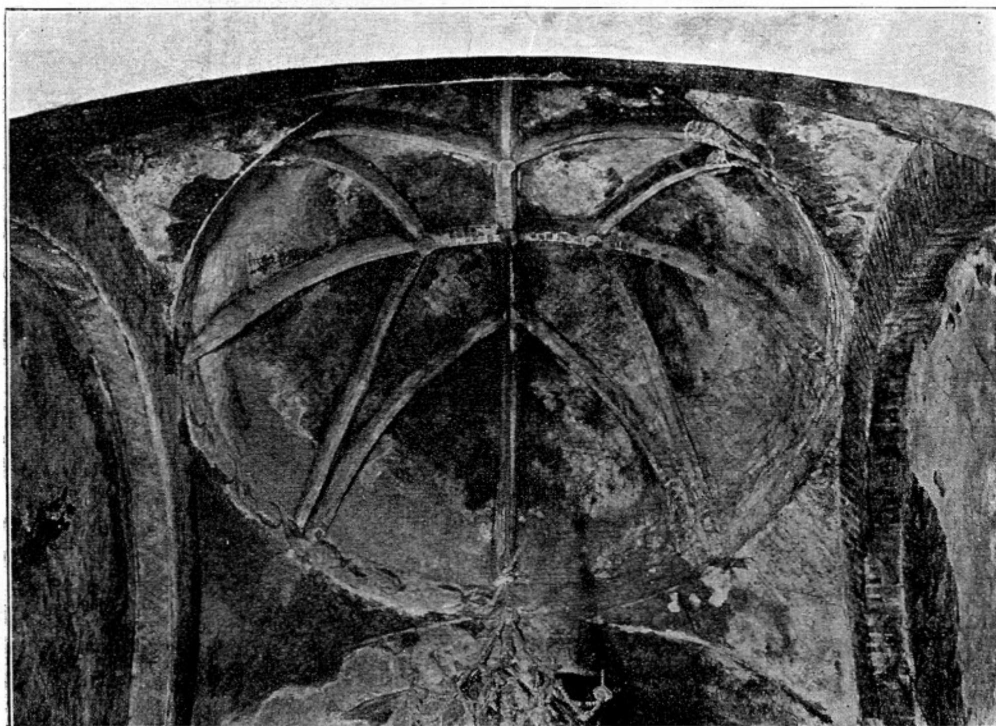

Fig. 233. Biserica Sf. Niculae din Popăuţi. Bolta pronaosului.

Fig. 234. Biserica Sf. Niculae din Popăuţi.

de Sf. Gheorghe din Hârlău, decât prin aceea că înalță firidele absidelor suprimând astfel, și numai de pe acestea, primul șir de ocnițe (fig. 234); iar când

Fig. 235. Biserica Sf. Niculae Domnesc din Iași, reclădită.

e vorba de Sf. Niculae Domnesc din Iași, nu putem spune mare lucru, întrucât biserica, în starea ei actuală, este o reproducere a celei originale. Monumentul acesta, care a suferit desigur multe modificări în decursul vremii, a fost restaurat în timpul Regelui Carol I de arhitectul francez Lecomte du Nouy, conform principiilor sale, adică dărâmându-l până la temelie și rezidindu-l. In

lucrările lui de res aurare, Lecomte du Nouy, a ţinut seamă de ceea ce i s'a părut original la biserica pe care a dărâmat-o, dar într'o bună măsură a fost călăuzit şi de desemnul bisericii reprezentat pe tabloul votiv pictat de Antonie Russet-Vodă, care a restaurat biserica între 1675—1678. Că biserica se prezenta aşa cum se prezintă cea de azi, e greu de afirmat. Planul este foarte asemănător cu cel al Sf-lui Ion din Vaslui şi al Precestei din Bacău, şi, de sigur, cei doi stâlpi circulari cari sprijinind trei arcade stabilesc separaţia pronaosului de naos, la început nu existau. Acest element, care în Muntenia apare încă dela începutul sec. XVI-lea (la biserica episcopală din Curtea de Argeş), în Moldova nu se întâlneşte până în sec. al XVII-lea, şi cu atât mai mult el nu putea exista în vremea lui Ştefan cel Mare, când meşterii separau naosul de pronaos întotdeuna printr'un zid plin străpuns de o singură uşă. Dacă Lecomte du Nouy i-a păstrat, e desigur fiindcă existau, introduşi fiind de un restaurator anterior, probabil de meşterii lui Antonie Russet.

In decorul exterior, la Sf. Nicolae din Iaşi se observă dea emenea o deosebire faţă de toate celelalte biserici ale epocii lui Ştefan: introducerea unui al treilea şir de ocniţe mici sub friza de discuri smălţuite. Se poate însă ca acest al treilea şir de ocniţe să nu fi existat la biserica originală. Faptul că se vede pe biserica reprezentată în tabloul votiv nu constituie un indiciu sigur că la început ele existau, dat fiind că nu totdeauna aceste desenuri, în ceea ce priveşte decorul exterior, corespund cu realitatea [1]. Dealtfel pe acest desen firidele absidelor lipsesc.

Tipul bisericilor orăşeneşti, cu pronaos supra lărgit, se găseşte reprezentat, cu oarecari modificări, pentru ultima oară la biserica mânăstirii Tazlăului. Abstracţie făcând de pridvorul adăugit, planul acestei biserici se prezintă, în interior, asemănător cu cel al bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, iar în exterior conturul lui aminteşte pe cel al Sftlui Nicolae din Dorohoi, cu singura deosebire că la Tazlău, pronaosul, deşi supralărgit, şi numai către exterior prin îngroşarea zidurilor laterale, primeşte de o parte şi de alta în dreptul zidului despărţitor al naosului de pronaos, doi contraforţi cari, evident, n'au nici o funcţiune statică.

4. In timp ce biserica cu pronaosul supralărgit, de felul Sfântului Ion din Vaslui, capătă o desvoltare tot mai mare, devenind tipul consacrat al bisericii de oraş, la sate se construesc câteva biserici de un tip nou, simplu şi cu totul diferit de cel al bisericilor primitive de ţară. Au planul drept, cu o singură absidă centrală, circulară la interior şi poligonală ori tot circulară şi

1. De exemplu bisericile reprezentate pe tablourile votive dela Sf. Niculae din Dorohoi sau Sf. Ilie de lângă Suceava, al căror decor original nu corespunde cu indicaţiile date de picturi (fig. 232).

la exterior, şi sunt lipsite de turlă. In exterior, construcţia apare ca o prismă dreaptă, simplă, acoperită de un singur acoperiş. Aceste biserici, trei la număr, biserica din Borzeşti, biserica din Războeni şi Sf. Ioan din Piatra, au o importanţă specială pentru istoria arhitecturii în vremea lui Ştefan. Primele două, perfect asemănătoare, sunt de ţară; a treia capătă un loc de cinste într'un orăşel şi diferă foarte puţin de celelalte două.

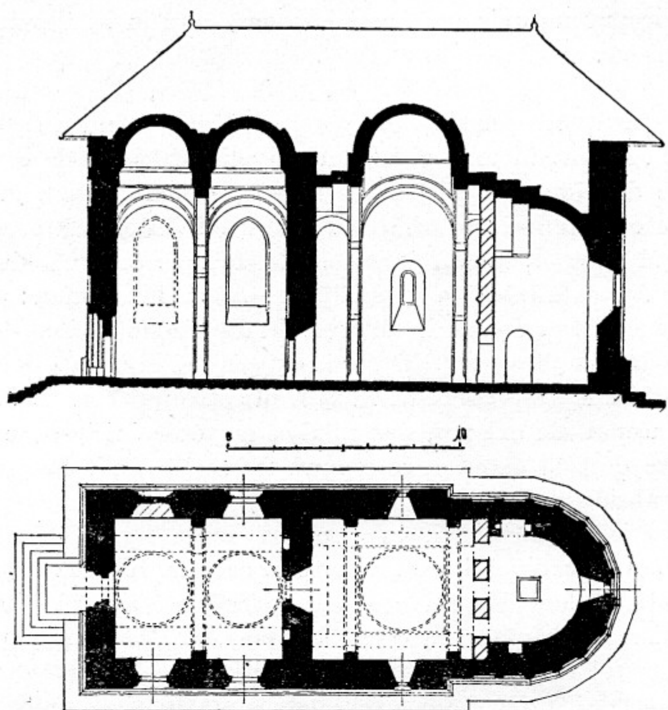

Fig. 236. Biserica din Borzeşti. Secţie şi plan.

Aceste trei biserici prezintă caractere atât de speciale şi atât de asemănătoare dela una la alta, încât G. Balş avea desigur dreptate atribuindu-le unuia şi aceluiaş meşter [1].

Biserica din Borzeşti, închinată Adormirei Maicii Domnului, a fost zidită de Ştefan şi de fiul său Alexandru, între anii 1493—1494. Faţă de noua dispoziţiune a bolţilor, planul bisericii pare oarecum alungit, totuşi raportul lărgimii

26. G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, pag. 199.

către lungime rămâne aproape egal cu acelaş raport în bisericile de ţară anterioare [1].

Pronaosul, de formă dreptunghiulară, este împărţit în două compartimente printr'un arc dublou transversal. Fiecare compartiment primeşte câte o calotă sferică ridicată pe un mic tambur. Patratul peste care se ridică aceste calote este câştigat din forma lungă a compartimentelor prin o serie de arcuri în plin centru, etajate şi dispuse câte două de fiecare perete Nord şi Sud (fig. 236). Un perete gros desparte pronaosul de naos; o uşe îngustă cu chenare gotice, dreptunghiulare, stabileşte comunicaţia între o încăpere şi cealaltă.

Naosul este boltit cu o calotă sferică, ridicată, ca şi calotele pronaosului, pe un mic tambur. Sistemul de sprijinire al acestei calote pe arcuri este puţin mai complicat şi oarecum diferit de sistemul întrebuinţat la bisericile anterioare. Arcurile longitudinale, alipite zidurilor laterale Nord şi Sud, sunt dublate şi dispuse, unul, cel alipit direct zidului, mai jos, următorul mai sus, având însă centrul pe aceeaş verticală; în loc să fie alipite, către Răsărit, direct arcurilor absidei centrale şi către Apus zidului despărţitor al naosului de pronaos, arcurile transversale sunt proeminente în chip de dublouri şi separate respectiv de absidă şi de zidul dinspre Apus prin câte un spaţiu boltit la rându-i cu câte două arcuri cilindrice excentrice. Aceste arcuri nu sunt ridicate pe console, ca la toate celelalte biserici anterioare, ci pe câte două arcuşoare longitudinale alipite zidurilor exterioare şi etajate ca şi arcurile, pe cari, de aceleaşi părţi, se sprijineşte cupola naosului. Acest sistem de boltire şi de reducere a spaţiului care urmează să fie încoronat cu o cupolă, nou pentru Moldova, aminteşte, într'o oarecare măsură, un procedeu de construcţie sârbesc: ridicarea cupolei naosului pe arcuri dublouri transversale separate de altar şi de zidul despărţitor al naosului de pronaos prin spaţii înguste boltite cu arcuri late cilindrice [2]. Acest procedeu, care este foarte des întrebuinţat în Muntenia, în Moldova se întâlneşte în mod cu totul excepţional; în timpul lui Ştefan, la Borzeşti, Războeni şi Piatra, iar mai târziu, în secolul al XVI-lea, la Văscrisenia din Suceava, care de fapt este o reproducere fidelă a Sfântului Ion din Piatra. Dar trebue observat de îndată, că, pe când în Muntenia procedeul de sprijinire al bolţilor naosului, atunci când e de origină sârbească, este identic cu procedeul sârbesc, în Moldova, la grupul bisericilor citate, el este o derivaţie, mai mult, o interpretare a sistemului sârbesc, superior chiar acestuia şi prezentând, pe de o parte, în ceea ce priveşte echilibrul static al

1. La Pătrăuţi, de exemplu, acest raport este $\frac{1}{3,22}$ iar la Borzeşti $\frac{1}{3,27}$.

2. Ex. Studeniţa.

bolților, o dispozițiune nouă, originală și judicios întrebuințată, iar pe de alta o reducere simțitoare a spațiului care trebuie boltit. Reducerea aceasta, căpătată cu ajutorul unui sistem de arcuri etajate și de console, nu se face simțită în partea de jos a încăperilor, cari rămân în întregime degajate. In adevăr, atât în pronaos cât și în naos, arcurile dublouri se prelungesc pe zidurile laterale reducându-și grosimea printr'o succesiune de retrageri efectuate în chip de console, până la pardoseală. Aceste dublouri cu console, pe cari se descarcă și arcurile etajate longitudinale, transmit împingerea bolților pe zidurile la-

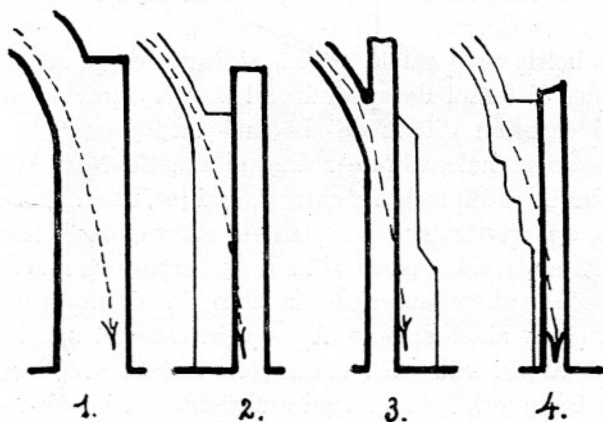

Fig. 237. Schema soluțiilor date problemei împingerilor laterale.
1. romanic. 2. bizantin. 3. gotic. 4. moldovenesc.

terale de așa manieră încât rezultanta împingerilor nu iese în afara bazei zidurilor. Această dispozițiune nouă, moldovenească, reprezintă una din cele mai bune soluțiuni ce se pot da problemei împingerilor laterale și constitue, — așa după cum deja a observat G. Balș, căruia nici un amănunt de importanță nu i-a scăpat — o perfecționare care echivalează procedeul gotic, al cărui avantaj este acela că menține zidul lateral relativ subțire, îngroșându-l, sau mai de grabă proptindu-l cu un contrafort exterior, numai în punctul unde se exercitează împingerea [1].

Procedeul moldovenesc se deosebește și de cel romanic, în care zidul exterior capătă o grosime uniformă și excesivă, și de cel gotic, care construește contraforții exteriori, și de cel pur bizantin, care așează pilastrul sau coloana menită să se opue împingerilor bolții în interior. Pe când, cu acest din urmă

1. G. Balș, *op. cit.*, pag. 78.

procedeu, spaţiul interior menit să fie cât mai încăpător este redus, cu procedeul moldovenesc nimic, sau aproape nimic, nu se pierde din acest spaţiu (fig. 237). Interiorul bisericii din Borzeşti, în afară de pronaos, este destul de

Fig. 238. Biserica din Borzeşti.

sărăcăcios luminat. Trei ferestre înguste şi mici, — una în axul absidei centrale, două în zidurile laterale ale naosului — dau o lumină insuficientă, care, voit ori nu, face să domnească în interior un aer de mister. Pronaosul în schimb este cu prisosinţă luminat de patru mari ferestre în arc frânt, cu ornamentaţii în stil gotic „rayonant". Arhitectura exterioară este de piatră brută. Un soclu de piatră uşor profilat constitue baza monumentului (fig. 238). Faţadele sunt de-

corate în partea lor superioară cu două şiruri de ocniţe. Partea inferioară, construită din piatră brută, este tăiată de două fâşii de cărămidă smălţuită, dispuse, una, imediat sub ferestrele pronaosului, şi cealaltă imediat sub primul şir de ocniţe. Absida este decorată pe toată partea ei inferioară, până sub şirul de ocniţe, cu 13 firide lungi, ale căror picioare şi arcuri, ca dealtfel şi picioarele şi arcurile ocniţelor, sunt de cărămidă aparentă. In timpanele arcurilor firidelor sunt aşezate câte trei discuri smălţuite, de forma simplă a unor farfurii întinse cu un nasture la mijloc, colorate în verde, galben şi cafeniu.

Fig. 239. Biserica din Războeni.

Biserica din Războeni. La doi ani după terminarea bisericii din Borzeşti, în 1496, Ştefan cel Mare pune să se zidească o bisericuţă pe locul numit Pârâul Alb, acolo unde, cu 20 de ani mai înainte, el şi fiul său Alexandru, învinşi de Turci, pierduseră „o mulţime mare dintre ostaşii Moldovei". Pe pisania acestei modeste biserici de ţară stă scrisă una dintre cele mai frumoase şi mai simţite pagini din istoria Moldovei sub Ştefan cel Mare. Iat-o[1]:

„In zilele blagocestivului şi de Hristos iubitorul Domn Io Ştefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, în anul 6984, iar al domniei lui al douăzecilea curgător, ridicatu-s'a puternicul Mahmet Impăratul turcesc cu toată puterea sa răsăriteană, încă şi Basarab Voevod căruia i se zicea Laiot, a venit cu dânsul cu toată Ţara lui Basara-

1. N. Iorga, *Inscripţii*, II.

bească, şi au venit să prade şi să ia ţara Moldovei şi au ajuns până aici la locul ce se zice Pârâul Alb. Şi Eu, Ştefan Voevod şi cu fiul meu Alexandru ieşit'am înaintea lor, unde am şi făcut mare răsboi cu dânşii în luna lui Iulie 26 şi cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiţi creştinii de către păgâni, şi au căzut acolo mulţime mare dintre ostaşii Moldovei. Tot atuncea şi Tătării au lovit ţara Moldovei din acea parte. Drept aceia a binevoit Io Ştefan Voevod cu buna sa vrere şi a făcut acest hram întru numele arhistratigului Mihai şi pentru rugăciunea sa şi a Doamnei sale Maria şi a fiilor săi Alexandru şi Bogdan

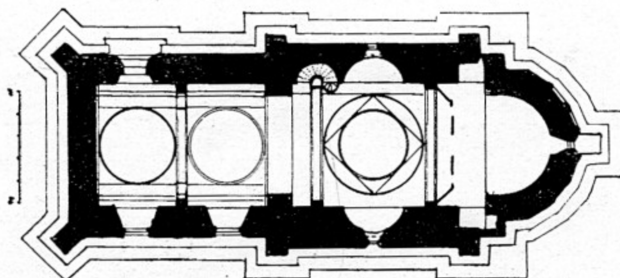

Fig. 240. Biserica Sf. Ion din Piatra. Plan.

şi pentru pomenirea şi de sufletul tuturor binecredincioşilor creştini care au perit aici; în anul 7004, iar al Domniei sale al patruzecelea curgător, luna lui Noembrie 8".

Planul reproduce întocmai pe cel al bisericii din Borzeşti. In ceea ce priveşte sistemul de boltire, ele este acelaş ca la Borzeşti, cu singura deosebire că cupola naosului este înălţată pe tambur prin intermediul arcurilor piezişe moldoveneşti [1].

Exteriorul, acum în întregime tencuit, relevă aceeaşi decoraţie ca şi Borzeştii. Cum nu există la aceasta din urmă însă, în punctul unde ia naştere curbura absidei, sunt construiţi doi contraforţi dispuşi piezişi faţă de zidurile laterale şi sunt tot atât de inutili din punct de vedere static, pe cât de fantezist sunt construiţi.

Biserica Sf. Ion din Piatra, puţin mai mare decât predecesoarele sale, Borzeştii şi Războenii, rămâne totuşi foarte asemănătoare cu acestea. Are acelaş pronaos dreptunghiular, împărţit printr'un arc dublou transversal în două compartimente, acoperite fiecare cu câte o cupolă sprijinită pe arcuri etajate (fig. 240), şi acelaşi naos supraînălţat de o cupolă ridicată pe arcuri diagonale.

1. Dintre bisericile cu cupole ale lui Ştefan cel Mare, Borzeştii este singura la care cupola naosului n'a fost ridicată pe arcuri piezişe.

La Sft. Ion din Piatra însă, spre deosebire de Borzeşti şi Războeni, zidurile laterale în dreptul naosului au fost îngroşate pentru ca să se poată scobi în grosimea lor abside laterale. Această îngroşare parţială, efectuată în înălţime numai până deasupra curburilor absidelor, apare în exterior, pe faţadele laterale, ca un simplu zid obturator, alipit faţadei şi cuprins între cei doi contraforţi cari limitează întinderea naosului (fig. 241).

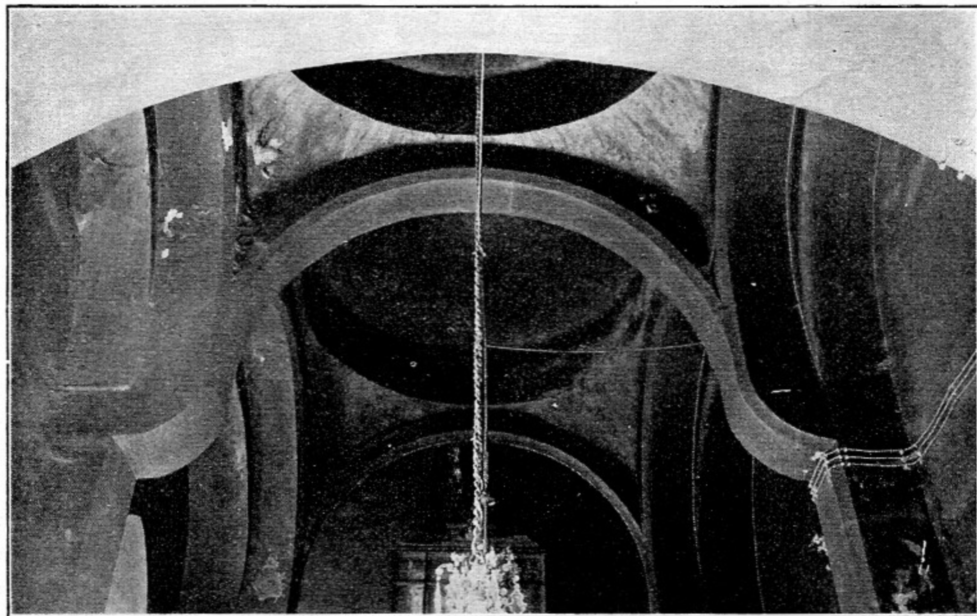

Fig. 241. Biserica Sf. Ion din Piatra. Bolţile pronaosului.

Arhitectura exterioară, o armonioasă împerechere de piatră cioplită, piatră brută, cărămidă aparentă şi discuri smălţuite, îmbracă exteriorul, de bune proporţii, într'o haină elegantă pe care se ţese un decor simplu şi impunător. Soclul, foarte proeminent, este încoronat de un puternic şi bogat profil de piatră cioplită. Deasupra lui, partea inferioară a faţadelor formează un câmp întins de piatră brută, străpuns de elegante ferestre gotice şi brăzdat de 3 fâşii de cărămidă aparentă. Absida e decorată de nouă firide lungi, ale căror arcuri filează cu primul şir de ocniţe de pe faţadele laterale (fig. 243). Al doilea şir de ocniţe mici, având deasupra lor două şiruri de discuris mălţuite şi colorate dispuse alternativ, unul verde, altul galben, încing biserica de jur împrejur.

Uşa intrării principale, prinsă acum într'un pridvor adăugat, se găseşte pe peretele de Miazănoapte. Este încadrată de o ramă lată de piatră cioplită,

Fig. 242. Biserica Sf. Ion din Piatra-Neamţ văzută dinspre Apus.

com pusă din elegante toruri gotice sfârşite în partea superioară cu arcuri frânte, iar în partea inferioară cu baze lungi şi frumos sculptate.

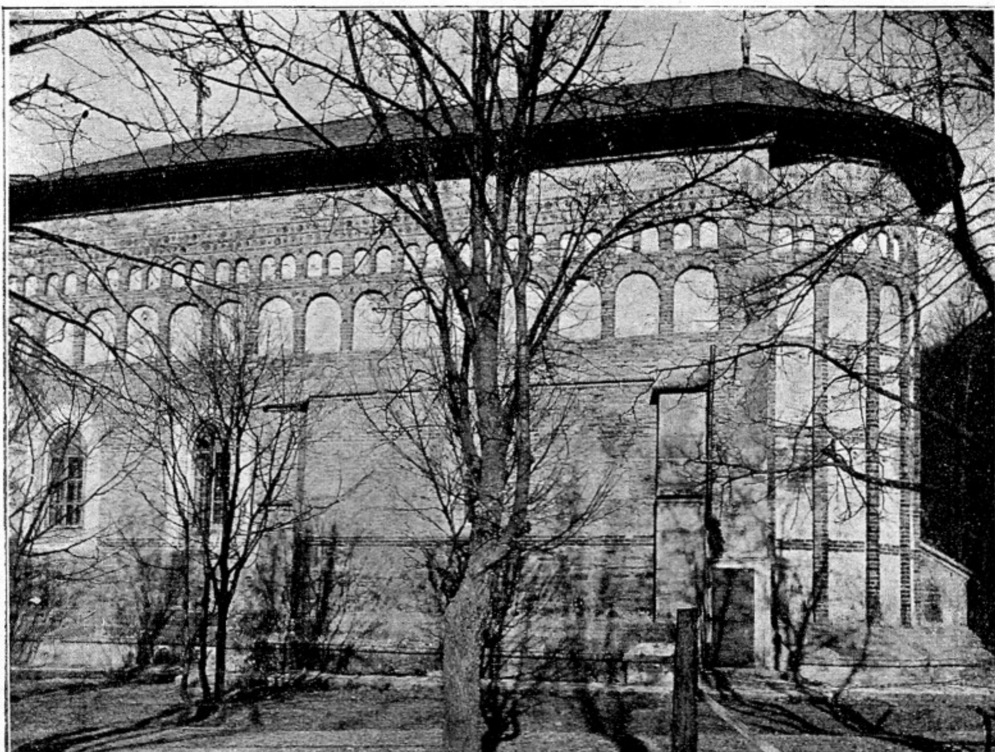

Fig. 243. Biserica Sf. Ion din Piatra. Detaliu de faţadă.

5. Un monument aparte: Biserica Mânăstirii Neamţ.

In 1497, pe când la Piatra Neamţ se zidea biserica Sfântului Ion, arhitecţii lui Ştefan cel Mare, combinând planul bisericilor cu turlă, mai vechi, de tipul Sfântului Gheorghe din Hârlău, cu cel al bisericilor mai nouă, de tipul Borzeşti, Războeni şi Piatra, construesc în interiorul mânăstirii Neamţului, vechea ctitorie a lui Petru Muşat transformată şi înoită, o biserică de dimensiuni neobişnuite şi de proporţii elegante: cea mai mare dintre ctitoriile lui Ştefan cel Mare. Aceasta este biserica mânăstirii Neamţ (fig. 244).

Cu noul monument, meşterii lui Ştefan cel Mare stabilesc tipul de plan pe care îl vor adopta toate bisericile de oare care importanţă ce se vor clădi în epoca următoare.

Privită dela distanță, astăzi, după ce lucrările de restaurare executate cu atâta înțelegere de Comisia Monumentelor Istorice i-au redat aspectul ei original, biserica mânăstirii Neamț, cu decorul ei de piatră cenușie, de cărămidă aparentă smălțuită — dispusă în șiruri de ocnițe în partea superioară a fațadelor — și de teracotă colorată, produce acelaș efect de bogăție și de bun gust artistic, ca și bisericile mai vechi de oraș. Ca aspect general însă,

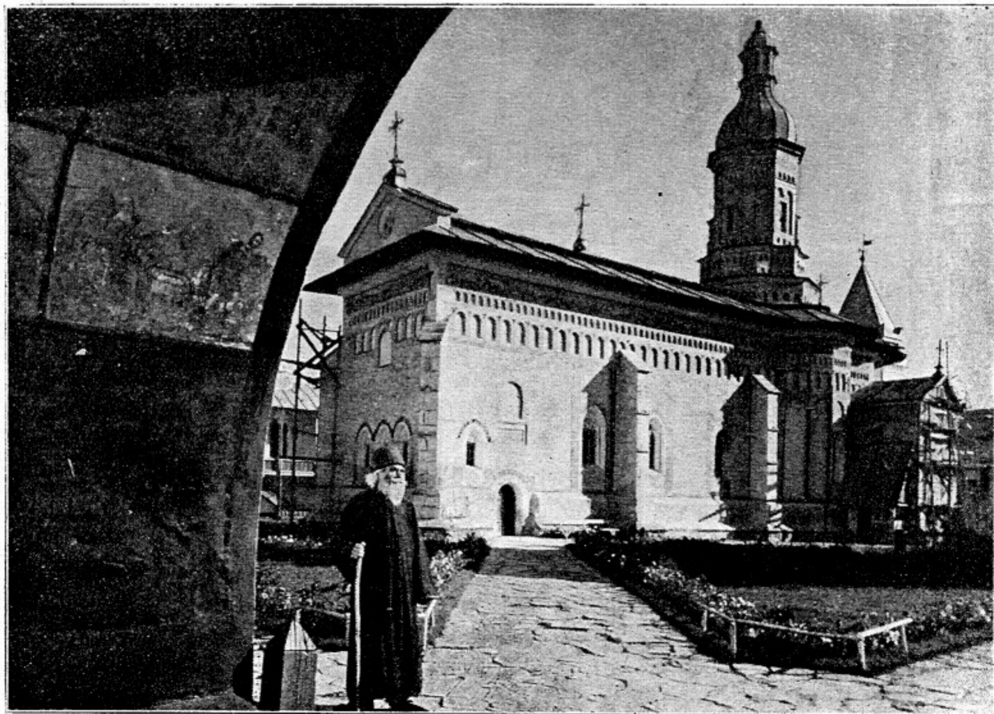

Fig. 244. Biserica mânăstirii Neamț.

prin alungirea excesivă a părții dinspre Apus (vom vedea îndată cărui fapt se datorește), și prin prezența turlei ridicate pe naos, care, din cauza lungimii bisericii, rămâne prea spre Răsărit, dând astfel monumentului întreg o ușoară nuanță de desechilibru, biserica dela Neamț aduce o notă nouă în arhitectura moldovenească de până atunci.

Planul și bolțile. Spre deosebire de bisericile anterioare, la Neamț pronaosul este precedat de o încăpere nouă, închisă, un exonartex sau pridvor, element destinat să apere interiorul propriu zis al bisericii de curenții direcți

produși, în special în timpul iernei, de aerul din afară. Intrarea în biserică se face printr'o poartă obișnuită, tăiată în peretele lateral al exonartexului pe fa-

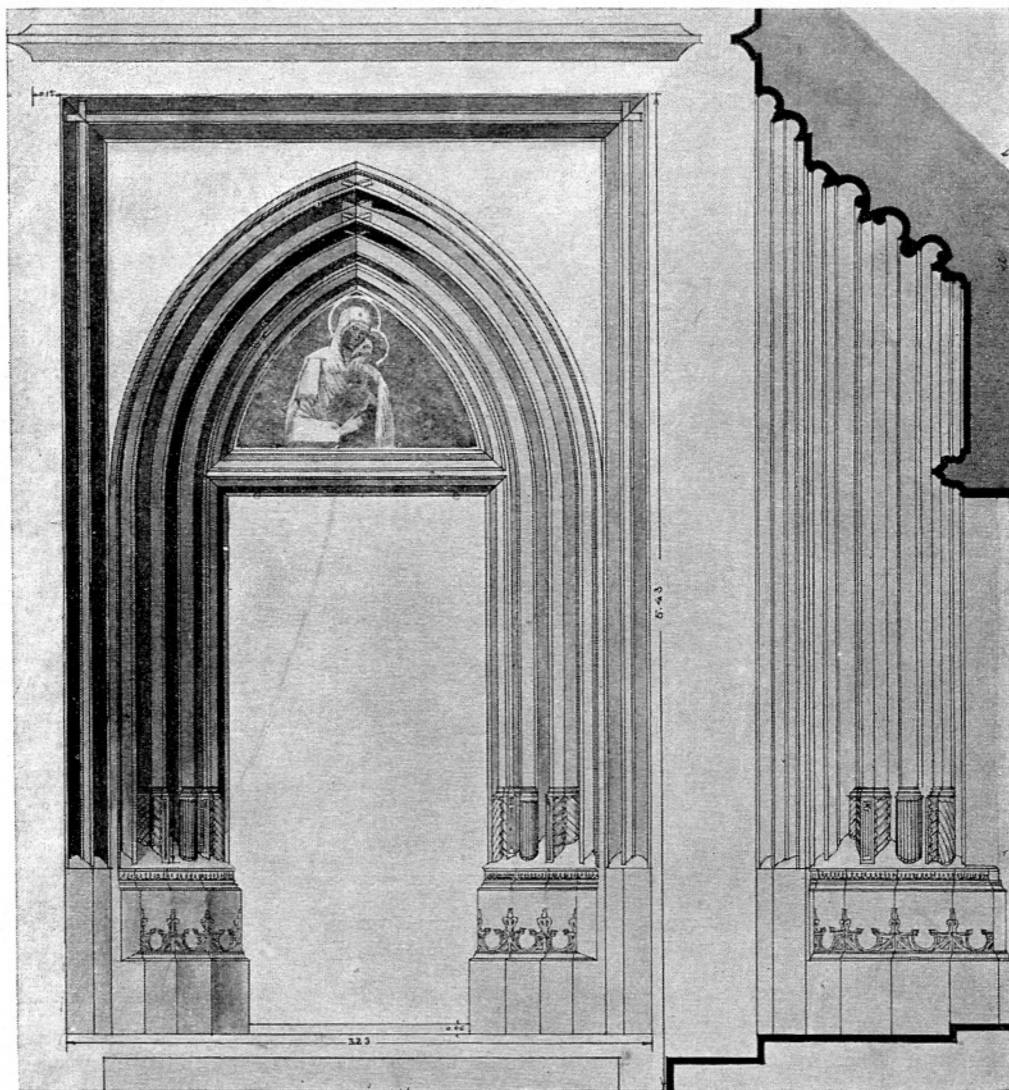

Fig. 245. Biserica mânăstirii Neamț. Portalul pronaosului. (Desen de arh. Ștefan Balș).

țada de Sud. Din exonartex, printr'un bogat porțal în arc frânt, tăiat în axul bisericii (fig. 245), se pătrunde în pronaos. Exonartexul e boltit cu o calotă

sferică înalţată pe patru arcuri diagonale, cari, la rândul lor, sunt ridicate pe arcuri în plin centru dispuse etajat. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, este împărţit în două compartimente, ca la Sf. Ion din Piatra, printr'un arc dublou. Intre naos şi pronaos apare o încăpere nouă, pe care vom chema-o gropniţă, destinată să cuprindă mormintele ctitoriceşti.

Această încăpere, foarte îngustă şi luminată de două ferestre lungi tăiate în pereţii Nord şi Sud, era despărţită atât de pronaos cât şi de naos prin câte

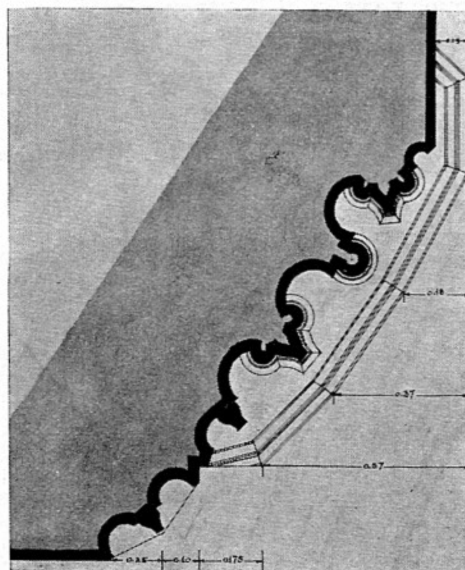

Fig. 246. Biserica mânăstirii Neamţ. Profilul portalului reprodus în fig. 245.

un zid gros şi plin, străpuns de o uşe îngustă. Unul din aceste ziduri, cel dinspre pronaos, există ; celălalt a fost mai în urmă dărâmat şi înlocuit cu un arc dublou. Două arcuri late, — doi semi-cilindri, — alipite zidurilor laterale, unul către Nord, altul către Sud, determină în această gropniţă de formă dreptunghiulară un patrat, peste care, prin intermediul celor patru arcuri diagonale obişnuite, se ridică o mică cupolă. Naosul, foarte alungit, este o reproducere fidelă a complexului bisericii Sfântului Gheorghe din Hârlău, de care se deosebeşte numai prin aceea că de partea zidului despărţitor către gropniţă, în locul unui singur arc transversal, are două etajate. Incolo, pentru rest, totul e asemănător : aceiaşi sâni, perfect semicirculari la interior şi poligonali, cu

5 laturi, la exterior; aceeaşi absidă centrală alungită, aceeaşi dispoziţie de contraforţi şi,—detaliu nu lipsit de importanţă — acelaşi procedeu de a întări zidul lateral, în dreptul nişelor proscomidiei şi diaconiconului, cu un perete alipit zidului principal şi construit în chip de contrafort, alături de contrafortul adevărat (fig. 247). Acest procedeu, pe care l'am mai văzut utilizat la biserica Sf. Gheorghe din Hârlău, nu se mai întâlneşte în afară de aceste două biserici, decât la Sf. Dumitru din Hârlău, adică la o copie fidelă a Sfântului Gheorghe. Dar, dacă studiem prin comparaţie planurile bisericilor Neamţ şi Sf. Gheorghe din Hârlău, atât din punct de vedere al formelor cât şi al dimensiunilor, se poate constata un fapt

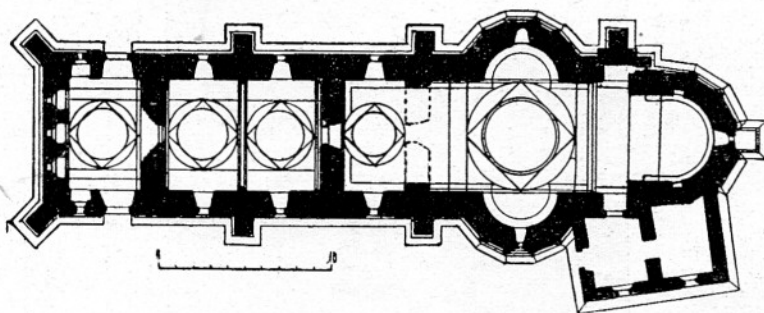

Fig. 247. Biserica mânăstirii Neamţ. Plan.

care nu e lipsit de interes. In adevăr, dacă considerăm naosul şi gropniţa bisericii mânăstirii Neamţu împreună, lungimea interioară, între zidul dinspre Apus al gropniţei şi fundul absidei centrale, este de 21,50 m., adică exact atât cât este lungimea interioară, la fel măsurată, a bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău. Pe de altă parte, dacă în locul celui de al doilea arc care separă naosul de camera mormintelor, am introduce un zid despărţitor, dată fiind perfecta asemănare a dispoziţiunii bolţilor, am obţine exact planul Sfântului Gheorghe din Hârlău. Rezultă deci în mod neîndoios că arhitectul bisericii Neamţ a luat aidoma planul bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, la care a mutat locul zidului despărţitor al pronaosului de naos, îngustând astfel pe cel dintâi şi dându-i o funcţiune nouă — loc de îngropare — şi lungind pe cel de al doilea. Acestui plan, atât de puţin transformat, i-a adăugat apoi un pronaos de tip nou, pronaosul bisericilor Borzeşti, Războeni şi Piatra, în faţă căruia a aşezat apoi un exonartex sau pridvor închis, căpătând astfel o biserică de o lungime neobişnuită până în acea vreme.

La Neamţ proporţiile sunt păstrate aproape matematic la fel cu cele ale Sfântului Gheorghe din Hârlău; abia turlei naosului dacă i se adaugă în înăl-

ţime un metru [1], ceea ce este totuşi departe de a satisface raportul necesar care ar fi trebuit să existe între lungimea bisericii şi înălţimea turlei, acel raport de 1 : 1 care, împreună cu celălat joc proporţionat de masse şi cu bogăţia de decor, face din biserica Sft. Gheorghe din Hârlău, monumentul cel mai perfect al vremii lui Ştefan cel Mare.

Fig. 248. Mânăstirea Neamţ văzută din exterior.

Decorul exterior se compune, ca de obicei, din firide şi ocniţe. Firidele sunt simple şi au fiecare deasupra, întâi două, apoi trei ocniţe. Turla se înalţă pe două baze : prima, o prizmă de secţiune octogonală, este decorată cu câte 4 ocniţe pe fiecare faţă ; a doua, de secţiune poligonală stelată, cu 8 vârfuri,

1. Turla sub chee, la Hârlău are 21,50 m, adică exact lungimea interioară, pe când la Neamţ înălţimea turlei este de 22,30 m. faţă de 32.00 m. lungime interioară a bisericii fără pridvor.

e decorată cu două şiruri de ocniţe, trei în rândul de sus pentru cele două din rândul de jos. Turla propriu zisă este circulară la interior şi poligonală, cu 8 laturi, la exterior. In ceea ce priveşte decoraţia şi formele, ea reproduce în toate amănuntele pe cea a Sfântului Gheorghe din Hârlău.

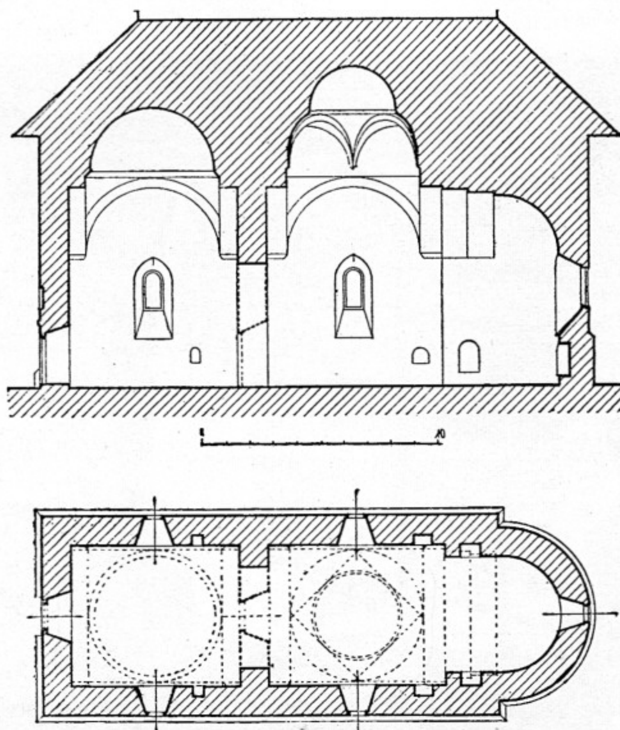

Fig. 249. Biserica din Cotnar. Secţie şi plan. (După G. Balş).

6. Abstracţie făcând de biserica mânăstirii Neamţ, clădită în împrejurări speciale, ultimii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare sunt caracterizaţi de construcţii mici şi simple. Punctul de plecare al acestor edificii îl formează grupul celor trei biserici, Borzeşti, Războeni şi Piatra. Biserica din Cotnar (fig. 249), a cărei dată de construcţie nu se cunoaşte, dar pe care tradiţia o atribue lui Ştefan cel Mare, pare să urmeze grupului dintâi, făcând legătură între acesta şi grupul ultimelor trei biserici — Arbora, Reuseni şi Dobrovăţ, — clădite în ultimii ani de domnie ai lui Ştefan. Biserica din Cotnar are un plan foarte simplu, un dreptunghiu sfârşit cu o absidă. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus în lungime pe axa bisericii, este, ca şi la Borzeşti, egal cu naosul.

Dacă se face abstracție de sistemul de bolți, care este cu totul diferit, dispozițiunea interioară este aceeaşi ca şi la Borzeşti. Exteriorul a fost probabil dela început lipsit de decorație, iar absida, în locul formei poligonale dela Borzeşti, devine circulară. Pronaosul este acoperit cu o calotă sferică, întocmai ca şi pronaosul bisericii mânăstirii Tazlău, iar naosul, — care, la început, era despărțit de cel dintâi printr'un zid plin cu uşe în mijloc, — este acoperit cu o calotă mai mică, ridicată pe sistemul obişnuit moldovenesc de arcuri pieziţe.

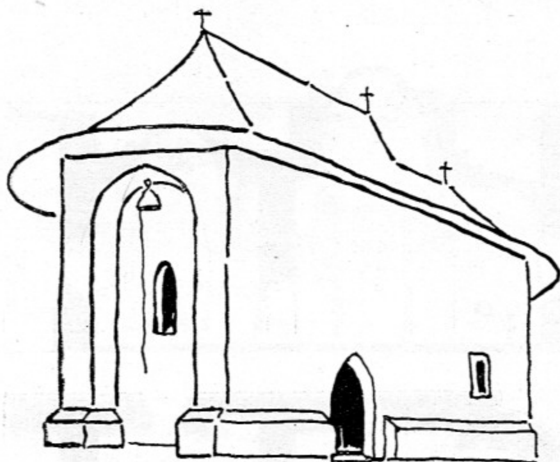

Fig. 250. Biserica Arbora.

Biserica Arbora (fig. 250—251), clădită la 1502 de pârcălabul Sucevei, Luca Arbure, se înrudeşte din punct de vedere constructiv atât cu biserica din Borzeşti, cât şi cu cea din Cotnar. Meşterul ei constructor a împrumutat dela cea dintâi sistemul de boltire — ridicarea unei cupole pe arcuri circulare etajate — iar dela cea de a doua, planul simplu, dreptunghiular, cu absida semicirculară atât în interior cât şi la exterior. Spre deosebire însă şi de una şi de alta, Arbora prezintă în grosimea zidurilor naosului, la interior, două scobituri uşoare, cari amintesc locul absidelor laterale[1], iar în exterior, în fața pronaosului, se găseşte o puternică nişă, obținută prin prelungirea zidurilor laterale, cari în partea superioară se unesc cu un arc lat în plin centru (fig. 250). Această nişă, la început, servea de clopotniță, fiind construită special în acest

1. Acest procedeu imită pe cel dela Piatra, cu deosebirea că din cauza uşoarei curburi a sânilor nu s'a mai îngroşat parțial zidul în afară.

scop. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus în lungul axei mari, este egal cu naosul. Prin intermediul a opt arcuri — patru transversale, mari, în plin centru și dispuse etajat, două de partea zidului despărțitor al naosului de pronaos și două de partea opusă, iar alte patru mici, longitudinale, în arc de cerc, prinse între primele patru și dispuse câte două de partea zidurilor laterale — se reduce spațiul ce urmează să fie limitat de o boltă și se obține un patrat

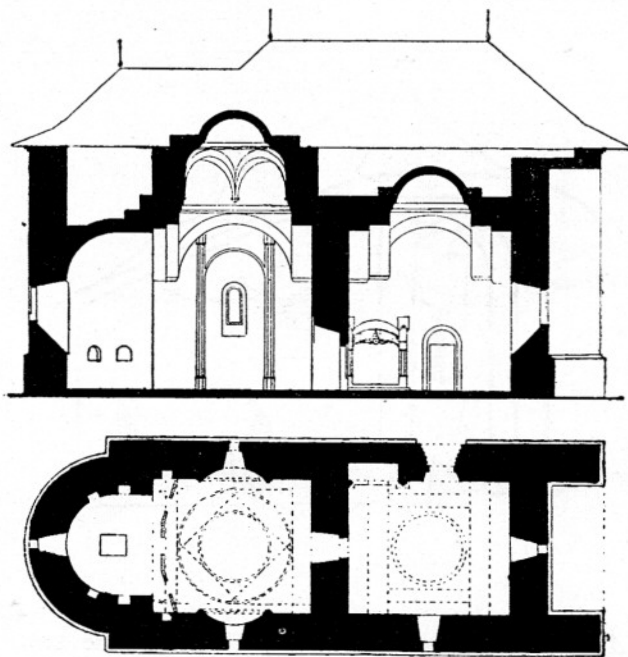

Fig. 251. Biserica Arbora. Secție și plan.

foarte mic peste care se înalță cupola. Pronaosul este boltit după sistemul obișnuit moldovenesc simplu : o calotă sferică, ridicată pe un tambur cu arcuri piezișe. Sânii laterali, ușori scobiți în grosimea zidurilor, sunt încadrați de mănunchiuri de colonete angajate, cu baze și capiteluri cioplite în piatră, după tipul chenarelor de uși.

Biserica din Reuseni, începută de Ștefan în 1503, pe locul unde tatăl său Bogdan fusese ucis, la 1451, de Petru Aron, a fost sfârșită în Septembrie 1504 de către Bogdan, fiul și urmașul său la tron. Puțin mai mare decât Arbora, reproduce totuși, în totul, pe aceasta, și e foarte probabil că acelaș meșter le-a clădit pe amândouă. In ceea ce privește exteriorul, la ambele biserici, e foarte simplu și cu desăvârșire lipsit de orice decorație arhitectonică. Bisericile sunt

în întregime tencuite, iar Arbora, spre deosebire de Reuseni, a fost — probabil în epoca imediat următoare lui Ştefan — zugrăvtiă în întregime. Această podoabă de culoare care îi înveseleşte simplitatea, se păstrează în bună parte până astăzi.

Procedeul întrebuinţat la mânăstirea Neamţ pentru obţinerea unei biserici de dimensiuni neobişnuite, şi care să cuprindă, pe lângă naos şi pronaos, o încăpere specială destinată mormintelor, se repetă întocmai la biserica mânăstirii Dobrovăţ. După cum arhitectul dela Neamţ a luat pentru biserica lui planul Sfântului Gheorghe din Hârlău, adăogându-i un pronaos de tip nou,

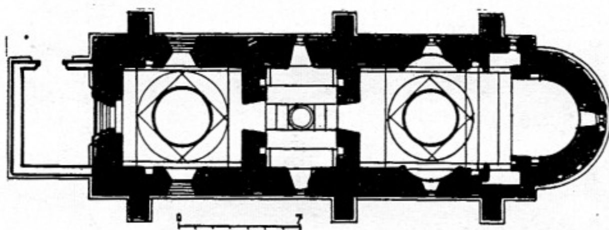

Fig. 252. Biserica mânăstirii Dobrovăţ. Plan.

tot astfel arhitectul bisericii Dobrovăţ a luat planul bisericii Arbora, căruia i-a îngustat pronaosul, dându-i funcţiunea de gropniţă, şi i-a adăogat apoi către Apus un pronaos nou, de formă şi dimensiuni obişnuite.

Biserica mânăstirii Dobrovăţ, a cărei zidire s'a început în luna lui Aprilie a anului 1503 şi s'a sfârşit în Mai 1504, este penultima ctitorie a lui Ştefan cel Mare. Pronaosul bisericii este boltit cu o calotă sferică, ridicată, ca la naosul dela Arbora, pe arcuri piezişe [1]. Interiorul pronaosului e luminat prin două ferestre gotice. Gropniţa, aşezată între pronaos şi naos şi despărţită de acestea prin ziduri pline, străpunse de uşi înguste, este boltită după acelaşi procedeu ca şi pronaosul Arborei : două perechi de arcuri etajate în plin centru, longitudinale şi foarte late, îngustează simţitor spaţiul peste care urmează să se ridice cupola. Alte două perechi de arcuri, acestea transversale, în arc de cerc şi foarte scurte, construite între primele patru, determină cu acestea un patrat foarte mic, peste care se ridică o cupolă minusculă (fig. 252). Incăperea este luminată de două ferestre mici, tăiate în zidurile Nord şi Sud. Naosul este identic cu cel al bisericii Arbora ; acelaş mod de boltire, aceiaşi sâni laterali la fel încadraţi cu mănunchiuri de colonete angajate şi aproape aceleaşi dimensiuni. Spre deose-

1. Ulterior, această calotă, ca şi acea a naosului, a fost spartă, ridicându-se în locul ei o turlă.

bire însă de Arbora, la Dobrovăţ reapar nişele speciale pentru proscomidie şi diaconicon.

In exterior biserica se prezintă oarecum schimbată faţă de aspectul ei original (fig. 253). Cele trei turle cari răsar din acoperiş, şi dintre cari cea din mijloc este oarbă, sunt adăugate monumentului în sec. al XVIII-lea. Partea superioară

Fig. 253. Mânăstirea Dobrovăţ.

a faţadelor este decorată cu obişnuitele două şiruri de ocniţe, iar absida are pe partea inferioară nouă firide lungi.

Tipul acesta nou de plan, cu gropniţă între naos şi pronaos, constituit astfel din vremea lui Ştefan cel Mare, cu bisericile mânăstirilor Neamţ şi Dobrovăţ, cele două ctitorii mai mari ale lui Ştefan cel Mare, se generalizează în epoca

următoare, devenind planul consacrat al bisericilor de oarecare importanţă din vremea lui Petru Rareş.

7. O bună parte din bisericile zidite sub domnia lui Ştefan cel Mare făceau parte, fie, cele mai principale, din câte o mânăstire (Putna, Tazlău, Neamţ,

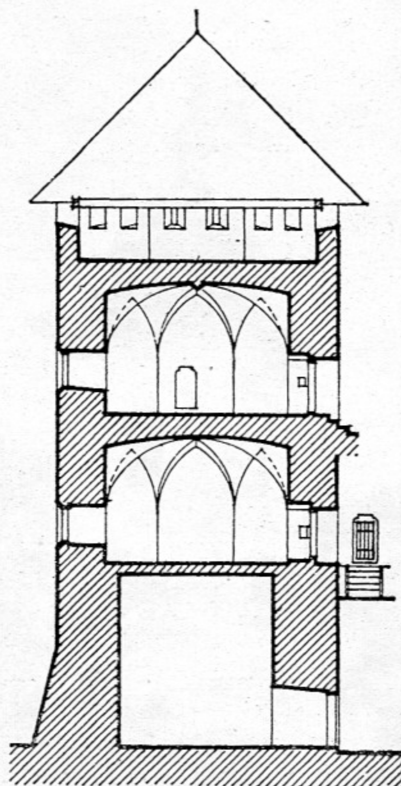

Fig. 254. Turnul Tezaurului de la Putna. Secţie. (După G. Balş).

Dobrovăţ), fie, altele, dintr'o curte domnească, la Suceava, la Hârlău sau Vaslui. Din arhitectura originală a acestor mânăstirii şi curţi domneşti, înconjurate de ziduri cari închideau construcţii impunătoare, aproape nimic nu s'a păstrat. Zidurile, cu turnurile lor, şi clădirile de piatră ori cărămidă au fost atât de mult refăcute şi transformate, încât nu se poate afirma cu certitudine că o anume parte dintr'o construcţie pe care documentele o desemnează ca datând din vremea lui Ştefan, aparţine cu adevărat acelei vremi. Din com-

plexul de construcţii cari compuneau o mânăstire, în afară de cele câteva biserici pomenite, — Tazlăul, Neamţu şi Dobrovăţul, — singurele edificii cari mai

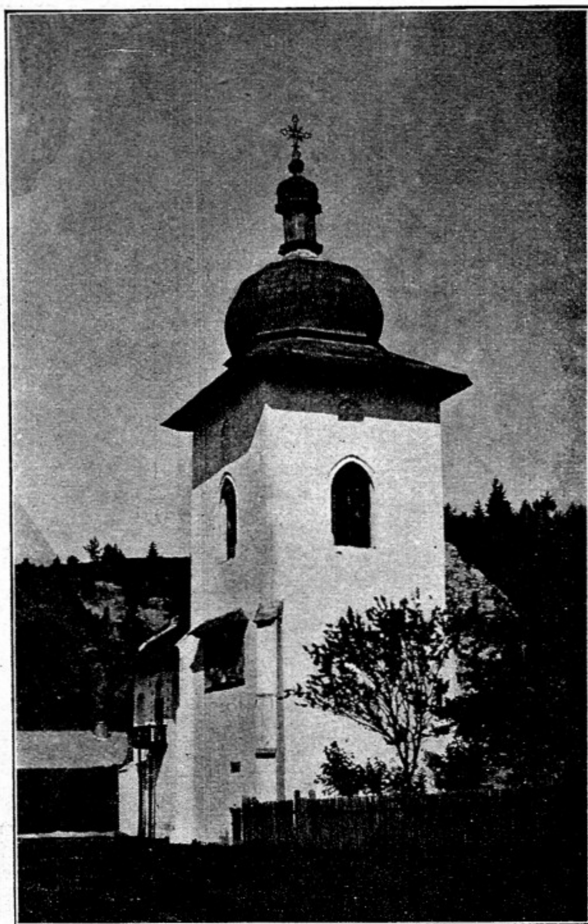

Fig. 255. Turnul lui Ştefan cel Mare de la mânăstirea Bistriţa-Neamţ.

pot fi desemnate ca datând cu siguranţă din vremea lui Ştefan sunt Turnul Tezaurului dela mânăstirea Putna şi Turnul-clopotniţă dela mânăstirea Bistriţa, alături de cari mai putem cita clopotniţele bisericilor Sf. Ion din Piatra şi Sf. Nicolae din Popăuţi, acestea din urmă ca anexe de simple biserici.

Turnul zis al Tezaurului dela Mânăstirea Putna făcea parte din complexul de construcţii fortificate ale mânăstirii. A fost clădit de Ştefan cel Mare odată

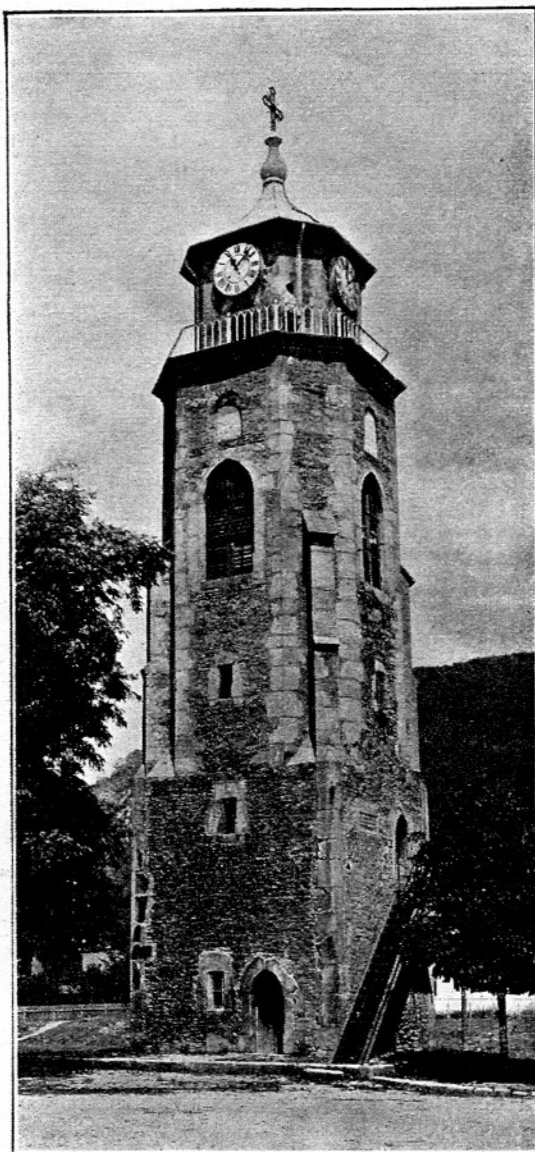

Fig. 256. Turnul-clopotniță din Piatra.

cu zidurile înconjurătoare, în anul 1481, adică la 12 ani după zidirea bisericii. Se compune dintr'un parter de plan pătrat (19,00 m. lăţime), peste care se ridică o prizmă octogonală, cuprinzând două încăperi etajate şi boltite şi o

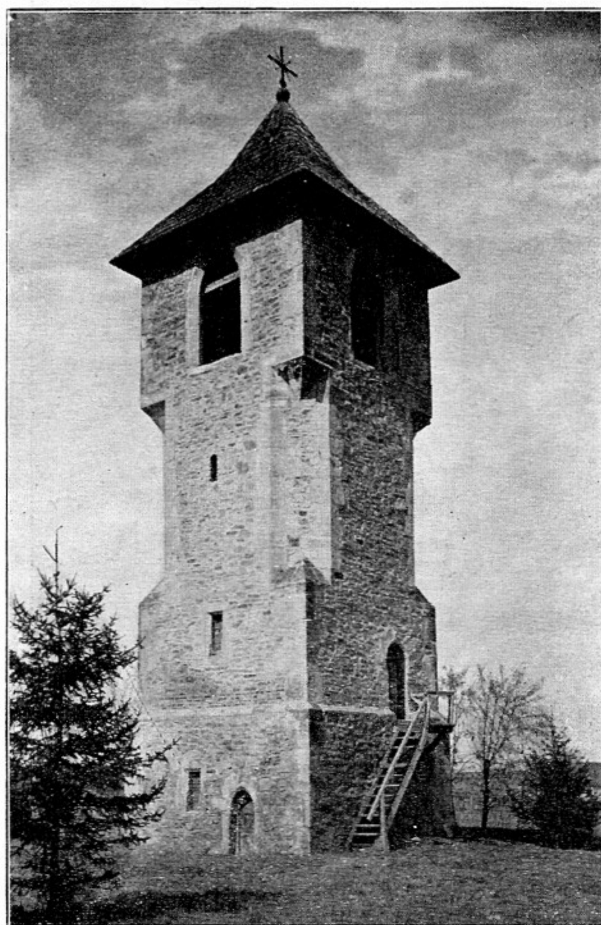

Fig. 257. Turnul-clopotniţă de la Popăuţi.

terasă acoperită, cu pereţi înconjurători mult mai subţiri decât zidul încăperilor etajate şi perforaţi de metereze (fig. 254). Incăperea dela parter este izolată. Scara care dă acces la etajele superioare începe dela etajul I; accesul la aceasta din urmă se dobândea printr'o scară mobilă. Acest turn servea ca loc de refugiu şi de adăpost al averii mânăstireşti, în vremuri de războaie.

Turnul-clopotniţă dela mânăstirea Bistriţa, zidit în 1498, este o simplă prizmă cu baza patrată, ale cărei patru muchi, până către jumătate înălţimei ei, sunt întărite de patru contraforţi. Incăperea dela nivelul solului este, ca şi la turnul de la Putna, izolată. In partea superioară se mai găsesc două

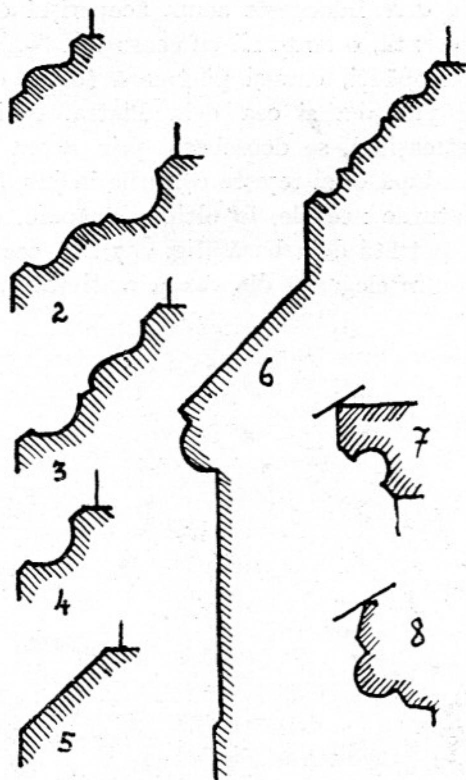

Fig. 258. Profile de socluri şi cornişe din vremea lui Ştefan.
1. Voroneţ. 2. Popăuţi. 3. Războeni. 4. Reuseni. 5. Cotnar. 6. Piatra. 7. Neamţ. 8. Piatra.

lăcaşuri : la etajul I un paraclis, luminat de trei ferestre înguste şi acoperit cu o calotă sferică, iar la etajul II, camera clopotelor, boltită la fel ca şi paraclisul şi având în fiecare din cei patru pereţi câte un gol mare în arc frânt, prin care undele sonore, produse de clopote, se pot răspândi în văzduh.

Clopotniţa bisericii Sf. Ion din Piatra, zidită la 1499, e de siluetă şi eleganţă mult mai remarcabile decât turnurile dela Putna şi Bistriţa. E de secţiune patrată până la o înălţime de 7 m. deasupra solului, apoi, prin teşirea

muchiilor prismei de bază, devine octogonală cu laturile neegale, muchiile prismei prelungindu-se pe teşituri, pe o înălţime de câţiva metri, cu patru contraforţi (fig. 256). Incăperea dela nivelului solului este boltită cu un semicilindru. Pe o scară exterioară, lipită de peretele de Răsărit, se ajunge la primul etaj : de aici scara se continuă în interior până la camera clopotelor, şi mai sus, până la platforma care înlocueşte acum acoperişul original, şi peste care s'a clădit, la o dată recentă, o lanternă cu ceasuri.

Clopotniţa dela Popăuţi, care-şi păstrează forma ei originală, prezintă aceeaşi dispoziţie de plan ca şi cea dela Piatra. Mai puţin înaltă decât aceasta (17 m. sub streaşină), se deosebeşte prin aceea că prizma ei de secţiune patrată la bază, după ce-şi teşeşte colţurile la jumătatea înălţimei, devenind octogonală cu laturile neegale, la ultima încăpere, care e camera clopotelor, revine la forma patrată dela bază (fig. 257). In ceea ce priveşte aspectul ei general, deşi mai puţin elegantă din cauza masivităţii, este totuşi originală şi foarte pitorească.

TABLOU

de gruparea monumentelor principale din vremea lui Ştefan cel Mare

GRUPUL	Numele bisericilor	Data construcţiei
Grupul I. Plan drept, romanic. Prototip biserica din Rădăuţi.	1. Dolheştii-Mari	înainte de 1481
	2. Bălineşti	1494
	3. Volovăţ	1502
Grupul II. Biserici de ţară : plan trilobat, abside laterale, turlă pe naos.	1. Pătrăuţi	1487
	2. Milişăuţi	1487
	3. Sf. Ilie, lângă Suceava	1488
	4. Voroneţ	1488
Grupul III. Biserici de oraş : plan trilobat, pronaos supralărgit, naos cu abside laterale şi turlă. Faţade cu cărămidă smălţuită şi discuri de teracotă.	1. Sf. Ion din Vaslui	1490
	2. Precista din Bacău	1491
	3. Sf. Gheorghe din Hârlău	1492
	4. Sf. Niculae din Iaşi	1491—93
	5. Sf. Niculae din Dorohoi	1495
	6. Sf. Niculae din Popăuţi	1496
	7. Tăzlău	1497
Grupul IV. Plan dreptunghiular cu o absidă către Răsărit. Pronaos alungit acoperit cu două cupole, naos acoperit cu o cupolă.	1. Borzeşti	1493—94
	2. Războeni	1496
	3. Sf. Ion din Piatra	1497—98
Grupul V. Plan dreptunghiular, pronaos acoperit cu o cupolă, naos la fel ridicate pe arcuri etajate.	1. Arbora	1502
	2. Reuseni	1502—04
	3. Dobrovăţ	1504
Grupul III unit cu IV.	1. Neamţ	1497

II. Arhitectura în Moldova sub urmașii lui Ștefan cel Mare până la Petru Rareș (1504—1527).

După moartea lui Ştefan cel Mare, fiul său Bogdan, zis cel Orb, încearcă să continue activitatea arhitectonică atât de asiduă în vremea tatălui său, dar fără să izbutească. Abia poate sfârşi biserica Reusenilor, care era în curs

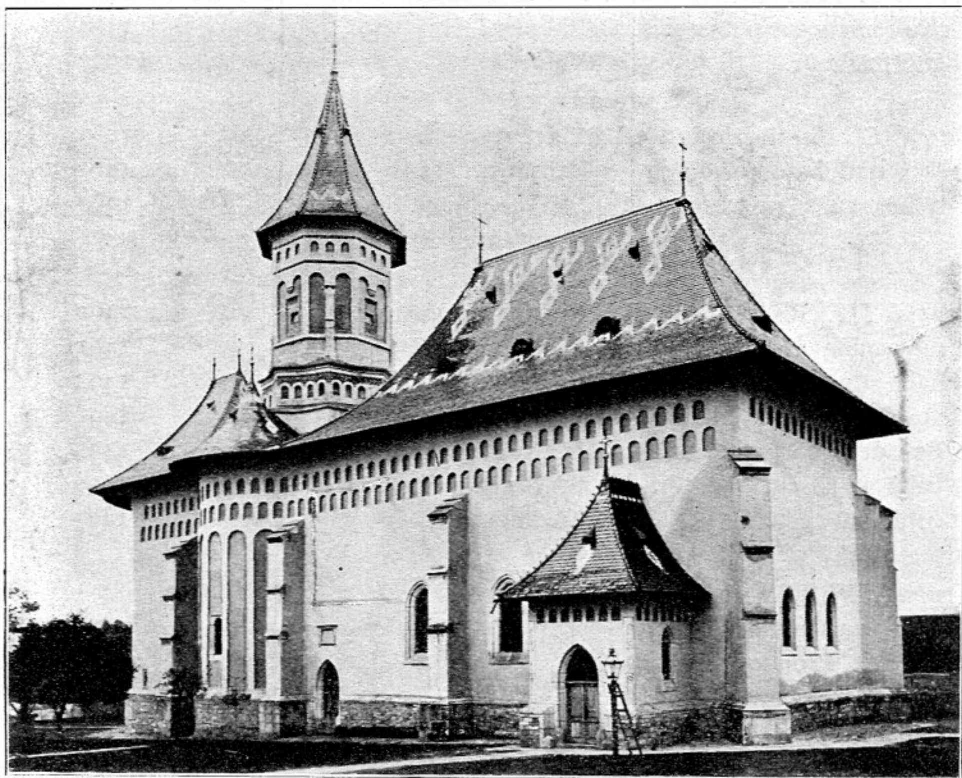

Fig. 259. Biserica Sf. Gheorghe din Suceava.

de execuţie la moartea părintelui său, şi apoi, foarte târziu, către sfârşitul domniei, la 1514, în urma distrugerii bisericii vechi a mitropoliei din Mirăuţi, lângă Suceava, pune să se zidească, pentru strămutarea acesteia în Suceava, biserica Sf. Gheorghe, pe care totuşi, probabil din lipsă de bani, nu o poate ridica decât până la ferestre, lăsând-o să fie sfârşită, mult mai târziu, în 1522, de către fiul şi urmaşul său la tron, Ştefăniţă Vodă. Din punct de vedere arhitectonic, biserica Sf. Gheorghe din Suceava (fig. 259) nu aduce nimic nou. Ea este o

copie aproape fidelă a bisericii mânăstirii Neamţ şi diferă de aceasta numai prin aceea că în locul gropniţei, bolta vestică a naosului a fost prelungită, după cum prelungită a fost şi cea estică, pentru a se căpăta în mijloc mai mult spaţiu liber, unde să poată avea loc curtea domnească şi boerii, întrucât biserica era zi-

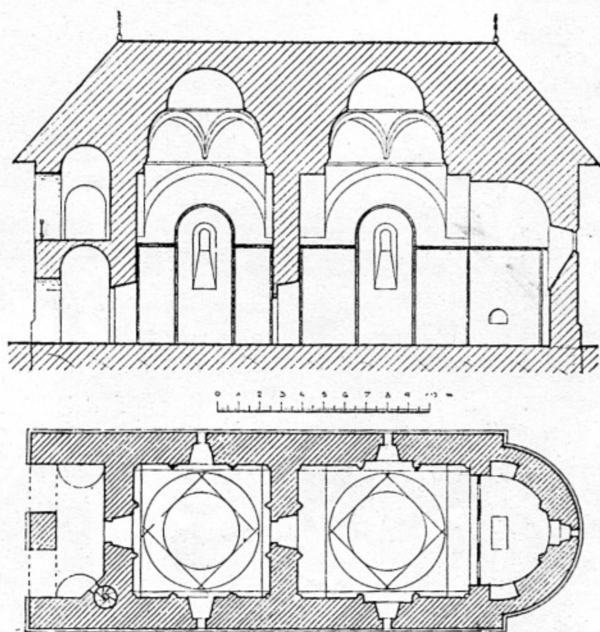

Fig. 260. Biserica din Părhăuţi. Secţie şi plan. (După G. Balş).

dită ca să fie mitropolia ţării. Arhitectura ei exterioară urmează de aproape pe cea a bisericii mânăstirii Neamţ.

Sub domnia lui Bogdan cel Orb, o singură biserică se începe şi se sfârşeşte : biserica din Şipote jud. Iaşi, zidită de Luca Arbore la curtea sa boerească. Planul acesteia aminteşte pe cel al bisericii din Cotnar, având însă pronaosul acoperit cu o boltă cilindrică. Sub Ştefăniţă-Vodă, meşterul care ridicase biserica din Şipote pentru Luca Arbore, zideşte la Văleni, în jud. Roman, pentru postelnicul Cosma Şarpe, o biserică absolut asemănătoare cu cea din Şipote [1]. Numele lui Ştefăniţă Vodă însă, nu este legat şi veşnicit de nici-o construcţie proprie. Sub domnia lui, alături de postelnicul Cosma Şarpe, mai

1. Vezi planul în G. Balş, *op. cit.*, pag. 183.

clădeşte o biserică de importanţă, la Părhăuţi, logofătul Gavril Trotuşan. Această biserică, al cărui plan reproduce pe cel al Arborei şi al bisericii din Reuseni

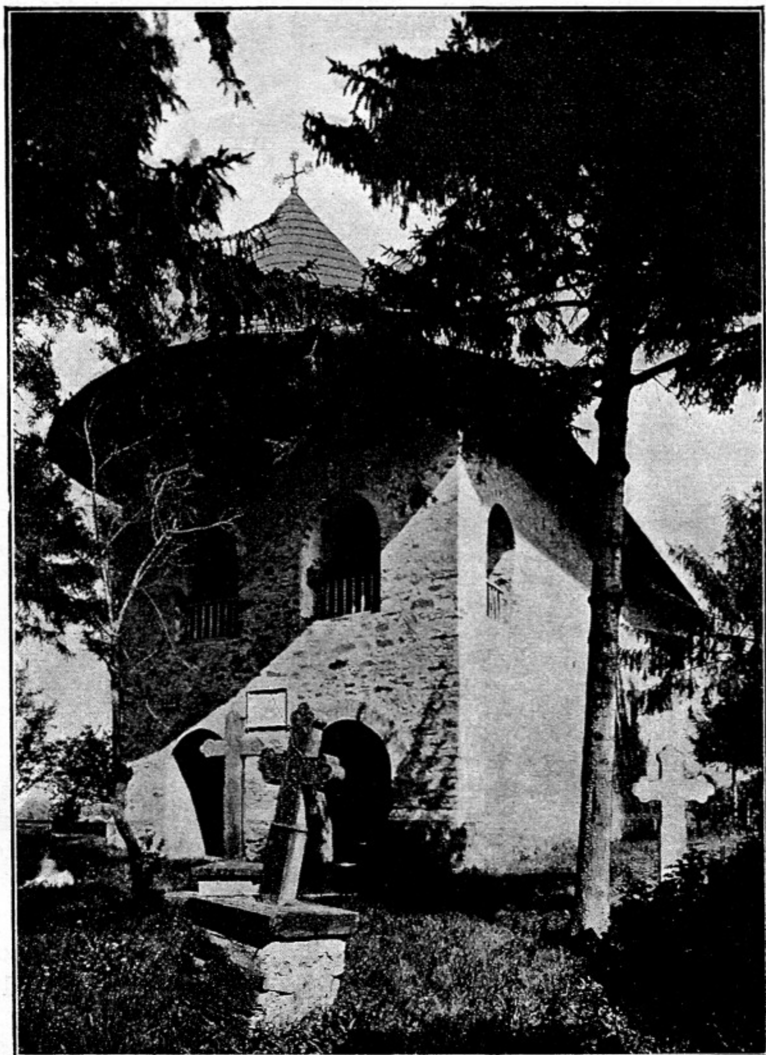

Fig. 261. Biserica din Părhăuţi.

(fig. 260), desăvârşeşte forma acestor două din urmă, creind din nişa mare care precede pronaosul două încăperi distincte : una la parter, cu două arcade pe un stâlp median formând un pridvor deschis în faţa pronaosului, alta la

etaj, străpunsă de patru goluri — două pe faţada de Vest, corespunzătoare celor dela parter şi două pe părţile laterale — constituind o clopotniţă (fig. 261), la care se poate ajunge printr'o scară în spirală practicată în colţul de Est al pridvorului. Biserica din Părhăuţi, ultima clădită înainte de suirea pe tron a lui Petru Rareş, formează punctul de trecere de la epoca constructivă care caracterizează domnia lui Ştefan cel Mare, la cea care avea să fie atât de înfloritoare, a lui Petru Rareş.

III. Epoca lui Petru Rareş.

1. După moartea lui Ştefan cel Mare, în Moldova, şi a lui Radu cel Mare, în Muntenia, viaţa politică a celor două ţări era plecată pe o cale de decădere. Nu se poate spune însă acelaş lucru despre viaţa culturală şi despre activitatea constructivă. Clasa boerilor stăpânilori, în frunte cu Domnul, care nu mai era destul de puternică pentru ca să ducă răsboaie glorioase şi nici chiar să-şi păstreze neatârnarea, era în schimb destul de bogată pentru ca să poată ajuta necontenit bisericile, şi mai ales mânăstirile de cultură, cari înfloresc, devenind tot mai numeroase, cu începutul secolului al XVI-lea.

Sub primii doi urmaşi ai lui Ştefan cel Mare, Bogdan cel Orb şi Ştefăniţă Vodă, perioada de construcţie care luminează vremea ilustrului domnitor, încearcă o stagnare. Dela 1504, la 1530, abia de se construesc 3—4 biserici. Cu suirea pe tron a fiului din flori al lui Ştefan cel Mare, Petru Rareş, Moldova avea să trăiască însă o nouă epocă înfloritoare de construcţii, a cărei importanţă, dacă nu întrece pe cea a epocii lui Ştefan cel Mare, o egalează totuşi.

După Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare, Petru Rareş este al treilea mare ctitor al Moldovei. Clădirile de închinare cari i se datoresc, începând cu mânăstirea Probota, din unele puncte de vedere se aseamănă, din altele se deosebesc de cele clădite până la dânsul. Deosebirile nu sunt însă de prea mare importanţă. Stilul închegat încă din vremea lui Ştefan şi principiile constructive bine fixate, transmise din meşter în meşter, rămân aceleaşi. Modificările cari se aduc vechiului tip privesc numai unele părţi din construcţie şi în special decorul exterior. Planul treflat sau triconch, de origini bizantine, stabilit în epocile anterioare, se păstrează ; deasemenea elementele constructive gotice, porţi, ferestre, profiluri, etc., cari întovărăşesc acest plan. Incăperea introdusă între pronaos şi naos, gropniţa, care apare pentru prima oară la Neamţ, apoi la Dobrovăţ, devine, în construcţiunile acestei vremi, aproape nelipsită. Alături de această încăpere, planul mai capătă în faţa pronaosului un pridvor închis, după modelul original dela biserica mânăstirii Neamţ, sau, de-

seori, unul deschis, acesta din urmă element nou, care, într'un fel foarte apropiat fusese anunţat de biserica din Părhăuţi. Predominanţa construcţiei în înălţime, acea tendinţă de elansare verticală, atât de apreciată în vremea lui Ştefan, se menţine, dar este oarecum anihilată de lungimea excesivă a planului bisericii cu gropniţă şi pridvor. Sistemul de boltire, cupole şi turle ridicate pe arcuri piezişe, simple sau complicate ca la Sf. Gheorghe din Hârlău, rămâne acelaş, el constituind trăsătura caracteristică a stilului moldovenesc din toate epocile. Modificarea cea mai de seamă pe care meşterii lui Petru Rareş o aduc bisericilor clădite de ei, faţă de cele anterioare, modificare ce aduce cu sine o schimbare de înfăţişare şi de principiu decorativ, şi care se întinde în această vreme şi asupra bisericilor mai vechi, precum şi la câteva din cele posterioare, clădite către sfârşitul veacului, este împodobirea pereţilor exteriori cu zone suprapuse de picturi executate pe tencuiala umedă — fresce, — cari merg dela soclu până la ultimul rând de ocniţe de sub streaşină. La bisericile anterioare acestei vremei, decorul exterior se compunea din material constructiv, piatră şi cărămidă, roşie sau smălţuită şi colorată divers, fabricându-se acele firide lungi şi oarbe pe abside şi acea bogăţie de ocniţe întinse pe partea superioară a faţadelor, în şiruri suprapuse. Efectul decorativ se capătă din armonia de forme minuscule, din jocul liniilor simple, al planurilor intrate şi eşite, din împreunarea atât de armonioasă a culorilor foarte diferite pe cari le avea materialul aparent semănat pe întinsul faţadelor, piatra cenuşie, cărămida smălţuită şi divers colorată şi discurile de pământ ars cu desenuri reliefate. Din această bogăţie de decor, pe care îl putem chema arhitectural, la bisericile unde locul lui este luat de frescă, nu se mai păstrează decât firidele lungi, în simplu arc de cerc, la abside şi ultimul rând de ocniţe mici de sub streaşină (Humor, Moldoviţa, Coşula), sau, câteodată, nici chiar atât (Baia, Râşca). Decorul acesta pictat — care, cu toate că a stat expus deadreptul intemperiilor şi variaţiunilor excesive de temperatură, a dat rezultate atât de surprinzătoare, încât cea mai mare parte din picturile datând de atâta vreme au ajuns în bună stare până în zilele noastre — pare să fie rezultatul unei dorinţi de educaţie religioasă prin imagini[1]. Călugării din mânăstirii şi credincioşii neştiutori de carte vor putea de-acum să ia cunoştinţă despre faptele meritoase în legătură cu istoria bisericii, fapte pe cari, până acum, nu le puteau vedea decât parţial şi numai în interiorul bisericilor. Faptul că zugrăveli de pereţi exteriori, făcute cu acelaş scop, nu se mai găsesc şi la alte biserici de aiurea,

1. G. Balş, credea că înrâurirea directă care a determinat adaptarea acestui decor a pornit din partea bisericii, care, în această privinţă, ar fi luat o hotărîre de principiu cu caracter general. Cfr. *op. cit.*, p. 9. Se înţelege însă că această hotărîre nu se putea impune lipsei de bani a celor cari, construind o biserică, n'ar mai fi avut la urmă cu ce s'o zugrăvească.

ne îndreptățește să credem că împodobirea cu picturi a pereților exteriori de biserică este o creație moldovenească[1].

Dintre elementele noi cari caracterizează construcțiile din vremea lui Petru Rareș, pridvorul și zugrăveala fațadelor au avut un răsunet și un succes extraordinar, atât încât ele nu s'au aplicat numai construcțiilor din vremea lui Rareș, ci și unei bune părți din bisericile mai vechi. Așa, de pildă, se adaugă în această epocă pridvoare la bisericile din Rădăuți, Voroneț și Tazlău,

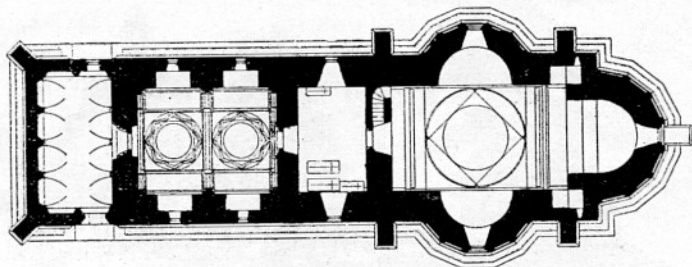

Fig. 262. Biserica mânăstirii Probota. Plan.

iar picturi, caracterizate prin fondul lor albastru clar și puternic, au împodobit — și la unele monumente podoaba aceasta se păstrează strălucitoare și astăzi — fațadele bisericilor din Pătrăuți, Voroneț, Sf. Gheorghe din Hârlău, Bălinești, Arbora, Sf. Gheorghe din Suceava, și altele cari nu se mai știu.

In rezumat, caracterele esențiale ale bisericilor din vremea lui Rareș sunt:

a) Planul triconch, stabilit în epocile anterioare, însă alungit, cu sau fără turlă pe naos.

1. Făcând observația că picturile exterioare apar, grosso modo, odată cu pridvorul deschis, D. A. Grabar crede că decorația pictată a fațadelor bisericilor moldovenești este legată, și condiționată chiar, de existența acestuia. Cfr. *L'origine des façades peintes des églises moldaves*, p. 370. Pe de altă parte, faptul că decorul acesta pictural apare în vremea lui Rareș într'o formă definitivă, dintr'o dată, și nu mai evoluiază, face pe D. Grabar să caute primele încercări de a decora exteriorul edificiilor religioase cu picturi în altă parte decât în România. In Serbia, la catedralele din Pec și Ohrida, pridvoarele, cari sunt de tipul celor din Muntenia de la Snagov și Târgoviște, sunt decorate cu picturi cari plecând din interior trec și pe stâlpi și pe arcurile acestora întinzându-se apoi pe toate fațadele. Aceste picturi însă, în afară de cele concentrate pe exonartex, cari cuprind și multe scene religioase, n'au decât un caracter pur decorativ și nici o legătură cu istoria bisericească, ceea ce nu e cazul în Moldova. Cu toate acestea, apropierea care se poate face, mai mult ca principiu decorativ decât ca subiecte și tratare în sine, între picturile moldovenești și cele sârbești pomenite, precum și considerentul că arhitectura și sculptura românească datorează mult artei sârbești, fac pe D. Grabar să vadă în exemplele sârbești de la Pec și Ohrida punctul de plecare al acestei formule artistice, care a avut în Moldova un succes considerabil. Cfr. *ibid*, p. 391—382.

b) Prezenţa, între naos şi pronaos, la bisericile mânăstireşti, a gropniţei, care are deseori deasupra o încăpere joasă, numită tainiţă sau ascunzătoare.

c) Pronaosul precedat de un pridvor deschis sau închis.

d) Decoraţia exterioară formată din zone de zugrăveală.

Fig. 263. Biserica mânăstirii Probota.

Prima şi cea mai mare ctitorie a lui Petru Rareş este mânăstirea Probota, ridicată în 1530, pe malul drept al Siretului, alături de vechea biserică a Sfântului Niculae din Poiana, ctitorie a lui Alexandru cel Bun, din care azi nu se mai păstrează decât câteva ruine. Biserica mânăstirii Probota se aseamănă mult cu cea a mânăstirii Neamţ şi se compune, ca şi aceasta, din acelaş număr de încăperi (fig. 262). Pronaosul, despărţit în două de un arc dublou, care se continuă pe ziduri, de o parte şi de alta, în chip de pilaştri angajaţi formaţi din câte trei coloniţe fiecare, are cele două cupole ridicate pe sistemul moldovenesc compus de arcuri piezişe, ca la bolta pronaosului Sf-lui Gheorghe din Hâr-

lău. Gropniţa, de formă dreptunghiulară, acoperită cu o boltă semicilindrică dispusă perpendicular pe axul bisericii, este separată de naos şi de pronaos prin pereţi groşi străpunşi numai de câte o uşe îngustă. Introducerea acestui compartiment, pe care unii o pun, ca şi pe cea a pridvorului, pe seama „nevoilor fireşti ale creşterii mulţimii credincioase"[1], departe de a fi fericită, strică unitatea planului, punând o separaţie desăvârşită între naos şi pronaos, făcând din acesta din urmă un fel de anteintrare în biserică, faţă de care prezenţa pridvorului devine cu atât mai inutilă[2]. Pridvorul, ai cărui pereţi subţiri erau la început perforaţi de opt goluri mari — patru pe peretele dinspre Apus, patru pe cei laterali — este acoperit de o boltă semicilindrică cu penetraţii, dispusă perpendicular pe axa bisericii.

Arhitectura ferestrelor este cea gotică, cunoscută din vremea lui Ştefan cel Mare. In chenarele unor uşi însă, se produc oarecari modificări, prin apariţia unor forme nouă, datorite influenţei Renaşterii italiene, care la noi pătrunde din Ardeal, prin intermediul meşterilor zidari, în această epocă aduşi mai toţi din aceste părţi.

Aşa, de pildă, uşile cari dau din pronaos în gropniţă, şi din aceasta în naos, au rama constituită dintr'un amestec de elemente şi profile gotice, cu forme nouă de stil Renaştere. Nervurile, cari pornesc de jos de pe baze gotice sculptate, nu se mai împreunează sus în arc frânt, ci urmează curbura de modă talienească în arc în plin centru, a intradosului porţii. Deasupra, într'un panou

---

1. Constantinescu Iaşi, *op. cit.*, pag. 7 şi 24.

2. D-l Constantinescu-Iaşi, după ce pune introducerea camerii mormintelor şi a pridvorului pe seama creşterii mulţimii credincioase, făcând ca această introducere să apară logică, — şi s'a văzut cât de nelogic este introdusă din punct de vedere practic camera mormintelor, — înclină către o nouă părere şi afirmă că aspectul lungăreţ al bisericii şi bogăţia construcţiei introductive se datoresc unei influenţe a arhitecturii armeneşti asupra celei moldoveneşti din vremea lui Rareş. D-sa face o apropiere între bisericile moldoveneşti şi câteva biserici armeneşti ca Kilisse-el-Ahmar din Kurdistan, Saghapet din Vagarshapat şi Hrysokephalos din Trapezunt, afirmând că tipul acestora din urmă a trecut Marea Neagră spre Balcani, unde îl găsim reprezentat, în Bulgaria, la biserica Sf. Fecioară din Petrizi, iar de aici ar fi venit spre Moldova ocolind ţărmul nordic al mării. Cfr. Constantinescu-Iaşi, *op. cit.* pag. 23.

Apropierea între bisericile moldoveneşti şi cele armeneşti citate e fără îndoială silită. Afară de dimensiunile în lungime, — autorul pare să le fi căutat anume aşezându-le una lângă alta, biserica mânăstirii Neamţu cu Saghapat din Vagarshapat şi Bistriţa cu Hrysokephalos, fig. 25 şi 26, 27 şi 28, pag. 25 — potrivire foarte uşor de găsit, bisericile n'au nimic comun. In ceea ce priveşte influenţa armenească exercitată şi asupra altor elemente, despre care D-sa vorbeşte imediat, este cu totul altceva. Se poate susţine o influenţă armenească atunci când e vorba de sistemul de bolţi pe arcuri încrucişate (cfr. Balş, *Sur une particularité des voûtes moldaves,*), sau mai ales când este vorba de elemente de decoraţie, acestea însă aduse în Moldova mai târziu şi prin intermediul Rusiei, odată cu clădirea bisericii mânăstirii Dragomirna.

obişnuit, trei baghete se încrucişează după moda gotică cunoscută în Moldova. Toată această ramă de poartă este încoronată apoi de o cornişe cu profile linis-

Fig. 264. Biserica mânăstirii Probota. Uşa pronaosului.

tite de stil curat Renaştere (fig. 264). Mai mult decât la bisericile următoare, la Probota, arhitectura exterioară păstrează cea mai mare parte din bogăţia de firide şi ocniţe de pe absidele şi faţadele bisericilor anterioare (fig. 263). In plus, soclul, de profilatura simplă a soclurilor dela Borzeşti şi Reuseni, ca-

pătă o importanţă deosebită prin alipirea unei bănci continue de piatră cu treaptă (fig. 26_). Turla, de secţiune octogonală, decorată ca şi cea dela Neamţ, este ridicată pe două baze de secţiune poligonală stelată cu câte opt vârfuri.

Din pictura care, la început, şi pentru prima dată în Moldova, împodobea faţadele, au mai rămas numai urme slabe şi contururi.

Construcţiunile cari înfăţişează în toate amănuntele elementele constructive şi decorative cari caracterizează epoca lui Petru Rareş, sunt bisericile mânăstirilor Humor şi Moldoviţa.

Biserica mânăstirii Humor, zidită cu cheltuiala marelui Logofăt Teodor, în acelaş an cu Probota, este cea dintâi terminată dintre construcţiunile

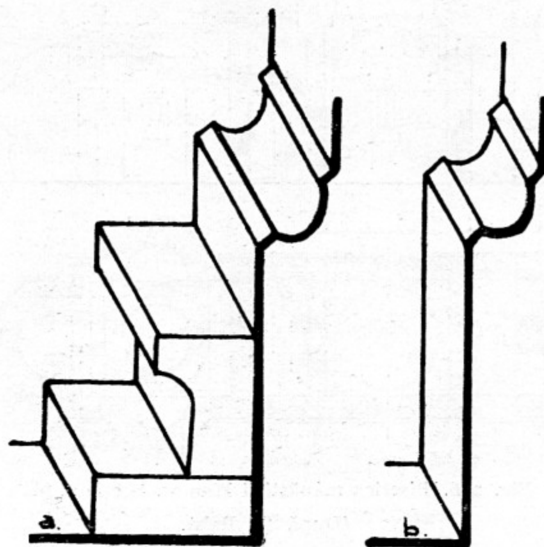

Fig. 265. Profile de soclu : a. la Probota, b. la Borzeşti.

ridicate sub domnia lui Petru Rareş. De plan treflat, mult mai puţin importantă ca dimensiuni decât Probota, este totuşi de un mult mai mare interes, prin felul original în care ne înfăţişază elementele noi cari modifică vechiul tip de biserică. Naosul acoperit cu o simplă calotă ridicată pe arcuri piezişe şi altarul sunt de tipul vechiu cunoscut. Gropniţa, foarte îngustă, este boltită cu un semicilindru, dispus, ca de obicei, transversal pe axa bisericii. Deasupra ei se găseşte o încăpere nouă, foarte joasă, boltită la fel ca şi gropniţa, la care se ajunge prin o scară în spirală, practicată, jumătate în grosimea zidului, jumătate către interior, în colţul Nord-Vest al încăperilor (fig. 266).

Această odae dela etaj, foarte sărăcăcios luminată printr'o fereastră îngustă tăiată către fațada de Sud, s'a numit tainiță, după funcțiunea pe care o avea : aceea de a tăinui, sau poate numai de a păstra, veștmintele de preț și odoarele bisericești.

Pronaosul, ca și cel al bisericilor Tazlău sau Cotnar, este acoperit cu o calotă sferică mare, ridicată pe pendentivi.

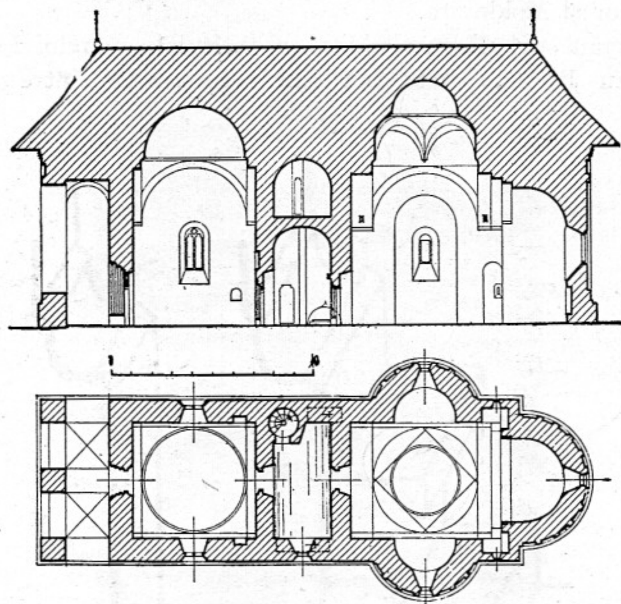

Fig. 266. Biserica mânăstirii Humor. Secție și plan.
(După G. Balș).

Elementul cel mai caracteristic, și totuși nu atât de nou pe cât s'ar părea, este pridvorul deschis, care precede pronaosul. Se compune din trei stâlpi de secțiune patrată, groși cât grosimea zidurilor bisericii, și dispuși, doi lateral, pe colțuri, și unul, median, perfect în axa bisericii.

Incăperea limitată de acești stâlpi, dreptunghiulară în plan, este împărțită în partea superioară de un arc care unește stâlpul mediu cu zidul bisericii, în două patrate, acoperite fiecare cu bolți de penetrație în cruce (voûtes d'arêtes). Stâlpii mărginași, așezați în prelungirea zidurilor laterale, sunt legați de acestea, ca și de stâlpul median, prin arcuri ușor frânte. Prin prezența acestui pridvor, care face corp comun în mod perfect și nesilit cu biserica, unitatea acesteia nu este câtuși de puțin stricată. In partea superioară, zi-

durile faţadelor sunt în perfectă continuare, iar şirul de ocniţe de sub streaşină trece neîntrerupt, de pe o faţadă pe alta, pe deasupra golurilor pridvorului.

Prin felul cum este legat de biserică şi prin dispoziţiunea golurilor, acest pridvor, nou ca formă, este vechi ca idee. El îşi are originea în pridvorul-clopotniţă al bisericii din Părhăuţi. In adevăr, dacă la aceasta din urmă suprimăm

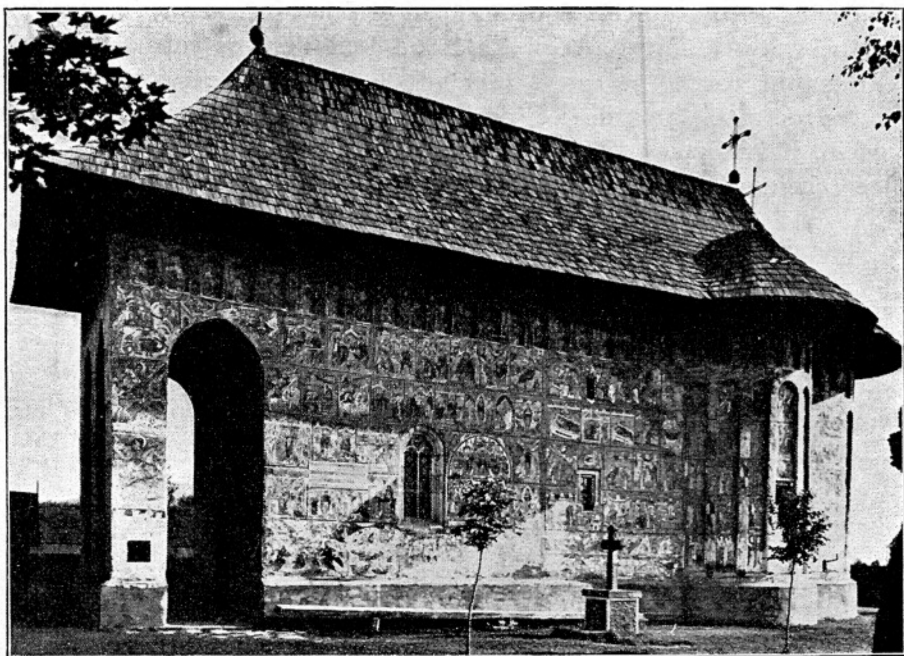

Fig. 267. Biserica mânăstirii Humor.

planşeul despărţitor al pridvorului propriu zis de clopotniţă, şi prelungim apoi cele patru goluri ale clopotniţei până la soclu, căpătăm privdorul dela Humor. Pridvorul-clopotniţă dela Părhăuţi derivă, la rându-i, din încercarea foarte originală de clopotniţă dela Arbora şi Reuseni. Linia evolutivă ar fi deci : clopotniţă la Arbora şi Reuseni, clopotniţă-pridvor la Părhăuţi, pridvor simplu la Humor. Deturnarea aceasta de idee în procesul evoluţiei dela clopotniţă, care înseamnează un lucru, la pridvor, care înseamnează cu totul altceva, o putem sezisa considerând Părhăuţii alături de Humor. In adevăr, dacă la Părhăuţi, biserică modestă de sat, prezenţa unei încăperi care să adăpostească clopotele era necesară, aşezarea acesteia alături de biserică, după modelul embrionar atât de simplu, depractic şi de puţin costisitor, de la Arbora şi Reuseni,

era mult mai indicată decât zidirea unei construcţiuni speciale izolate. La Humor, biserică importantă de mânăstire, clopotniţa îşi avea locul ei consacrat în turnul dela intrare. Repetarea ei la biserică, după tipul celei dela Părhăuţi, ar fi fost, poate, fără rost. Dar constructorului dela Humor plăcându-i pridvorul dela Părhăuţi, care, într'o bună măsură, apără intrarea bisericii contra curenţilor direcţi şi ai intemperiilor, l-a reprodus la construcţia sa, unificând în felul cum am văzut cele două încăperi şi înlocuind, aceasta ca modificare de detaliu, bolta cilindrică a celui dintâi, cu două bolţi de penetraţie în cruce.

Pridvorul acesta, pe care fără multă teamă de a greşi îl socotesc autohton, ca derivat direct din cel dela Părhăuţi, este oarecum diferit de celălalt model, închis, mai vechi, pe care îl găsim prima oară la Neamţ, apoi la Sf. Gheorghe din Suceava, la Probota, la Voroneţ şi altele. Dar şi pridvorul

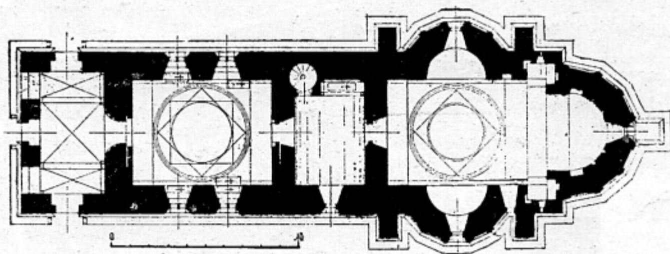

Fig. 268. Biserica mânăstirii Moldoviţa. Plan.

închis de mai târziu îşi are originea în cel deschis. Lăsând la o parte numai exonartexul Probotei, contemporan sau în orice caz cu puţin mai nou decât cel dela Humor, şi care pare să derive direct din cel dela Neamţ, la celelalte biserici mai noi nu e greu de urmărit linia evolutivă, clară, a pridvorului închis, plecând dela Humor şi Moldoviţa, la Sf. Dumitru din Suceava şi celelalte.

In exterior, biserica mânăstirii Humor se prezintă foarte simplă din punct de vedere arhitectonic. Din vechiul decor arhitectural păstrează numai firidele lungi de pe abside şi ultimul şir de ocniţe mici care înconjoară biserica de jurîmprejur. Un foarte bogat şi variat decor pictural îi împodobeşte în schimb toate faţadele (fig. 267).

Doi ani după terminarea bisericii din Humor, meşterii lui Petru Rareş zidesc, după modelul de plan dela Humor, biserica mânăstirii Moldoviţa.

De dimensiuni mai mari decât biserica mânăstirii Humor, diferă de aceasta şi prin alte câteva elemente importante. Naosul este supraînălţat de o turlă ridicată în interior pe sistemul moldovenesc simplu de arcuri piezişe, iar la ex-

terior pe două baze stelate suprapuse: prima neregulată, cu şase vârfuri, alungită în sensul axei mici a bisericii, a doua regulată, cu opt vârfuri. Pronaosul, puţin alungit, reproduce pe cel al bisericii Sfântului Gheorghe din Hârlău, fiind ca şi acesta acoperit cu o calotă sferică, ridicată pe sistemul complex de arcuri moldoveneşti încrucişate (fig. 268). Pridvorul este de o formă puţin mai complicată, mai evoluată decât cel dela Humor, şi, prin dispoziţia şi forma

Fig. 269. Biserica mânăstirii Moldoviţa.

golurilor lui, anunţă deja pridvorul închis care avea să se construiască la Sf. Dumitru din Suceava. Are pereţii mai subţiri decât zidurile bisericii, iar stâlpul median dela Humor, acel plin jenant din axul bisericii, a fost înlocuit cu doi stâlpi depărtaţi, mai subţiri, căpătându-se astfel pe faţada dinspre Apus trei goluri foarte înalte în loc de două.

Golurile laterale, precum şi cel median de pe faţada principală, sunt strîmtate la bază prin introducerea a trei arcuri joase, cari constituesc trei intrări

libere (fig. 269). La pridvorul închis, care va apărea la Sf. Dumitru din Suceava,

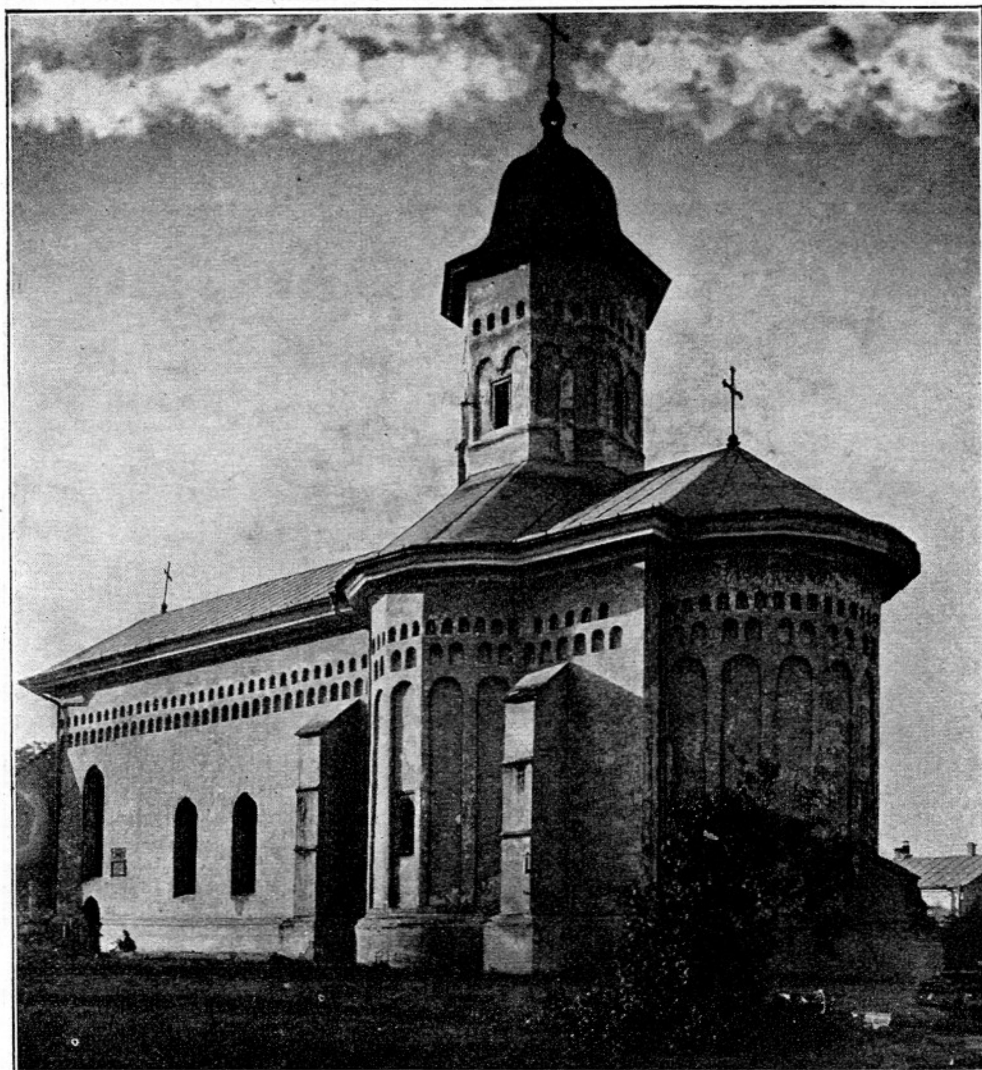

Fig. 270. Biserica Sf. Dumitru din Suceava.

cele două arcuri de pe faţadele laterale vor deveni cele două intrări, iar restul golurilor de deasupra lor, precum şi celelalte trei de pe faţada principală, păstrându-şi aceeaşi predominanţă în înălţime, vor deveni ferestre.

In ceea ce priveşte felul de boltire al pridvorului, el rămâne acelaş ca şi la Humor, adică o penetraţie de doi cilindri — voûte d'arête — cu singura deosebire că, în locul celor două bolţi ridicate pe plan patrat, la Moldoviţa sunt trei : una centrală, pe bază patrată, şi două laterale lungi.

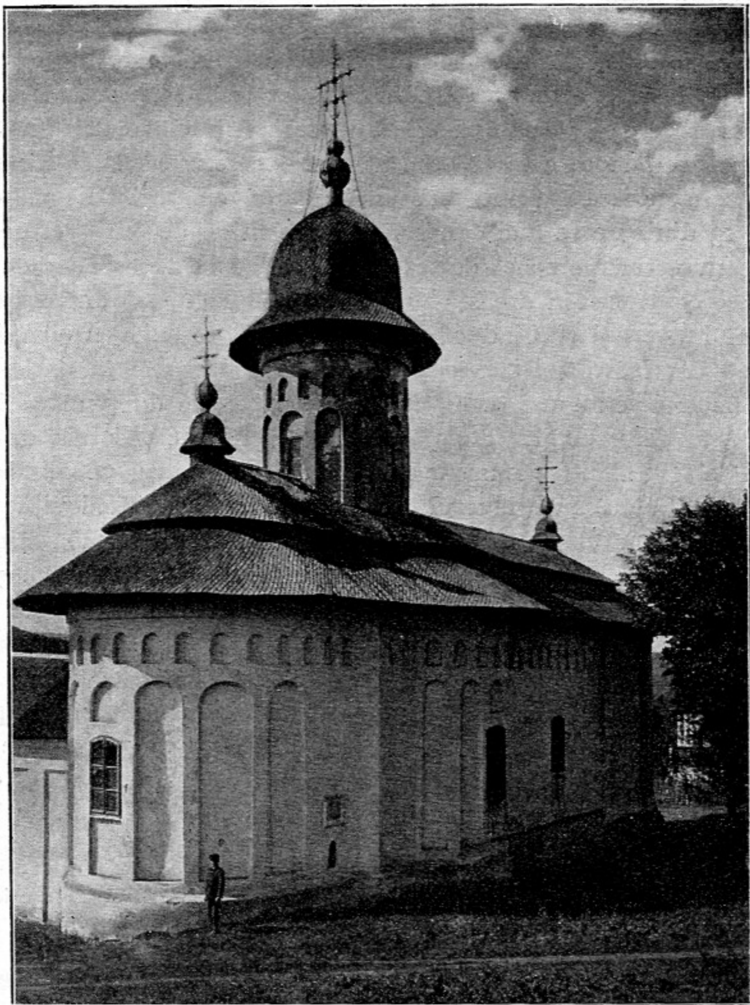

Fig. 271. Biserica mânăstirii Coşula.

In ceea ce priveşte aspectul exterior, Moldoviţa, cu absidele ei flancate de contraforţi, cu lungimea ei dominantă şi cu turla care-o apasă pe naos, aminteşte linia generală a bisericii mânăstirii Probota.

După zidirea acestei mânăstiri, epoca de construcţie cu adevărat meritoasă din vremea lui Petru Rareş încetează. In afară de mici schimbări de detaliu, în special în ceea ce priveşte chenarele uşilor şi ferestrelor, cari capătă din ce în ce mai mult un aspect pronunţat de stil Renaştere, nu se constată din partea meşterilor nici o preocupare de a găsi forme şi dispoziţiuni noi. Faptul acesta se datoreşte în bună parte şi ctitorilor, cari începuseră să ceară meşterilor să le zidească biserici după felul celor existente, de ei cunoscute. Aşa, de pildă, însuşi Petru Rareş, adresându-se, în 1545, în scris şi direct unui meşter zidar, îi cere să vie să-i zidească o biserică în felul celei din Suceava [1].

In acest fel, epoca aceasta de construcţie, care urmează zidirii Moldoviţei şi care se caracterizează printr'un număr mare, remarcabil de mare, de construcţii — 13 din câte se mai cunosc, ridicate în 20 de ani — este din punct de vedere arhitectonic o epocă de stagnare, fără să fie totuşi decadentă. Bisericile cari se contruesc în această vreme, începând cu cea din orăşelul Baia, zidită în anul 1532, şi sfârşind cu Uspenia din Botoşani, terminată la 1552, sunt toate — cu foarte mici excepţii de detaliu, şi numai la unele — copiate direct după monumente mai vechi, în general după cele din vremea lui Ştefan cel Mare. Aşa, de exemplu, Baia [2] combină planul dela Cotnar cu pridvorul clopotniţă dela Părhăuţi; Sfântul Dumitru din Suceava, pe cel al Sfântului Gheorghe din Hârlău, cu pridvorul mărit şi închis dela Moldoviţa (fig. 270). Urmează apoi un grup de construcţii mai mici: biserica mânăstirii Coşula (fig. 271), zidită în 1535, biserica din Horodniceni, zidită la 1539, şi biserica veche a mânăstirii Râşca, zidită la 1542 [3], al cărei plan reproduce forma şi aproape şi dimensiunile bisericii din Pătrăuţi a lui Ştefan cel Mare [4].

Din jurul anului 1542 datează şi biserica din Zăhăreşti, zidită de pârcălabul Hotinului, Nicoară Hîrovici. Ca plan, această biserică aminteşte pe cea din Cotnar, la care s'au adăugat două nişe speciale pentru proscomidie şi diaconicon şi s'a marcat, cu o uşoară curbură, locul sânilor (fig. 272). Are pe naos o turlă de diametru foarte mic, ridicată pe o combinaţiune nouă de bolţi mol-

1. G. Balş, *op. cit.*, pag. 318. E vorba de o biserică, poate nezidită, în orice caz nouă necunoscută, care urma să semene cu cea a Sfântului Dumitru din Suceava.

2. Vezi planul şi vederea în G. Balş, *op. cit.*, pag. 41, 42 şi 43.

3. E vorba de biserica originală dela Petru Rareş, cea dinspre Răsărit, al cărei exterior este în întregime zugrăvit, nu de cea alipită acesteia pe faţada dinspre Apus, şi care a fost zidită la începutul secolului XVII de către marele vornic Costea Băcioc. Nu este exclus ca turla naosului bisericii vechi, excesiv de înaltă, să fi fost astfel modificată odată cu zidirea bisericii celei nouă.

4. Diferenţa de lungime e foarte mică: pe când la Pătrăuţi lungimea interioară e de 14.50 m., la Râşca — abstracţie făcând de partea adăugată mai târziu — e de 15.90 m.

dovenești : în tamburul ridicat pe primele patru arcuri piezișe, tambur care în bisericile anterioare constituia turla, sunt înscrise alte patru arcuri, acestea dispuse însă paralel cu arcurile mari ale naosului. Diametrul turlei, ri-

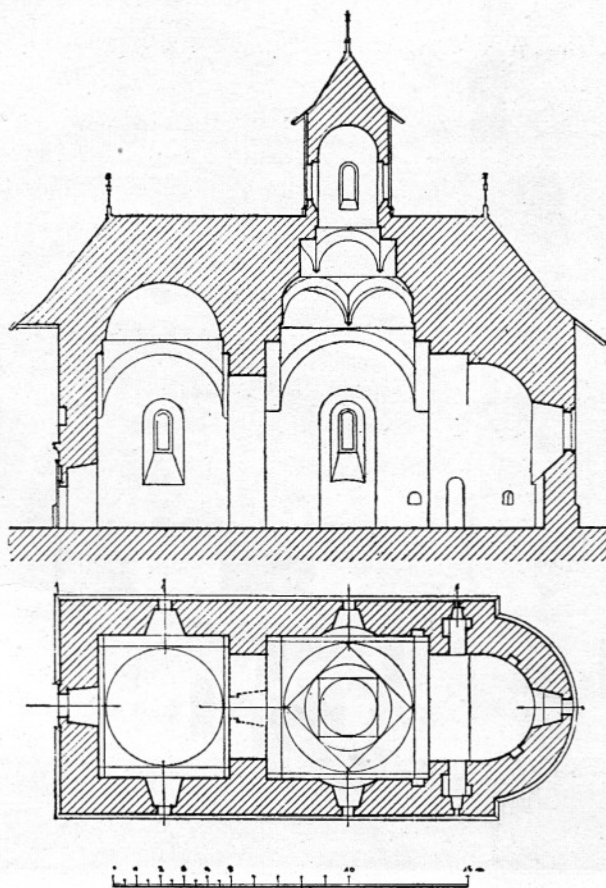

Fig. 272. Biserica din Zăhărești. Secție și plan. (După G. Balș).

dicată astfel peste trei feluri de arcuri suprapuse, este redus la mai puțin de jumătate din lungimea laturii patratului determinat de primele patru arcuri mari (fig. 272).

Biserica Sf. Dumitru din Hârlău, a cărei dată de construcție nu se cunoaște, dar pe care Grigore Ureche în *Letopisețul* său o atribue lui Petru Rareș,

este copiată în toate amănuntele după biserica Sf. Gheorghe a lui Ştefan cel Mare, din acelaş oraş[1].

Fig. 273. Episcopia din Roman.

Ultima clădire ridicată de Petru Rareş, dar pe care n'a apucat s'o sfârşească el, fiindcă „adormì în Domnul cu somnul cel lung", este biserica Epis-

1. E probabil totuşi ca biserica actuală să nu fie decât o rezidire aproape integrală a bisericii vechi, care, în parte dărâmată, „ca dintru'ntâi s'au zidit şi s'au podobit cu sălinţa, osteneala şi cheltuiala dumisale Iordachi Cantacuzino" la 1779. (Cfr. N. Iorga *Inscripţii* I. p. 8). Cert este că bolta pronaosului e restaurată şi prezintă caracterele speciale secolului al XVIII-lea.

copiei Romanului (fig. 273). Inceputǎ în 1542, este terminatǎ de fiul şi urmaşul sǎu la tron Iliaş, abia în 1550. Este o bisericǎ de dimensiuni mari, de tipul celei dela Probota, fǎrǎ gropniţǎ însǎ, întru cât era bisericǎ de oraş.

Biserica a suferit în decursul vremurilor, şi în special în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, o seamǎ de modificǎri cari i-au schimbat aspectul ei original, atât în interior, cât, mai ales, în exterior.

Fig. 274. Mânǎstirea Bistriţa din jud. Neamţ. Construcţii din epocile lui Alexandru cel Bun, Ştefan cel Mare şi Alexandru Lǎpuşneanu.

2. In primii ani ai celei de a doua jumǎtǎţi a secolului al XVI-lea, activitatea constructivǎ se continuǎ dupǎ acelaş procedeu care caracterizeazǎ ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş. Vǎduva acestuia, Doamna Ecaterina-Elena, ambiţioasǎ şi mai mândrǎ cǎ era fatǎ de Despot sârb decât soţie de Domn român, face sǎ se zideascǎ între anii 1551—1552 trei biserici, cari, dacǎ au vreo importanţǎ prin faptul cǎ mǎresc numǎrul lǎcaşurilor de închinare, n'au în schimb nici o originalitate. Biserica Sfântului Gheorghe din Botoşani,

copiază aidoma pe cea vecină a Sfântului Nicolae din Popăuţi; biserica Invierea Domnului sau Văscrisenia din Suceava este o reproducere a Sf-lui Ioan din Piatra, reproducere grosolană în ceea ce priveşte decorul exterior, lipsită de acea eleganţă de linii şi armonie de forme, cari fac din Sfântul Ion din Piatra una din cele mai frumoase biserici din vremea lui Ştefan, iar cât priveşte cea din urmă ctitorie a Doamnei Elena Rareş, biserica Uspeniei, sau Adormirea Maicii Domnului, din Botoşani, ea este al doilea exemplar reprodus după şablonul Sfântului Nicolae din Popăuţi.

Activitatea constructivă, care s'a dovedit atât de rodnică în timpul domniei lui Petru Rareş, a fost continuată şi de Alexandru Lăpuşneanu.

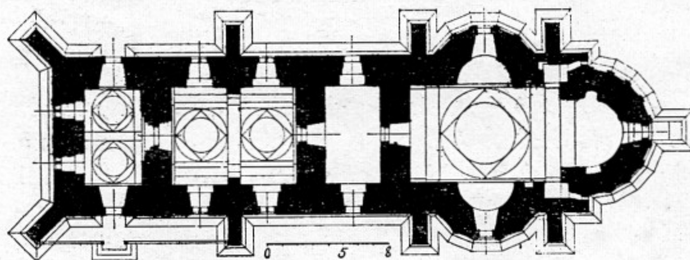

Fig. 275. Biserica mânăstirii Bistriţa. Plan.

Acest domn, pe care istoria îl cunoaşte ca pe un om cumplit şi nedrept, n'a fost lipsit nici de gust pentru artă şi nici mai ales de simţiminte religioase. El a pus să se zidească biserica mânăstirii Bistriţa, veche ctitorie a lui Alexandru cel Bun, pe care o termină în anul 1554 (fig. 270), iar în a doua sa domnie începe zidirea bisericii mânăstirii Slatina, care este, alături de biserica mânăstirii Neamţului, cea mai mare dintre toate clădirile ce se zidiseră până atunci.

Ca plan, Bistriţa se aseamănă foarte mult cu Probota (fig. 275). Este lipsită însă de tainiţă, iar pridvorul, foarte strîmt, este boltit cu două calote mici, ridicate pe arcuri piezişe şi despărţite de un arc dublou median. Slatina întruneşte în sine dispoziţiuni şi forme de ale bisericilor mai vechi, redate însă în dimensiuni mult mai mari. Planul este o interpretare a planului Sfântului Ion din Piatra, la care, între naos şi pronaos, s'a introdus compartimentul mormintelor, iar în faţa pronaosului s'a construit pridvorul după moda vremii lui Rareş (fig. 277). Pe naos primeşte o turlă foarte înaltă, ridicată pe arcuri piezişe, iar pronaosul este împărţit, ca şi la Sf. Ion din Piatra, în două compartimente de un arc dublou şi acoperit cu două calote.

Dintre urmaşii lui Alexandru Lăpuşneanu, a clădit biserici numai Petru Şchiopul. Sub acest Domn, care a stăpânit Moldova, cu întrerupere, de trei ori, dela 1574 la 1591, se iniţiază o epocă nouă pentru arhitectura moldove-

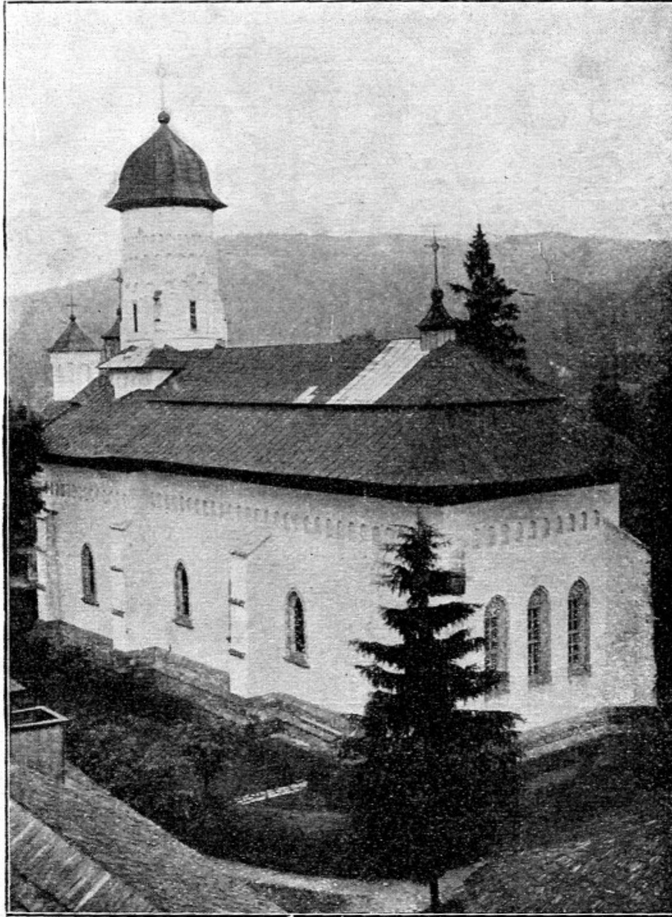

Fig. 276. Biserica mânăstirii Slatina.

nească. In timpul domniei lui se zideşte totuşi ultimul monument care se mai leagă în mod perfect de monumentele vremii anterioare : biserica mânăstirii Suceviţa. Clădită în acelaş an cu biserica mânăstirii Galata, care avea să dea tonul unor influenţe nouă venite din Muntenia, biserica Suceviţei are caracterele monumentelor din vremea lui Petru Rareş. Planul ei este o combinare

a planurilor Probotei și Humorului (fig. 278). Imprumută dela monumentul de influență nouă, care era Galata, numai felul de a lumina absidele cu 3 ferestre în loc de una, iar în ceea ce privește exteriorul, reproduce pentru ultima oară decorul luxos de pictură, caracteristic vremei lui Rareș (fig. 279).

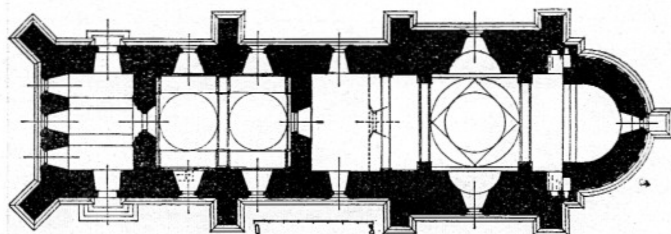

Fig. 277. Biserica mânăstirii Slatina. Plan.

3. Materialul constructiv întrebuințat în construcțiunile lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș este cel pe care meșterii îl aveau la îndemână, cel care se putea procura imediat fie la fața locului, fie în vecinătăți foarte apropiate.

Piatra brută este întrebuințată în blocuri neregulate, în general de mici dimensiuni.

Piatra de talie întrebuințată la socluri și colțuri este tăiată cu îngrijire.

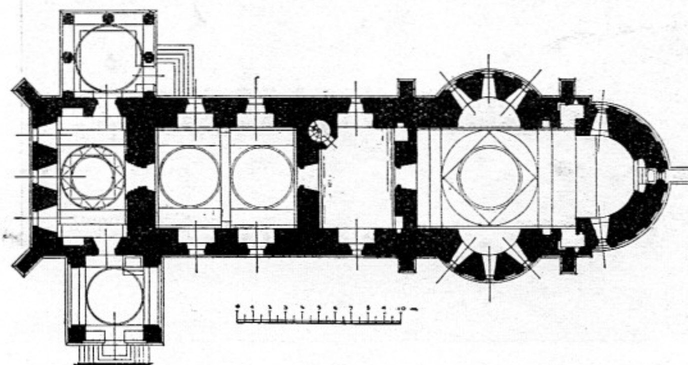

Fig. 278. Biserica mânăstirii Sucevița. Plan.

Cărămida presată, de o fabricație excelentă, are dimensiuni diferite, după locul pe care îl ocupă în construcție. Așa, de pildă, cărămida aparentă și smălțuită măsoară dela 27 până la 30 cm. lungime, 13 până la 15 cm, lățime și 6 până la 8 cm. grosime, adică sunt cărămizi de 27 ×13 ×5, de 30 ×15 ×8 și intermediare.

Cărămizile întrebuinţate la arcuri, la colţuri şi la pilaştri au forme speciale potrivit cu profilul pe care trebue să-l accentueze în construcţie. Rosturile sunt mici, 1 până la 2 cm. Cărămizile întrebuinţate la construirea ar-

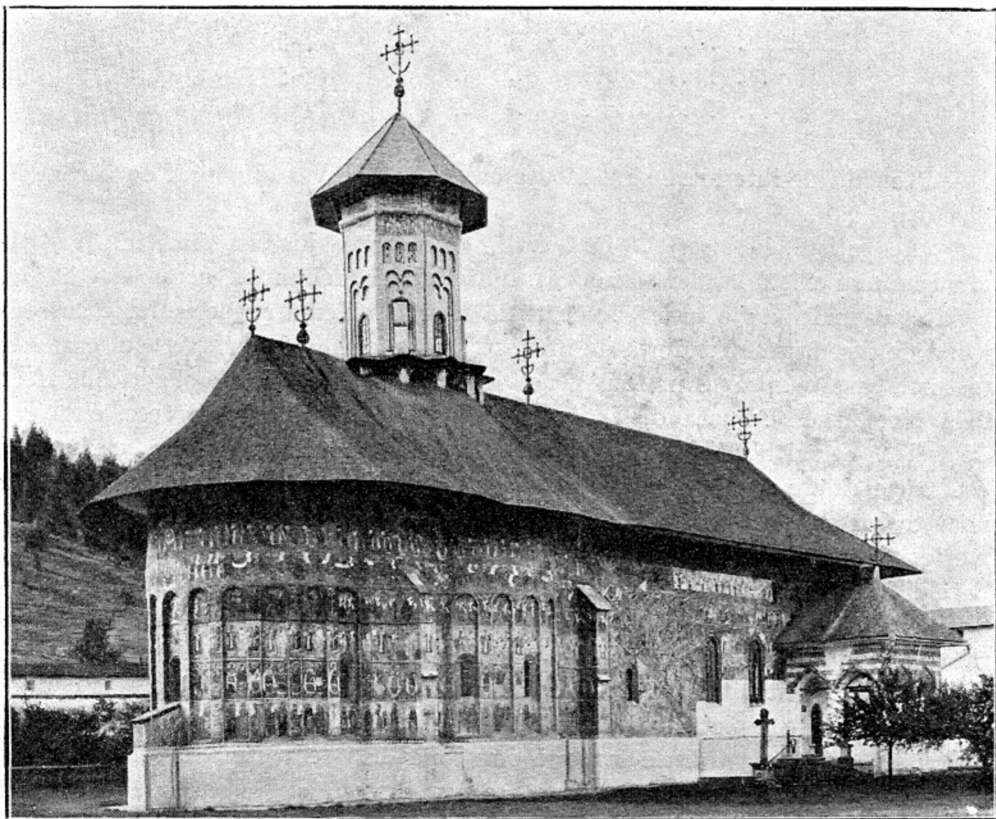

Fig. 279. Biserica mânăstirii Suceviţa.

curilor şi bolţilor sunt de dimensiuni mai mici şi mult mai subţiri, aceasta înlesnind construirea curbelor.

In construcţia bolţilor intră deseori, în locul cărămizii, o piatră uşoară — sigă sau calcar şi tuf. — Pendentivii sunt construiţi din cărămizi subţiri dispuse fie pe lat, după moda bizantină, fie deseori vertical (Popăuţi şi Sf. Gheorghe din Hârlău).

Mortarul este format din var alb sau negru, amestecat cu pietricele şi cărămidă pisată, aceasta din urmă înlocuind nişipul.

Grosimea zidurilor este excesivă în raport cu lărgimea bisericii. Aşa, de pildă, avem la:

Pătrăuţi . . .	1,00 m.	pentru o lărgime de	4,50 m.
Voroneţ . . .	1,20 m.	,, ,, ,, ,,	5,30 m.
Milişăuţi . . .	1,25 m.	,, ,, ,, ,,	5,50 m.
Tazlău	1,40 m.	,, ,, ,, ,,	5,50 m.
Neamţ	1,50 m.	,, ,, ,, ,,	6,30 m.

Tencuielile interioare sunt făcute cu mortar de var alb, praf de cărămidă şi câlţi.

Acoperişul, la bisericile fără turlă, este drept, jos sau mai ridicat (original nu mai există la nici o biserică). Materialul întrebuinţat acum este tabla, ţigla, sau şindrila. La bisericile cu turlă însă, problema acoperişului e susceptibilă de discuţiuni. Tendinţa de înălţare a bisericii moldoveneşti, acel caracter distinct care o apropie în linii generale de biserica sârbească şi gotică, a fost dela început accentuată de acoperişul ei ţuguiat şi foarte pitoresc, cum era de pildă cel al bisericii din Milişăuţi. Majoritatea bisericilor din vremea lui Ştefan cel Mare şi din epocile posterioare lui, cari s'au păstrat până în zilele noastre, au azi un acoperiş greoi, în care nu e greu de recunoscut intervenţia meşterilor noui, cari, înecând în această massă grea de construcţie simplă, bazele atât de elegante ale turlelor naosului, au nesocotit cu totul principiile şi preocupările marilor meşteri ai trecutului. Ori, e foarte uşor de constatat că dublele şi triplele baze ale turlelor bisericilor moldoveneşti au fost cu îngrijire construite şi cu mare dragoste de frumos împodobite cu ocniţe, discuri smălţuite şi picturi, pentrucă ele erau menite să rămâie vizibile. La toate bisericile cari au azi bazele ascunse de acoperişuri refăcute (Sf. Ilie de lângă Suceava, Neamţ, Suceviţa etc.), dacă se examinează aceste baze pe partea lor prinsă azi în poduri, se găseşte întreg acel decor ds ocniţe cu cărămizi colorate şi discuri smălţuite, şi câteodată se găsesc chiar şi picturi (Suceviţa). Se poate constata deasemenea — lucru important — pe soclurile primului tambur urma foarte clară a acoperişului vechi. Rezultă deci în mod neîndoios că acoperişurile originale erau astfel construite încât ele lăsau aparente turlele cu bazele lor întregi. Care era deci forma originală a acestor acoperişuri? Clima ţării şi tradiţia cereau învelitori cu pante repezi. Fără îndoială, acoperişurile originale erau asemănătoare cu cele pe care ni le înfăţişa admirabila şi pitoreasca biserică din Milişăuţi. Naosul era supraînălţat de turlă; pronaosul era acoperit de o învelitoare în 4 ape, iar absida altarului şi absidele laterale erau acoperite cu învelitori piramidale ori conice. Racordarea apelor cari fugeau către

bazele turlei, cu bazele însăşi, se făcea printr'un sistem de şea care înlătura apele de ploi şi împiedica zăpezile să se strângă în jurul bazelor. Soluţiunea nu e perfectă dar e unică, şi adoptarea ei, care ne este confirmată şi de reprezentările bisericilor pe respectivele tablouri votive, era impusă de; *a*) prezenta turlei cu bazele ei aparente, care împărţea dintr'oda acoperişul întregei construcţii în 4 părţi distincte; *b*) condiţiunile locale sau mediul geografic şi, însfârşit *c*) materialul întrebuinţat la aceste acoperişuri, cel pe care meşterii locali îl aveau la îndemână: *şindrila*. Modelul acestor acoperişuri, atât pentru formă cât şi pentru material, meşterii de biserici de zid l-au găsit pe loc la numeroasele bisericuţe de lemn, cari serveau la început drept credincioşilor, precum şi la casele atât de pitoresc învelite ale locuitorilor stabiliţi în aceste regiuni cu ploi mari şi zăpezi grele [1].

1. Pentru tratarea mai pe larg a acestei chestiuni, vezi G. Balş, *op. cit.*, pag. 190—198; Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord, Paris, 1930* p. 92—96.

TABLOUL

bisericilor moldoveneşti mai importante din secolul al XVI-lea.

No.	NUMELE	Data Construcţiei	No.	NUMELE	Data Construcţiei
1	Sf. Gheorghe din Suceava	1514–1522	11	Râşca	1542
2	Văleni-Roman	1519	12	Zăhăreşti	1542
3	Părhăuţi	1522	13	Sf. Dumitru din Hârlău	15 ?
4	Probota	1530	14	Episcopia din Roman	1542–1550
5	Humor	1530	15	Sf. Gheorghe din Botoşani	1551
6	Moldoviţa	1532	16	Văscrisenia din Suceava	1551—52
7	Baia	1532	17	Uspenia din Botoşani	1552
8	Sf. Dumitru din Suceava	1534	18	Bistriţa	1554
9	Coşula	1535	19	Slatina	1561
10	Horodniceni	1539	20	Suceviţa	1582—84

CAP. VIII.

Arhitectura moldovenească de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea.

1. După epocile atât de bogate în construcţii şi după vremurile fericite pe cari arhitectura le-a înregistrat, în primul rând în timpul domniei lui Ştefan cel Mare, apoi în timpul domniilor lui Petru Rareş şi Alexandru Lăpuşneanu, arhitectura moldovenească se găseşte, la sfârşitul secolului al XVI-lea, în ultima fază a unei evoluţii regulate, ţesută, atât din punct de vedere arhitectonic cât şi din punct de vedere decorativ, pe un monument tip : monumentul din vremea lui Ştefan cel Mare. In tot acest timp, dela Ştefan la Lăpuşneanu, afară de uşoarele influenţe ale Renaşterei italieneşti, cari se fac simţite începând cu vremea lui Petru Rareş, şi numai în arhitectura porţilor sau a unor ferestre, nici o altă influenţă străină nu-şi face apariţia în Moldova. Formele gotice, altoite pe planul de origini bizantine, cari se împământenesc la începutul domniei lui Ştefan cel Mare dând naştere la monumente atât de originale, domină toată arhitectura moldovenească dela Ştefan cel Mare până la Alexandru Lăpuşneanu. In compoziţiunea monumentelor acestor vremi, linia evolutivă a tipurilor, foarte clară şi regulată, se poate urmări cu uşurinţă. Această linie se frânge însă deodată şi devine şerpuitoare, cu apariţia primelor monumente clădite în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Odată cu zidirea monumentelor noi din această ultimă vreme, adevăratul stil moldovenesc îşi iniţiază decăderea. Arhitectura moldovenească trece de-acum într'o fază nouă de prefacere, ultima fază merituoasă înaintea decăderii pe care ne-o vor ilustra monumentele secolului al XVIII-lea.

In ultimii ani ai secolului al XVI-lea, pătrunde în Moldova un nou curent de influenţă bizantină, mult mai puternic şi mai marcat de cât acel care, la început, a dat directive în ceea ce priveşte configuraţia planului, a bolţilor şi

a unor elemente decorative. Acest curent, venit deadreptul din Muntenia vecină, se face simţit atât în forme cât şi în procedeele de construcţie.

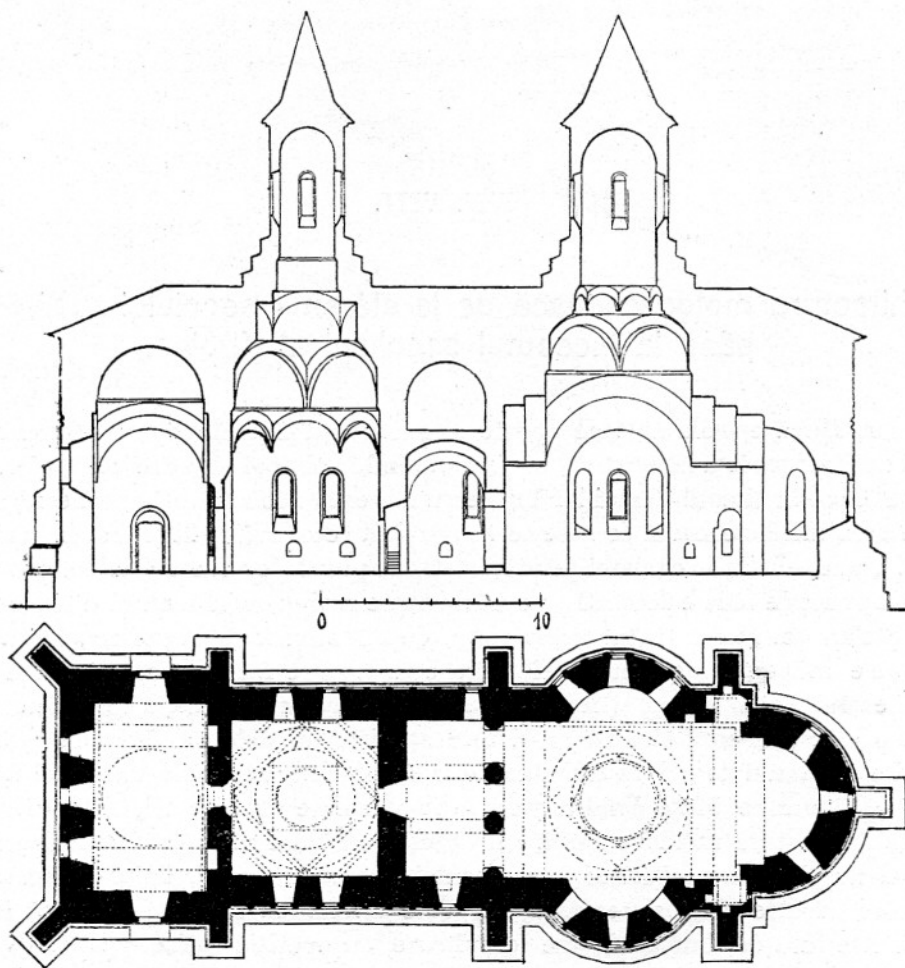

Fig. 280. Biserica mânăstirii Galata, lângă Iaşi. Secţie şi plan.

Monumentul care dă tonul acestei noi influenţe, şi care avea să servească apoi de model la atâtea altele, este biserica mânăstirii Galata de lângă Iaşi, zidită de Petru Şchiopul la 1584, în a treia a sa domnie. Ca plan, biserica păstrează dispoziţiunile generale ale planului din vremea lui Rareş. Apare însă un element nou : zidul despărţitor al naosului de gropniţă, care până acum

era plin şi străpuns numai de o uşe centrală, este înlocuit cu trei arcade sprijinite pe stâlpi. Acest element nou pentru Moldova, introdus din nevoia de a da privire liberă către naos credincioşilor cari deveneau din ce în ce mai numeroşi, pare să fi venit, împreună cu celelalte elemente noi, tot din Muntenia [1]. Tot după moda muntenească sunt luminate absidele cu câte trei ferestre fiecare [2]. Naosul este supraînălţat de o turlă, ridicată pe un sistem etajat de arcuri piezişe. Deasupra primelor patru arcuri obişnuite, în tamburul circular înscris în patratul determinat de acestea, sunt înscrise opt arcuri mai mici, cari, dând naştere unei suprafaţe octogonale, reduc şi mai mult diametrul turlei (fig. 280). In sistemul de bolţi al pronaosului lipsesc arcurile late alipite zidurilor, arcuri cari, prin intermediul pendentivilor, făceau trecerea de la patratul de plan la cercul de bază al cupolei. Această trecere este obţinută, ca la biserica episcopală din Curtea de Argeş, prin intermediul unor trompe de colţ, cari la Galata sunt sferice : peste trompe se ridică un prim tambur cu patru arcuri piezişe moldoveneşti ; peste acestea, un al doilea rând de arcuri piezişe, dispuse normal pe axele bisericii, ca la Zăhăreşti, iar deasupra lor se înalţă, pentru prima oară în Moldova, o turlă de diametru foarte mic. Această turlă pe pronaos, — care se găsea în acea vreme la bisericile din Muntenia, ca, de pildă, la biserica Episcopală din Argeş, Snagov, sau Tismana, — în bisericile moldoveneşti, al căror plan are ca prototip biserica mânăstirii Neamţ, cu gropniţă şi pridvor, apare ca o contrabalansare a turlei de pe naos, rămasă, din cauza lungirii excesive a bisericii, prea spre Răsărit.

Faţadele, pentru prima dată în Moldova, sunt împărţite, după moda muntenească dela Curtea de Argeş, Mânăstirea Dealului, Snagov, sau Bucovăţ, în două registre separate de un brâu continuu : un tor prins între două şiruri de cărămizi, dispuse ca dinţii de ferăstrău. Aceste registre sunt decorate de arcade oarbe : un şir pe registrul inferior, două pe cel superior, dintre cari ultimul format din arcade mai mici (fig. 281). Dispoziţiunea arcadelor dintr'un registru faţă de arcadele celuilalt este neregulată şi prezintă aceleaşi caracteristici ca şi cele munteneşti, adică, au arhivoltele intrate în raport cu faţa zidului, iar dacă se întâmplă ca o arcadă începută la colţ să nu încapă în întregime pe o faţadă, ea se întoarce peste colţ şi se continuă pe faţada următoare.

De o înfăţişare nouă şi deosebită de cea a bisericilor moldoveneşti, atât

---

1. Vezi G. Balş, *Bisericile Moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea,* Bucureşti 1933, pag. 11—13.

2. Astfel sunt luminate absidele la o seamă de biserici din Muntenia : la Curtea de Argeş, vechea Mitropolie din Târgovişte, Brădet, Tutana, etc.

în ceea ce privește forma planului, cât și decorul exterior, este biserica mânăstirii Aroneanu de lângă Iași. Alături de aceasta, și numai pentru plan, poate fi citată și biserica mânăstirii Hlincea, tot de lângă Iași, zidită în timpul dom-

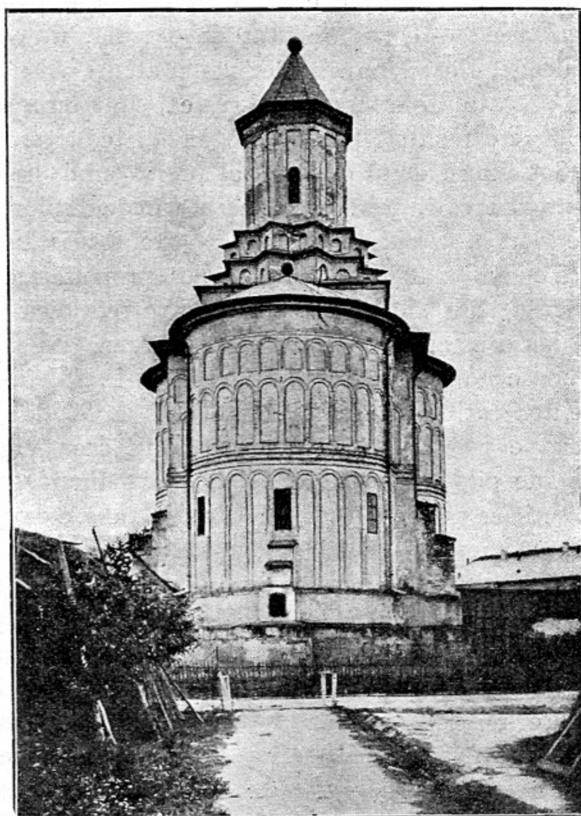

Fig. 281. Biserica mânăstirii Galata lângă Iași. Vedere dinspre Răsărit.

niei lui Petru Șchiopul și mult prefăcută în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Biserica mânăstirii Aroneanu, zidită de Aron Tiranul la 1594, are un plan triconch format dintr'un pridvor deschis, rezemat la colțuri pe stâlpi de secțiune patrată, ca la Humor și Moldovița, iar între aceștia pe coloane; dintr'un pronaos patrat, acoperit cu o calotă turtită, și dintr'un naos de formă obișnuită. Pronaosul este despărțit de naos, ca în Muntenia, de trei arcade sprijinite pe coloane (fig. 283). Fațadele sunt decorate cu elemente noi pentru

Fig. 282. Biserica mânăstirii Galata văzută dinspre Apus.

Moldova și de origini deosebite. In afară de brâul în formă de tor, de origine muntenească, pe care îl găsim și la Galata, dar care la Aroneanu încinge biserica în partea superioară, aproape de streașină, o seamă de alte elemente decorative sunt împrăștiate pe întinsul fațadelor, dându-le o notă pe cât de curioasă, pe atât de originală. Deasupra soclului se întinde de jur împrejurul bisericii, până la pridvor, și pe o înălțime de aproape un metru, un brâu continuu format din niște caneluri verticale. Deasupra acestui brâu, pe câmpul alb și la nivelul ferestrelor, urmează o fâșie de arcade oarbe, ale căror planuri intrate sunt colorate și decorate cu ornamente de teracotă în formă de stele și discuri. Brâul, care încinge biserica în partea superioară, este încadrat de

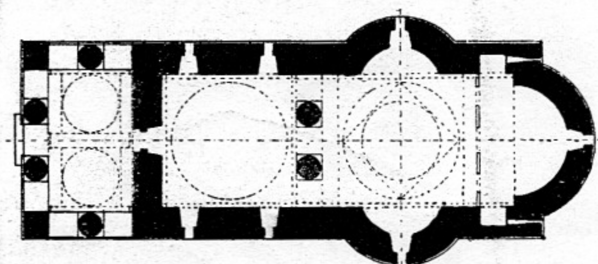

Fig. 283. Biserica Aroneanu, lângă Iași. Plan.

două fâșii de discuri de teracotă smălțuită. Fâșia de sub brâu este formată din trei șiruri de ornamente : un șir de discuri între două de stele cea de deasupra dintr'un singur șir, compus din discuri alternând cu stele. In fine, imediat sub cornișe fuge, de jurîmprejur, un alt rând de ornamente de teracotă în formă de floare de crin (fig. 284—285).

Procedeul acesta de a decora fațadele bisericilor cu ornamente de teracotă smălțuită este vechi atât în Moldova de pe vremea lui Ștefan, cât și în Muntenia ; felul cum acest decor este dispus pe fațadele tencuite dela Aroneanu, trădează însă o manieră nouă și un procedeu de origine mai de grabă orientală.

2. Influența arhitecturii muntenești în Moldova se face tot mai simțită cu începutul secolului al XVII-lea. Biserica mânăstirii Secu, clădită la 1602, pe un plan foarte lung, în care caracterele moldovenești nu se pierd cu desăvârșire, ne prezintă fațade a căror arhitectură este în întregime muntenească (fig. 286). Elansarea verticală, caracteristică monumentelor moldovenești, care la Galata încă se mai făcea simțită, se pierde. Turlele largi, ridicate deadreptul pa arcurile mari, ca în bisericile muntenești, devin mai greoaie, mai puțin elegante, iar aspectul general al monumentului — abstracție făcând de cele câteva

Fig. 284. Biserica Aroneanu lângă Iaşi.

elemente decorative cari la turle mai amintesc stilul moldovenesc — este acel al unei biserici muntenești din secolul al XVII-lea.

Pe când biserica mânăstirii Galata, cu decorul ei muntenesc, se impunea

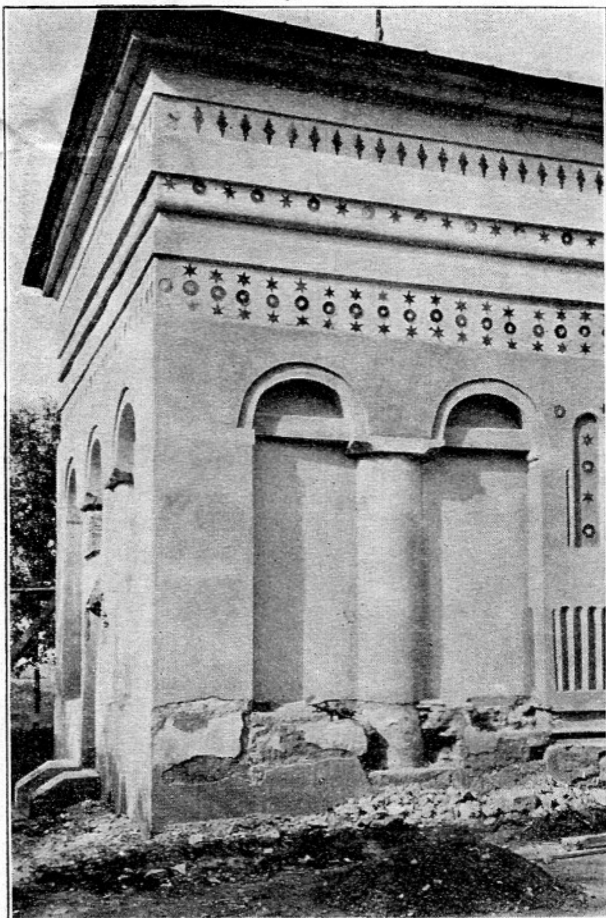

Fig. 285. Biserica Aroneanu. Pridvorul.

tot mai mult atenţiunii meşterilor ziditori de biserici, în Bucovina se construeşte o biserică de proporţii cu totul neobişnuite până atunci. Această biserică, numită a mânăstirii Dragomirna, introduce în decorul arhitectural interior şi exterior elemente şi principii noi, cari se vor impune imediat, şi pentru vreme foarte îndelungată, întregei arhitecturi moldoveneşti următoare.

Ca plan, această biserică nu se depărtează mult de aspectul bisericilor mari, moldoveneşti, anterioare, mai mult chiar, în ceea ce priveşte configuraţiunea pronaosului şi a naosului, în special, aminteşte foarte mult planul Sfântului Gheorghe din Suceava. Pridvorul sau exonartexul, închis, are însă o formă poligonală, formă pe care o găsim în Moldova, pentru prima oară, în timpul

Fig. 286. Biserica mânăstirii Secu.

lui Ştefan cel Mare, la pronaosul bisericii din Bălineşti. Dar această formă, la biserica mare a Dragomirnei, nu vine dela Bălineşti, ci dela biserîca mică a mânăstirii Dragomirna, pe care acelaş meşter, — desigur sub indicaţiile înţeleptului ctitor şi mitropolit Atanasie Crimca, — pare să fi zidit-o, pentru a se pregăti în vederea construirii bisericiî celei mari.

Această bisericuţă, care astăzi străjueşte cimitirul mânăstirii, zidită în anul 1602, se compune dintr'un naos cu absidă şi un pridvor (fig. 287). Absida altarului este luminată de trei ferestre, după moda nouă introdusă de Ga-

lata, iar pridvorul, de formă poligonală, deschis şi rezemat pe stâlpi deasemenea poligonali cu capiteluri, poate fi socotit ca o interpretare a pridvoarelor drepte de origine muntenească.

Monumentul acesta minuscul, plămădeşte deci unele din principiile constructive venite de curând dela Sud, principii cari sunt împrumutate apoi şi desvoltate de biserica mare a Dragomirnei. Pridvorul dela biserica mică, împrumutat de cea mare, îşi înmulţeşte numărul laturilor şi se închide. Intrarea se face însă ca şi la biserica mică tot pe două laturi. Absida altarului este luminată de trei ferestre, iar separaţiunea naosului de pronaos se face, după

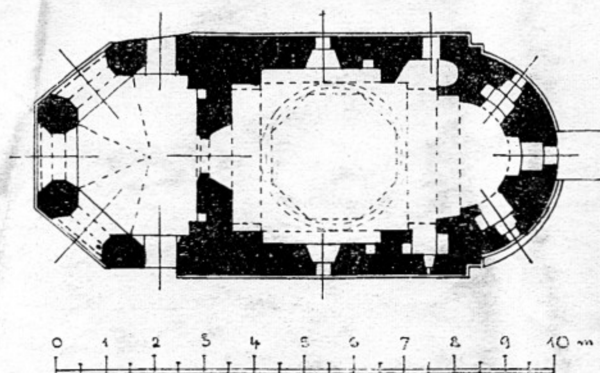

Fig. 287. Dragomirna Mică. Plan.

modelul foarte practic dela Galata şi Aroneanu, prin trei arcade pe stâlpi. Ceea ce aduce nou în arhitectura moldovenească biserica mare a mânăstirii Dragomirna, sunt însă elementele decorative şi felul cum sunt întrebuinţate aceste elemente.

Sistemul de boltire este cel moldovenesc cunoscut. Arcurile dublouri, cari limitează patratul peste care se ridică primul tambur cu arcuri piezişe al turlei, sunt construite din nervuri, cari au aspectul unei frânghii împletite şi sucite, când spre dreapta, când spre stânga. La fel sunt marcate arcurile dublouri din pronaos cu stâlpii lor, precum şi stâlpii cari încadrează absidele laterale (fig. 288). Arcurile piezişe, construite după sistemul complex, peste care se ridică atât turla naosului cât şi cele două calote neegale ale pronaosului, au devenit mai mult decorative şi sunt împodobite de nervuri cu năsturaşi (fig. 289). Cu acelaş fel de nervuri sunt împodobite calotele sferice, şi 'n specia bolta pridvorului, care capătă din această cauză un pronunţat caracter gotic. Toate ferestrele, ca şi uşile, sunt terminate în acoladă şi sunt încoronate de arhivolte intrate în raport cu faţa zidului.

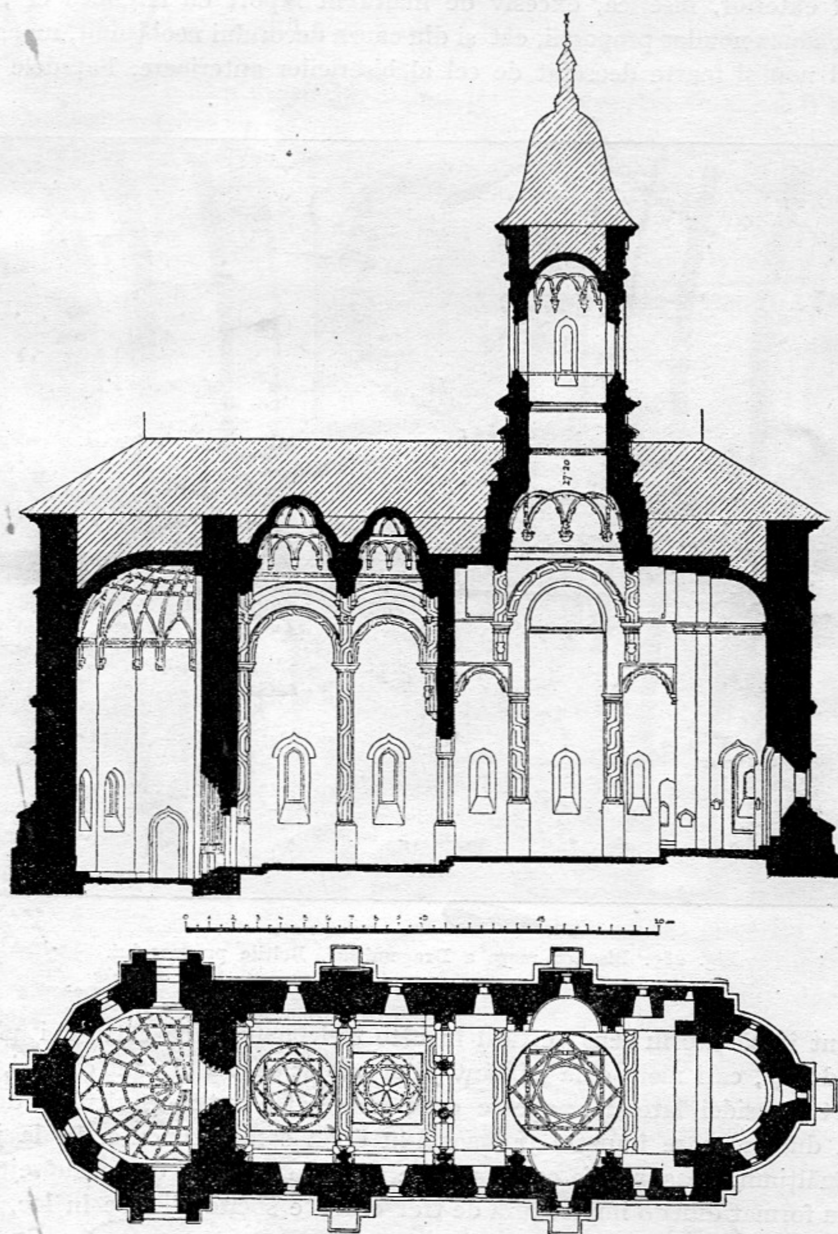

Fig. 288. Biserica mare a Dragomirnei. Secţie şi plan.

In exterior, biserica, excesiv de înaltă în raport cu lărgimea ei [1], are, atât din cauza nouilor proporţii, cât şi din cauza decorului neobişnuit, un aspect cu totul nou şi foarte deosebit de cel al bisericilor anterioare. Faţadele late-

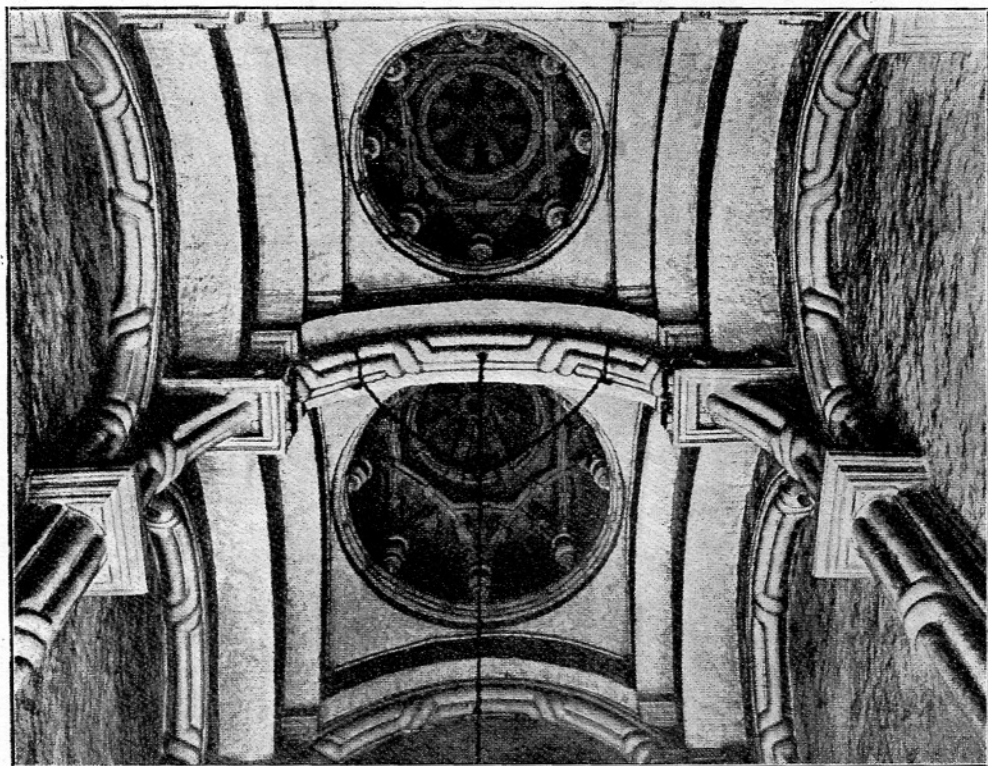

Fig. 289. Biserica mare a Dragomirnei. Bolţile pronaosului.

rale sûnt împărţite în sens vertical în câte trei panouri, de către doi pilaştri laţi şi drepţi, cari merg dela pământ până sub streaşină şi sunt dispuşi, unul în dreptul absidei laterale, pe care o ascunde către exterior, altul în dreptul arcului dublou, care împarte pronaosul în două compartimente. Pe la jumătatea înălţimii, deasupra ferestrelor, biserica este încinsă, de jurîmprejur, de un brâu format dintr'o împletitură de trei ciubuce sucite din loc în loc, când

1. Această înălţime întrece cu mult acea tendinţă de înălţare caracteristică bisericilor lui Ştefan cel Mare, dând monumentului un aspect ţuguiat şi ieşit din scară.

Fig. 290. Biserica mare a Mânăstirii Dragomirna.

la dreapta, când la stânga, întocmai ca şi nervurile de pe stâlpii şi arcurile dela interior [1]. In partea superioară, sub o cornişe de piatră uşor profilată, pilaştrii laţi sunt uniţi între ei cu o serie de arcuşoare în acoladă, sprijinite pe console.

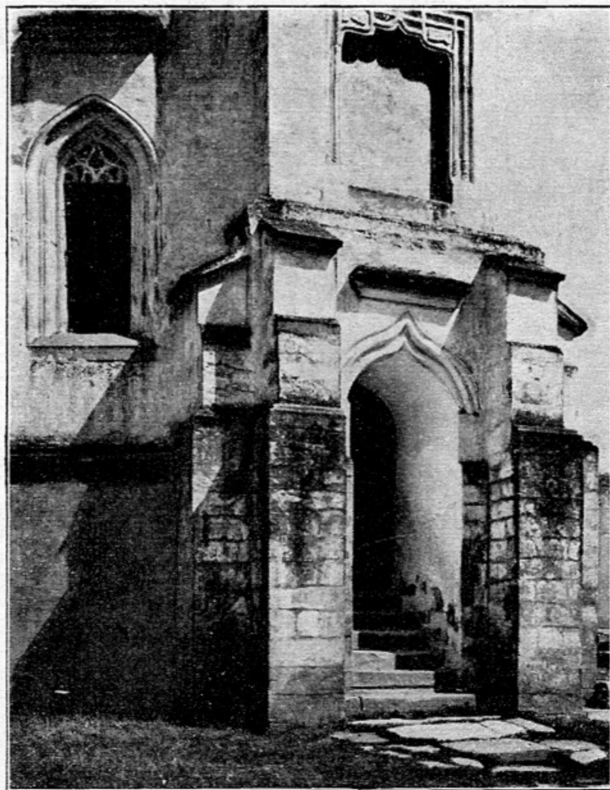

Fig. 291. Biserica mare a Dragomirnei. Intrarea principală.

Intre pilaştri, imediat sub şirul de arcuşoare care-i unesc, se găseşte un al doilea şir, intrat faţă de cel dintâi, şi compus din arcuşoare egale, dar mai simple şi cu picioruşe mai lungi (fig. 290).

Turla, foarte înaltă, se ridică pe trei baze : una de secţiune patrată şi două stelate, simple, cu câte 12 vârfuri. Turla propriu zisă este de secţiune oc-

1. Acest brâu, deşi compus dintr'un element caracteristic nou, care apare pentru prima-oară, probabil, la Dragomirna, ca principiu decorativ se trage din brâul de origine munteană care împarte în două faţadele bisericilor dela Galata, Aroneanu şi Secu.

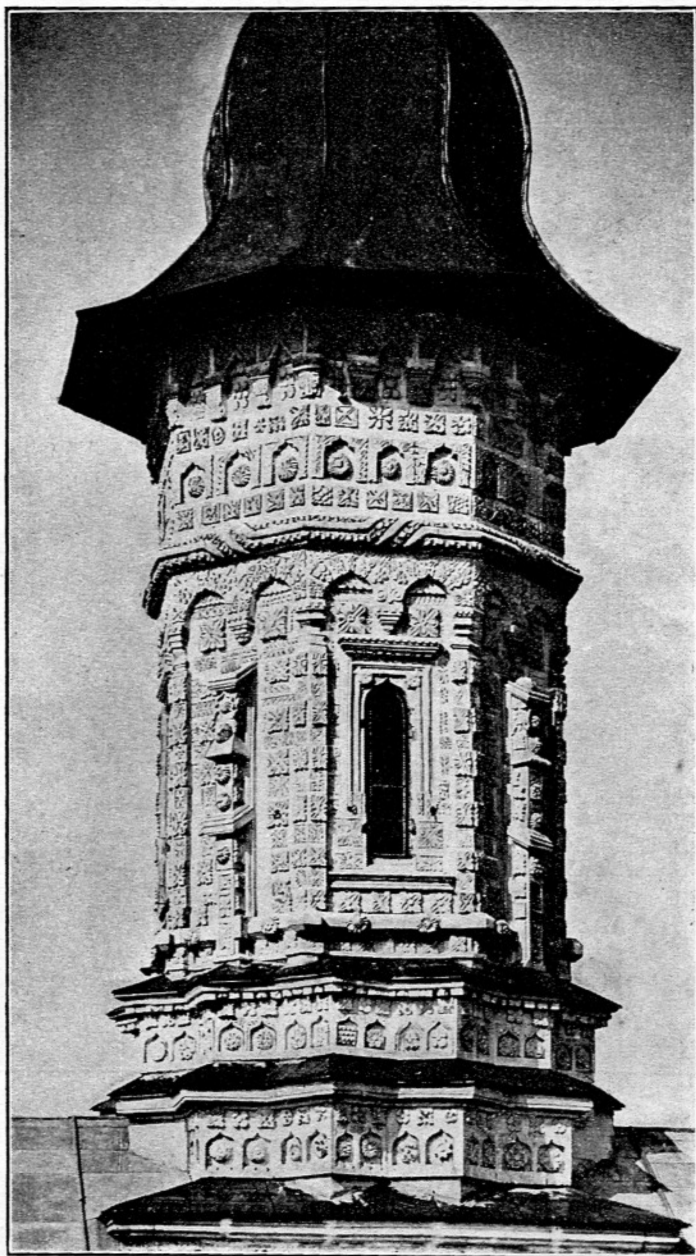

Fig. 292. Biserica mare a Dragomirnei. Turla.

togonală, şi din punct de vedere structural, cu ocniţele cari decorează feţele bazelor, cu firidele terminate pe fiecare faţă cu arc dublou pe consolă şi cu

Fig. 293. Biserica mânăstirii Solca din Bucovina.

micii contraforţi dispuşi pe patru din cele opt laturi, are aspectul unei turle bogate din vremea lui Ştefan cel Mare. Ceea ce diferă este materialul constructiv, format exclusiv din piatră şi decorul sculptural. Fiecare piatră care compune turla este cioplită şi ajurată (fig. 292).

Rețeaua aceasta de ornamentație în relief, care mai târziu va acoperi nu numai turle, dar și fațade întregi, ca principiu decorativ este de origine orientală, armeano-caucaziană și rusească. In Moldova, această influență a

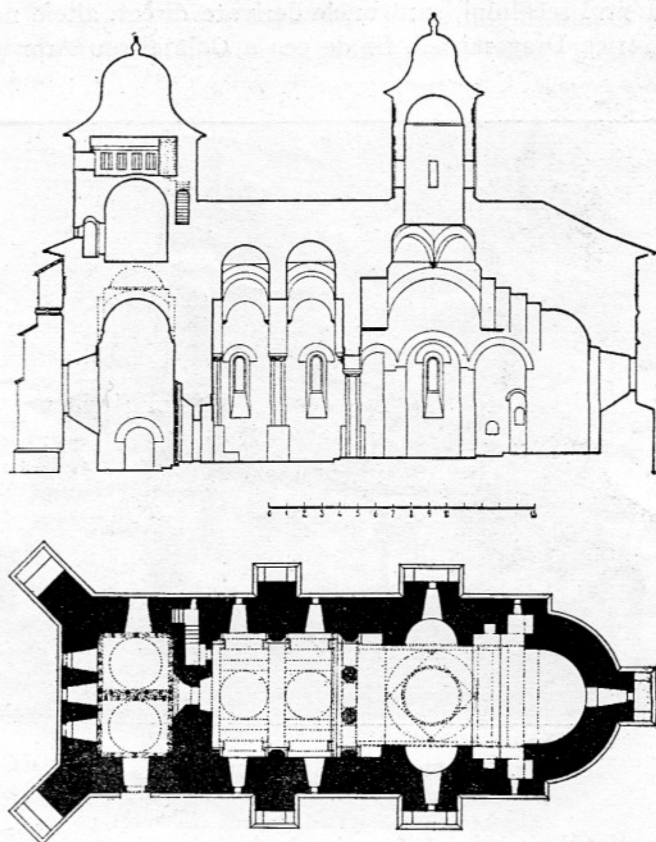

Fig. 294. Biserica mânăstirii Bârnova. Secție și plan.

putut veni, fie direct prin ivirea unui meșter caucazian[1], fie, cum pare mai probabil, prin intermediul Rusiei, unde tipul acesta de decor apare încă din secolul al XII-lea la Vladimir și în regiunea suzdaliană, influențată direct de Armenia și Georgia[2].

Cu zidirea bisericii mari a mânăstirii Dragomirna, alături de celelalte

1. G Balș, *Bis. Mold. din veacurile XVII și XVIII*, pag. 35.

2. Al. Busuioceanu, *op. cit.*, pag. 11.

două biserici importante, Galata și Aroneanu, arhitectura moldovenească se găsește, la începutul secolului al XVII-lea, îndrumată pe o cale nouă; calea influențelor diverse, cari, foarte curând, aveau să o conducă la decădere. Monumentele clădite în perioada de timp care urmează construcției Dragomirnei, până către sfârșitul secolului, sunt unele derivate direct, altele numai influențate, fie de biserica Dragomirnei, fie de cea a Galatei sau Aroneanu.

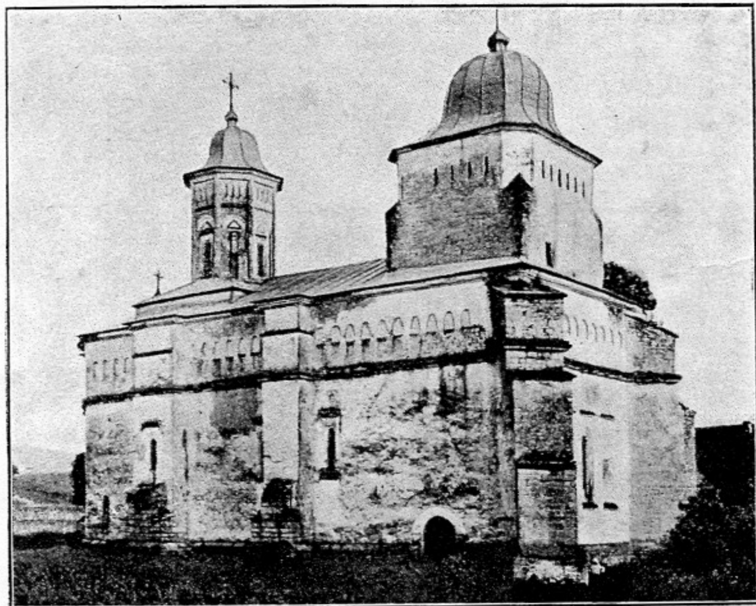

Fig. 295. Biserica mânăstirii Bârnova.

Dela cea dintâi se inspiră, în primul rând, în ceea ce privește elansarea verticală exagerată și ornamentația, biserica mânăstirii Solca, tot din Bucovina (fig. 293), zidită între 1612 și 1620. Ca plan, această biserică se apropie de tipul vechi al Bistriței lui Lăpușneanu, având însă absidele laterale ascunse, ca la Dragomirna, de un pilastru lat și foarte puternic.

Mult mai apropiată de Dragomirna, atât ca dispoziție de plan cât și ca decor interior și exterior, este biserica mânăstirii Bârnova (fig. 294), începută la 1629 de Miron Barnowschi și sfârșită de Istrate Dabija[1]. Planul este identic cu cel al Dragomirnei, numai pridvorul e de un alt tip, având, după uzul

1. G. Balș, *op. cit.*, pag. 96.

unor biserici mai mici din acea vreme, clopotniţă deasupra (fig. 295). Nervurile construite din ciubuce împletite şi răsucite decorează numai arcurile bolţilor din pridvor; restul arhitecturii interioare este lipsită de această podoabă, atât de întrebuinţată la Dragomirna. Exteriorul, de o linie mai puţin elegantă decât Dragomirna, îngreuiat prin prezenţa turnului-clopotniţă ridicat pe pridvor, prezintă aceleaşi particularităţi arhitectonice. Pilaştrii laţi şi proe-

Fig. 296. Biserica Barnowschi din Iaşi.
(Pridvorul din faţă este o adăogire târzie).

minenţi, construiţi în dreptul absidelor laterale şi a arcului dublou din pronaos, merg până sub streaşină. Un brâu format dintr'o împletitură sucită de ciubuce încinge biserica deasupra ferestrelor, iar peste el, între pilaştri, se întind două şiruri de ocniţe simple.

Dintre monumentele mai principale de înrâurire muntenească, transmisă prin intermediul Galatei sau al bisericei Aroneanu, pot fi menţionate, în afară de biserica mânăstirii Secu, pomenită mai sus, bisericile : Barnowschi din Iaşi, zidită la 1627, care are pe pridvorul muntenesc, acum zidit, un turn-clopotniţă (fig. 296), biserica Adormirea Maicii Domnului din Iţcanii Vechi, din prima jumătate a sec. al XVII-lea (fig. 297), biserica din Buciuleşti-Neamţ, acum în ruină, apoi bi-

serica Mirăuţilor, rezidită în prima jumătate a secolului al XVII-lea[1] (fig. 298), pe locul celei vechi, clădită în vremea domniei lui Alexandru cel Bun, Sf. Ion din Siret şi altele.

In timpul domniei lui Vasile Lupu, la 1639, meşteri streini, cunoscători ai artei orientale armeneşti, arabe şi ruseşti, construesc la Iaşi, din ordinul

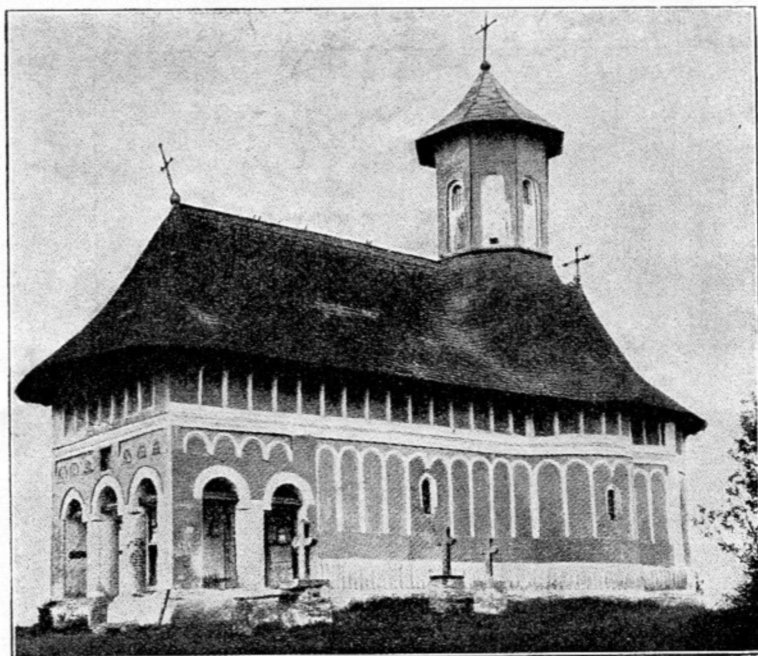

Fig. 297. Biserica în stil muntenesc din Iţcanii Vechi.

şi dorinţa de fast a domnitorului, biserica celor trei Ierarhi, sau, cum îi zice poporul, a Trei Sfetitelor[2].

La începutul domniei, după ce sfârşeşte biserica Sfântului Ioan Botezătorul din Iaşi, începută de înaintaşul său Miron Barnowschi, Vasile Lupu, pune să se zidească o seamă de biserici, unele mai mici, altele mai mari (biserica din Şerbeşti, jud. Neamţ, Sf. Atanase din Copou, Sf. Dumitru din Orhei, cari, din punct de vedere constructiv şi decorativ, nu prezintă prea mare importanţă, ele urmărind de aproape tipul bisericilor moldoveneşti mai vechi,

1. Balş, *op. cit.*, pag. 113. Biserica actuală a fost reclădită de Romstorfer între 1898—1903.
2. Pe slavoneşte cei trei sfinţi Vasile, Grigore şi Ioan.

cu unele modificări de detaliu caracteristice vremii în care au fost construite. Cu biserica celor Trei Ierarhi din Iași, Vasile Lupu a voit însă să dea o probă de lux covârșitor, de posibilități constructive și de putere. Dar arhitectul acestui strălucitor monument, Enache Etisi, după unii grec, după alții armean trăit la Constantinopol, în afara de haina dantelată și aurită cu care îmbracă biserica pe dinafară și pe dinăuntru, nu aduce nimic nou în arhitectura moldovenească. El împrumută planul dela biserica mânăstirii Galata, căruia îi suprimă gropnița și îi strîmtează pridvorul, făcându-l să aibă aceeași lărgime cu pronaosul, ca în bisericile mai vechi (fig. 299), iar elementele de decor interior, ca și pe cele de decor exterior, cari se leagă în mod rațional cu arhitectura

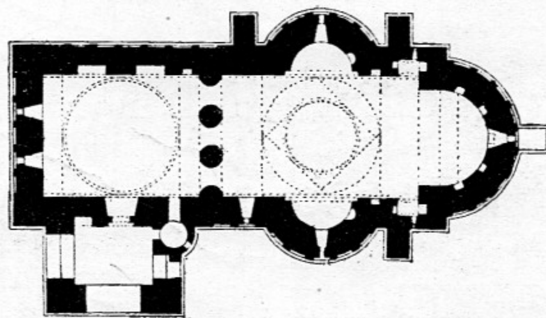

Fig. 298. Biserica Mirăuți din Suceava. Plan.

monumentului, le împrumută dela biserica mânăstirii Dragomirna. Găsim astfel în biserica dela Iași, împreunate în mod intim, cele două curente principale, muntenesc pentru plan și oriental pentru decor, determinate, la începutul secolului, de cele două mari monumente : Galata și Dragomirna.

Cele două turle cari se ridică pe naosul și pronaosul bisericii Trei Ierarhi, egale și ca diametru și ca înălțime, sunt construite în mod perfect asemănător cu turla naosului bisericii dela Galata. Arcurile dublouri ale naosului, arcurile transversale și longitudinale ale pronaosului, precum și cele ale calotelor din pridvor cu calotele însăși, sunt subliniate de nervurile caracteristice dela Dragomirna, formate din împletituri sucite de câte trei ciubuce de piatră. Ferestrele și porțile, terminate în acoladă și împodobite cu muluri gotice, sunt deasemenea foarte influențate de cele dela Dragomirna.

Fațadele, foarte bine proporționate, sunt împărțite, după moda muntenească, dar cu brâul împrumutat dela Dragomirna, în două registre. Acest brâu de ciubuce împletite este foarte luxos așezat pe o bandă continuă de marmură cenușie, pe care sunt gravate ornamente de stil baroc.

In partea superioară, imediat sub cornișe, fuge un șir de arcușoare în acoladă, sprijinite pe console și luxos împodobite cu ornamente sculptate. Sub ele, se întinde un șir de ocnițe, ale căror piciorușe sunt formate din colonițe umflate la mijloc și decorate cu ornamente în chip de solzi. In spațiul închis de

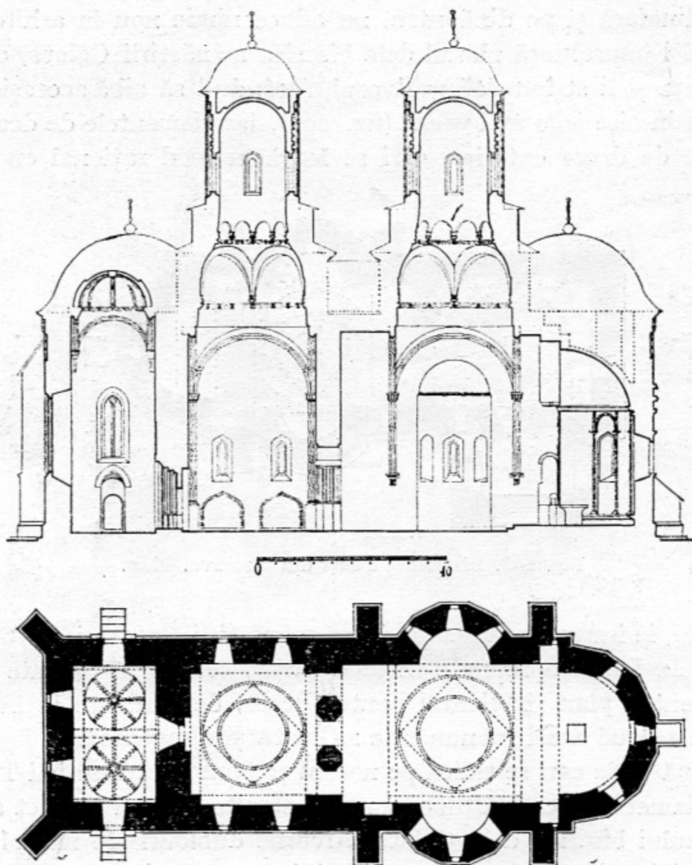

Fig. 299. Biserica Trei Ierarchi din Iași. Secție și plan.
(Releveu făcut înainte de restaurare, de prof. G. Emilian).

aceste ocnițe, sunt dispuse, în relief, vase din cari ies mănunchiuri de flori (fig. 300—301).

Tot restul fațadelor este apoi tapisat cu un decor sculptural minuțios și continuu (fig. 301), dispus fără economie, ca și fără regulă. In afară de turle, unde ornamentul urmează de aproape liniile de arhitectură, de brâul median,

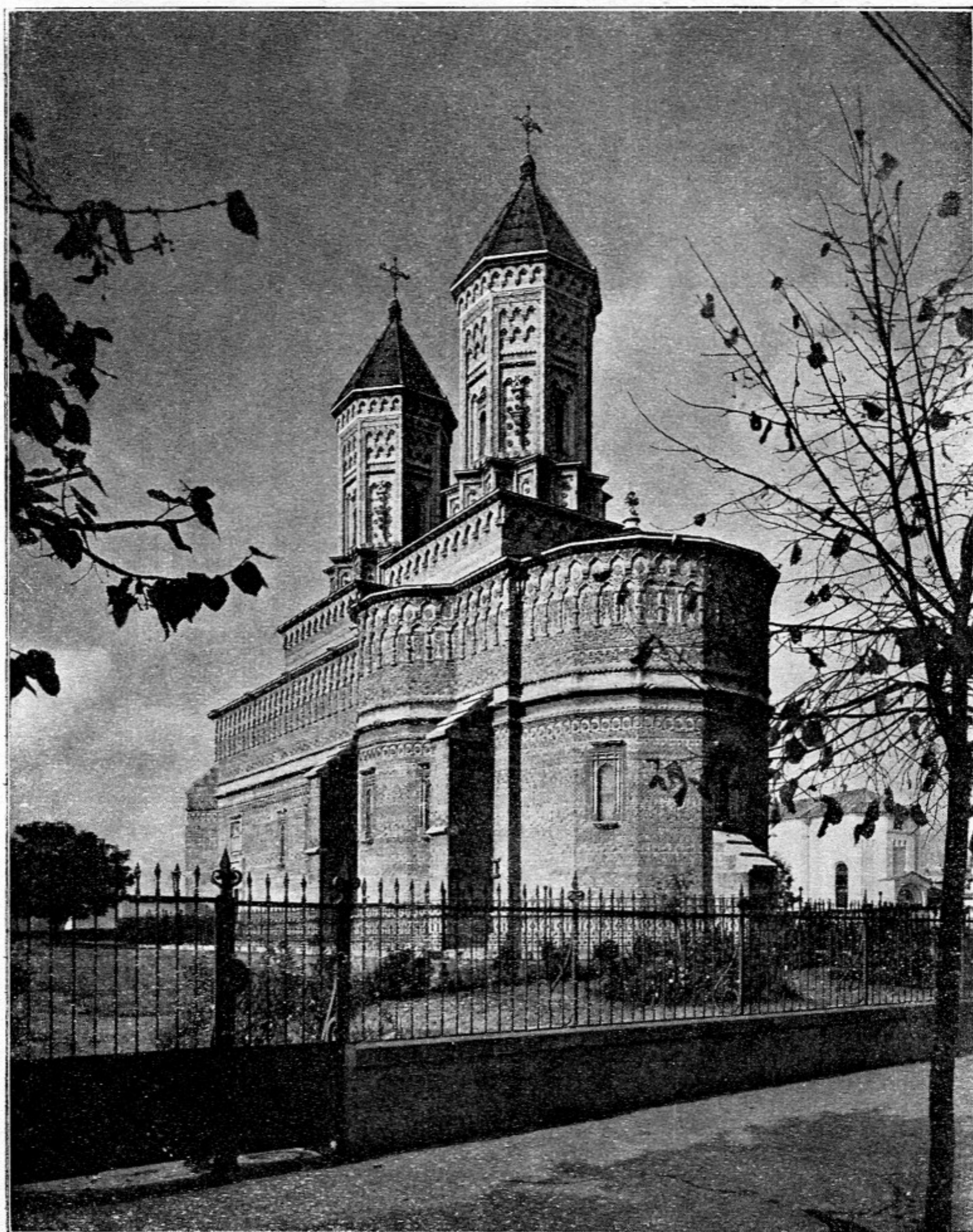

Fig. 300. Biserica Trei Ierarhi din Iași, restaurată de Lecomte du Nouy.

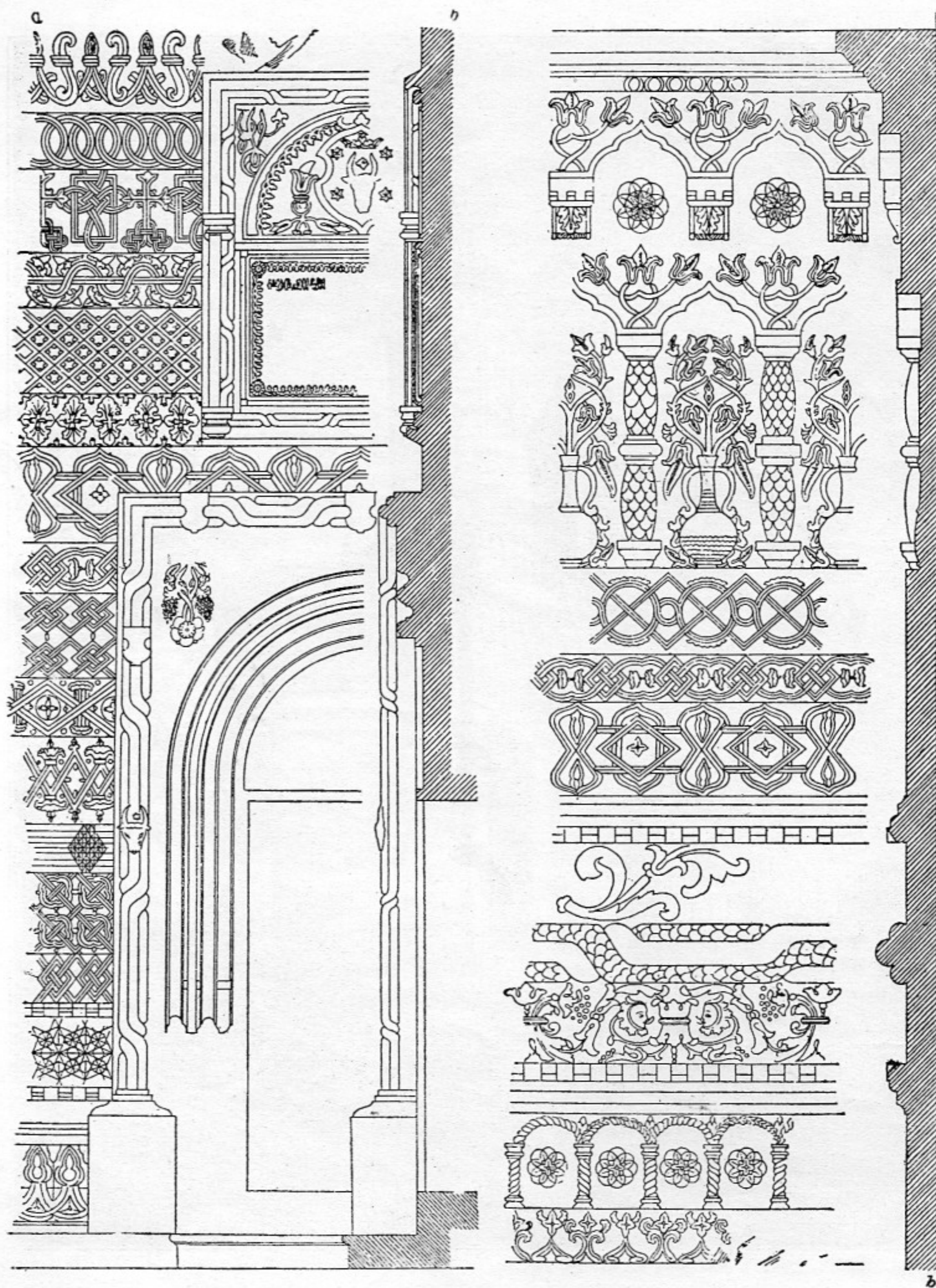

Fig. 301. Biserica Trei Ierarhi din Iaşi. Detaliu de faţadă.
(Desen făcut înainte de restaurare, de prof. G. Emilian).

care împarte faţadele în două registre distincte, şi de şirul de arcuşoare de sub streaşină, cu ocniţele de sub el, elemente cari au o consistenţă arhitectonică, celelalte ornamente, de tot felul, geometrice sau florale, brodează fără nici o regulă fiecare asiză în parte.

Continuitatea aceasta de broderie în relief pe o suprafaţă atât de întinsă de piatră, nu este prea fericită. Ea reprezintă în adevăr un lucru nou, dar este ceva căutat anume, şi numai cu scopul de a mări splendoarea unui monument, pentru a satisface cu ea vanitatea unui domnitor bogat, a cărui fire era plecată către iubire de glorie şi de lux covârşitor [1].

Această clădire nouă nu influenţează mult, după cum s'ar fi putut aştepta — şi în ceea ce priveşte acea exuberanţă de decor deloc — arhitectura monumentelor următoare.

O altă clădire a lui Vasile Lupu, biserica Goliei — ultima sa ctitorie zidită pe locul unde se găsea atunci o bisericuţă, ctitorie a unui boer Golea, din timpul lui Petru Schiopul [2], avea să aibă un mai mare răsunet şi o înrâurire mai vădită asupra monumentelor vremii următoare, decât Trei Ierarhii din Iaşi,

Planul Goliei, de dimensiuni foarte mari, păstrează în ceea ce priveşte împărţeala interioară, aceleaşi principii ca şi planurile bisericilor mai vechi; are însă un aspect cu totul diferit de al acestora. In interior se prezintă ca un simplu dreptunghiu, terminat cu o absidă, împărţit însă în pronaos şi naos de un zid sprijinit pe trei arcade. In exterior, acest dreptunghiu se îngroaşe în dreptul naosului, cuprinzând în îngroşarea lui, pe de o parte, absidele laterale, semicirculare şi de rază foarte mică, pe de alta, nişele speciale ale diaconiconului şi proscomidiei (fig. 302).

Turlele bisericii — două înalte pe pronaos şi naos şi alte două pe pridvor şi altar — sunt ridicate pe o serie de arcuri etajate de caracter rusesc, dispuse, la turlele mari, pe o suprafaţă tronconică.

Arhitectura exterioară are un aspect şi e de un stil cu totul nou pentru Moldova. Faţadele, construite din piatră de talie lucrată cu foarte mare îngrijire şi pricepere, sunt decorate de o serie de pilaştri clasici cu baze şi capiteluri corintice. Pilaştrii au bazele lor la pământ, iar deasupra susţin o bogată cornişe de profile clasice, cu friză împodobită, după moda italienească, cu sculp-

1. Este în aceasta o deosebire profundă faţă de modul de a decora piatra în monumentele armeneşti sau arabo-otomane, deosebire deci şi faţă de acel mod care fusese împrumutat din arta armeano-arabo-otomană, mult mai de vreme, de biserica Episcopală din Curtea de Argeş, şi, într'o măsură mai mică, de biserica mânăstirii Dealu. La aceste din urmă monumente — ca dealtfel şi la Dragomirna, acolo unde decoraţiunea există — ornamentul se leagă cu liniile principale de arhitectură.

2. N. Iorga, *op. cit.*, pag. 303.

turi, cu mutule şi console. Intre pilaştri, cari sunt grupaţi când câte doi (pe corpul principal), când câte unul (pe absidă şi pridvor), se deschid ferestre mari în arc de cerc, încadrate de pilaştri sprijiniţi pe console şi încoronaţi de frontoane triunghiulare (fig. 303.) Ordonanţa aceasta arhitectonică de pe fa-

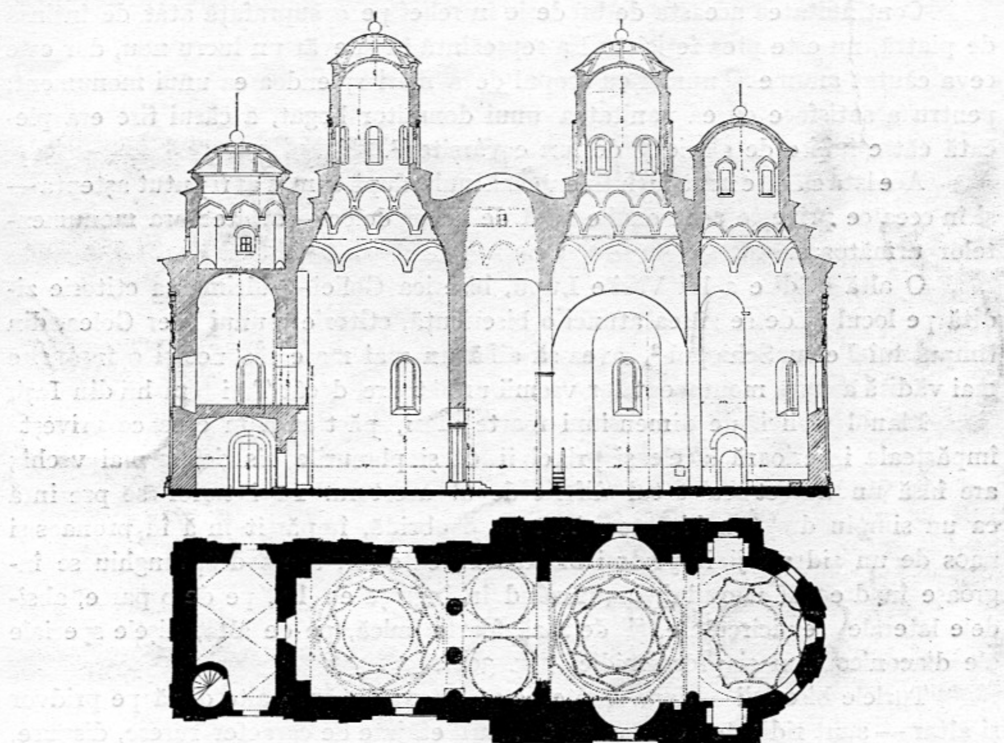

Fig. 302. Biserica Golia din Iaşi. Secţie şi plan. (După G. Balş).

ţadele Goliei este exact cea italienească, pe care o găsim la atâtea monumente din Roma şi Italia secolului al XVI-lea, şi care face trecerea între Renaştere şi Baroc. Calea pe care a sosit în Moldova această arhitectură, poate fi cea directă — vreun meşter adus deadreptul din Italia [1] — sau, cum pare mai probabil, cea indirectă, şi anume prin intermediul Poloniei, covârşită în acea vreme de înrâurirea stilului baroc, ţară cu care Vasile Lupu a avut în ultimii ani relaţiuni destul de strânse [2].

1. G. Balş, vorbind de călătorul italian Cornelio Magni, care a vizitat Golia la 1672, zice că i s'a spus atunci acestuia că printre meşterii constructori ai bisericii au fost şi italieni aduşi chiar din Roma: *Bis. Mold. din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea* pag. 166.

2. G. Balş, *ibid.*, pag. 166.

Partea din faţade de deasupra cornişei, dimpreună cu turlele şi cu bazele lor, prezintă un decor compus din elemente de provenienţă orientală, caracteristice primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea, şi cari sunt justificate, aici, prin refacerea în această epocă a turlelor şi bolţilor, distruse de foc şi de cutremur, pe vremea lui Grigore Ghica Vodă [1].

3. Arhitectura celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea este caracterizată prin câteva monumente foarte importante ca mărime, dar nu tot atât

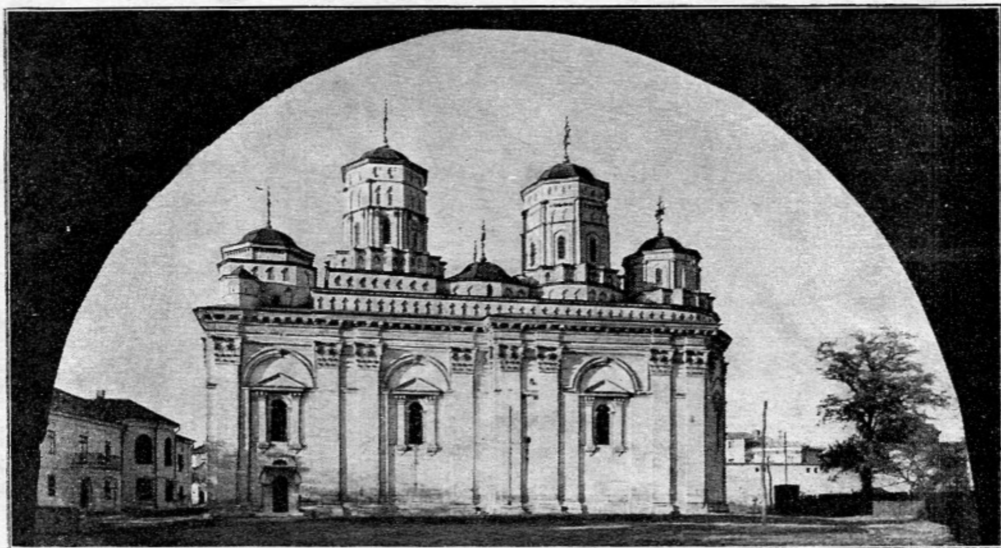

Fig. 303. Biserica Golia din Iaşi.

de însemnate ca originalitate. Ele reproduc în linii mai mult sau mai puţin exacte cele două monumente esenţiale clădite către jumătatea secolului : Trei Ierarhii şi Golia.

Astfel, duşmanul şi urmaşul la domnie al lui Vasile Lupu, Gheorghe Ştefan, copiază, în 1655, Golia la Caşin, dând însă arhitecturii exterioare o linie mult mai liniştită, cu pilaştrii drepţi, fără capiteluri corintice şi fără cornişă împodobită deasupra lor. Acelaş domnitor rezideşte, în alte forme decât cele originale, şi după normele vremii sale, biserica mânăstirii Putna, dărâmată de Vasile

1. Letopiseţul lu Neculae Muste III. pag. 192. apud. Balş, *op. cit.*, pag. 163. Vezi deasemenea pentru discuţiunea în jurul arhitecturii acestei biserici, N. Ghika-Budeşti : *Biserica Golia* în „Bul. Com. Mon. Ist." 1924 şi mai ales G. Balş, *op. cit.*, pag. 159—166.

Lupu.[1] Ca plan, această biserică reproduce pe cel al Galatei. Arhitectura interioară, din punct de vedere structural şi sumar decorativ, aminteşte pe cea a bisericii Trei Ierarhi din Iaşi. Turla de pe pronaos dela aceasta din urmă

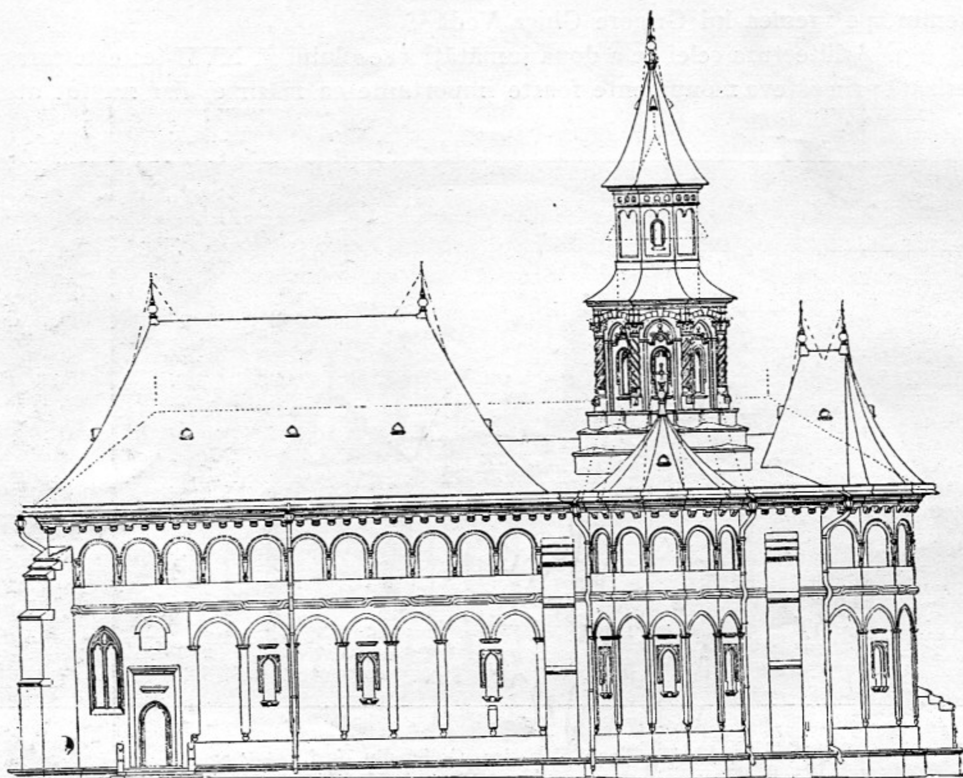

Fig. 304. Biserica mânăstirii Putna. Faţada laterală (după G. Balş).

este însă înlocuită la Putna de o largă calotă sferică, ridicată pe nervuri întretăiate după sistemul complex al arcurilor piezişe moldoveneşti.

Turla naosului, reclădită în două epoci diferite, înlocueşte pe cea originală din vremea lui Gheorghe Ştefan, care fusese dărâmată de un cutremur în 1739. Partea de jos, ridicată pe o bază cu colţurile rotunjite după moda barocă a secolului al XVIII-lea, şi având muchiile feţelor împodobite cu colonete răsucite, este opera mitropolitu'ui Iacov; partea superioară, de dia-

1. Inscripţia ne spune că biserica „a înoit-o Io Georgie Ştefan Voevod şi s'a săvârşit în zilele lui Io Istrati Dabija Voevod în anul 7170".

metru mai mic şi de o arhitectură mai simplă, a fost adăugată de Romstörfer care a restaurat biserica în 1902.

Faţadele sunt împărţite de brâul în torsadă în două registre, decorate, cel de jos, cu arcade oarbe, lungi, sprijinite pe colonete ce se sfârşesc în mod foarte curios pe console, iar cel de sus, cu un rând de ocniţe turtite şi intrate

Fig. 305. Biserica mânăstirii Cetăţuia, lângă Iaşi.

în raport cu faţa zidului (fig. 304). Aceste ocniţe, ale căror arcuri se sprijinesc pe coloniţe de o formă curioasă, dimpreună cu şirul de arcuşoare de deasupra lor, amintesc foarte vag decorul de pe partea superioară a faţadelor dela Trei Ierarhi.

După felul cum Gheorghiţă Ştefan zidise la Caşin o biserică după modelul Goliei, tot aşa, în 1672, Ion Duca Vodă, zideşte după modelul celor Trei Ierarhi, pe dealul de lângă Galata, unde fusese la început cetăţuia Iaşului, o mânăstire ce poartă nume după numele colinei pe care se găseşte : Mânăstirea Cetăţuia. Ca plan, secţiune şi elevaţie, biserica acestei mânăstiri este o copie fidelă a

celor Trei Ierarhi. Se deosebeşte de aceasta însă prin aceea că în interior face mai cu economie uz de ornamentul în chip de torsadă, iar în exterior leapădă cu desăvârşire acea haină bogată de ornament sculptural migălos şi costisitor.

Faţadele, tăiate în două de brâul caracteristic, pus între două fâşii de frunze cioplite în relief, sunt decorate numai pe partea superioară de două şiruri de oc-

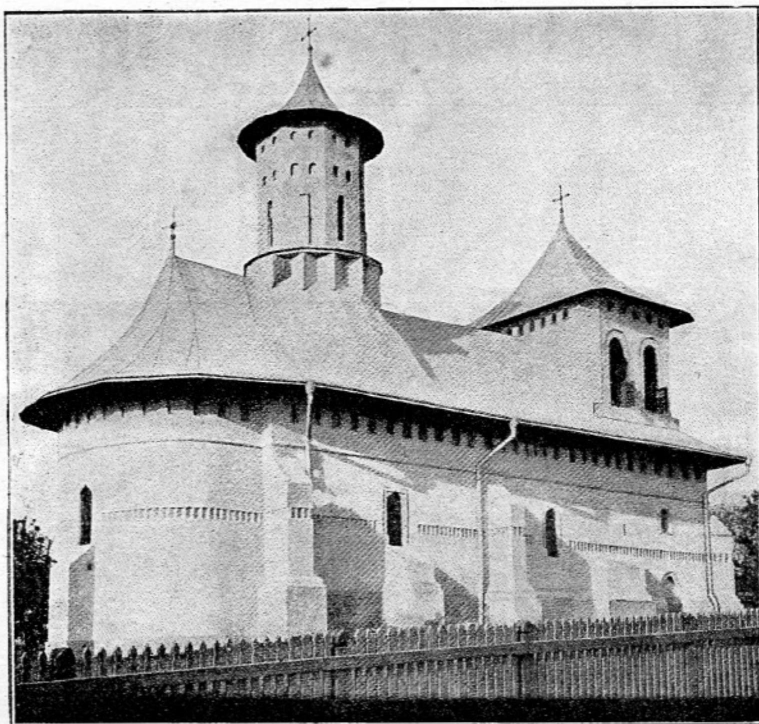

Fig. 306. Biserica Sf. Niculae din Suceava.

niţe alungite (fig. 305). Acest decor arhitectural, sobru, pus pe ziduri de proporţii elegante, face din Cetăţuia, care e o copie, un monument superior modelului, din punct de vedere arhitectonic, vădind un gust mai rafinat şi o înţelegere mai bună a frumosului obţinut prin simplicitate.

4. Alături de această seamă de monumente de oarecare importanţă, cari ilustrează secolul al XVII-lea, independent, sau foarte puţin atinse de influenţa exercitată asupra arhitecturii acelei vremi de bisericile mari, Galata, Dragomirna sau Golia, se clădesc o mulţime de biserici mai mici, la ţară sau chiar la oraşe, cari, păstrând vechiul plan moldovenesc (biserica din Bur-

-dujeni, biserica Albă din Baia, Paşcani, Bogdana şi altele), se infiltrează printre monumentele vremii, după expresiunea foarte sugestivă a lui G. Balş, ca un „leit-motiv" al vechei tradiţii[1], care merge pierzându-se tot mai mult. Altele

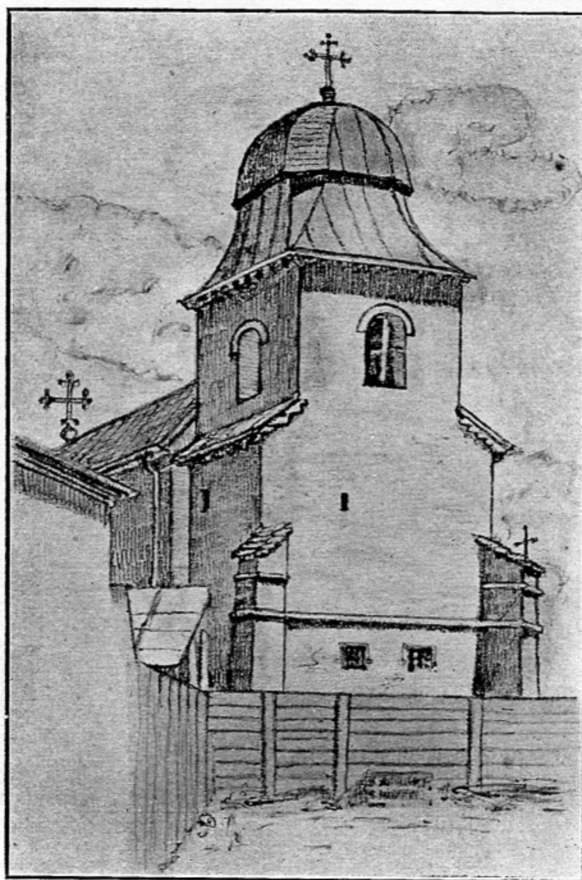

Fig. 307. Biserica Vovidenia din Iaşi.

— şi acesta e cazul cel mai frequent — păstrând acelaş plan, primesc deasupra pridvorului un turn-clopotniţă, de cele mai multe ori de proporţii joase şi greoaie (Sf. Niculae din Suceava, Nicoriţa din Iaşi şi altele).

Prima dintre bisericile cari primesc acest turn turtit pe pridvor pare să fie Sf. Niculae din Suceava, zidită la 1611 (fig. 306).

1. G. Balş, *op. cit.*, pag. 592.

Forma aceasta de clopotniţă se modifică la Sf. Vineri din Iaşi, clădire din prima jumătate a secolului al XVII-lea, acum dispărută, la care pridvorul, mai îngust decât pronaosul, şi cu cloponiţa de deasupra, apăreau ca un turn

Fig. 308. Biserica din Fâstâci jud. Vaslui.

uniform alipit bisericii pe faţada de Vest. Această ultimă dispoziţiune este adoptată apoi la biserica Sf. Ion Botezătorul din Iaşi, sfârşită în anul 1635, la Vovidenia (fig. 307), la Sf. Ion Gură de Aur, la Sf. Ilie, toate din acelaş oraş, şi altele.

5. In prima jumătate a secolului al XVIII-lea, pe când în Muntenia arhitectura se găsea într'o stare înfloritoare, datorită meşterilor lui Constantin Brâncoveanu, în Moldova, hărţuită de domnii scurte, se desăvârşeşte decadenţa.

Monumentele clădite în această vreme, de plan simplu, trilobat, păstrând în genere clopotniţa pe pridvor, nu sunt de nici o importanţă. In interior, c nstrucţia este întotdeauna stângace şi neîngrijită, iar în exterior, alături de chenarele de uşi în acoladă sau semicirculare, cu sculpturi decadente, cari înlocuesc pe cele gotice moldoveneşti şi Renaştere, apar în decorul faţadelor o serie de arcade oarbe, alungite şi terminate cu arcuri polilobate în acoladă

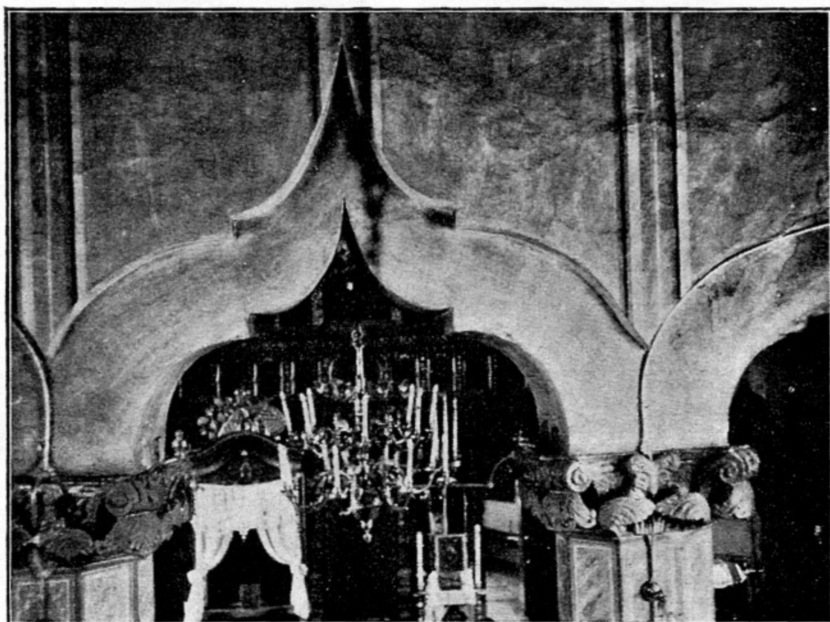

Fig. 309. Biserica Sfţii Teodori din Iaşi. Arcadă între pronaos şi naos.

multiplă (Proorocul Samoil-Focşani, Fâstâci-Vaslui (fig. 308), Sf. Ilie-Iaşi etc.). Acet element decorativ, nou pentru Moldova, este rezultatul unei ultime înrâuriri pe care Muntenia o are asupra principatului vecin.

In a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tipul bisericilor simple, cu clopotniţă pe pridvor, care domină prima jumătate a secolului, se combină, în ceea ce priveşte faţadele, cu decorul exterior de origine neo-clasică, introdus de biserica Golia, şi cu elementul nou muntenesc, dând naştere unui grup de biserici cari reprezintă cea din urmă licărire de seamă în mersul spre decadenţă al arhitecturii moldoveneşti.

Primul şi cel mai important monument al acestui grup este biserica Sfinţii Teodori din Iaşi, zidită la 1761. Ca plan, ea nu se deosebeşte de cele precedente; are naosul separat de pronaos prin trei arcade sprijinite pe coloane cu capiteluri florale (fig. 309), pridvor mai îngust decât biserica şi clopotniţă deasupra,

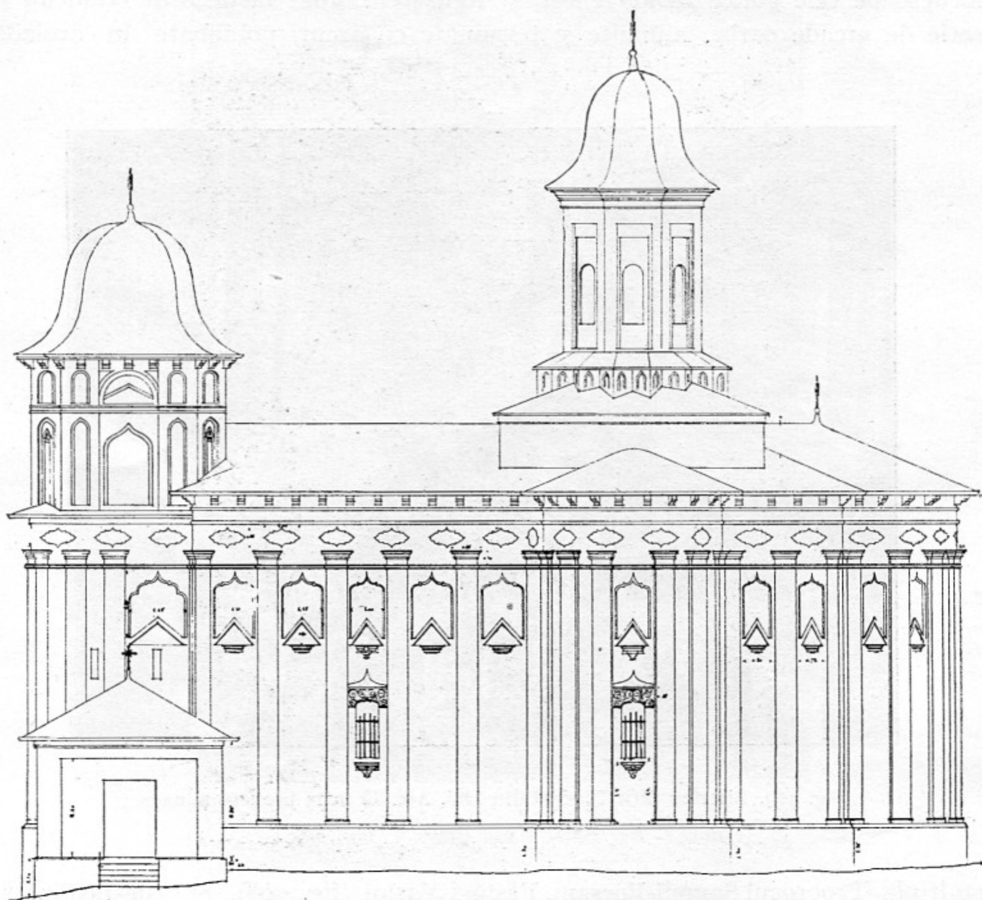

Fig. 310. Biserica Sfţii Teodori din Iaşi. Faţadă laterală.

la care se ajunge pe o scară în spirală practicată pe faţada de Nord, într'o caje specială aşezată în colţul dintre pridvor şi pronaos.

Naosul este supraînălţat de o turlă ridicată pe patru arcuri piezişe, circulare, cari au deasupra, dispuse pe un octogon, alte opt arcuri în acoladă. Pronaosul este acoperit cu o boltă rezultată din intersecţia a doi cilindri —

bonnet de prêtre — cu penetrații la bază, iar pridvorul cu o boltă turtită deasemenea cu penetrații.

Arhitectura exterioară e de un aspect nou, dar amintește pe cea a Goliei, din care de fapt se și trage. Fațadele sunt decorate pe toată înălțimea de o

Fig. 311. Biserica Sfții Teodori din Iași. Detaliu din fațada laterală.

serie de pilaștri angajați, cu baze ușor profilate și cu capiteluri neo-dorice. In partea superioară, pilaștrii rămân liberi; nu susțin nici o cornișe. Partea din fațade care urmează lor până sub streașină este decorată cu o serie de panouri cu contururi în acolade, foarte frământate și scobite în grosimea zidului (fig. 310). Deasupra ferestrelor, și între pilaștri, se înscrie o altă serie de panouri

dreptunghiulare, terminate în acolade şi având la bază, în relief, câteun triunghiu susţinut de o consolă. Panoul acesta decorativ este o derivaţie

Fig. 312. Biserica Sf. Gheorghe din Iaşi.

foarte fantezistă, foarte barocă, a frontonului triunghiular care încoronează ferestrele mari dela Golia, fronton care acolo e încadrat de arcul în semicerc de profilatură clasică, ce uneşte cei doi pilaştri vecini. Arcul semicircular a devenit, la Sfinţii Teodori, arc în acolade, conform modei timpului, iar fron-

Fig. 313. Biserica Rotundă din Leţcani-Iaşi.

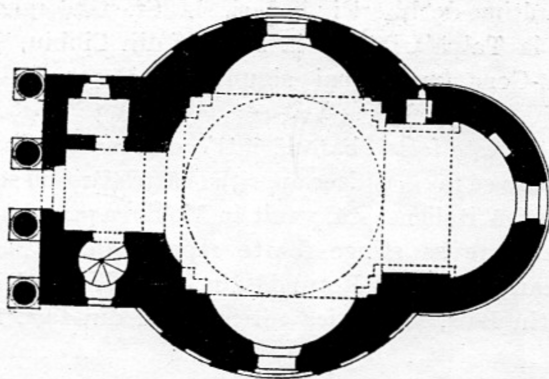

Fig. 314. Biserica din Leţcani-Iaşi. Plan.

tonul triunghiular, ne mai fiind susţinut de cornişa ferestrei, a primit dedesubt o mică consolă (fig. 311).

Felul acesta de împodobire exterioară a avut un răsunet destul de mare în arhitectura vremii de atunci. Faţade cu decor asemănător găsim în

Fig. 315. Biserica Sf. Spiridon din Iaşi.

acea epocă la o mulţime de biserici : în Iaşi, la Sf. Gheorghe — vechea mitropolie —(fig. 312), la Talpălari, apoi la biserica din Cilibiu, lângă Iaşi, la Sf. Niculae din Târgu-Ocna (mult mai simplu), la Berzunţi din jud. Bacău, şi la altele.

6. Alături de aceste forme baroce, într'o oarecare măsură meritoase, cari merg pierzându-se din ce în ce, îşi face apariţia, către sfârşitul secolului, un curent nou de artă neoclasică italienească, venit în Moldova prin intermediul Rusiei[1].

Acest curent, care se stinge foarte repede, are, în Moldova, doi reprezentanţi mai de seamă : biserica Rotundă din Leţcani, jud. Iaşi (fig. 313, 314), zidită de Constantin Balş, şi biserica Sf. Spiridon din Iaşi, reconstruită către 1804 (fig. 315).

1. Balş, *op. cit.*, pag. 281—284.

Fig. 316. Biserica mânăstirii Frumoasa, lângă Iași.

Fig. 317. Clopotnița bisericii din Ițcanii-Vechi.

Acestui curent, care dăinuește încă la începutul secolului al XIX-lea, se datorește cel din urmă monument de seamă al arhitecturii moldovenești: biserica mânăstirii Frumoasa de lângă Iași (fig. 316, 318).

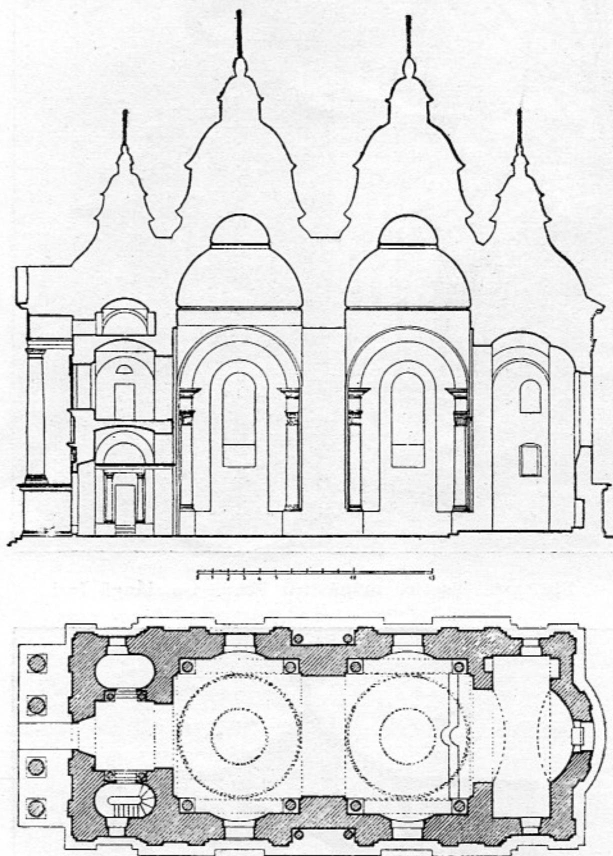

Fig. 318. Biserica mânăstirii Frumoasa, lângă Iași. Secție și plan.

TABLOU

de bisericile moldoveneşti mai importante din veacurile al XVII-lea, al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea.

No.	NUMELE	Data Construcţiei	No.	NUMELE	Data Construcţiei
1	Galata	1584	20	Soveja	1645
2	Aroneanu	1594	21	Golia din Iaşi	1650–1660
3	Secu	1602	22	Caşin	1655
4	Dragomirna mică	1602	23	Hadâmbu	1659
5	Dragomirna mare	înainte de 1609	24	Putna	1662
6	Sf. Niculae din Suceava	1611	25	Cetăţuia, lângă Iaşi	1672
7	Sf. Vineri din Iaşi	1610–1615	26	Miera-Putna	1706
8	Râşca	1611–1617	27	Fâstâci	1721
9	Solca	1612–1620	28	Proorocul Samoil din Focşani	1756
10	Iţcanii Vechi		29	Răchitoasa	
11	Barnovschi din Iaşi	1627	30	Sfinţii Teodori din Iaşi	1761
12	Bârnova-Iaşi	1626–1629	31	Sf. Gheorghe din Iaşi	1761
13	Nicoriţa din Iaşi	1626–1629	32	Răducanu din Târgu-Ocna	1762
14	Mirăuţi, lângă Suceava		33	Golăeşti-Cilibiu, lângă Iaşi	
15	Sf. Ion Botezătorul din Iaşi	1631	34	Berzunţi	1774
16	Serbeşti-Neamţ	1637	35	Bisericani	1786
17	Sf. Atanasie de la Copou	1638	36	Leţcani	1793
18	Trei Ierarhi din Iaşi	1639	37	Sf. Spiridon din Iaşi	1804
19	Vovidenia din Iaşi	1645	38	Frumoasa, lângă Iaşi	1836

CAP. IX.

Arhitectura Monastică

1. Se înţelege prin mânăstire, un ansamblu de construcţiuni grupate în jurul unei biserici, înconjurate de ziduri puternice şi destinate să închidă în ele şi să desvolte o viaţă religioasă şi culturală din cele mai de preţ.

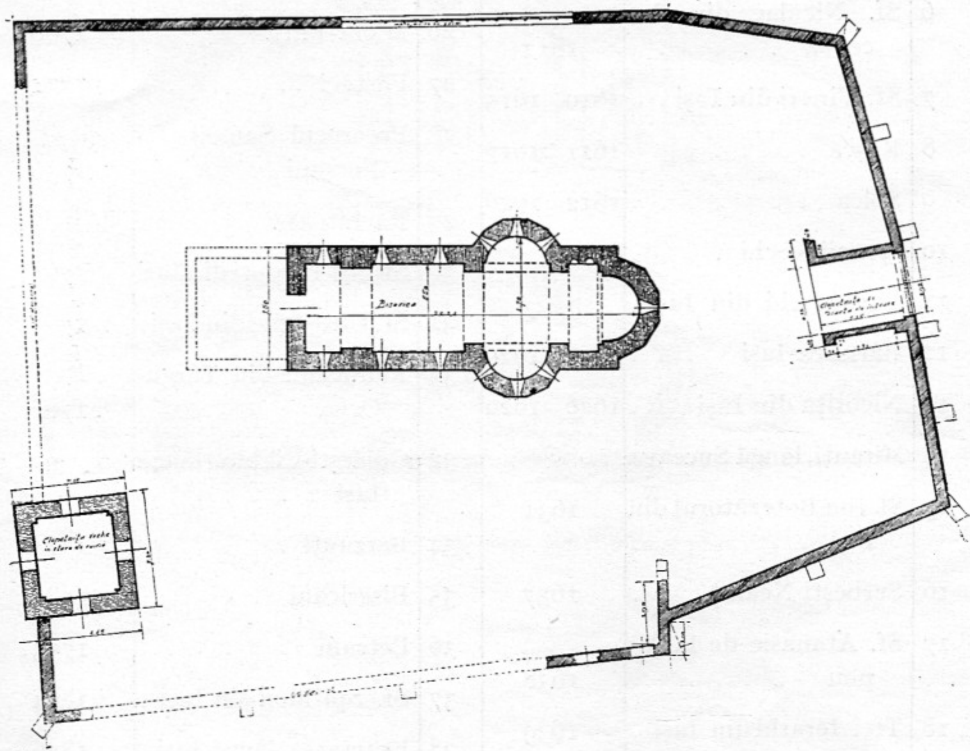

Fig. 319. Mânăstirea Tutana din Argeş. (Sfârşitul secolului al XVIII-lea). Plan general. (După N. Ghika-Budeşti).

Incepând cu primele înjghebări ale unei vieţi religioase, a existat în Principatele Româneşti un număr foarte mare de mânăstiri. Primii întemeetori ai unor astfel de aşezări sunt călugărul ieromonah sârb Nicodem, stabilit către

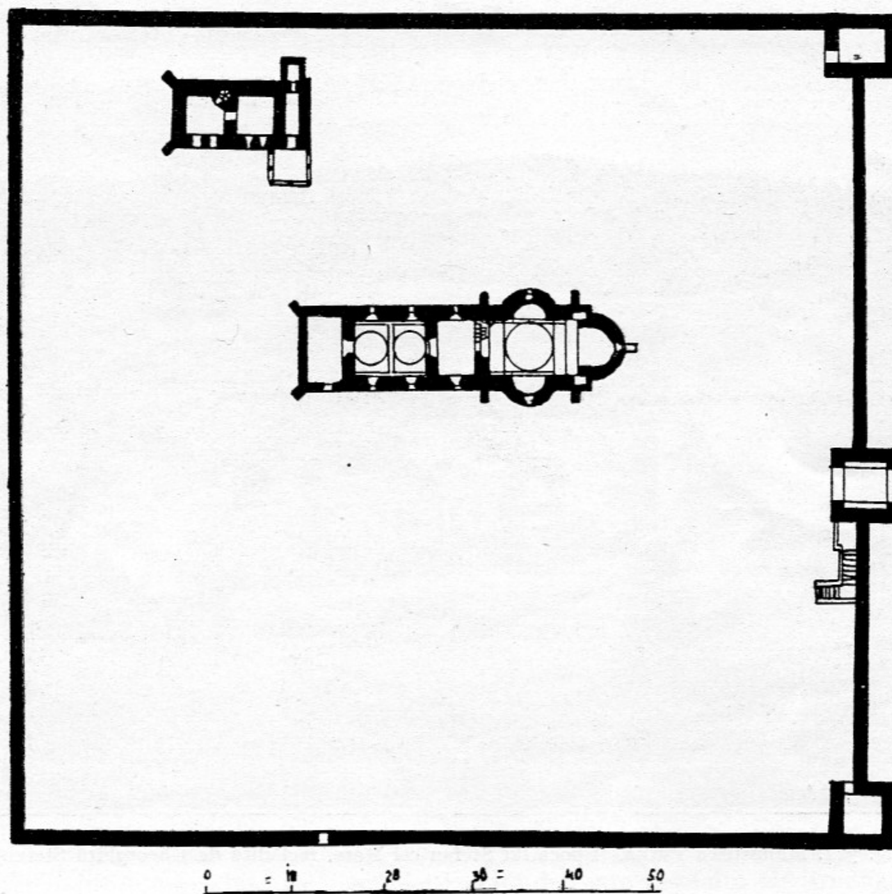

Fig. 320. Mânăstirea Probota. (Inceputul secolului al XVI-lea). Plan general.

1390 în părţile Olteniei din jurul Severinului, şi ucenicii acestuia. Nicodem zideşte întâiu în Ţara Românească mânăstirile Vodiţa şi Tismana, apoi, în Transilvania, mânăstirea Prislopului [1]. Ucenicii lui, pătrunzând în Moldova pe la

1. G. Balş, *Despre Biserica Prislopului*, în „Bul. Com. Mon. Ist." 1931, pag. 97. Dovedindu-se că biserica e de acelaş tip cu Vodiţa, şi din acelaş timp, se înţelege că mânăstirea a fost întemeiată de aceeaşi călugări sârbi cari au zidit biserica.

sfârşitul secolului al XIV-lea, zidesc, la 1390, mânăstirea Neamţ [1], după care curentul acesta nou se întinde în jos pe apa Bistriţei şi, începând cu Alexandru cel Bun, care ridică mânăstirea Bistriţa [2], şi cu Mircea cel Bătrân, caie

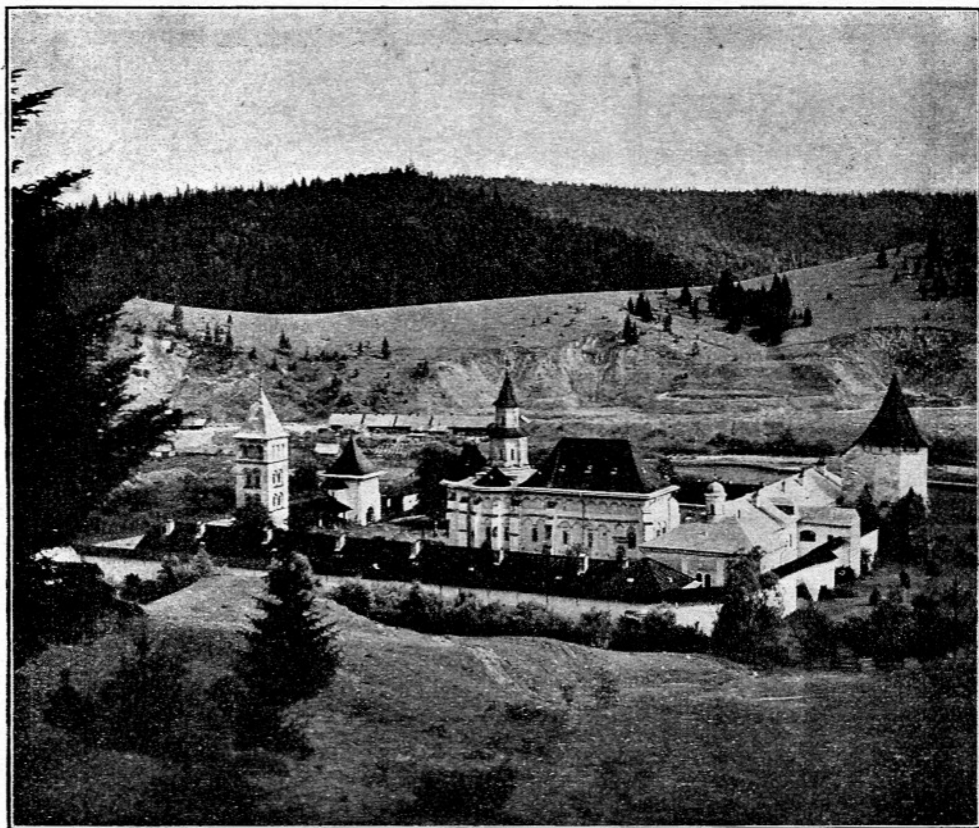

Fig. 321. Mânăstirea Putna. (Epoca lui Ştefan cel Mare, reclădită de Gheorghiţă Ştefan).

clădeşte Cozia, domnitorii următori înmulţesc din ce în ce numărul mânăstirilor.

Dintre mânăstirile originale ridicate la începutul vieţii religioase româneşti, foarte puţine — sau mai exact foarte puţin din ele — ne-au mai rămas; cele mai vechi datează din secolul al XV-lea, cele mai recente şi mai numeroase sunt din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea. Cea mai mare

1. N. Iorga, *Istoria bisericii Româneşti* pag. 58.
2. N. Iorga, *ibid.*

parte din aceste mânăstiri sunt zidite în ascunzişuri de munţi, pe platourile şi văile Carpaţilor, în mijlocul pădurilor seculare, cari le îmbracă în umbră şi tăcere.

Ca şi mânăstirile dela Muntele Athos, după al căror tip sunt dealtfel ticluite, ele au un pronunţat aspect exterior de fortăreţe.

Planul unei mânăstiri are în general o formă dreptunghiulară, relativ regulată (fig. 319, 320). Zidurile închid o incintă spaţioasă, în centrul căreia

Fig. 322. Mânăstirea Suceviţa. (A doua jumătate a secolului al XVII-lea).

se găseşte întotdeuna biserica, complet izolată de toate celelalte clădiri anexe [1]. Forma incintei este deseori condiţionată de configuraţia terenului (fig. 332). Poziţiunea bisericii faţă de zidurile înconjurătoare este la rându-i condiţionată de orientare : biserica trebuind să aibă totdeuna altarul îndreptat către Răsărit, se întâmplă deseori ca ea să ocupe o poziţiune piezişă faţă de ziduri (fig. 325). Când o dispoziţiune regulată este posibilă, atunci biserica este aşezată în centru, iar dreptunghiul incintei are latura mai lungă paralelă cu

1. Câteodată se găsesc în incintă două biserici. De pildă la Mânăstirea Neamţ. Biserica mică e construită însă mult mai târziu.

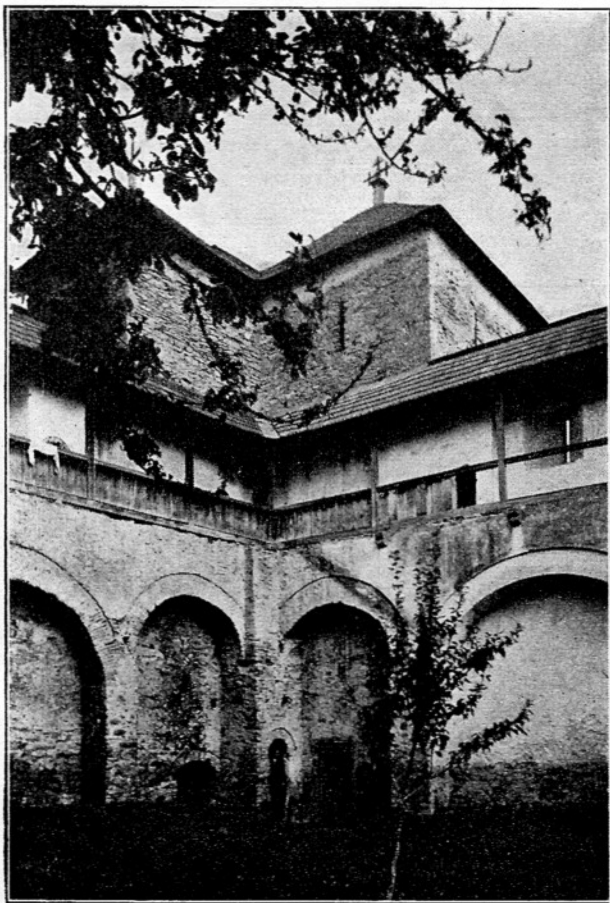

Fig. 323. Mânăstirea Dragomirna. Colț de ziduri cu balcon și metereze. (Inceputul secolului al XVII-lea).

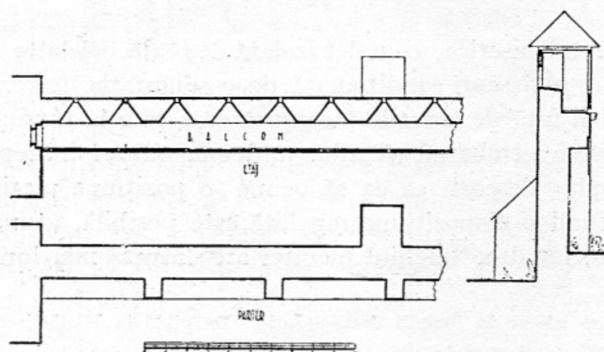

Fig. 324. Mânăstirea Dragomirna. Planuri și secție printr unul din zidurile înconjurătoare.

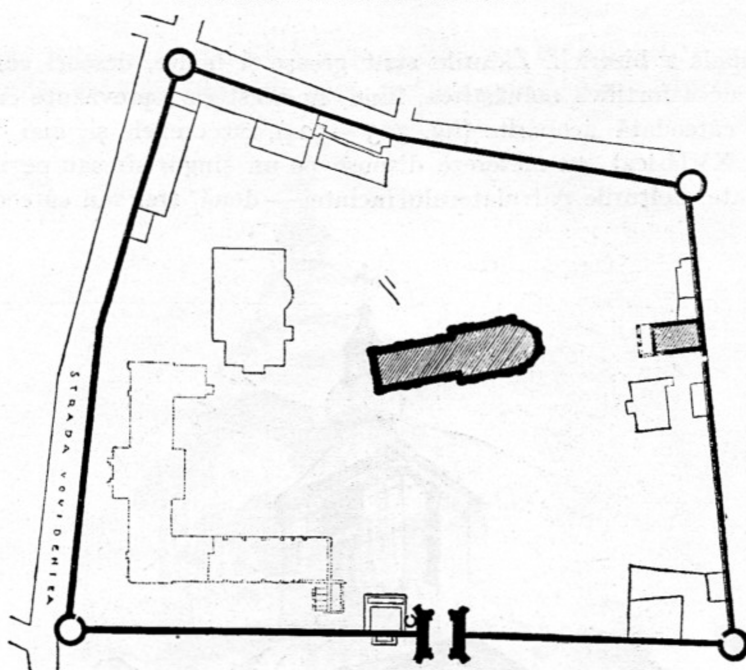

Fig. 325. Mânăstirea Golia din Iaşi. (Epoca lui Vasile Lupu). Plan.

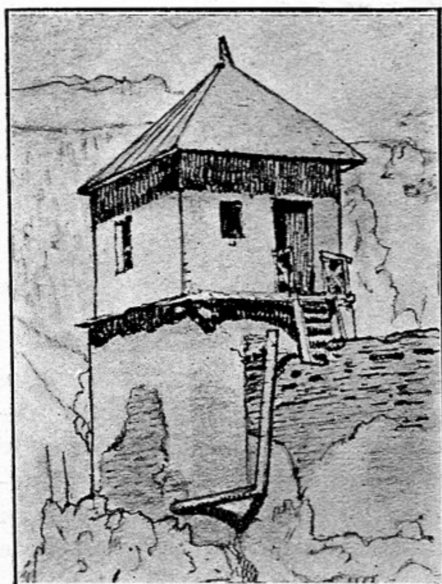

Fig. 326. Mânăstirea Răchitoasa
Turn la colţ de ziduri.

Fig. 327. Mânăstirea Răchitoasa.
Turn la colţ de ziduri.

axa principală a bisericii. Zidurile sunt groase şi înalte, deseori construite şi cu scopul de a fortifica mânăstirea, fiind, în acest caz, prevăzute cu drumuri de strajă, câteodată acoperite (fig. 323—324), cu crenele şi, mai târziu (în secolul al XVII-lea), cu metereze dispuse pe un singur şir sau pe mai multe şiruri etajate. Colţurile patrulaterului incintei — două, trei, sau câteodată toate

Fig. 328. Mânăstirea Miera din Putna. Turnul intrării.

patru — sunt întărite cu turnuri de pază şi apărare, a căror formă este de obicei patrată (fig. 326), deseori circulară (Golia-Iaşi), şi, câteodată, poligonală (fig. 327). Intrarea în mânăstire se face pe sub un turn mai mare şi mai puternic, dispus pe una din laturile patrulaterului. Acest turn serveşte în general şi de clopotniţă (fig. 328, 329), şi poziţiunea lui este deseori condiţionată de drumul cel mai apropiat care dă acces la mânăstire. El poate fi aşezat pe orice latură. In majoritatea cazurilor este fortificat şi adesea înzestrat cu construcţiuni speciale pentru o cât mai bună apărare a intrării. Aşa,

de pildă, la Hlincea, intrarea era apărată la nevoe de o hersă [1], iar la Schitul Hadâmbu din jud. Iași (fig. 330, 331), încăperea de de-asupra intrării are spre

Fig. 329. Mânăstirea Răchitoasa. Turnul intrării.

exterior și deasupra porții de intrare un lăcaș ieșit, un fel de „bow-window" numit în franțuzește „echauguette", construit din plăci de piatră, și care nu

1. G. Balș, *Bisericile din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, pag. 305. Prin *hersă* se înțelege un fel de dublă poartă formată dintr'un grilaj de fer cu țepi. Această poartă, suspendată cu lanțuri puternice de bolta intrării unde avea un lăcaș special, putea fi scoborâtă în cazuri de invazii pentru o mai bună apărare a intrării.

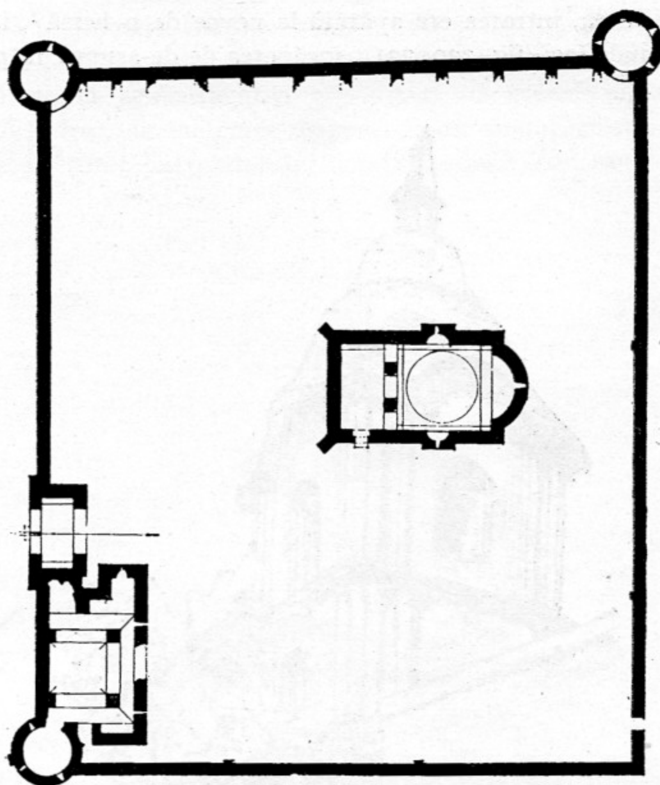

Fig. 330. Schitul Hadâmbu din Iaşi. Plan general.

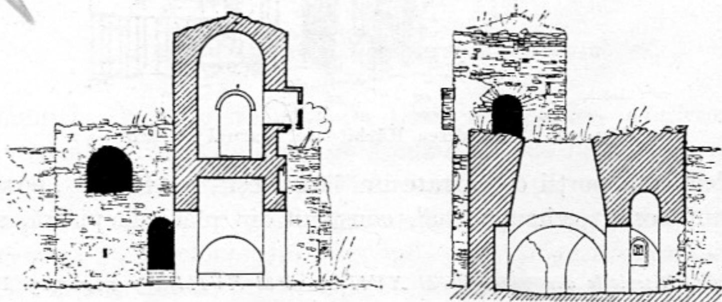

Fig. 331. Schitul Hadâmbu. Secţii prin turnul intrării şi prin bucătărie.

prezintă nici o deschizătură spre exterior, în afară de o gaură practicată în pardoseală exact de-asupra intrării, prin care apărătorii putea turna asupra năvălitorilor cari forţau intrarea, apă fiartă, untdelemn sau smoală fierbinte.

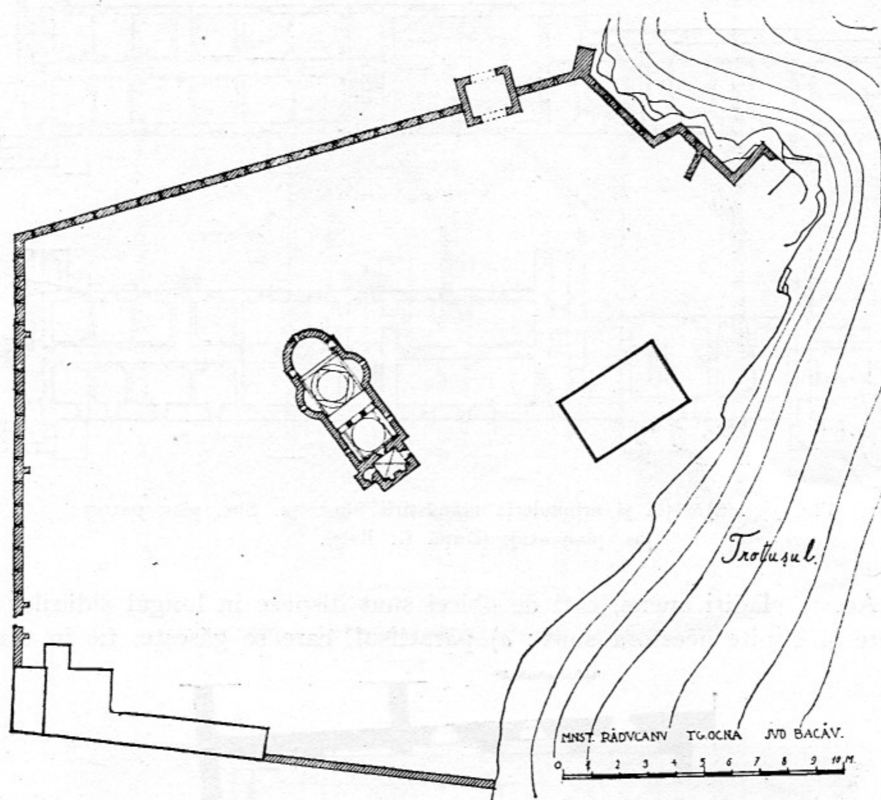

Fig. 332. Mânăstirea Răducanu din Târgu-Ocna.
(A doua jumătate a secolului al XVIII-lea). Plan general. (Releveu Ştefan Balş).

Un lăcaş asemănător există de-asupra intrării bisericii aceluiaş Schit — extrême réduit — iar construcţiuni asemănătoare, cu pardoseală găurită, se mai pot vedea la Caşin şi la Zamca [1].

Pe lângă biserică şi zidurile înconjurătoare cu turnurile lor, o mânăstire mai cuprinde şi o seamă de alte construcţiuni, chemate să servească uzului comun al călugărilor locuitori, al străinilor vizitatori sau pelerini şi deseori o

6. G. Balş, *ibid.*

clădire specială este destinată ca locuință de recreație a Domnitorului sau a ctitorilor [1].

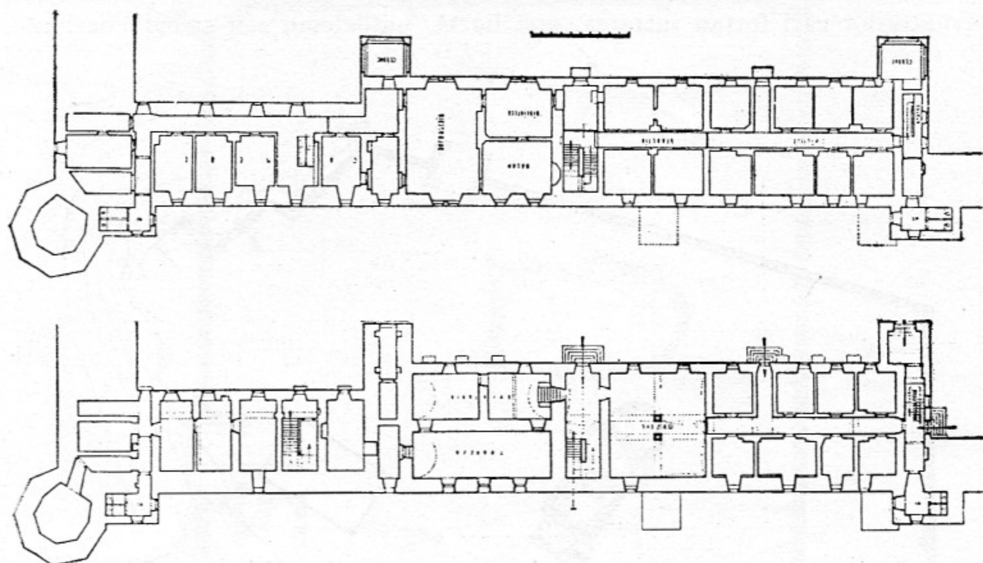

Fig. 333. Stăreția și arhonderia mânăstirii Sucevița. Sus, plan parter; jos, plan etaj. (După G. Balș).

Aceste clădiri anexe, cari de obicei sunt dispuse în lungul zidurilor exterioare și alipite acestora sunt: *a*) paraclisul, care se găsește, fie în turnul

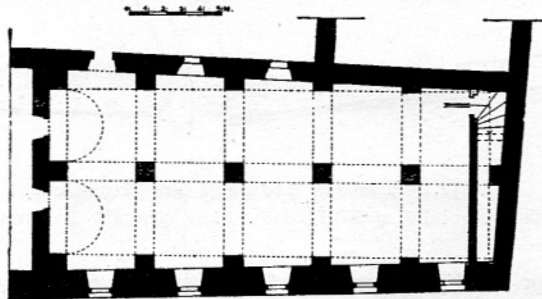

Fig. 334. Trapeza mânăstirii Neamț.

de intrare deasupra bolții pasajului, fie în clădiri deosebite; *b*) clisiarnița sau încăperile destinate păstrării veșmintelor și tezaurului; *c*) casele domnești

1. Astfel de locuințe se găseau la Probota lui Petru Rareș, la Slatina — care s'a păstrat aproape în întregime — a lui Lăpușneanu, la Cetățuia, la Brebu din Prahova a lui Matei Basarab, la Horez a lui Brâncoveanu, etc.

sau ctitoriceşti; *d*) stăreţia sau casele egumeneşti; *e*) arhonderia sau locuinţele destinate oaspeţilor şi vizitatorilor; *f*) chiliile cu anexele lor: sala de mâncare sau trapezăria, bucătăria şi pivniţele.

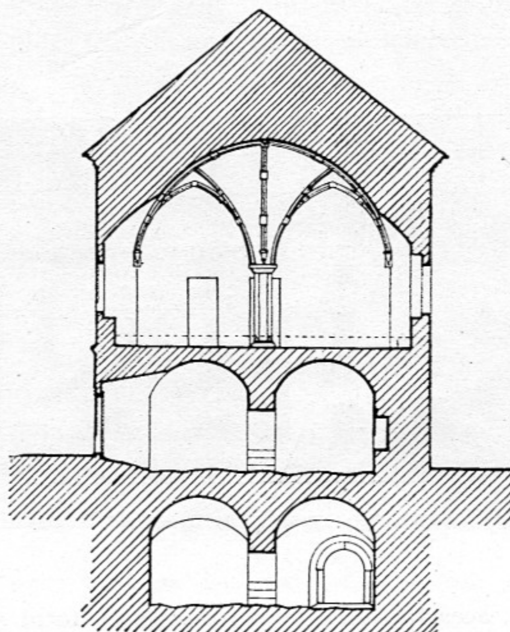

Fig. 335. Trapeza Dragomirnei. Secţie. (După G. Balş).

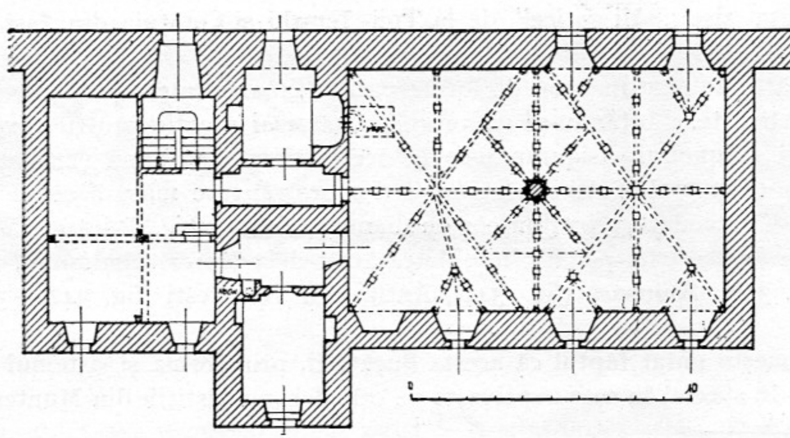

Fig. 336. Trapeza Dragomirnei. Plan. (După G. Balş).

Dintre aceste clădiri mânăstireşti, prezintă o importanţă deosebită trapezăriile, bucătăriile şi pivniţile.

Trapezăriile sunt de obicei săli mari, de formă dreptunghiulară, acoperite cu bolţi cilindrice sau în cruce, susţinute, pe de o parte de zidurile laterale, pe de alta, de o serie de stâlpi dispuşi în lung pe axul sălii.

Fig. 337. Trapeza Dragomirnei.

La Dragomirna, această sală e de un interes cu totul special. Incăperea dreptunghiulară are în mijloc un pilon de secţiune octogonală, care susţine bolta construită pe nervuri, după moda gotică (fig. 336—337). Foarte bine proporţionată şi luxos boltită, această sală de mâncare a servit ca model trapezăriilor, aşa zise „săli gotice", de la Trei Ierarhi şi Cetăţuia din Iaşi [1] (fig. 338—339).

Bucătăriile sunt încăperi de formă patrată, foarte interesante prin modul cum sunt boltite. Căutându-se un procedeu cât mai practic pentru eliminarea aburilor şi a fumului, asigurându-se în acelaş timp şi o bună ventilaţie, s'a imaginat un sistem de bolţi suprapuse, cari se restrâng pe măsură ce se înalţă, sfârşindu-se câteodată printr'un coş de diametru foarte mic. Printre exemplele admirabile de acest fel pot fi citate bucătăriile dela Hurez, Hadâmbu, Plumbuita (fig. 340), Aninoasa (fig. 341), Antim din Bucureşti (fig. 342—343) şi altele).

Trebueşte notat faptul că aceste bucătării, prin forma şi sistemul lor de boltire, — în special în ceea ce priveşte pe cele dela mânăstirile din Muntenia, —

---

8. G. Balş, *op. cit.*, pag. 303.

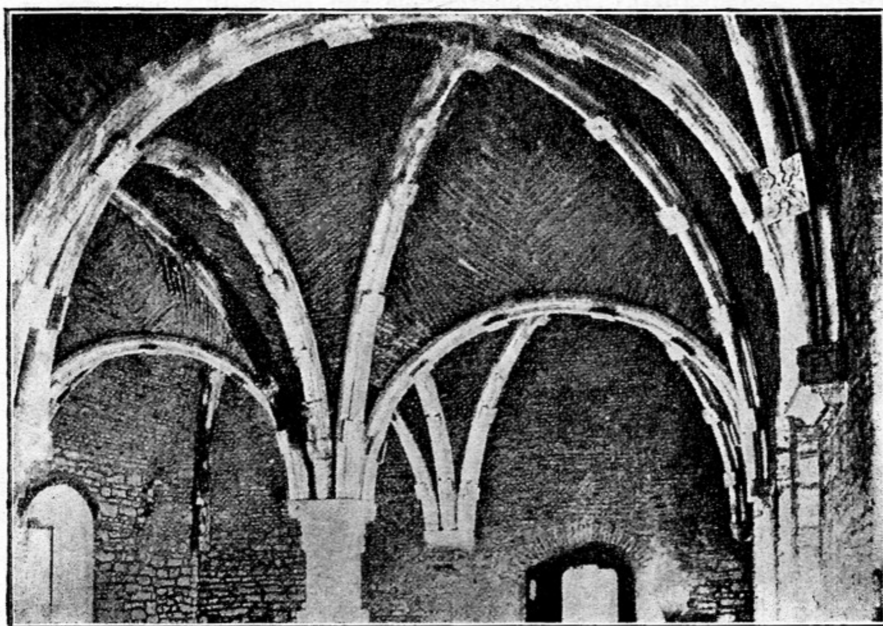

Fig. 338. Sala gotică din casele egumenești de la mânăstirea Cetățuia lângă Iași.

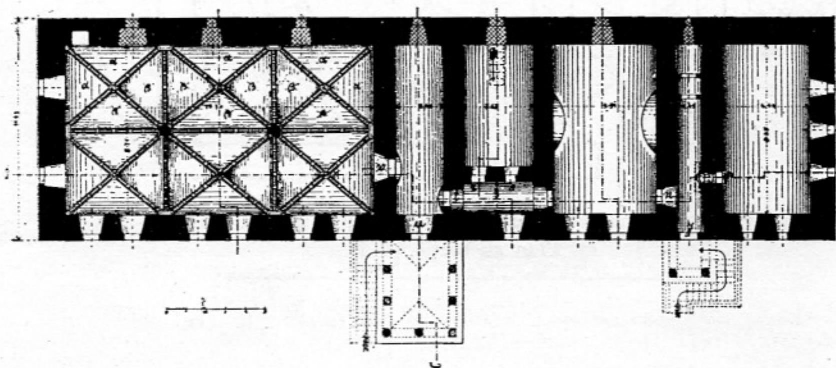

Fig. 339. Casele egumenești cu sala gotică de la mânăstirea Cetățuia. Plan etaj.

sunt foarte asemănătoare cu magherioanele sau bucătăriile mânăstirilor dela Muntele Athos (Chilandar, Cutlumuş, Lavra, ş. a.). Totuşi, pe lângă acestea,

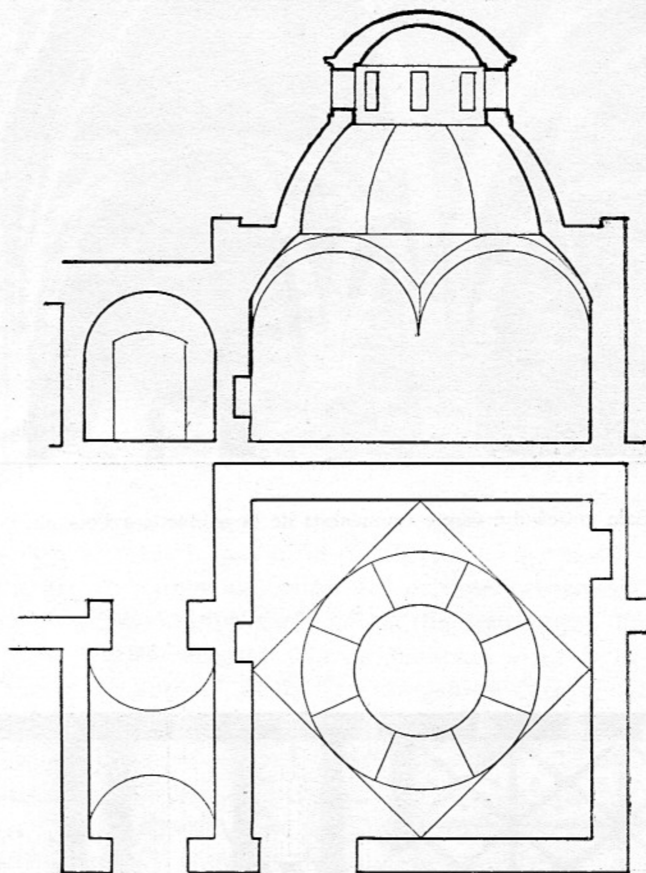

Fig. 340. Bucătăria de la mânăstirea Plumbuita lângă Bucureşti Plan şi secţie.

avem unele în cari sistemul de boltire este foarte ingenios şi specific muntenesc (Văcăreşti, Hurez).

2. Alături de mânăstiri trebuește notată deasemenea existența schiturilor, a căror organizație și așezare este foarte asemănătoare cu acea a mânăs-

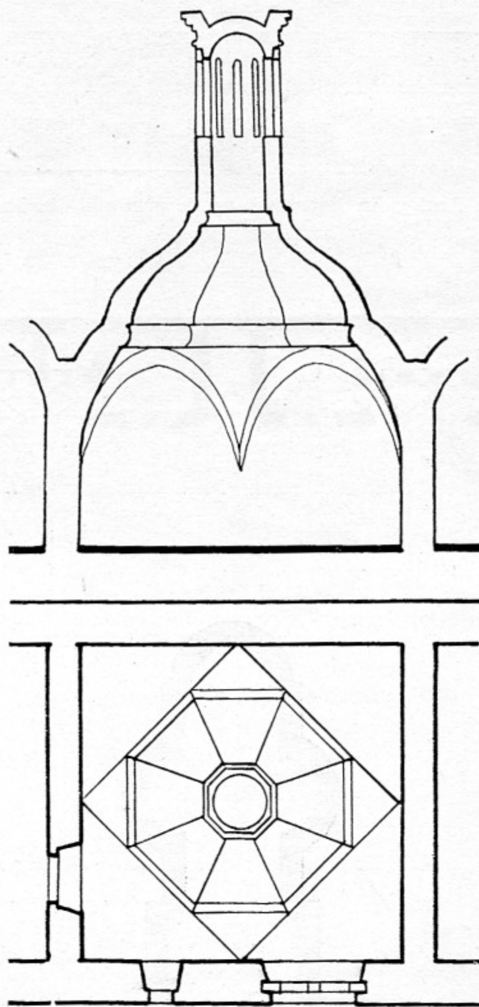

Fig. 341. Bucătăria dela mânăstirea Aninoasa. Secție și plan.

tirilor. Se deosebesc de acestea prin aceea că închid o suprafață mult mai mică, au biserici de dimensiuni reduse, iar clădirile anexe se reduc la unul sau două

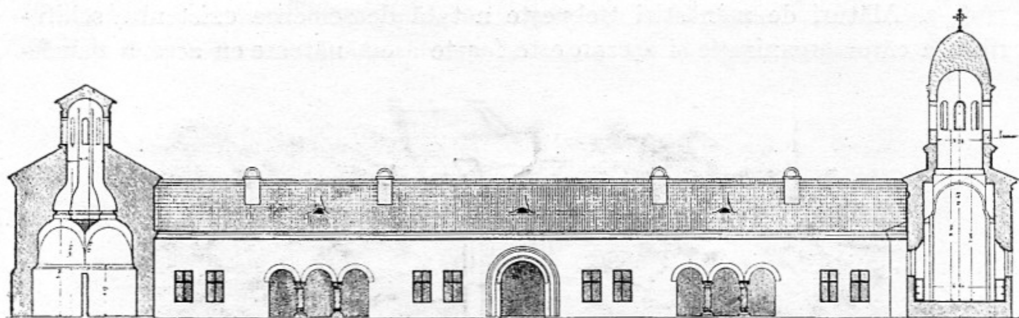

Fig. 342. Mânăstirea Antim din București. Secție prin una din bucătării și prin paraclis.

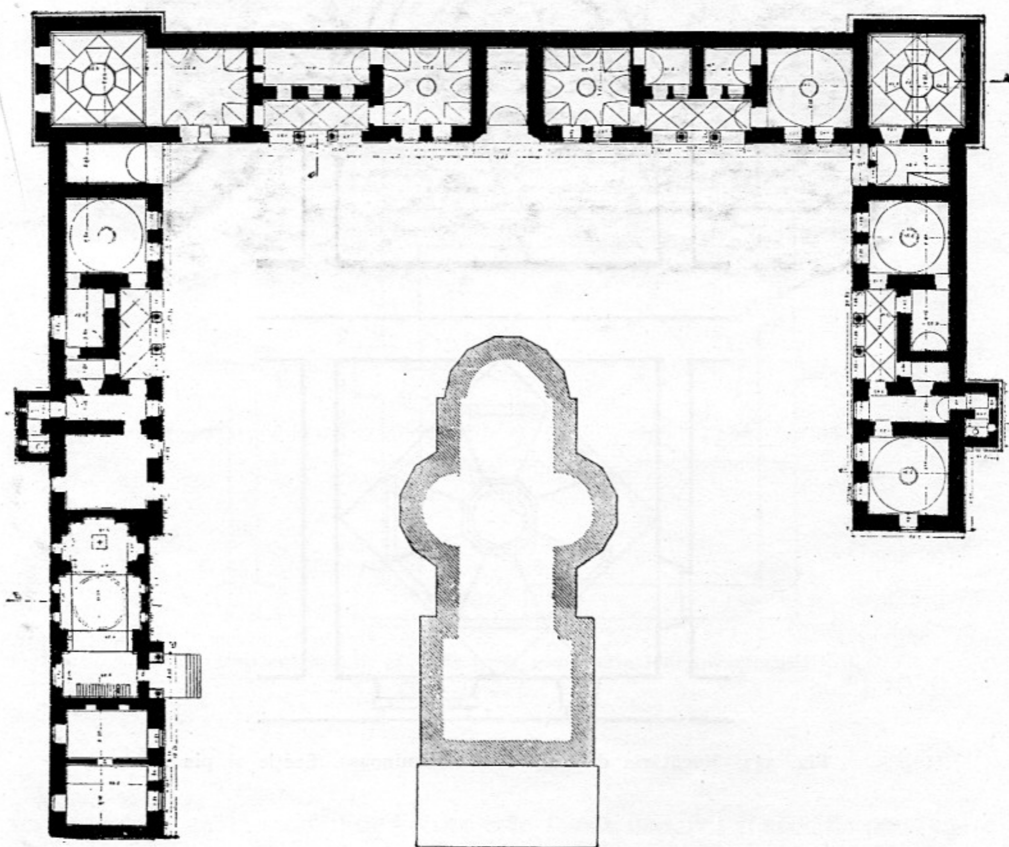

Fig. 343. Mânăstirea Antim din București. Plan general.

şiruri de chilii dispuse la parter în lungul zidurilor şi alipite acestora (Schitul Hadâmbu din jud. Iaşi (fig. 330), Schitul Cornet din judeţul Vâlcea (fig. 126),

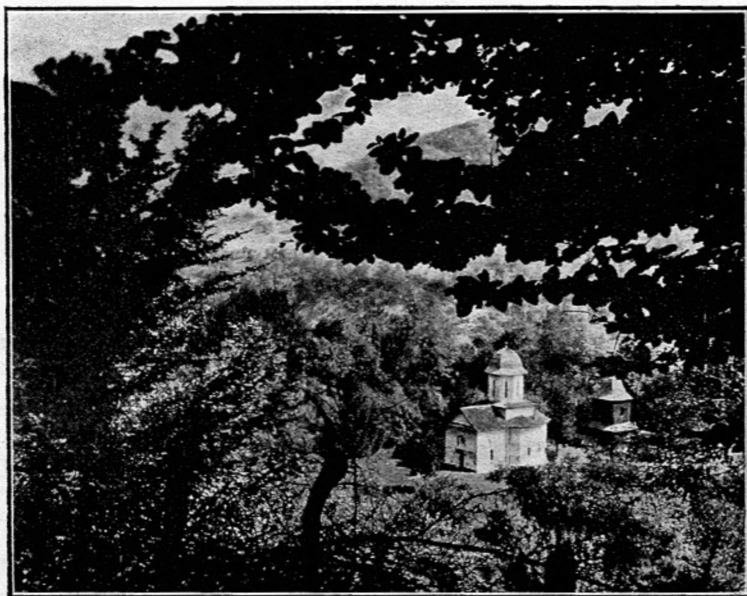

Fig. 344. Schitul Posada din Prahova.

Schitul Sf. Ştefan lângă Hurez, Schitul Posada din Prahova (fig. 344) şi altele).

CAP. X.

Arhitectura Militară

Inainte de întemeierea Principatelor, pământurile locuite de Români au fost apărate contra invaziilor, pe linia Dunării şi până la Dobrogea, la început, de Romani, apoi de Bizantini, cari au luat locul Romanilor, restaurând cetăţile dela Dunăre şi creind fortificaţii noi în Dobrogea. Mai târziu, după întemeierea Principatelor, au lucrat la întărituri cu caracter militar pe malul Dunării şi Turcii.

Fig. 345. Urmele cetăţii Poenari, în Argeş.

Pe malul drept al Dunării, singurul mal fortificat, unde au stăpânit Romanii, Bizantinii şi Turcii, cetăţile erau numeroase. Intre acestea pot fi menţionate Vidinul, care e în bună stare, Nicopole, dela care se păstrează o parte din fortificaţii, Giurgiu, care a dispărut, Turtucaia, Brăila, pe care au creeat-o Turcii la 1550, Chilia, Ismailul, ş. a.

Dintre toate cetăţile vechi, cea mai importantă era, fără îndoială, Cetatea Albă (fig. 347), situată pe Limanul Nistrului, pe care Bizantinii o chemau Maurokastro (cetatea neagră), iar Genovezii, cari au păstrat-o până la 1410 [1],

1. N. Iorga, *Les châteaux occidentaux en Roumanie*, în „Bul. Com. Mon. Ist." 1929, pag. 52.

Moncastro. Dela Genovezi, cetatea a trecut în stăpânirea Moldovenilor, cari i-au zis Cetatea-Albă, din cauză că era de piatră și ei o vedeau albă, spre deosebire de cetățile lor de lemn, înegrite de vreme.

Afară de aceste cetăți semănate pe întinsul țării, pe cari Românii le-au moștenit dela alții și le-au păstrat, reparându-le și întărindu-le, pentru nevoile lor, Muntenii și mai ales Moldovenii au avut și cetățile lor proprii.

In Muntenia și Oltenia mijloacele de apărare ale Românilor au fost de un tip special și mai simple decât cele ale Moldovenilor. In Oltenia, exista casa particulară întărită, *cula* [1], prevăzută cu o cameră întărită și cu un balcon

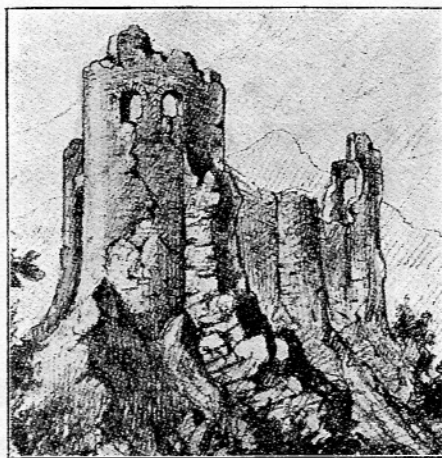

Fig. 346. Cetatea Poenari din Argeș.
(Desen de V. Ștefănescu).

de observație. Afară de această fortificație particulară, au existat, din timpuri foarte vechi, mânăstirile înconjurate de ziduri puternice, prevăzute cu turnuri și metereze, cari serveau scopurilor militărești numai în cazuri de invazii și mari pericole. Cetăți propriu zise de partea Carpaților munteni, nu se găseau decât la Turnu-Severin, și o mare fortificație în Argeș, Cetatea Poenari; dar aceste așezări militărești sunt fundații străine, de origină ungurească [2].

Pentru Moldova, situația geografică și împrejurările istorice au favorizat desvoltarea unei vieți militare mult mai bine organizată. Țară mai săracă în

1. Vezi mai departe capitolul despre arhitectura civilă.
2. N. Iorga, *loc. cit.* p. 55. Pentru mânăstirile fortificate vezi Cap. IX.

avuţii decât Muntenia, era mai bogată în poziţiuni susceptibile de a fi întărite spre a împiedica intrarea duşmanilor.

Când, către 1350, principii moldoveni au părăsit pământurile de sub stăpânirea regilor unguri şi s'au aşezat de cealaltă parte a munţilor, întinzând stăpânirea lor în Moldova dincolo de apa Prutului, ei au găsit în aceste regiuni

Fig. 347. Cetatea Albă.

cetăţi şi castele mai vechi, pe cari le-au refăcut sau le-au înlocuit. Astfel, în secolul al XV-lea şi al XVI-lea, Moldova avea un număr considerabil de cetăţi : la Apus, *Cetatea Neamţului*, clădită dela începutul Domniei moldoveneşti, cu ziduri groase şi 4 turnuri ; la Miază-Noapte, *Ţeţina*, care era de origine poloneză, întemeiată probabil de Cazimir cel Mare, şi *Suceava*, care, deşi fundată înainte de descălecarea Moldovei, de nişte colonii germane, se datoreşte totuşi lui Ştefan cel Mare, care este şi creatorul sistemului de apărare prin cetăţi şi acela care a instituit pârcălăbia [1] ; la Răsărit se găseau : *Hotinul*, moştenit dela

1. N. Iorga, *Istoria Armatei Româneşti*, I, pag. 65.

Polonezi, *Soroca*, atribuită lui Petru Muşat, dar refăcută din piatră de Petru

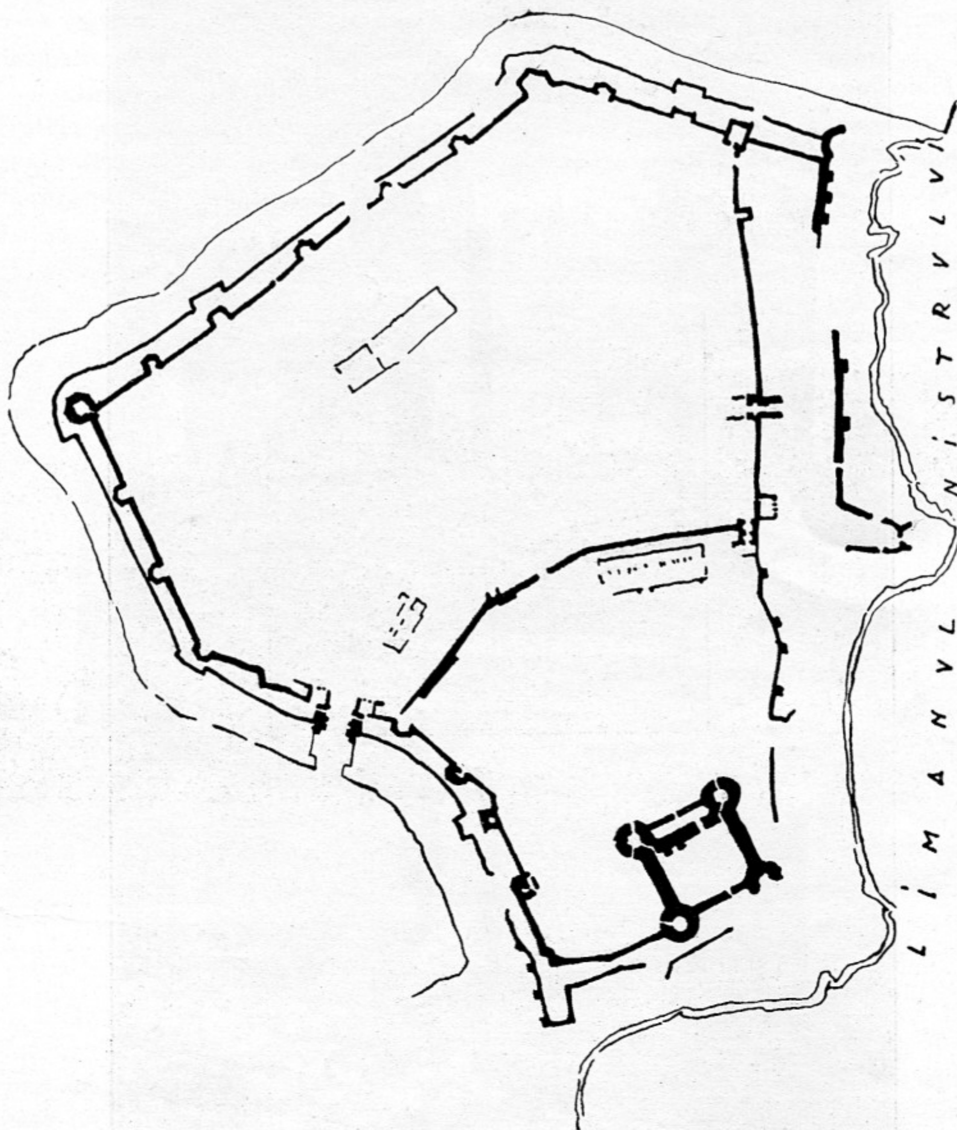

Fig. 348. Cetatea Albă. Plan.

Rareş [1], *Orheiul*, din timpul lui Ştefan cel Mare şi *Tighina*; iar la Miază-zi,

1. Romstörfer, *Cetatea Sucevei*, cu o notiţă istorică de Al. Lapedatu, Bucureşti, 1913 pag. XXII, nota 5.

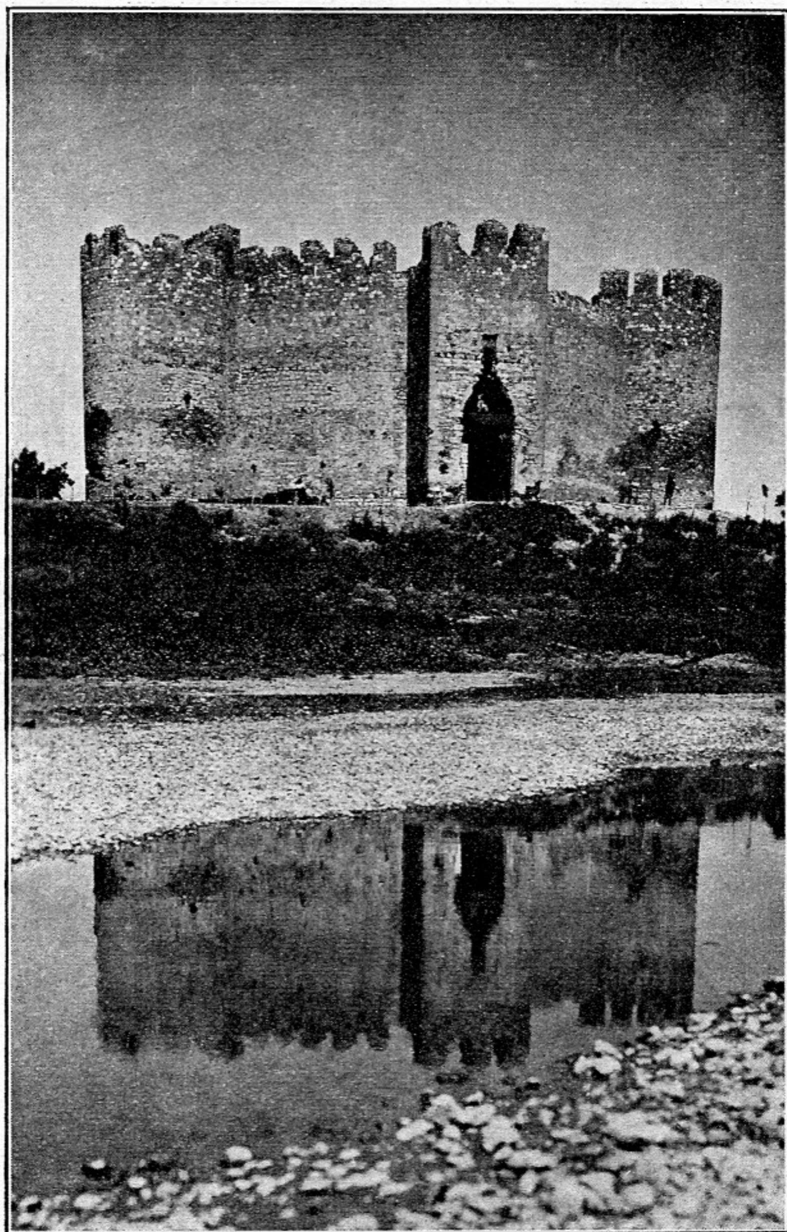

Fig. 349. Cetatea Soroca.

Crăciuna, Chilia, refăcută de Ştefan cel Mare şi *Cetatea Albă,* moştenită dela Genovezi.

Ca regulă generală, o cetate moldovenească nu se deosebea, în ce priveşte dispoziţia şi sistemul de apărare, de o cetate oarecare bizantină.

Un sistem complicat de obstacole, naturale ori create de mâna omului, proteja un punct principal, care era fortăreaţa propriu zisă : o cetate se compunea dintr'un zid înconjurător frânt, de piatră —sau, cum e cazul în Moldova, de cărămidă amestecată cu piatră — de grosimi variind între 1,80 m şi 4,00 m

Fig. 350. Cetatea Soroca.

şi înalt până la 8,00 m, prevăzut cu creneluri şi cu un drum de straje către interior, drum care era susţinut fie de un zid continuu (Cetatea Albă), fie de pari de lemn înfipţi în zid (Soroca). In colţul fiecărei frânturi de zid e situat câte un turn puternic, care flanchează zidul. De jur împrejurul cetăţii, către exterior, se întinde un şanţ larg şi adânc, sprijinit de un parapet de zid. In curtea închisă de aceste ziduri se găseşte citadela, care, cum e cazul la Cetatea-Albă (fig. 348), este înconjurată de un patrulater de ziduri puternice, prevăzute cu 4 turnuri cilindrice. Intrarea se face pe sub unul din turnuri,

care, ca punct mai vulnerabil, e cu mare îngrijire întărit : la Cetatea-Albă, de pildă, intrarea se compune dintr'o poartă căzătoare, care se deschide alunecând pe nişte jghiaburi săpate în piatră ; urmează apoi o a doua poartă cu două canaturi şi însfârşit, spre interior, o a treia [1]. Spre exterior exista un pod ridicător „pont levis".

Sistemul acesta complicat şi complet de întărire era simplificat atunci când cetatea era de mai mică importanţă. Aşa, de pildă, Soroca (fig. 349—350), zidită de Petru Muşat şi refăcută de Petru Rareş, se compune dintr'o singură incintă dreptunghiulară înconjurată de ziduri de piatră, prevăzute la colţuri cu 4 turnuri, dintre cari 3 de secţiune circulară iar al 4-lea, prin care se făcea intrarea, de secţiune patrată. Zidurile aveau, ca şi la celelalte cetăţi, creneluri, iar spre interior un drum de strajă, care era un fel de pod sprijinit pe grinzi de lemn înfipte în zid [2].

O altă cetate care avea un dispozitiv oarecum deosebit şi o formă superioară faţă de clădirile cu caracter pur milităresc, a fost vestita cetate a Sucevei, devenită, către sfârşitul secolului al XIV-lea, Scaun de domnie. Intemeiată înainte de descălecarea Moldovei, a fost refăcută şi întărită de Ştefan cel Mare, care o pune în funcţie militară [3], ridicându-i un al doilea rând de ziduri pe lângă cele ale castelului propriu zis. Părăsită de Alexandru Lăpuşneanu şi asediată în 1653 de Gheorge Ştefan, este din nou refăcută, ca să fie apoi arsă de Dumitraşcu Cantacuzino în 1675 şi lăsată să cadă definitiv în ruină.

In urma săpăturilor făcute cu mare răbdare, timp de câţiva ani, K. A. Romstorfer a scos la lumină zidurile cetăţii, dând o descriere completă a tuturor construcţiunilor. Iată, după indicaţiile date de el [4], care era aspectul şi dispoziţia acestei cetăţi. Se înălţa pe o culme de deal prăpăstios, deasupra unei râpi spre S. E. de oraşul cu acelaş nume. Avea în faţă biserica Mirăuţilor, fosta mitropolie a Moldovei, mai departe, cam în aceeaşi direcţie, Mânăstirea Zamca, iar la dreapta, către N. E., apa Sucevei. Se compunea dintr'un castel închis intr'o curte înconjurată de ziduri puternice, dispuse după un traseu curb şi neregulat (fig. 351). Zidul acesta împrejmuitor, prevăzut cu 6 turnuri de secţiune semi-circulară, era zidul de apărare, şi avea o grosime de 4.00 m. [5]. Castelul ocupa centrul curţii şi se compunea dintr'o clădire de formă drept-

1. Vezi deasemenea, la capitolul arhitecturii monastice, modul de apărare al intrării în mânăstiri.

2. Vezi Al. Lapedatu, *Cetatea Sorocei*, in „Bul. Com. Mon. Ist." VII, pag. 85—95.

3. Al. Lapedatu, *ibid.* pag. XXVI.

4. K. A. Romstorfer, Lapedatu, *op. cit.* p. 34 şi urm.

5. Zidul acesta, gros de 4.00 m., nu e de fapt cel original, ci o întăritură a acestuia, care avea o grosime numai de 1,80 m.

unghiulară cu turnuri la colţuri şi pe laturi, şi închidea la mijloc o curticică patrată. După tradiţie, cetatea avea 7 turnuri, cari erau desigur cele ale castelului propriu zis. Intrarea în palat se făcea pe sub unul din turnurile de pe laturi, probabil pe sub cel dinspre Nord, pe care tradiţia populară îl numea „Ne bojse", adică nu te teme [2], turn care ar fi fost aşezat în faţa odăilor domneşti şi din care se putea avea o întinsă vedere împrejur. Construcţia era făcută din piatră necioplită şi cărămidă. Bolţile erau construite din cărămidă, dar pentru micşorarea presiunilor laterale s'au întrebuinţat deasemenea tuful şi siga.

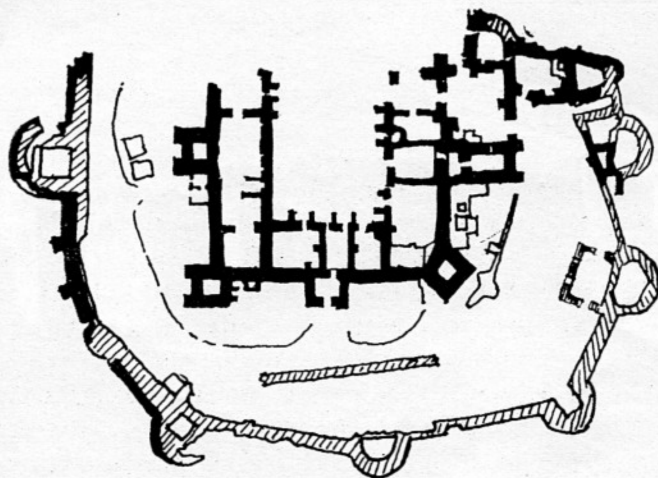

Fig. 351. Ruinele Cetăţii Suceava (după Romstörfer).

Astfel, călăuziţi de preocupările lor pentru organizarea unei vieţi milităreşti şi de nevoia de a-şi apăra ţara contra duşmanilor năvălitori, Moldovenii au dat, în materie de arhitectură militară, construcţii de mai multe tipuri. Oraşe întărite înconjurate cu şanţuri şi palisade (Baia), sau cu ziduri continui (Chilia, Romanul); cetăţi ridicate numai cu scopul de rezistenţă şi apărare (Cetatea Neamţului, Crăciuna, Hotinul, Cetatea-Albă) şi, însfârşit, cetăţi fortificate, cari închideau între zidurile lor palatul domnesc (Suceava, Hârlău) [3].

---

1. Romstorfer, *op. cit.* pag. 48.
2. Idem, *ibid.*, pag. 50.
3. Pentru o documentare mai completă asupra arhitecturii militare la Români, în afară de publicaţiile citate, vezi deasemenea: N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti 1899; Al. Lapedatu, *Gravuri şi vederi dela Cetatea Albă*, în „Bul. Com. Mon. Ist.," VI pag. 57—66; Contele de Langeron, *Vechile cetăţi romîneşti*, in „Bul. Com. Mon. Ist.," VIII, pag. 70—73; Paul Nicorescu, *Cetatea Albă*, Craiova f. d.

Tot acest ansamblu de construcţii cu caracter militar, alături de clădirile bisericeşti şi mânăstireşti atât de importante, arată în modul cel mai elocvent că activitatea constructivă şi artistică moldovenească a fost din cele mai în-

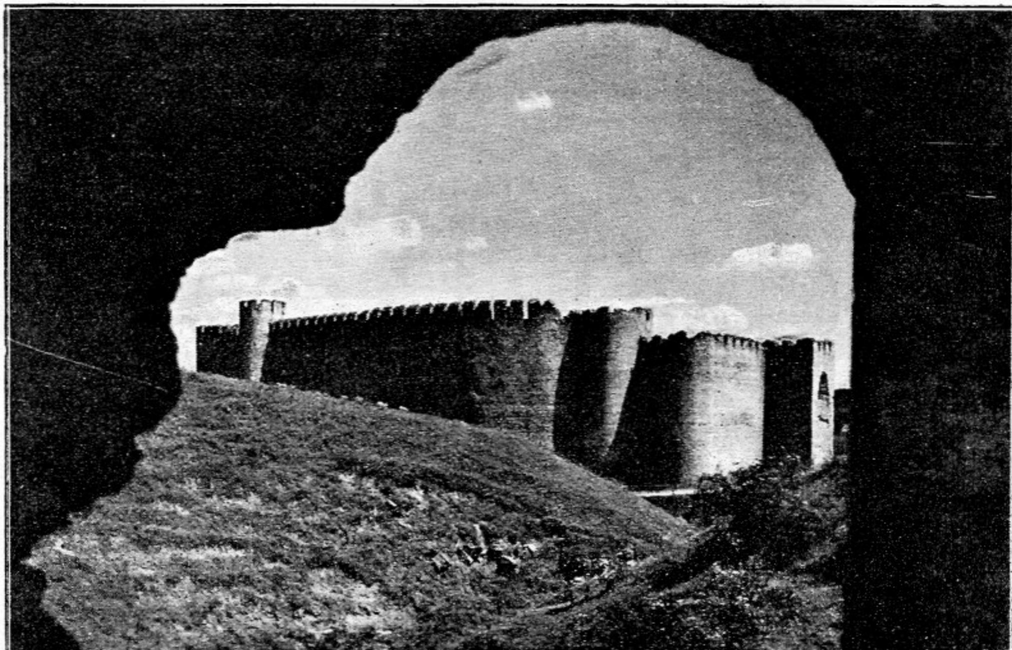

Fig. 352. Cetatea Hotinului.

floritoare şi variate, făcând astfel să crească pe pământul acestei ţări o artă şi o arhitectură cu caractere superioare şi personale, fapt care aşează Moldova şi din acest punct de vedere în rândul marilor ţări de cultură şi artă bizantină.

CAP. XI.

Arhitectura civilă

Casa ţărănească. Cula şi casa boerească. Casa şi palatul domnesc.

1. *Casa ţărănească.* Dintre toate construcţiunile ridicate de Români pe pământul ţării, cea dintâi şi cea mai numeros reprezentată a fost fără îndoială casa de locuit. Incepând cu coliba temporară a primilor locuitori păstori, rătăcitori cu turma prin munţi şi văi, şi trecând apoi la locuinţa stabilă de munte sau de şes, casa ţărănească a cunoscut, în decursul vremurilor, o evoluţie din cele mai interesante.

Forma cea mai elementară a casei româneşti este cea a unui patrat sau dreptunghiu, cuprinzând una, două, sau trei camere, dispuse pe o singură filă. Această casă îşi are totdeuna faţada spre Miază-Zi şi de partea cea mai lungă a clădirii. Spre deosebire de modul de construcţie şi aşezare obişnuit în Macedonia şi în toată regiunea mediteraneană, unde casele ţărăneşti, construite din piatră şi cuprinzând un parter şi un etaj, sunt înghesuite unele în altele [1], casa românească tip, cuprinzând numai un parter, se înalţă liberă şi curată în mijlocul unei curţi mari, care închide, pe lângă casă, un grajd, un coşar, o magazie sau un şopron pentru păstrat unelte şi lemne, coteţe, pătuluri, etc.

Materialele întrebuinţate în construcţie sunt: lemnul, pământul galben amestecat cu balegă şi, în foarte mică măsură, piatra. Casa n'are fundaţii; un singur rând pe pietre groase, aşezate direct pe pământ, constitue baza întregei clădiri. Deasupra acestui zid rudimentar, se aşează o ramă de grinzi de lemn, care susţine un schelet de pari. Locul rămas liber între aceştia se umple cu o împletitură de nuiele, peste care se întinde apoi cu mâna un strat gros de tencuială, format din pământ galben, praf strâns din drum şi balegă. Cons-

---

1. N. Iorga, *L'art roumain*, pag. 3.

trucţiunea astfel terminată, spoită cu lapte de var şi înconjurată de verdeaţă şi pomi, capătă un aspect apreciabil de curăţenie şi veselie.

Casa propriu zisă are în faţă, de partea faţadei, o prispă ridicată pe stâlpi, cari, la locuinţele oamenilor mai cu stare, sunt bogat împodobiţi cu crestături şi ornamente. Intrarea în casă se face prin mijlocul prispei. Scara, când subazamentul este foarte mic, cum e cazul în Moldova [1], se reduce la o simplă piatră,

Fig. 353. Casa povestitorului Ion Creangă din Humuleşti, jud. Neamţ.

nivelul casei fiind aproape acelaş cu nivelul curţii (fig. 353). In Muntenia însă, casa e mai ridicată, iar prispa prezintă de obiceiu o ieşitură, formând un foişor ridicat pe stâlpi de lemn deasupra gârliciului care dă acces la pivniţă(fig. 354). Scara se găseşte în acest caz pe lături. Casa ţărănească de un tip mai evoluat se compune dintr'o încăpere centrală şi două odăi [2]. Incăperea centrală, în care se intră direct de pe prispă, conţine vatra sau căminul, a cărui construcţie masivă,

1. N. Iorga, *L'arte popolare in Romania* ,Roma 1930, pag. 39.

2. Inainte de a se fi introdus în graiul românesc termenul turcesc „odae", cele două camere se chemau case; una, cea mai mare, *casa mare,* iar a doua, *casa mică.* Cfr. N. Iorga, *op. cit.* pag. 40, fapt care pentru Janecke explică — şi cu dreptate, cum observă d-l Iorga — expresiunea populară: *o pereche de case.* Cfr. Janecke, *Das Bauer und Bojarenhaus,* apud Iorga *ibid.*

aşezată exact în faţa intrării, ocupă aproape întreaga încăpere. In dreapta şi în stânga vetrei se găsesc celelalte două camere; cea din dreapta, câteodată mai mare, numită pentru aceasta casa sau odaia mare, este rezervată oaspeţilor. In ea se păstrează obiectele preţioase de artă casnică : ştergare cu măestrite cusături, cămăşi şi ii brodate, scoarţe, blidare, etc. Camera din stânga

Fig. 354. Casă ţărănească veche din Călimăneşti.

serveşte uzului comun al familiei. Patul este format, atât în camera mare cât şi în cea mică, dintr'un divan de scânduri — laviţă, — dispus în lungul pereţilor, pe care membrii familiei dorm laolaltă.

Casa este acoperită cu şindrilă [1]. Acoperişul, în patru ape, cu pante repezi, adăposteşte un pod spaţios, în care ţăranul îşi păstrează pentru vreme de iarnă fructele şi carnea, supuse la o afumare continuă, deoarece — şi cu acest scop — coşul vetrei se opreşte în pod, iar fumul iese afară, căutându-şi cu ane-

1. Casa ţăranului sărac dela şes, care este construită din pământ bătut, fără osatură de lemn, este acoperită deasemenea cu pae, stuf sau coceni.

voinţă loc printre şindrile. Deseori, acoperişul este prelungit spre partea de Nord ca să acopere o bucătărie mai mică şi un depozit, aceste încăperi ferind în acelaş timp camerele de locuit de bătaia directă a crivăţului.

In legătură cu casa şi gospodăria ţărănească trebueşte pusă şi poarta de intrare în curtea casei, acel arc de triumf rustic deschis către uliţă, în care ţăranul îşi pune întreaga silinţă ca să arate trecătorilor toată măestria lui în

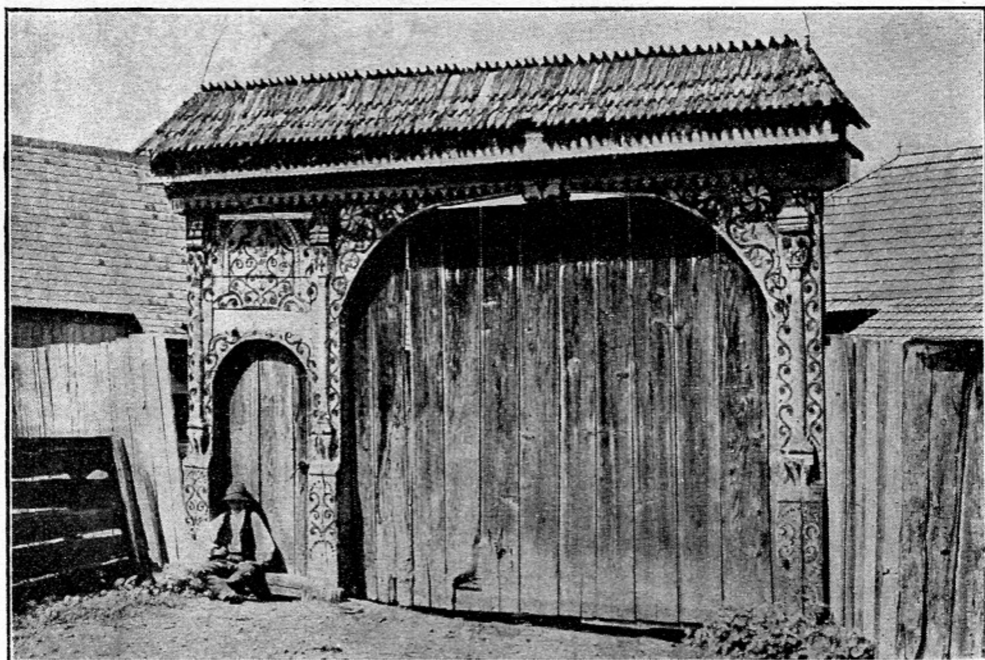

Fig. 355. Poartă la o casă ţărănească din Odorhei.

prelucrarea şi împodobirea lemnului. Câte odată, această poartă se reduce la trei pari simpli, îngropaţi în pământ, cari susţin în balamale cele două porţi : poarta mare a carelor şi animalelor, şi portiţa. Dar foarte des aceste două porţi sunt reunite în partea superioară de un acoperiş de şindrilă înfundat [1], iar stâlpii porţii, ca şi porţile însăşi, sunt umplute cu săpături în lemn de o îndemânare, minuţiozitate şi măestrie rară (fig. 355). In unele cazuri, printr'o înţelegere şi iubire a simetriei, poarta mare este flancată de două portiţe, cari pot avea chiar acoperişuri separate.

1. Deseori acest acoperiş adăposteşte o căsuţă de porumbei.

Construcţiuni asemănătoare ca formă şi împodobire adăpostesc deseori fântâni, sau consacrează locuri în cari s'a întâmplat cândva vreun fapt de importanţă deosebită.

2. Alături de tipul acesta de casă ţărănească, pe care îl găsim, nu numai în Muntenia, Moldova şi Sud-Estul Transilvaniei, ci şi în ţările vecine, în cari popoare diverse au luat locul şi tradiţia de aşezare a vechilor Traci [1], şi-a făcut

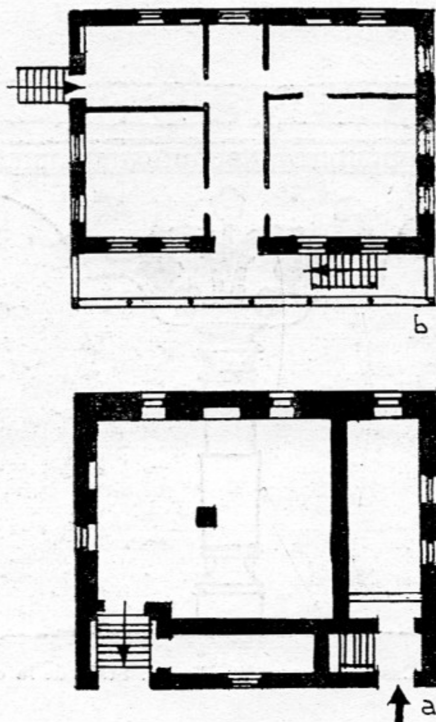

Fig. 356. Casa Dobrescu din Ploeşti : *a.* planul pivniţelor ; *b.* planul etajului.

apariţia cu vremea, un tip nou de casă, care este o adaptare locală a tipului mediteranean. Aceasta este casa boerească modestă sau semi-boerească, construită din cărămidă şi lemn. Se compune din două caturi : un parter şi un etaj. Catul de jos, de obicei la nivelul solului, este destinat a fi pivniţă şi depozit (fig. 356), deşi câteodată, în parte, este chiar locuibil ; catul dedeasupra pivniţei cuprinde locuinţa propriu zisă şi se compune dintr'o sală mijlocie şi

1. Polonia, Serbia, Bosnia şi Herzegovina, Bulgaria, cfr. N. Iorga, *op. cit.*, pag. 41.

trei, patru sau chiar mai multe camere, dispuse de o parte și de alta a acestei săli (fig. 356,b). Accesul la etaj este dat de o scară exterioară de lemn, care ajunge în față pe un balcon, sprijinit, ca și la casele țărănești, pe stâlpi sau colonete de lemn împodobite cu crestături (fig. 357). Astfel de case există în Muntenia în județele Argeș, Mușcel, Vâlcea, Prahova, Dâmbovița, Buzeu.

De o formă mai originală, dar în acelaș timp mai apropiată de aspectul casei fortificate mediteraneene, casa boerească din Oltenia, venită din Dalmația prin intermediul Serbiei anterioare [1], este cunoscută în România sub numele

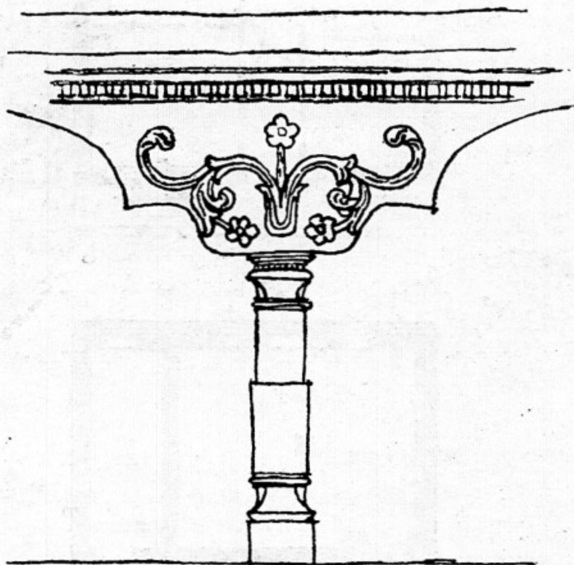

Fig. 357. Casa Dobrescu din Ploești. Stâlp de la ceardac.

de *culă*, pe care i l-au dat Turcii [2]. Se compune dintr'un parter și două etaje. Forma obișnuită este cea a unui pătrat. La parter, se găsește, ca și la casa semi-boerească, pivnița (fig. 360); etajul I-iu cuprinde trei sau patru camere de locuit, luminate de ferestre mari (fig. 360,b), iar ultimul cat se compune de obicei din două camere, având totdeauna un balcon ridicat pe stâlpi de zidărie

1. N. Iorga, *L'art roumain*, pag. 4.

2. Pentru desemnarea unei astfel de case, termenul turcesc de culă a fost păstrat numai de Români. Albanezii au adoptat acest termen pentru construcțiunile de apărare în cari ziduri cu metereze unesc între ele camere dispuse în continuarea unui turn adevărat. Celelalte popoare balcanice au adoptat pentru această casă termenul grec „pyrgos". Cfr. N. Iorga, *L'Arte popolare in Romania*, pag. 45.

Fig. 358. Casă boerească din Ploeşti, str. Ştefan cel Mare.

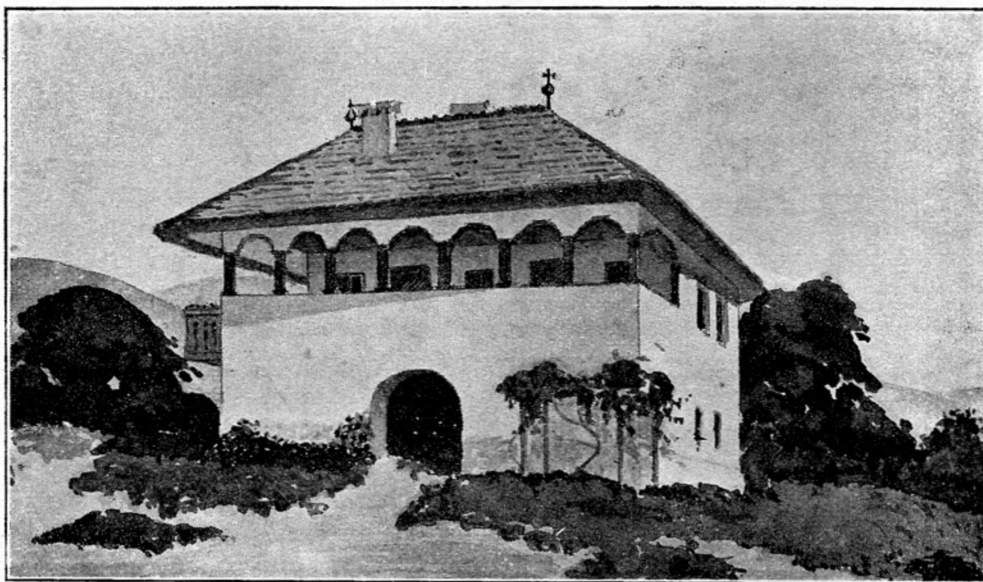

Fig. 359. Casa Slăviţescu din Slăviteşti-Vâlcea. (Aquarelă de D-na arh. Delavrancea Gibory).

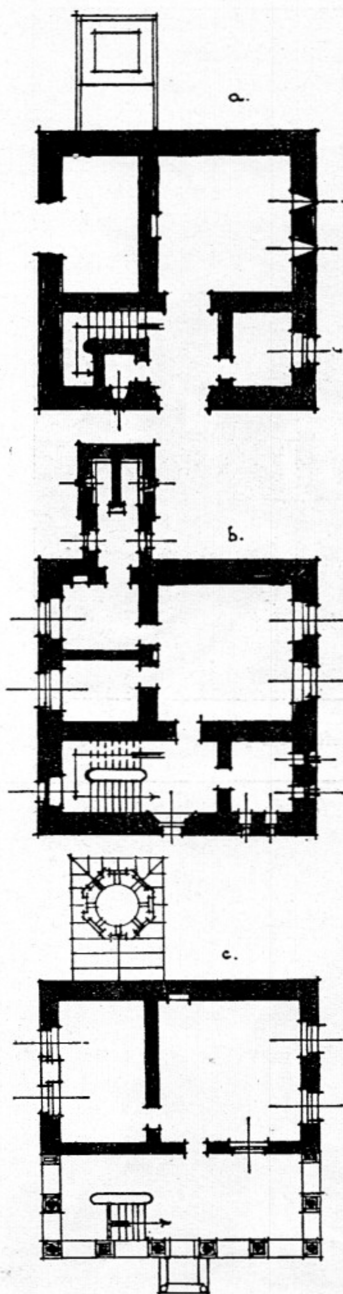

Fig. 360. Cula din Curtişoara jud. Gorj. Planuri: *a.* pivniţa; *b.* parterul; *c.* etajul.

groşi şi scunzi, uniţi între ei cu arcuri eliptice simple (fig. 360,c), polilobate, sau festonate, — adică o serie de arcuşoare mici, sprijinite pe un tirant de lemn (fig. 361). Scara se găseşte totdeuna în interior. Câteodată forma planului nu este perfect dreptunghiulară (fig. 362, a, b, c), în care caz balconul dela ultimul cat e dispus pe colţ. Etajul superior se reduce adesea, la culele mai vechi, la o singură încăpere mică, cu ferestre înguste — camera de pază şi atac — şi la balcon (fig. 362,c), sau — ca la Pojogeni — la un simplu loc de observaţie practicat sub acoperiş şi construit din lemn. Incăperile sunt deseori acoperite de foarte interesante bolţi cu penetraţii, decorate cu stucării. Vatra ţărănească este înlocuită de soba de zid, construită monumental, cu olane aşezate în chip de colonete, cu profile bogate şi forme deosebite, având aspectul unei adevărate mobile de lux.

Casa boerească tip culă, împământenindu-se, pierde din ce în ce mai mult acel aspect de construcţiune fortificată, şi capătă, în unele cazuri, o formă şi o înfăţişare care îi dau un caracter deadreptul naţional. Planul robust, de formă patrată, cu ziduri puternice, întrebuinţat la cule, primind ferestre mari şi uşi largi, se înconjoară cu un balcon deschis, cu acea prispă din faţa caselor ţărăneşti sau semiboereşti, sprijinită pe stâlpi de lemn, împodobiţi cu cioplituri, şi dă naştere unui tip de casă nouă, care este esenţialmente românească.

Una dintre acestea, tot atât de interesantă pe cât de curioasă, se găseşte în Com. Cartiu din jud. Gorj — casa Cartianu. Parterul, care este foarte puţin scobit în pământ, cuprinde pivniţa cu dependinţele ei; cele trei camere dela etajul I-iu, închise într'o formă patrată, au în faţă un balcon limitat de un zid străpuns de trei goluri în plin centru. Acest zid se prelungeşte pe cele două faţade laterale cu un şir de stâlpi de

lemn, cari închid o prispă continuă. La etajul superior, care are aceeași împărțire cu cel de dedesubt, prispa, atât spre fațadele laterale, cât și spre cea principală, este limitată numai de stâlpi de lemn (fig. 365, 366,). Scara se găsește în colțul Nord-Est, în afara prispei, dar apărată totuși de ploaie prin acoperișul casei prelungit. Ajunge la etajul superior pe prispa înconjurătoare care se continuă, curbându-se, și pe o porțiune din fațada de Nord spre a conduce la umblători.

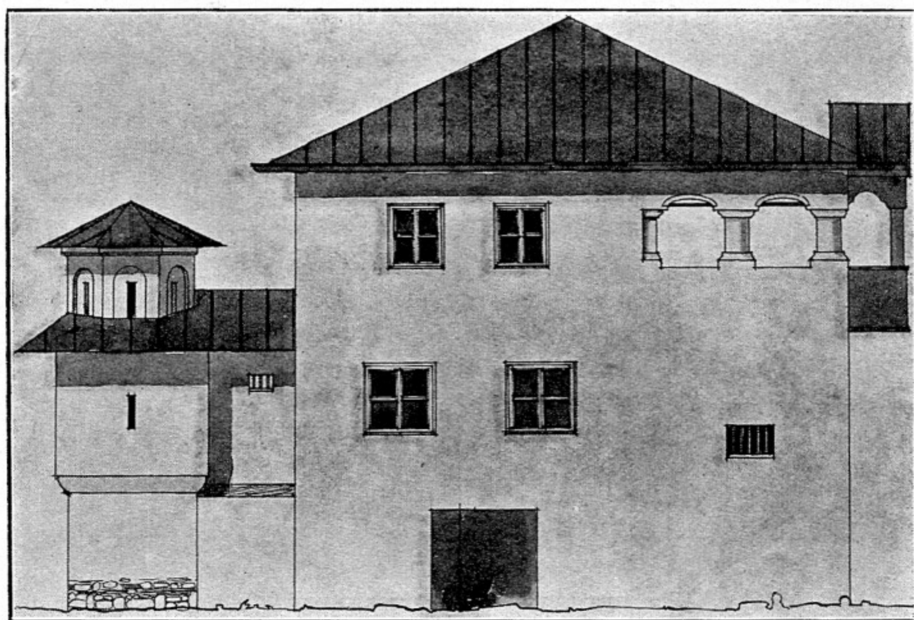

Fig. 361. Cula din Curtișoara. Fațada laterală.

Dar, pe când tipul acesta de casă cu planul regulat, cuprinzând, pe lângă pivniță, unul sau două etaje, este răspândit și întrebuințat atât de boieri mici cât și de cetățenii înstăriți, boerii mari, cari încep a călători și studia la Constantinopol, când își clădesc o locuință, nu se mai mulțumesc cu împărțeala simplă românească, ci adoptă pentru casa lor forme mai complicate și dispozițiuni de plan comune caselor turcești. Așa, de pildă, casa Cantacuzinilor din Măgureni — azi în ruină — începută de Drăghici Mărgineanu, către 1667 și sfârșită pe la 1671 de fiul său Pârvu Măgureanu, care studiase la Constantinopol[1], e de un plan nou pentru Țara Românească și foarte complicat. Piv-

1. V. Drăghiceanu, *Casa Cantacuzinilor din Măgureni*, în „Bul. Com. Mon. Ist.", 1924, pag. 12—45.

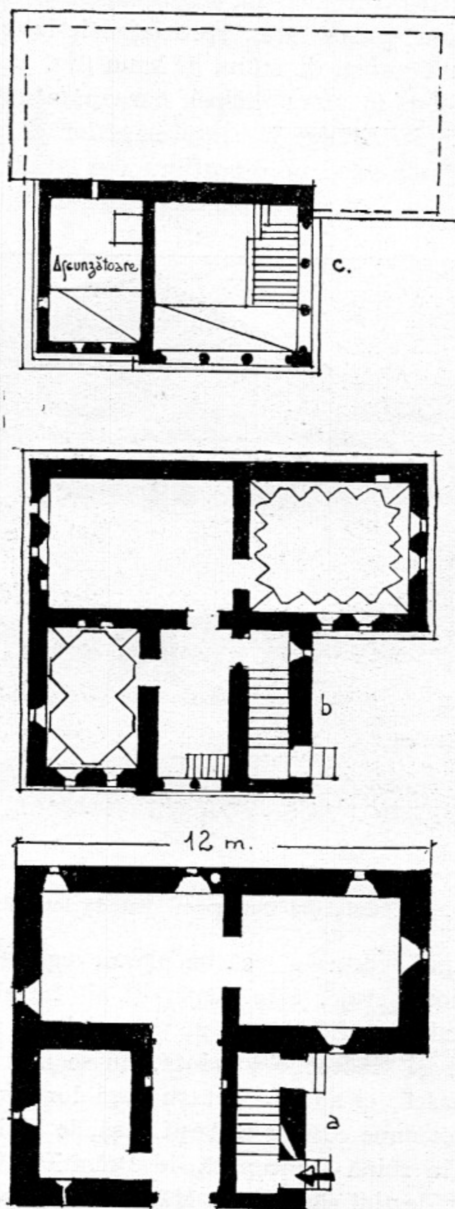

Fig. 362. Cula din Măldărești. Planuri : *a.* pivnița ; *b.* parterul ; *c.* etajul

niţa e împărţită în două : pivniţa mare, de formă dreptunghiulară, acoperită cu bolţi cilindrice pătrunse sprijinite pe doi stâlpi centrali de secţiune cruciformă, destinată păstrării vinurilor, şi pivniţa mică, boltită cilindric, în care se păstrau zarzavaturile, brânzeturile şi celelalte provizii (fig. 366). Intrarea la parter se făcea pe latura de Sud printr'un foişor ridicat pe şase stâlpi, care comunica cu o sală mare dreptunghiulară, acoperită cu o boltă cilindrică cu penetraţii. In dreapta şi stânga acestei săli se găseau două mari saloane, iar

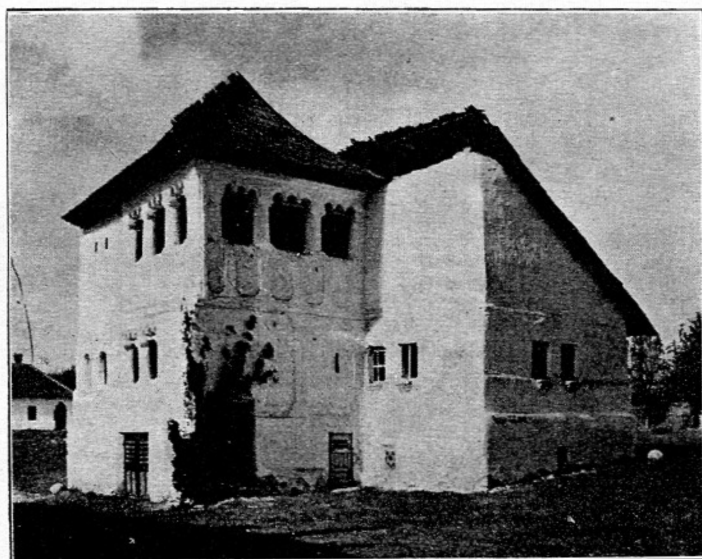

Fig. 363. Cula din Măldăreşti.

în fund, diverse camere şi salonaşe. Scara la etaj era dispusă într'o caje spespecială (fig. 367,b). La etajul I-iu, se găsea, pe latura de Nord, un balcon deschis, — un fel de loggia — al cărui zid exterior era construit din patru arcuri, sprijinite pe cinci coloane dintre cari două angajate (fig. 367,c).

Pe un plan asemănător s'a construit, către 1670, palatul Mitropoliei din Bucureşti, la care pivniţa, de aceeaş formă şi dispoziţie ca şi cea de la Măgureni, este acoperită cu bolţi cilindrice [1] (fig. 368).

1. Din această epocă datează probabil şi frumoasa pivniţă, acoperită cu 4 cupole, a caselor boereşti din Leordeni, lângă Bucureşti (fig. 369). Casa actuală, ridicată deasupra acestei pivniţe şi refăcută de mai multe ori, este proprietatea D-nei Dedy Romalo.

Cu zidirea casei Cantacuzinilor din Măgureni, a palatului metropolitan din Bucureşti şi a marei case boereşti a Postelnicului Const. Cantacuzino dela Filipeştii de Târg — ale cărei ruine sunt încă neexplorate — arhitectura civilă muntenească să găseşte deja îndrumată pe calea cea nouă, care avea să ducă

Fig. 364. Culă din Gorj.

foarte curând la formele perfecte şi luxoase ale palatelor domneşti ridicate de Constantin Brâncoveanu.

3. Casele domneşti, la început foarte simple, construite după acelaş tip ca şi casele boereşti, făceau parte — fiind clădirea principală — dintr'un ansamblu de construcţiuni, compus, pe lângă casa propriu zisă, din cazărmi, săli şi de-

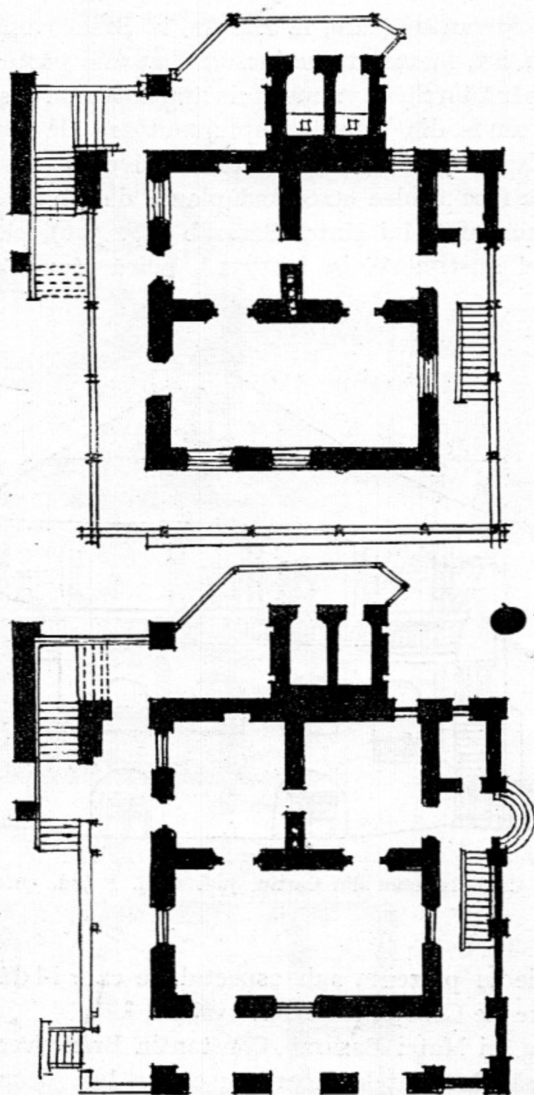

Fig. 365. Casa Cartianu din Cartiu, jud. Gorj.
Planurile etajelor.

pozite de arme, pivniţi, puţuri de apă şi o biserică. Aceste construcţiuni erau înconjurate de ziduri, constituind un fel de cetate, care se numia curtea domnească. Astfel de curţi au fost la Târgovişte, la Curtea de Argeş, la Suceava,

prima curte a lui Ştefan cel Mare, la Hârlău, la Brâncoveni, etc. dar din arhitectura şi aşezarea lor, foarte puţine lucruri s'au mai păstrat.

In general, până târziu în vremea lui Brâncoveanu, casa domnească ocupa un loc în lungul unuia din zidurile împrejmuitoare ale curţii şi se compunea dintr'un parter-pivniţă şi un etaj. Despre felul cum era aşezată o astfel de locuinţă ne putem face o idee cercetând planul de situaţie al Curţii, azi dispărute, din Brâncoveni, a lui Matei Basarab (fig. 370), plan ridicat cu exactitate de inginerul austriac Weiss în 1731 [1], adică atunci când întreg ansam-

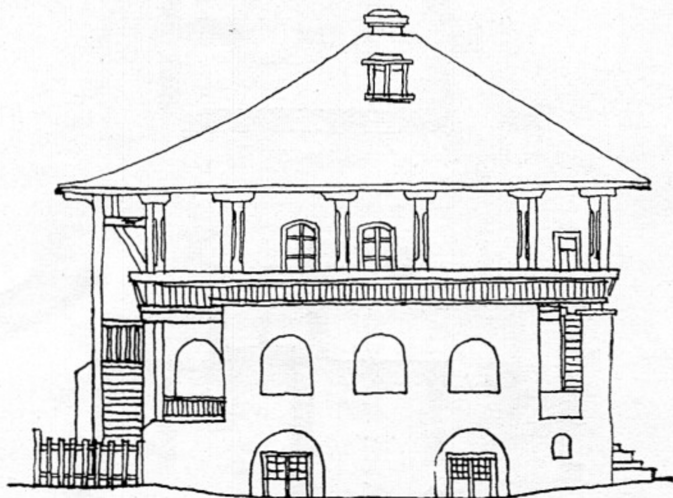

Fig. 366. Casa Cartianu din Cartiu, jud. Gorj. Faţada principală.

blul de construcţie se prezenta sub aspectul pe care i-l dăduseră lucrările de modernizare făcute de Constantin Brâncoveanu. [2]

Dar pe urma lui Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu cu o cheltuială de bani prodigioasă, însă înţelegătoare, şi cu un lux demn de ambiţia unui Vasile Lupu, îşi construeşte din temelii palate şi curţi domneşti de modă nouă.

Alături de influenţa vieţii turceşti, strălucitoare şi goală, introdusă în principatele româneşti de un Ilie Rareş, un Ghica, un Rosetti, sau un Dumitru Cantacuzino, domnitori de scurtă durată crescuţi la Constantinopol,

1. Planul original se găseşte la Academia Română în manuscrisul care poartă titlul: *Türkey und zwar die Wallachey; Laender Käntniss.*

2. Virgil Drăghiceanu, *Curţile brâncoveneşti*, în „Bul. Com. Mon. Ist.", 1911, pag. 64 şi urm.

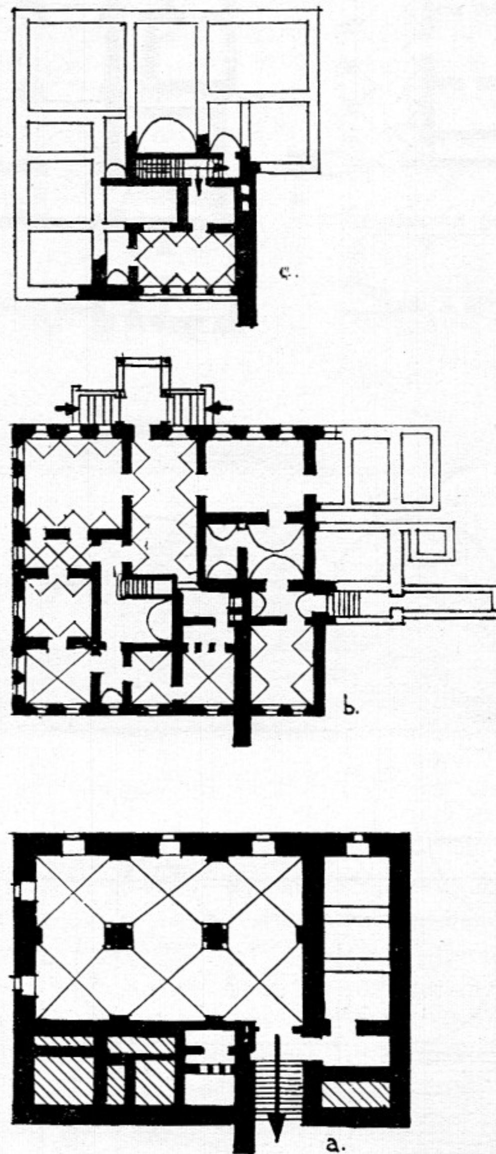

Fig. 367. Casa Cantacuzinilor din Măgureni, jud. Prahova.
Planuri : *a.* pivniţele ; *b.* parterul ; *c.* etajul.

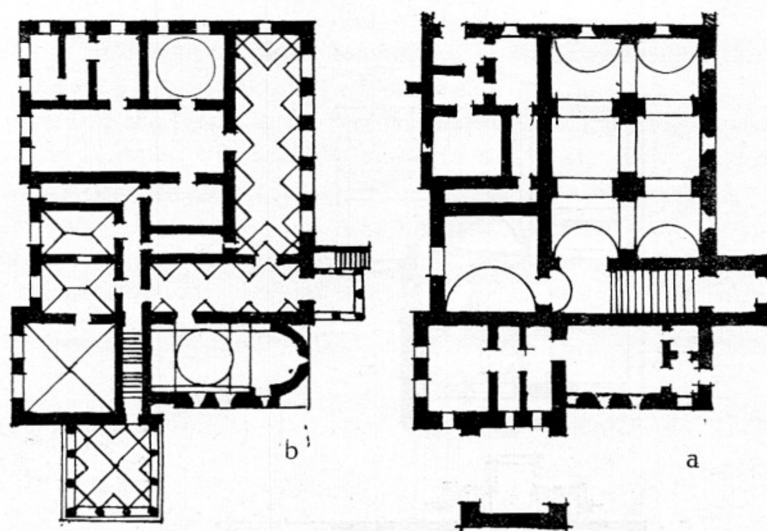
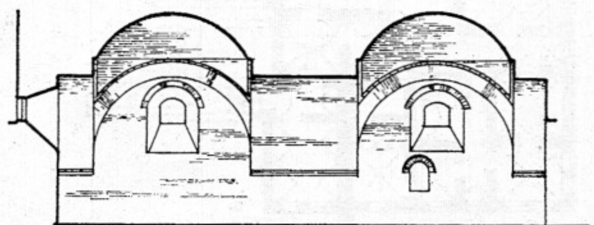

Fig. 368. Palatul Mitropolitan din București : *a.* planul pivnițelor ; *b.* planul parterului.

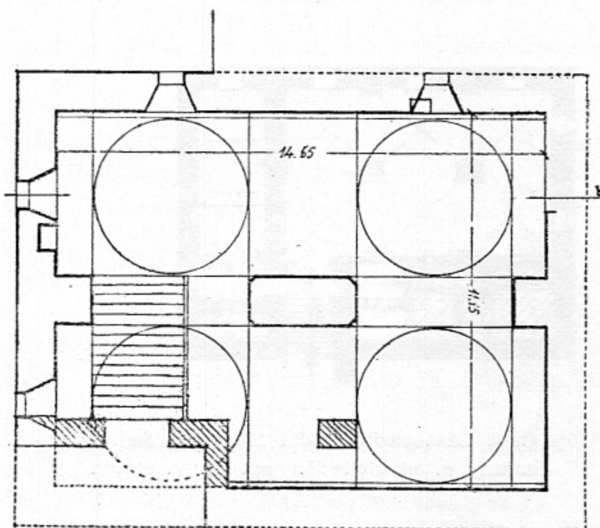

Fig. 369. Vechea pivniță a caselor boierești din Leordeni, lângă București. Secție și plan.

precum și de boerii de baștină trimiși la studiu în capitala turcească, își face loc o influență occidentală, venind din Franța lui Ludovic al XVI-lea, influență care, contopindu-se cu cea dintâi, inspiră Domnitorului și boerilor de modă nouă, gustul și ambiția de a avea o curte impunătoare și bogată. Casele domnești și boerești de până atunci devin neîncăpătoare și sărăcăcioase. Ele nu mai corespund gustului nou; mărimea și împărțeala lor simplă, cari satisfăceau pe un domnitor ca Matei Basarab — a cărui viață în afară de domnie se re-

Fig. 370. Casă boerească din Moldova. (Trifești. jud. Roman).

ducea la plimbări și dese vânători pe cari le făcea cu boierii săi — nu pot fi adaptate cerințelor unei vieți de fast și rafinament. Boerii de modă nouă, ca un Pârvu Măgureanu sau Postelnicul Constantin Cantacuzino, își clădesc case corespunzătoare vieții și gusturilor noui, iar mai târziu, Constantin Brâncoveanu, zidindu-și, cam în acelaș spirit, dar cu posibilități mai mari, curți și case domnești cu încăperi multe și bogate, nu le mai chiamă, ca domnitorii dinaintea lui, „case", ci le dă numele occidental de palate [1].

Cea mai veche curte brâncovenească este cea din Brâncoveni, județul Romanați, care, după cum s'a văzut, nu-i decât o refacere a Curții

1. V. Drăghiceanu, *Curțile brâncovenești*, în „Bul. Com. Mon. Ist.", 1909, pag. 103.

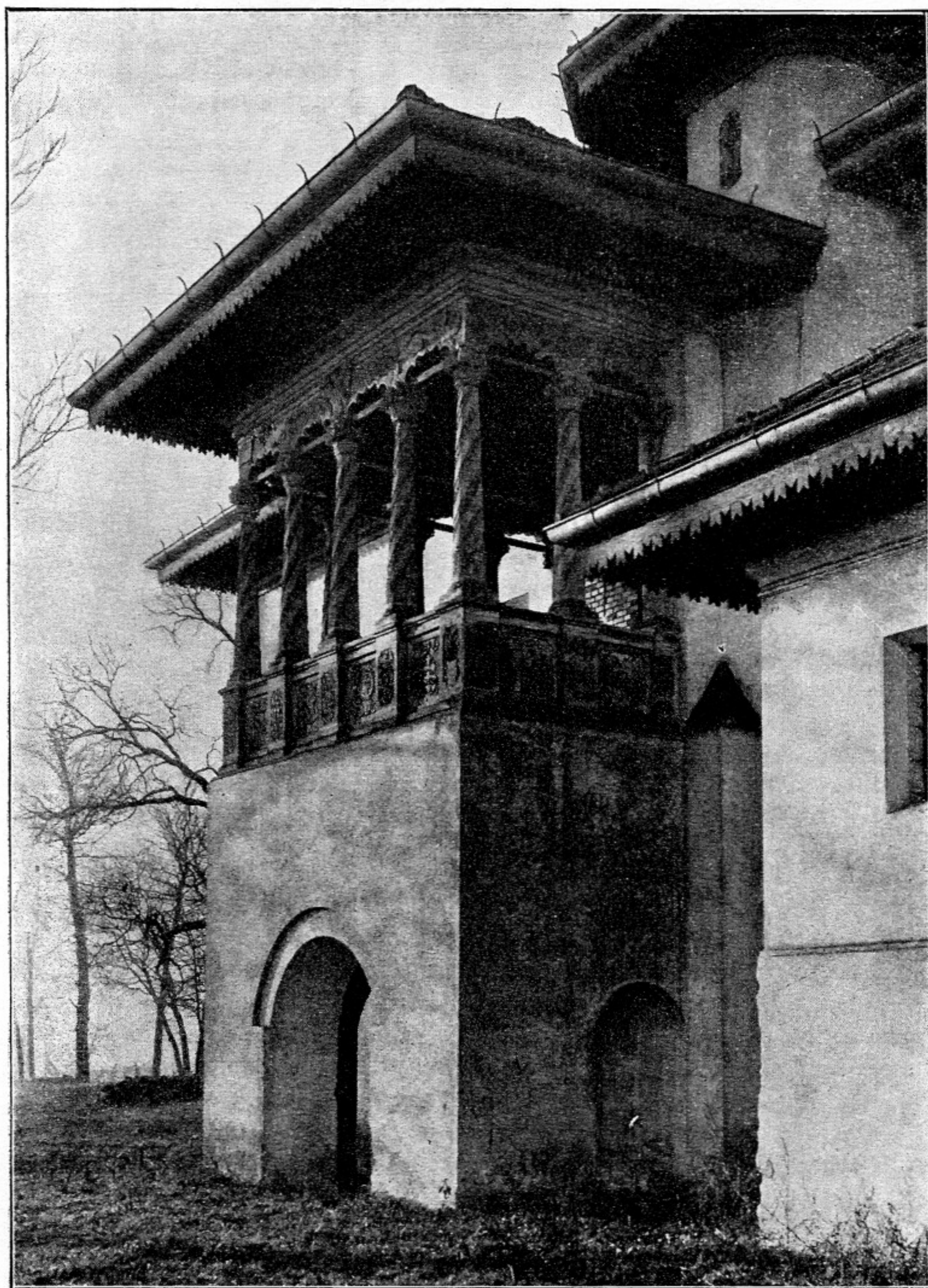

Fig. 371. Casele Brătianu din Paşcani.

lui Matei. Arhitectura civilă din timpul lui Constantin Brâncoveanu atinge însă perfecţiunea cu zidirea palatelor din Potlogi şi Mogoşoaia.

Spre deosebire de vechile curţi domneşti, în epoca lui Brâncoveanu, palatul domnesc se găseşte totdeuna situat în centrul incintei. La Potlogi, Curtea avea o formă dreptunghiulară şi era înconjurată pe trei părţi de ziduri, iar pe partea care avea în faţă un heleşteu, era lăsată liberă. Palatul, construit în anul 1698, din care azi nu ne rămân decât ruine, se găsea în centru, având faţada îndreptată către heleşteu. Catul de jos cuprindea pivniţa — boltită cu

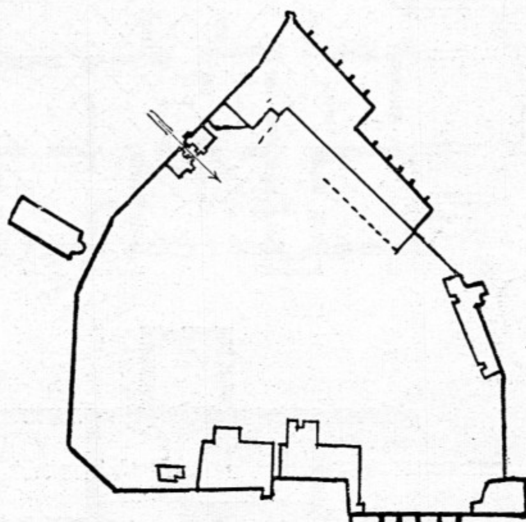

Fig. 372. Planul de situaţie al Curţii lui Matei Basarab din Brâncoveni.

patru calote sferice — şi camerele de serviciu; etajul era ocupat de cele două apartamente separate ale Doamnei şi Domnitorului. Camerele erau boltite şi aveau pereţii împodobiţi cu ornamente florale de stuc, de stil şi tehnică asemănătoare cu cele cari, atât de frumos şi elegant, împodobesc faţadele bisericii Fundenii-Doamnei [1].

Palatul din Mogoşoaia, cea mai bine păstrată dintre toate locuinţele domneşti cari ne-au mai rămas, a fost de curând restaurat şi readus în starea de

1. Ornamente de stuc asemănătoare împodobeau pereţii şi la casele Cantacuzinilor din Măgureni. Motivele de origine persană, ca şi cele cu aspect turcesc, puteau fi luate de meşterii stucatori şi de pe vasele persane şi greceşti pe cari boierii le aduceau din Orient ca să-şi împodobească cu ele locuinţa. Vezi admirabilele reproduceri în culori după astfel de vase, găsite în săpăturile dela Măgureni, în „Bul. Com. Mon. Ist.", 1924.

a fi locuit. [1] Situat în mijlocul unei grădini, pe o margine de lac, are un plan de formă dreptunghiulară și se compune dintr'un subsol, un parter — rez-de-chaussée — și un etaj.

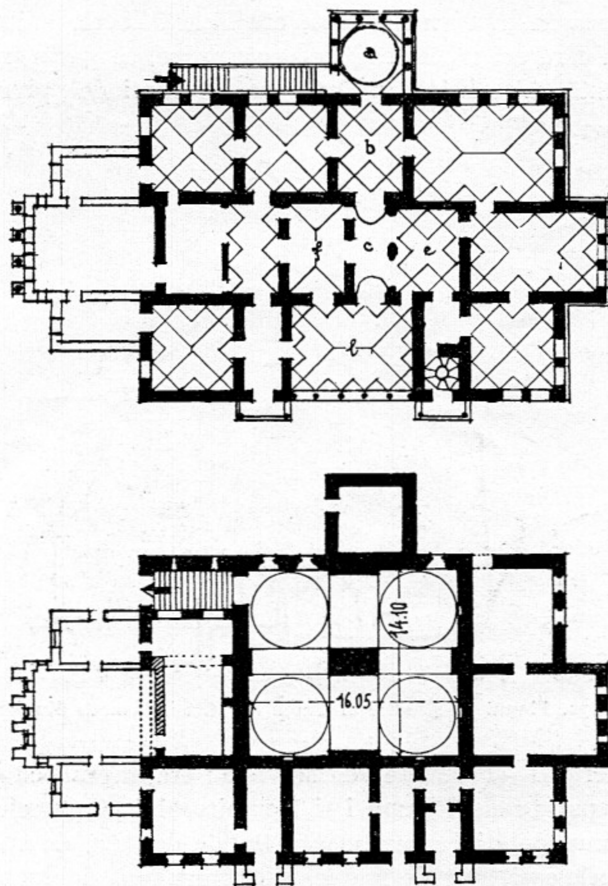

Fig. 373. Palatul lui Brâncoveanu de la Mogoșoaia. Planurile parterului și etajului.

Etajul, la care se ajunge numai pe o scară exterioară, alipită fațadei de Nord, cuprinde apartamentul Doamnei și pe cel al Domnitorului (fig. 373).

---

1. Restaurarea s'a făcut din râvna actualilor proprietari, D-na și D-l George Valentin Bibescu, sub conducerea unui arhitect venețian.

Scara exterioară conduce într'un foişor de formă patrată, (*a*) ridicat pe opt coloane; din foişor se intra într'o sală dreptunghiulară (*b*), care se continua cu un coridor (*c*). In stânga era apartamentul Domnitorului, iar în dreapta al Doamnei, având fiecare câte o anticameră (*e*, *f*). Către faţada de Sud, şi comunicând cu anticamerele şi coridorul, se găseşte o frumoasă încăpere drept-

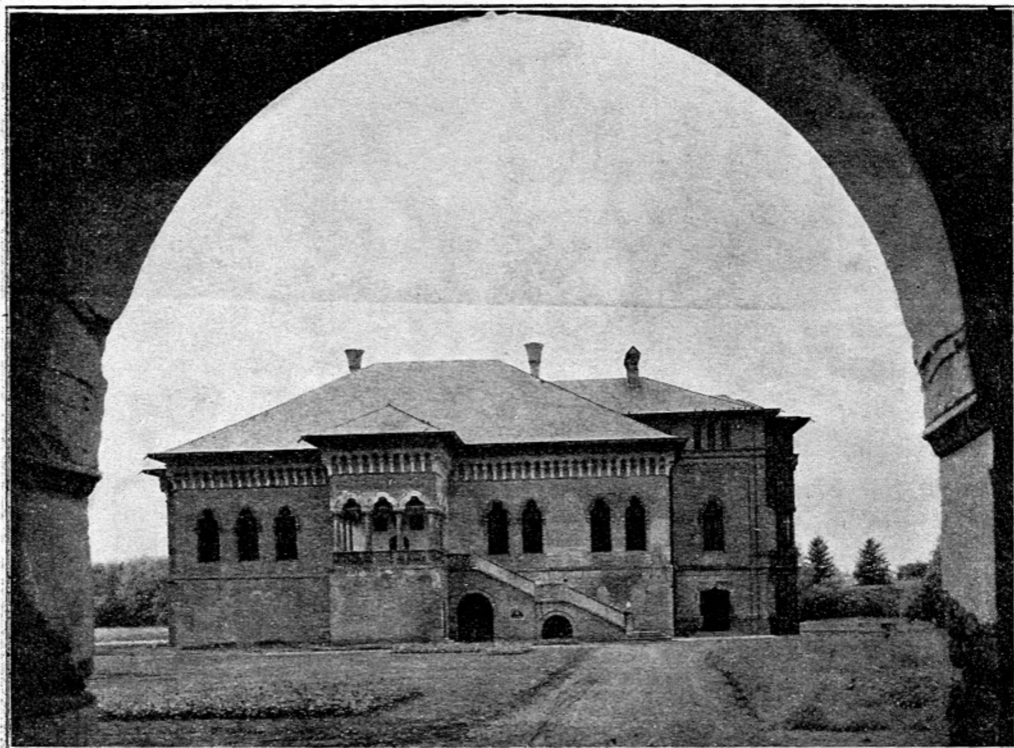

Fig. 374. Palatul lui Constantin Brâncoveanu de la Mogoşoaia văzut dinspre Nord.

unghiulară, la care peretele exterior este format din cinci arcade trilobate, sprijinite pe şase coloane neocorintice cu capiteluri bogate, fusuri cu caneluri răsucite şi baze unite cu balustrade ajurate (fig. 375). Această încăpere sau „loggia", croită după tipul construcţiilor asemănătoare veneţiene, este flancată de două balconaşe ieşite în afară şi sprijinite pe câte două coloane unite cu un arc de cărămidă în plin centru. Ceea ce face splendoarea camerelor dela etaj este varietatea de bolţi cu care sunt acoperite. Parterul cuprinde o seamă de camere pentru curteni, iar subsolul, care ocupă

partea centrală a clădirii, este o frumoasă pivniță de formă dreptunghiulară, despărțită de un stâlp central în patru compartimente acoperite fiecare cu câte o cupolă (fig. 373).

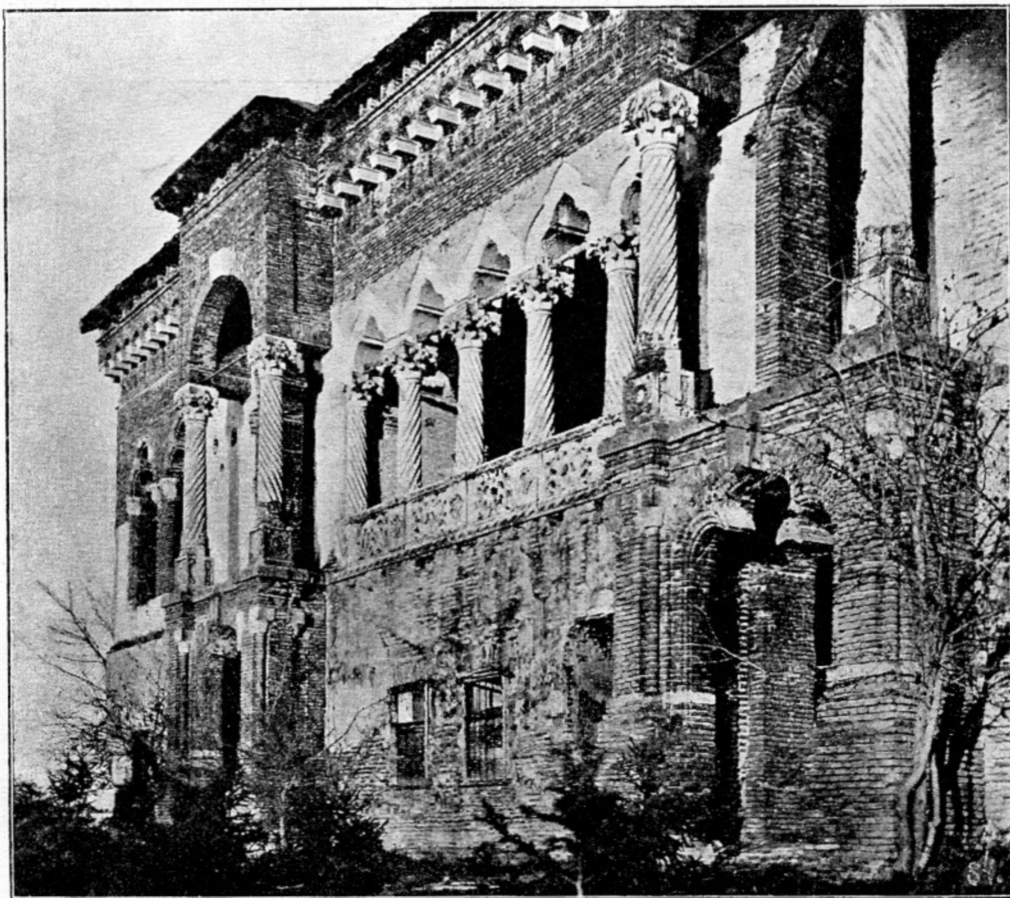

Fig. 375. Palatul lui Constantin Brâncoveanu de la Mogoșoaia. „Loggia".

Arhitectura exterioară este în întregime din cărămidă aparentă, cu excepția coloanelor, a arcurilor și balustradelor, cari sunt din piatră de talie.

In afară de curțile domnești dela Brâncoveni, Potlogi și Mogoșoaia, Brâncoveanu mai avea două în Transilvania, la Sâmbăta de Sus și la Făgăraș [1],

16. V. Drăghiceanu, *loc. cit.*, pag. 105.

precum şi a cincea la Doiceştii din Dâmboviţa, care e cea din urmă clădită. Alături de aceste curţi construite cu lux şi confort, Brâncoveanu mai ridicase un număr însemnat de clădiri mai modeste, pe la diversele sale moşii din ţară: la Obileşti, care avea în vecinătate, la Codreni, un schit; la Schei în Buzău, la Piteşti, la Scăeni-Prahova, la Mătăsaru în Dâmboviţa, etc.. Aceste clădiri se compuneau dintr'o casă de ţară cu pivniţe şi parter locuibil — casă care deservea moşia căreia aparţinea şi găzduia în acelaşi timp şi pe Domnitor, când venea să-şi vadă pământurile — din crame, grajduri şi diverse alte cons-

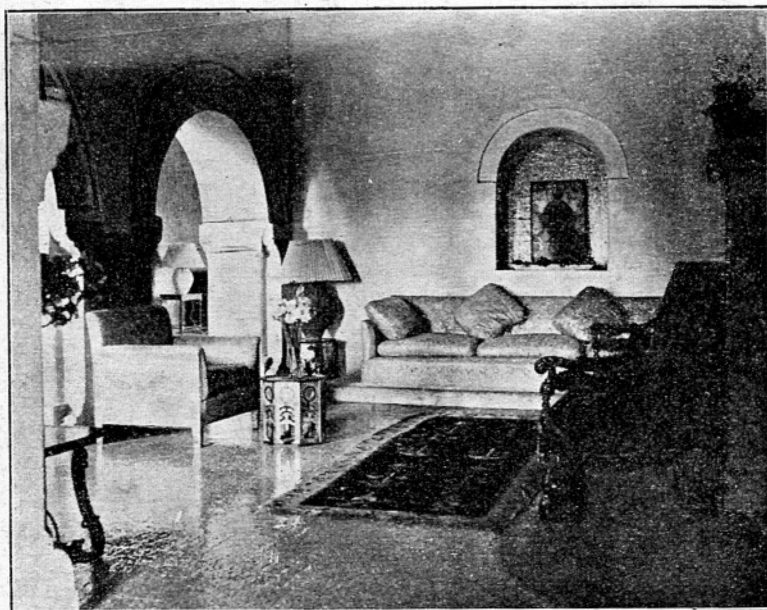

Fig. 376. Palatul lui Constantin Brâncoveanu de la Mogoşoaia. Interior.

trucţiuni necesare, al căror ansamblu constituia ceea ce se cheamă un conac.

Pentru a încheia capitolul arhitecturii civile, trebuesc spuse câteva cuvinte despre han, acea construcţiune atât de importantă şi necesară în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în tot cuprinsul secolului al XIX-lea, al cărui loc a fost luat în zilele noastre de hotelul cu confort modern şi de garajul de automobile.

Hanul, al cărui nume împrumutat dela Turci însemnează hotel, era o construcţiune imensă, care servea în acelaş timp depozitării mărfurilor venite din streinătate şi găzduirii călătorilor.

Cele dintâi hanuri s'au construit în Bucureşti la începutul secolului al XVIII-lea, odată cu înflorirea comerţului. Se compuneau dintr'o vastă curte de formă patrată, înconjurată de ziduri puternice de cărămidă. Faţada era spre curte. Comunicaţia cu strada se făcea printr'un singur gol de poartă, tăiat pe una din laturi şi astupat în timpul nopţii de uşi masive de stejar, întărite cu fier. Clădirea propriu zisă se desfăşura în interiorul curţii, de jur împrejurul zidurilor şi alipită acestora. Se compunea dintr'o serie de pivniţe adânci, deasupra cărora se găseau prăvăliile înşiruite unele lângă altele şi acoperite cu bolţi. Prăvăliile aveau la început acces numai din curte, mai târziu au fost puse însă în legătură şi cu strada. La etajul I-iu, deasupra prăvăliilor, se înşiruiau camerele ale căror uşi şi ferestre dădeau pe o galerie deschisă, sprijinită pe stâlpi, la care se ajungea prin două scări, dispuse una în faţa celeilalte pe două din laturi. Aceste scări, decorative şi pitoreşti, dădeau în câte un foişor ase-

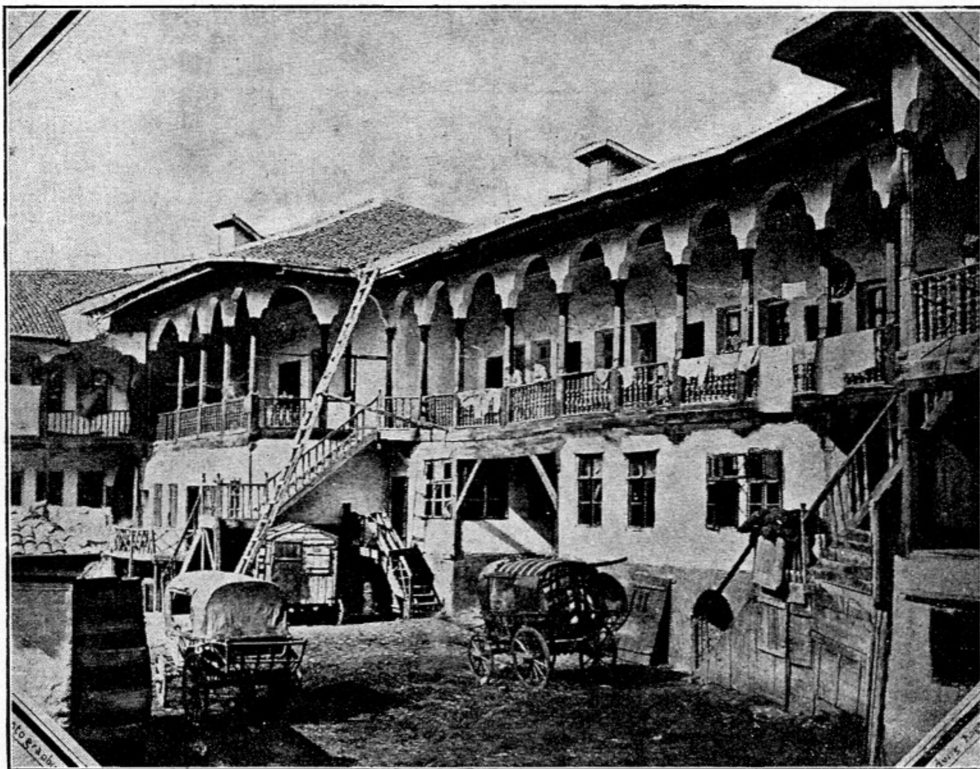

Fig. 377. Hanul lui Manuk din Bucureşti. (Era situat în Piaţa de Flori.)

mănător cu cele dela casele ţărăneşti (fig. 377). Majoritatea hanurilor avea de obicei în curte câte o bisericuţă (Stavropoleos, Zlătari, etc.). Hanurile mai mici, am putea spune de rangul al II-lea, n'aveau biserici, iar prăvăliile lor dădeau în stradă.

Printre hanurile mari cari au existat în Bucureşti, pot fi citate : hanul Şerban-Vodă, construit către 1683, care se găsea între Lipscanii de azi şi strada Doamnei, hanul Filipescu, hanul Colţea, clădit de Mihai Cantacuzino la 1839, lângă biserica cu acelaş nume, hanul Stavropoleos, clădit de Kir Ioanichie pe locul unde mai târziu s'a întins mânăstirea cu acelaş nume ; apoi hanul Zlătari, hanul Manuk-Bey, pe locul căruia se găseşte azi hotelul Dacia, şi atâtea altele [1].

Alături de hanurile mari existau altele mult mai mici ,,cu preţuri modeste'' situate prin mahalale. Un astfel de local mai exista către 1900 în Bucureşti, şi era cunoscut sub numele de ,,hanul la Făgădău'' [2]; se găsea în strada Română, colţ cu strada Teilor — şi era numit astfel după numele pe care Transilvănenii îl dădeau hanurilor aşezate la drumul mare.

1. Vezi Ionescu-Gion, *Istoria Bucureştilor*, pag. 475 şi urm.
2. Fredéric Damé. *Bucarest en 1906*, Bucureşti, 1906, pag. 56.

CAP. XII

Arhitectura în România în secolul al XIX-lea.

Monumentele cari se clădesc în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, mânăstiri, biserici, sau simple case particulare, prezintă, în ceea ce priveşte arhitectura lor exterioară, faţade al căror ansamblu este oarecum sărăcăcios; în orice caz lipsit de proporţiile reuşite şi de decorul bogat de odinioară.

Aceste monumente de mică importanţă, în a căror arhitectură semnele decadenţei încep să se facă din ce în ce mai simţite, ne înfăţişează totuşi în linii generale, după cum s'a văzut, câteva caracteristici locale remarcabile.

După 1800 însă, caracterul naţional al arhitecturii româneşti începe să se şteargă. Influenţele occidentale, cari copleşiseră deja arhitectura moldovenească, tind în acest secol să se impuie în mod general atenţiei meşterilor constructori din ambele Principate.

Dealtfel perioada istorică turbure dela începutul secolului, desele schimbări de domni şi ocupaţia rusească n'au făcut decât să sporească confuzia şi să mărească dispreţul pentru tot ceea ce era românesc şi vechi. Nu-i vorbă că în materie de construcţie realizările acestei perioade sunt cu totul neînsemnate. In afară de câteva clădiri, importante şi acestea mai mult prin dimensiunile decât prin arhitectura lor, cum sunt biserica Sf. Spiridon din Iaşi, mânăstirea Frumoasa de lângă acelaş oraş şi biserica Domniţa Bălaşa din Bucureşti, nici o altă construcţie de seamă datând din această epocă nu poate fi menţionată.

In schimb, către jumătatea secolului, în ciuda vremurilor cari erau încă turburi, se ridică din temelii noi câteva construcţii foarte importante. Printre acestea, cel dintâiu zidit a fost desigur vastul palat dela Bistriţa, început de Gheorghe Bibescu şi sfârşit de fratele său Barbu Ştirbey.

Ridicat în locul construcţiilor şi al zidurilor înconjurătoare ale vechei ctitorii a boerilor Craioveşti, noul palat ocupa trei laturi din cele patru, cari limi-

tau incinta mânăstirii. Aripa de Sud cuprindea apartamentul Domnului, cea dinspre Nord pe cel al Doamnei, iar cea dinspre Apus, care lega între ele pe cele două dintâi, era împărţită între corpul de gardă şi dependinţele palatului [1].

La Băneasa, lângă Bucureşti, se mai văd şi astăzi în picioare o parte din zidurile puternice, construite în cărămidă aparentă, ale palatului princiar al lui Gheorghe Bibescu.

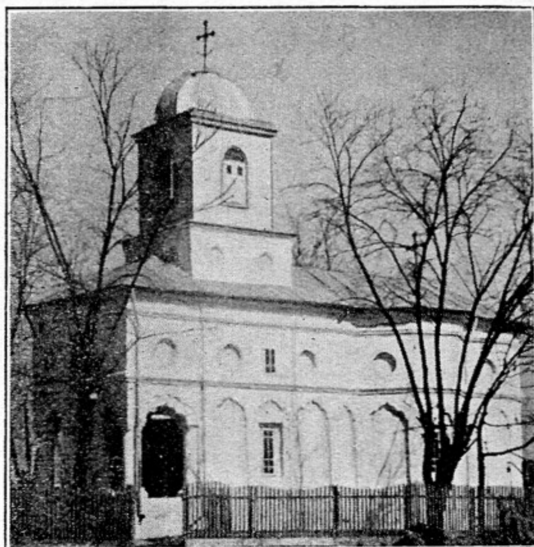

Fig. 378. Biserica Sf. Niculae de la Băneasa. (Inceputǎ de banul Ştefan Văcărescu, a fost sfârşită de poetul Enăchiţă Văcărescu).

Situat alături de biserica Sf. Niculae a Banului Ştefan Văcărescu, şi de vestita casă — astăzi dispărută — a poetului Enăchiţă Văcărescu, palatul domnesc a fost început în orice caz după 1845, adică după ce prinţul se logodise cu frumoasa Maria Văcărescu — a doua sa soţie — pe moşia căreia se găseşte construcţia.

1. Un inventar al acestei locuinţe domneşti, care în războiul din 1877 fusese transformată în spital pentru prizonierii turci, ne dă preţioase indicaţii asupra unora din încăperi, pe cari le desemnează cu numele de : iatacul Doamnei, salonul adjutanţilor, salonul cu damasc havai, cabinetul cu postav verde, odaia roşie, odaia verde, etc. Cfr. Virgil Drăghiceanu, *Palatul lui Bibescu dela Băneasa*, în ,,Bul. Com. Mon. Ist.", 1914, p. 174.

Soţii princiari n'au avut însă prilejul să se bucure de luxul şi de confortul noului lor palat; isbucnirea revoluţiei 1848 întrerupe lucrările. Apoi, odată cu abdicarea Domnitorului, întregul edificiu, ale cărei ziduri fuseseră înălţate până la cornişă, este părăsit şi părăsit a rămas până în ziua de azi.

Realizările cele mai de seamă ale acestei vremi rămân însă cele două vaste clădiri din Bucureşti: *Teatrul Naţional* şi *Palatul Universităţii*.

Teatrul Naţional, croit după planurile arhitectului vienez Heft, într'un cuviincios stil neo-clasic, a fost început în 1846, sub Domnia lui Gheorghe Bibescu, şi terminat — dupăce lucrările fuseseră întrerupte în timpul revoluţiei — în 1852, sub domnia lui Barbu Ştirbey. La sfârşitul aceluiaşi an, cel dintâi şi cel mai mare edificiu public din Muntenia de atunci, era inaugurat şi dăruit cu mare pompă teatrului românesc.

Palatul Universităţii, care, în forma lui veche, era una din lucrările în stil clasic cele mai isbutite din Bucureşti, fusese început în cel din urmă an al domniei lui Barbu Ştirbey şi sfârşit în timpul lui Alexandru Cuza, în 1869. Autorul planurilor, Alexandru Orescu, este unul dintre cei dintâi şi dintre cei mai pricepuţi arhitecţi români cu studii speciale.

Tot în această vreme, şi paralel cu desvoltarea din ce în ce mai puternică a conştiinţei naţionale, ia naştere în Principatul Ţării Româneşti un curent destul de puternic în favoarea refacerii şi conservării monumentelor vechi.

Incepând cu Gheorghe Bibescu şi cu Barbu Ştirbey, domnitori crescuţi în limba Franţei şi pătrunşi de cultură occidentală, câteva din vechile construcţii ale bătrânilor voevozi şi boeri români se bucură de o grije cu totul specială. Dar, ca şi în Franţa — unde în această preocupare nouă specialist renumit între toţi era arhitectul Viollet-le-Duc — în Principatele Româneşti nu este vorba de o restaurare în înţelesul modern şi sănătos al cuvântului, ci de o refacere, care, de cele mai multe ori, nu ţine deloc seama de datele problemei. Stilul în care cei doi domnitori români, şi după ei şi urmaşii lor, îşi propun să refacă ctitoriile înaintaşilor, este în special acel neo-gotic hibrid, care era la modă în epoca romantică, mai cu seamă în Austro-Ungaria.

Nepotrivirea dintre arhitectura aceasta de import şi caracterul sever al monumentelor noastre de stil bizantin nu sperie nici pe cei ce dădeau comenzile, nici, mai ales, pe cei ce le executau. Meşterii constructori, străini cu toţii şi aduşi, cei mai mulţi, din Austria, nu înţeleg felul de a gândi şi de a simţi al Românilor, şi cu atât mai mult nu înţeleg nici arta lor. Preţioasa tradiţie fixată „prin îndelungate eforturi graţie acelui simţ particular al proporţiei, în ansamblu şi al frumuseţii discrete în ornament [1]" este cu desăvârşire neglijată.

---

1 N. Iorga, *L'art roumain*, p. 297.

Un număr important de biserici vechi sunt astfel refăcute şi îmbrăcate într'o haină banală, care nu are nici cel puţin meritul de a fi fost făcută dintr'un material durabil sau preţios.

Mânăstirea Bistriţa din Oltenia, mânăstirea Arnota din Vâlcea, transformată şi mărită de Barbu Ştirbey, care adaugă construcţia nouă de pe aripa

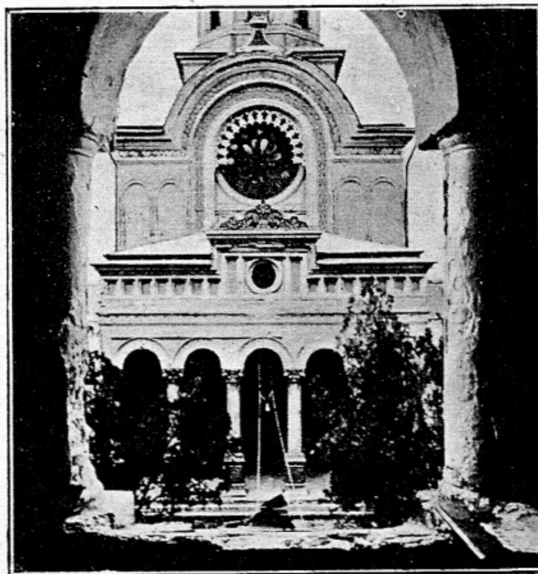

Fig. 379. Biserica Antim din Bucureşti văzută dinspre Apus.
(Aticul pridvorului şi rozonul sunt opera restauratorului, arh. Slatter, de la 1860).

dinspre Apus, unde a fost pe vremea aceea arestul politic, mânăstirea Tismana din jud. Gorj, biserica Sf. Gheorghe Nou din Bucureşti, partea superioară a turlelor bisericii Mânăstirii Dealului, lângă Târgovişte, mânăstirea Antim din Bucureşti — în special clopotniţa şi partea superioară a bisericii — şi atâtea alte clădiri vechi, îşi datoresc înfăţişarea lor de astăzi acestor prefaceri.

Tot în această epocă, şi până târziu în a doua jumătate a secolului, câţiva din cetăţenii înstăriţi manifestând pentru stilul neo-gotic aceeaşi preferinţă ca pentru orice lucru la modă, pun să li se construiască locuinţe, şi unii chiar palate, „gotice [1]".

---

1 In Bucureşti exemplele cele mai de seamă ale acestei arhitecturi sunt : palatul mareşalului Filipescu, de pe strada Dionisie No. 46toruCl,sşenfrısovto a de Muzică de pe strada Brezoianu.

Alături de meşterii străini, austriaci, specialişti în astfel de construcţii, au lucrat şi câţiva români. Printre aceştia merită să fie pomenit Niculae G. Socol sau Socolescu, intemeietorul unei întregi familii de arhitecţi români, care a profesat către mijlocul secolului la Ploeşti şi de la care ne-au rămas,

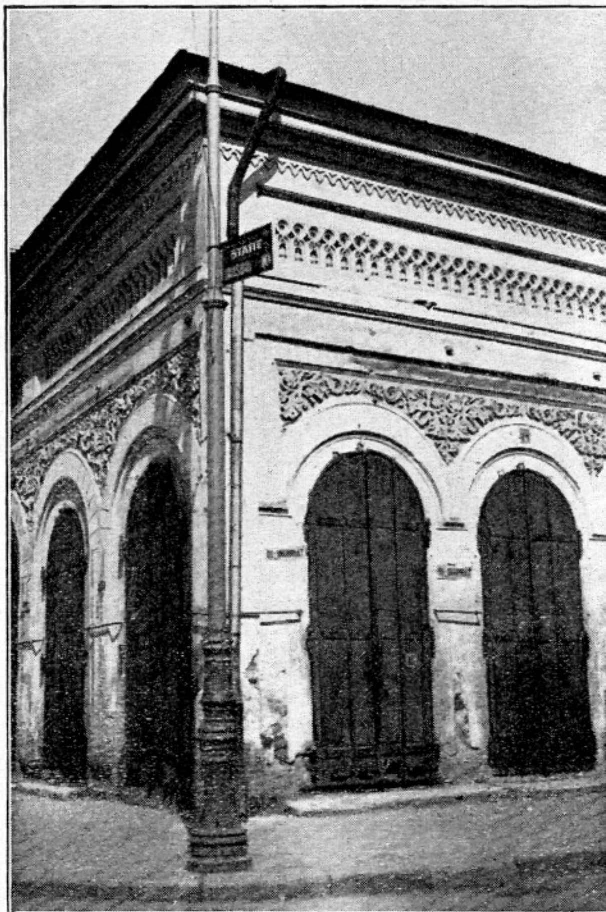

Fig. 380. Casă construită în 1860, fosta proprietate Petre Buzilă, din Ploeşti. (Arhitect N. G. Socolescu).

între altele, hanul Hagi Petre Buzilă din Ploeşti şi palatul Bărcănescu, refăcut mai în urmă, de la Bărcăneşti din Prahova.

Oficialitatea şi cea mai mare parte a cetăţenilor din a 2-a jumătate a secolului al XIX-lea îşi îndreaptă însă privirea către o altă arhitectură. Inrâu-

rirea culturii occidentale, însoţită de exaltarea tot mai pronunţată a originii noastre latine, pe de o parte, şi contactul cu Roma şi cu Parisul mai ales, la şcoalele căruia s'au format primii noştrii arhitecţi, pe de alta, fac ca arhitectura neo-clasică să înlocuiască din ce în ce mai mult stilul neo-gotic căzut în disgraţie [1].

In acelaşi timp, noua organizare a celor două Principate, unite într'o singură ţară, sub un singur domnitor, era menită să dea arhitecturii un câmp nou şi vast de realizări, mai cu seamă în domeniul construcţiei oficiale. Bănci, tribunale, palate pentru ministere, poşte, universităţi, etc. cereau să fie ridicate cât mai grabnic. Nevoile erau dealtfel atât de mari şi atât de numeroase încât cei câţiva arhitecţi români nu ajung să satisfacă cerinţele. In aceste împrejurări, un număr destul de mare de arhitecţi străini, de data aceasta în majoritate francezi, construesc câteva din cele mai importante edificii publice zidite în ultimii ani ai secolului al XIX-lea.

Printre aceştia, cel mai cunoscut, şi cel mai discutat în acelaşi timp, a fost elevul învăţatului arheolog francez Viollet-le-Duc, arhitectul André Lecomte du Nouy, chemat în ţară de guvernul Regelui Carol I pentru ca să restaureze câteva din monumentele istorice mai de preţ, a căror stare de ruină era îngrijorătoare.

Cunoscător al arhitecturii bizantine, tânăr şi plin de sine, Lecomte du Nouy interpretează în mod arbitrar teoriile asupra lucrărilor de restaurare ale fostului său maestru, arbitrare şi acestea, şi în loc să repare şi să întărească monumentele vechi, aşa cum a făcut, mai târziu, Grigore Cerchez pentru biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş, pe care ne-a redat-o aşa cum fusese ea la început [2], a nesocotit cu totul interesul istoric al clădirilor a căror restaurare îi fusese încredinţată şi a găsit cu cale să le dărâme şi să facă în locul lor biserici noui după chipul, mai mult sau mai puţin asemănător, al celor dărâmate. Dintre cele cinci biserici importante pe cari le-a restaurat — din punct de vedere tehnic, ce-i drept, ireproşabil — numai două au scăpat mai puţin desfigurate: Episcopia din Curtea de Argeş şi Trei Ierarhii din Iaşi. Celelalte au fost dărâmate până la temelii şi înlocuite cu altele noi, construite cu materiale noi şi reproducând din cele vechi, numai arhitectura care a putut fi dovedită că era cea originală. In felul acesta au

1. Pentru pătrunderea acestui curent de artă neo-clasică, încă din prima jumătate a secolului, şi mai cu seamă în Moldova, nu trebuesc nesocotite deasemenea împrejurările politice, cari, prin ocupaţia rusească, au pus în contact pe Români cu Rusia şi Polonia, covârşite în acea vreme de arhitectura de modă italienească cunoscută sub numele de stil „clasic" şi stil „empire".

2. A lipsit foarte puţin ca această biserică să nu fie dărâmată. Restauratorul francez o condamnase.

fost tratate, la Iaşi, biserica Sf. Niculae Domnesc a lui Ştefan cel Mare, la Târgovişte, vechea şi marea Mitropolie a Ţării Româneşti, zidită de Neagoe Basarab, iar la Craiova renumita ctitorie a lui Matei Basarab, biserica Sf. Dumitru.

Către sfârşitul secolului, pe când Lecomte du Nouy, îndrăgostit de arhitectura veche românească — pe care târziu începuse totuşi să o înţeleagă — clădea, la Florica, pentru familia Brătienilor, o capelă în stil naţional, alţi concetăţeni de ai săi desfăşurau la Bucureşti o activitate constructivă din cele mai productive.

Albert Galleron şi Cassien Bernard clădesc, între 1883 şi 1885, palatul *Băncii Naţionale*, edificiu de o impunătoare şi foarte reuşită ţinută neoclasică; Albert Galleron, singur, construeşte în 1886 Ateneul Român; A. Ballu, cu concursul arhitectului român Ion Mincu, realizează monumentalul *Palat de justiţie*; Louis Blanc întocmeşte planurile pentru *Universitatea din Iaşi*, pentru *Facultatea de Medicină din Bucureşti* şi pentru bine proporţionatul palat al *Ministerului de Domenii*; Paul Gauttereau clădeşte elegantul edificiu al *Casei de Depuneri* şi palatul *Fundaţiei Universitare Carol I*; însfârşit, ca să nu pomenim decât pe cei mai reprezentativi, austriacul Fellner construeşte în 1896 *Teatrul Naţional din Iaşi*.

Realizările unora din aceşti arhitecţi străini sunt desigur demne de luat în seamă, dar ei, atât cei pricepuţi dela care ne-au rămas construcţii îngrijite şi bine studiate, cât şi cei mai puţin dotaţi, şi în special pseudo-arhitecţii cari invadaseră în acea vreme nu numai Capitala ci şi principalele oraşe din ţară, au transplantat în România arhitectura la modă în ţara lor, contribuind astfel, indirect, la îndepărtarea arhitecturii româneşti de vechile ei tradiţii. Numărul străinilor cari profesau arhitectura în România la sfârşitul secolului trecut era destul de mare, şi, după cum s'a văzut, clădirile cele mai importante ridicate în această vreme sunt operele lor. Faptul acesta, pentru cercetătorul atent, produce oarecare surprindere. In adevăr, dacă prezenţa străinilor era justificată în cei dintâi ani după unirea Principatelor, când multiplele şi grabnicile cereri ale ţării nu puteau fi satisfăcute de mâini naţionale, lucrurile nu se mai înfăţişau tot astfel către sfârşitul secolului, când, după 1880 în special, un număr relativ mare de arhitecţi români se întorseseră dela studii din străinătate [1]. Autorităţile de stat însă, impresionate de faima pe care şi-o câştigaseră în ţară unii dintre maeştrii străini, n'au acordat la început acestor tineri şi entuziaşti români toată încrederea de care erau într'adevăr demni. Cu toate acestea, câţiva dintre ei au reuşit să execute lucrări importante şi au avut astfel ocazia să lase în

---

1 Vezi, Arh. Eracle Lăzărescu, *Arhitectura românească în ultimii 50 ani*, în „Buletinul Soc. Politehnice", No. 10. Octombrie 1931, p. 4.

urma lor opere cari stau cu cinste alături de realizările cele mai de seamă ale celor cari, străini fiind, s'au bucurat de încrederea nelimitată a oficialităţii.

Palatul Universităţii din Bucureşti, deja menţionat, şi Mitropolia din Iaşi[1], construcţie monumentală în stil neo-clasic, refăcută în timpul domniei Regelui Carol I (1886), opere ale lui Alexandru Orescu; *Şcoala Centrală de fete*, edificiu de o înfăţişare cu totul originală, şi *Cavourile Cantacuzino şi Ghica* dela cimitirul Belu, opere ale lui Ion Mincu; *Palatul de Justiţie* din Craiova, *Şcoala Secundară de Fete* din Ploeşti şi casa Ionescu-Gion din Bucureşti, lucrări ale lui Ion N. Socolescu; *Liceul Lazăr*, clădit în 1890 de F. Montureanu, precum şi *Palatul Poştelor*, construit în 1899 după planurile lui A Săvulescu, constituesc o bună dovadă a capacităţii şi bunului gust al arhitecţilor români.

Stilul apreciat al acestei epoci este, după cum s'a văzut, neo-clasicul. Impus în parte de constructorii străini, propovăduit cu entuziasm şi de mulţi dintre arhitecţii români cari îşi făcuseră studiile în Franţa, stilul acesta se bucură de un avânt capabil, după toate aparenţele, să-i asigure o viaţă fecundă şi îndelungată. Cu toate acestea, în ultimii ani ai secolului, asistăm la o adevărată revoluţie arhitectonică: întoarcerea către formele vechi pământene, renaşterea stilului naţional.

După cum s'a putut vedea din conţinutul acestei cărţi, materialul arhitectonic elaborat în decursul secolelor pe pământul românesc se prezintă de o bogăţie şi de o varietate surprinzătoare.

Elementele cele mai exotice au fost încet încet împământenite, iar împerecherea lor a fost întotdeuna făcută cu pricepere şi bun simţ, astfel că operele meşterilor din trecut, pe lângă caracterul lor specific românesc, prezintă, în majoritatea cazurilor, aspectul unui tot unitar şi armonic.

Era deci firesc ca acest material să devie un izvor de inspiraţie fecundă de îndată ce spiritul general al epocii nouă, însufleţit de un puternic sentiment naţional — sentiment care s'a răsfrânt deopotrivă în toate celelalte domenii artistice şi culturale — a început să caute în trecutul nostru încercat dar glorios, sprijinul rodnic al civilizaţiei româneşti.

---

1. Mitropolia din Iaşi a fost începută în 1833 de mitropolitul Veniamin Costache după planurile lui Gh. Asaki. In 1839, când lucrările erau pe sfârşite, din cauza unui defect de construcţie, bolţile naosului s'au dărâmat. De atunci construcţia a rămas în stare de părăsire până în 1881, când după dorinţa Regelui Carol I, şi sub direcţia lui Alexandru Orescu, s'a început refacerea ei în formele pe cari le vedem azi. Lucrările au fost complet terminate în 1886, iar sfinţirea noului lăcaş s'a făcut în Aprilie 1887.

Promotorii acestei renașteri a stilului național au fost : Ion Mincu (1852—1912), ale cărui excepționale calități de îndrumător au întrecut deseori pe acelea de cunoscător al monumentelor noastre vechi, și Grigore Cerchez, priceput și abil interpret al formelor și elementelor de decor caracteristice epocii lui Constantin Brâncoveanu.

Cu realizări modeste și deseori stângace, în prima lui perioadă de desvoltare, curentul de arhitectură neo-românească, avea să-și dea roadele lui cele mai de preț după 1900, sub impulsul nou și puternic dat de d. Petre Antonescu.

HISTOIRE DE L'ARCHITECTURE ROUMAINE

RÉSUMÉ

Introduction

Avant la fondation des Principautés, les Roumains n'ont pas eu de monuments de brique ou de pierre. Bien que convertis dès les premiers temps du christianisme, leurs églises, ainsi que leurs habitations, ont été longtemps construites en bois.

Plus tard, quand les habitants des différents villages et départements ont réussi à se créer une patrie dirigée par un chef choisi par eux, seulement alors ils ont songé à des constructions plus importantes, bâtissant des cités de défense, des résidences princières ou bourgeoises et des églises spacieuses et durables.

Pour une bonne compréhension de l'art roumain, et spécialement de l'architecture roumaine étudiée dans cet ouvrage, il n'est pas inutile de présenter quelques considérations accompagnées d'explications et de précisions sur la civilisation et les arts qui ont vu le jour, ont disparu ou se sont perpétués au cours des siècles sur le sol habité par les Roumains.

Les conquêtes de Trajan, la colonisation et la domination romaine ininterrompue pendant plus d'un siècle et demi ont mis sur le sol de la Dacie et sur sa population l'empreinte définitive de romanisation. Les habitudes, la langue et la nouvelle religion chrétienne ont été acceptées par nos aïeux dès le début, dans une pure forme latine. Après la retraite d'Aurélien, à la suite de l'invasion des Goths, retraite qui pour l'élément romain n'a pas signifié une destruction, une partie de la population a cherché refuge dans les montagnes, ainsi que l'avaient fait, quelques siècles auparavant, les Gètes devant l'invasion des Bastarnes. Une autre partie de la population daco-romaine est restée sur place, dans les campagnes, et a continué à cultiver le sol des aïeux, supportant avec résignation le joug des Barbares que, dans certaines circonstances, elle a même pu préférer à l'ancienne domination romaine. Ainsi, au cours d'un laps de

temps de plus de mille ans, les Roumains des montagnes ont conservé intactes leurs mœurs et leur langue, tandis que ceux des campagnes ont subi quelques influences des maîtres occasionnels avec lesquels ils ont été obligés de vivre. Mais, malgré ces changements inévitables, le fond romain de la population s'est conservé constamment, dans les campagnes ainsi que dans les montagnes. La tradition latine a persisté dans la langue, les mœurs, ainsi que dans l'organisation politique locale. On ne peut en dire autant ni de l'art roumain, ni de l'art paysan, ancien ou contemporain, qui n'ont rien de commun avec l'art de l'ancienne Rome.

Les traditions de l'art roumain sont d'une part plus primitives, plus vieilles que l'art romain, et de l'autre, plus nouvelles et entièrement étrangères à l'art et au monde romains. Elles sont en grande partie très rapprochées de l'art et du monde byzantins et plus particulièrement, slavo-byzantins.

1. — Pour les traditions primitives, on doit envisager l'élément thrace qui se rencontre à la base des manifestations artistiques de tous les peuples du Sud-Est de l'Europe. Les fouilles archéologiques faites sur toute l'étendue du territoire roumain, à Gumelnitza en Valachie, à Cucuteni et Fedeleşeni en Moldavie, à Atmageaua Tatareasca en Dobro dja, ou en Olténie à Salcutza, près de Craïova, pour ne mentionner que quelques-unes des localités les plus importantes, ont mis au jour des trésors d'objets d'art : céramiques modelées et peintes, armes de bronze et de cuivre, objets divers servant au culte, etc., qui, d'après l'opinion des spécialistes, appartiennent à la civilisation thrace. L'examen de ces objets d'art a prouvé que la population carpatho-danubienne a eu sans interruption une activité artistique remarquable, qu'elle a transmise ensuite, vers la fin de la seconde époque du bronze, aux régions de la Germanie orientale.

Le fond de l'art indigène vient donc de aThrace, et la tradition de cet art, perpétué à travers les siècles, n'a pas été détruite par les Romains, pas plus que les Barbares qui ont suivi les Romains, n'ont pu détruire le caractère romain de la langue et des habitudes de la population roumaine. Les broderies paysannes et les sculptures sur bois, avec leurs dessins géométriques, rappellent fort bien cet art thrace, qui est le vieil art populaire des populations de la péninsule Balcanique et du bassin de la Mer Egée tout entier.

2. — Le fait que l'art roumain n'a rien de commun avec l'art romain peut paraître extraordinaire à première vue, car non seulement les rapports avec Rome, au début, ont été directs et fort actifs, mais l'art dont on trouve les vestiges les plus nombreux et les plus importants sur le sol habité par les Roumains est l'art romain, art transplanté dans cette région par la conquête de Trajan, au début du deuxième siècle. Cet art provincial s'est longtemps maintenu en Dacie. Après

l'établissement des Goths sur ce sol, comme fédérés de l'Empire, les cités et les bourgs de la rive gauche du Danube et de la Dobroudja ont été restaurés à l'occasion de chacune des incursions ou conquêtes romano-byzantines, sous Constantin le Grand, Maurice et Justinien. Mais ces constructions de pierre, à partir du VII-e siècle, se dégradent sous l'indifférence de souverains occasionnels et, hors quelques cités de la Dobroudja, qui conservaient encore au XI-e siècle des fortifications anciennes, disparues depuis au cours des invasions, du trésor de monuments romains et romano-byzantins, on ne trouvait plus au XIV-e siècle, époque de a formation des Principa:t s et d'une architecture roumaine de maçonnerie, que des mo iuments en ruine, qui n'auraient pu fournir aux nouveaux constructeurs que des matériaux bruts. La curieuse église de Densuş (fig. I en est la preuve. Il ne pouvait être question d'une directive concernant une façon de construire, ou un style architectural.

3. — Pour expliquer les influences slavo-byzantines il suffit de tenir compte des étroites relations politiques et religieuses qui ont existé entre les Bulgares et les Serbes d'une part, et entre les Roumains et ceux-ci, d'autre part, ainsi que du fait que les Roumains ont longtemps vécu à côté des Slaves auxquels ils ont emprunté des termes de langage, et que, par la suite, au moment où les Roumains organisés en Principautés étaient appelés à une vie nouvelle, l'influence religieuse et artistique serbe a été favorisée justement par ces relations antérieures qui lui ont rendu le terrain favorable.

La Bulgarie et la Serbie sont des pays de civilisation et d'art byzantins et, quoique ces peuples soient venus après nous et se soient fixés bien plus tard dans la Péninsule Balcanique, leur organisation en états indépendants est antérieure à la fondation des Principautés roumaines. Il est donc naturel que l'art aussi bien que leur architecture nationale soient plus anciens, ce qui explique pourquoi l'art de construire de ces pays, et en particulier l'art serbe des églises situées dans la vallée de la Morava, a exercé sur l'architecture valaque du début d'importantes et durables influences.

Mais les Roumains n'ont pas eu des rapports seulement avec leurs voisins bulgares et serbes mais avec les Byzantins également, et cela bien avant la fondation des Principautés. Il est vrai que les voévodes roumains commencent par organiser leur état et leur cour d'après la manière occidentale de leurs voisins du Nord, des Hongrois en particulier ; cependant, une fois soustraits à l'ascendant hongrois, ils dirigent immédiatement leurs regards vers Byzance.

4. — A la formation de l'architecture monumentale, qui prend son essor en Valachie aussi bien qu'en Moldavie aussitôt après la fondation des Principautés, à côté des courants d'influences étrangères, qui rapportent des

autres pays des formes et des styles différents, contribuent dans une large mesure certains procédés de construction traditionnele, ainsi que des facteurs locaux parmi lesquels on peut citer : premièrement, le matériel de construction que les artisans pouvaient avoir au moment propice — la pierre très abondante, la brique qu'ils savaient fabriquer aisément et habilement et enfin le bois ; secondement, le climat qui a imposé des formes spéciales de toits à pentes rapides et des gouttières proéminentes, qui permettent de rejeter, loin des murs souvent ornés, la neige et les eaux de pluie. Toujours comme facteurs locaux on doit aussi tenir compte des posibilités économiques du pays, à leur tour conditionnées par les guerres, les ambitions et l'habileté des voévodes souverains.

En ce qui concerne les influences venues d'autres pays, on peut distinguer deux courants principaux : l'un occidental d'art gothique et roman, l'autre oriental, d'art byzantin et arménien.

À en juger d'après les premiers mon ments de pierre construits dans la Valachie et la Moldavie de ces temps, parmi lesquels on a encore pu retrouver des restes assez importants, on peut affirmer que le premier courant d'influence étrangère vient, dans les Principautés roumaines, de l'Occident. En Transylvanie, l'art occidental prédomine. Les relations forcées et prolongées qu'a eues cette contrée roumaine avec les foyers de l'art et de la culture occidentales, justifient cette prédomin nce.

En Valachie l'art occidental pénètre par l'intermédiaire de la Transylvanie. En Moldavie par la Transylvanie, la Pologne et la Galicie.

Mais on a construit très peu de monuments de style pur roman ou gothique dans les Principautés Roumaines, et cela seulement au début et à une époque où l'architecture gothique était sur le point d'être abandonnée dans ses pays d'adoption. C'est ce qui explique en partie comment le courant d'architecture occidentale, qui se fait sentir au début, est bientôt écarté et remplacé, même au XIV-e siècle, par le courant oriental. Par ailleurs, le plan de l'église gothique ou romane étant conçu selon les exigences du culte occidental catholique, et les Roumains étant des chrétiens orthodoxes, il était tout naturel que le plan de leurs édifices sacrés fût conforme aux exigences du culte oriental. C'est pourquoi, si les premiers maçons, qui ne pouvaient guère être des Roumains, ont construit d'après la technique et les traditions religieuses de leurs pays d'origine, leurs successeurs, parmi lesquels il a pu y avoir des Roumains ayant appris le métier des artisans étrangers restés dans le pays, ont commencé à construire des églises d'après le modèle exigé par le culte oriental. De cette manière, en Valachie, l'architecture s'affranchit presque instantanément des influences occidentales, qui, pendant un certain temps, continuent à persister dans la peinture.

Mais en Moldavie, alors que les constructions gothiques ou romanes ne sont plus en vogue, les éléments architecturaux et les principes de construction gothique sont toute ois conservés et, plus encore, amplifiés et combinés d'une manière aussi originale qu'harmonieuse, avec des éléments byzantins, sur un nouveau plan byzantin. Abstraction faite du plan basilical roman ou gothique adapté au culte oriental, et que l'on rencontre seulement dans les monuments du début de l'architecture, le plan de l'église roumaine est le plan byzantin. Ce plan se compose d'un seul long vaisseau qui se term ne toujours vers l'Est par une abside polygonale ou circulaire. L'intérieur est divisé par des murailles transversales en trois ou en plusieurs compartiments. D'une manière générale, le premier compartiment, dans lequel on pénètre par une porte placée en Valachie sur la façade Ouest et en Moldavie le plus souvent sur celle du Sud, est le *pronaos*. De celui-ci on passe par une porte étroite dans la chambre centrale, qui est le *naos*, dont la forme rectangulaire, dans la majorité des cas, s'élargit vers le Nord et le Sud par deux absides semi-circulaires proéminentes sur les façades latérales, ou quelquefois, comme c'est le cas en Moldavie, pratiquées dans l'épaisseur des murs (Piatra Neamţ, Arbora, Dobrovatz, Golia, etc.). Sur le *naos*, par un système d'arcs qui sont une caractéristique de l' rchitecture moldave, en Moldavie, ou sur des arcs byzantins simples, en Valachie, s'élève en général une tour à proportions sveltes et élégantes. Au *naos*, suit l'autel qui, élevé d'une marche ou de deux par rapport au niveau du premier, est fermé dans l'abside qui achève l'église vers l'Orient ; c'est ici que le prêtre remplit ses principales fonctions religieuses.

L'abside de l'autel est séparée du *naos* soit par un mur de pierre ou de brique peinte, soit par une cloison qui porte des icônes. Vers l'autel s'ouvrent trois portes ; celle du centre qui s'appelle la porte impériale — en Occident et en Orient la porte sainte : ἅγιαι πύλαι — est celle que d'après les règles de l'église, le prêtre seul peut utiliser. Au milieu de l'abside se trouve une table carrée posée sur un piédestal en pierre. C'est l'autel proprement dit. A droite et à gauche de l'autel se trouvent d'ordinaire deux niches spéciales, creusées dans l'épaisseur du mur et éclairées directement par des fenêtres petites et étroites. Ces petites chambres constituent les de x principales annexes de l'autel.

Celle de gauche, pratiquée dans le mur Nord, la *prothesis*, sert à préparer et à garder les saints s crements ; celle de droite, la *sacristie* ou *apodosis*, est destinée à garder les vêtements et les vases sacrés. Près de la *prothesis* et de la sacristie, qui sont quelquefois remplacées par de simples arcades, creusées dans l'épaisseur du mur, se trouve une série de petites niches disposées tout

autour sur la courbe de l'abside et qui servent à garder différents objets ut lis s d ns le culte.

A l'ex érieur, ce plan d'origine byzantine balcanique présente, et cela rien qu'en Moldavie, un caractère très occidental : il emploie le contrefort.

En Valachie, à coté du plan triconch d'origine serbe, se rencontrent encore : le plan central en croix grecque inscrite ayant une abside entrale flanquée de deux absidioles — *prothesis* et *apodosis* — avec ou sans absides latérales (St. Nicolas Domnesc de Curtea de Argeş, la vieille cathédrale de Târgovişte, Snagov) et le plan rectangulaire simple terminé par une abside vers l'Orient (St. Nicoară de Curtea de Argeş, ensuite, plus tard, Gherghitza, Strehaia, Goleşti, etc.).

En général, la construction se fait avec de la pierre brute et de la brique. Les murailles ont souvent une épaisseur excessive par rapport aux petites dimensions des églises. Cette épaisseur varie autour de 1.00 m. pour la majorité des églises et va jusqu'à 1.60 m. (Neamţ) et plus tard 1.80 m. (Brebu-Prahova) et même 2.00 m. (Solca en Bucovine).

En Moldavie les façades sont construites, à l'époque de l'épanouissement de l'architecture, en matériel apparent : pierre brute ou très peu travaillée, brique et pierre de taille façonnée soigneusement aux angles des façades, aux corniches, qui sont rares, et aux socles.

Le socle est en général proéminent et r chem nt profilé. Les façades sont divisées en deux zones : l'une inférieure, où le matériel constructif prédominant est la pierre ; l'autre supérieure, située au-dessus du plan de naissance des voûtes, construite exclusivement en brique. Le décor extérieur est composé avec des briques apparentes, émaillées et colorées, rangées en niches aveugles, qui o n nt en général la partie supérieure des façades.

En Valachie, les façades sont en brique et en pierre brute placées en couches alternatives (St. Nicolas Domnesc de Curtea de Argeş, Saint Nicoara), en pierre de taille façonnée très soigneusement et, autour des fenêtres ou des portes richement sculptée (église épiscopale de Curtea de Argeş, église du monastère de Dealu), en zones de briques alternativement crépies et apparentes ou, plus tard, complètement crépies.

I. L'Architecture en bois

1. En Valachie. 2. En Moldavie. 3. En Transylvanie.

Pendant tout le temps que les Roumains ont vécu groupés en villages de paysans et se sont occupés d'élevage et d'agriculture, ils n'ont point eu à satisfaire de grands besoins, ni dans le domaine politique, ni dans les domaines

social et administratif. Il est donc bien facile de comprendre que leurs nécessités pratiques, en ce qui concerne la demeure et le lieu de prière, aient pu être entièrement satisfaites, dans ce temps, par la construction en bois.

Toutefois ce n'est pas seulement à l'époque qui précède la fondation des Principautés qu'on a construit en bois, mais aussi après cette époque et depuis jusqu'à nos jours. Les régions montagneuses et vallonneuses de Valachie, Moldavie, Bucovine ou Transylvanie sont pa semées d'églises et de maisons en bois, dont l'existence, dans le temps et dans l'espace, s'explique par l'abondance du matériel ligneux et par les ressources financières modestes des seigneurs ou des paysans.

Etant donnée la fragilité du matériel mis en œuvre, les constructions de ce genre n'ont pu avoir une trés longue durée. Il est donc difficile de préciser quel était leur aspect à l'origine. Mais si l'on étudie, d'après les édifices existants, la manière de disposer le bois dans la construction des murs, la forme de certains plans, ainsi que les manières d'assembler les pièces de bois entre elles, on constate qu'il existe pourtant une ligne de liaison continue entre les anciens et les plus récents monuments. Mieux encore, en ce qui concerne le décor sculptural, certains édifices, surtout en Valachie et en Transylvanie, portent le sceau des plus admirables exemples de sculpture sur bois qu'on retrouve encore dans l'ancien art populaire et dont la base porte sur certains éléments thraces, certains motifs géométriques diversement combinés, qui, conservés par les artisans, ont traversé les siècles pour arriver jusqu'à nous.

En étudiant les églises en bois, dispersées sur l'étendue des contrées roumaines, on peut distinguer trois principaux groupes appartenant chacun à l'une des trois provinces : la Valachie, la Moldavie et la Transylvanie.

1. — En ce qui concerne l'architecture religieuse en bois, la Valachie est une région pauvre. Ses églises, répandues du côté Nord-Ouest et surtout dans le district de Vâlcea, sont des plus simples. Leur plan est composé d'un seul vaisseau rectangulaire, séparé, comme d'habitude, par une cloison en bois formant *naos* et *pronaos*. Vers l'Orient, ce plan se termine toujours par une abside polygonale (Zătreni-Vâlcea, Grămeşti-Costeşti, St. Nicolas de Dobruşa de Jos, etc.) ou, quelquefois, rectangulaire (Stefăneşti-Şcoala-Vâlcea). L'entrée de l'église, précédée par un porche surélevé par de piliers ornés de sculptures, se trouve sur la façade Sud. Le porche a généralement une forme rectangulaire et comprend toute la largeur de la façade (chapelle du monastère Dintr'un Lemn, Ştefăneşti-Şcoala, etc.), mais on trouve aussi des porches polygonaux d'un pittoresque particulier (Zătreni, fig. 5). La plupart de ces églises ont leur clocher bâti sur le porche comme une petite tourelle au-dessus du toit.

2. — La Moldavie est un pays riche en églises en bois. Datant pour la plupart du XVIII-e et du XIX-e siècles, elles sont répandues dans la Moldavie du Nord et surtout dans la vallée de la Bistritza et en Bucovine.

Le type moldave de l'église en bois est différent des types transylvain et valaque. Le plan est toujours trilobé et la partie Ouest est souvent terminée, comme celle de l'Est, par une abside polygonale. Cette forme, qui n'est pas propre au bois, est dûe sans aucun doute à l'influence exercée par les églises en maçonnerie sur les artisans populaires constructeurs d'églises en bois. Cette influence s'accentue pour les temps plus récents et s'étend non seulement à la forme du plan mais encore à l'aspect extérieur de la construction : on recouvre ces églises d'un crépi de chaux, peut-être en vue de la mieux protéger contre le froid, mais plus encore pour dissimuler la nature réelle du matériel employé.

Considéré d'une manière générale, le matériel de construction est de bonne qualité : chêne, frêne ou sapin. La construction, composée de poutres équarries disposées horizontalement et assemblées aux angles d'après l'un des procédés courants (voir fig. 6 et 7), s'élève, dans la majorité des cas, sur une base de maçonnerie, soit en pierre et mortier de chaux, soit même en pierre sèche. Plus tard on a recouvert les poutres horizontales de la plupart des églises d'un revêtement protecteur de lattes, fixées verticalement ; d'autres ont été enduites d'une couche de crépi, à l'extérieur aussi bien qu'à l'intérieur (Dragomirești, Vaduri, ect.). A peu près toutes ces églises ont sur le côté Sud (quelquefois, mais rarement, sur le côté Ouest, comme l'église du hameau Draga, dans le district de Neamtz : fig. 14) un porche ouvert ou fermé. Quand le porche est ouvert, les piliers qui le soutiennent, liés entre eux par des consoles, sont ornés de sculptures aussi curieusses qu'artistiques (fig. 9, 16, 17). D'habitude c'est au-dessus du porche que s'élève le clocher ; il apparaît alors comme une petite tourelle ornée d'un balcon qui s'appuie sur des piliers, et placé au-dessus du toit (fig. 13). Parfois le clocher, simple tour fermée, percée de fenêtres, s'élève au-dessus du *pronaos* (églises de Rediu, d'Itrinești — fig. 18), et souvent aussi constitue une construction complètement séparée de l'église (Bistricioara, Saints Voévodes de Gura Văii). L'intérieur est divisé, d'après les exigences du culte, en trois compartiments : le *pronaos*, le *naos* et l'abside de l'autel. Le *pronaos* est séparé du *naos* par une cloison de bois à larges ouvertures. Les deux annexes de l'autel, la *prothesis* et *l'apodosis*, qui ne manquent jamais, sont pratiquées entre l'*iconostas* et le retrait du chœur. L'abside est toujours plus étroite que le *naos* ; l'*iconostas*, qui sépare le *naos* de l'autel, est placé dans le *naos* derrière la ligne de séparation des deux compartiments, afin qu'on puisse aménager les annexes dans l'éspace demeuré libre entre elle et l'abside (fig. 11, 15).

La façon de recouvrir les trois compartiments des églises de Moldavie

n'est pas très variée, mais les procédés employés sont le plus souvent impropres aux constructions en bois. La manière la plus simple de couvrir une chambre construite en bois serait le plafond droit, alors qu'une toiture en pente protégerait l'ensemble de la construction. Mais cette forme est en général de date récente. Le toit le plus caractéristique des constructions en bois de la zone du Nord est celui de forme pyramidale. Le plus bel exemple de ce genre nous est fourni par l'église de Cabesti dans le Nord de la Bucovine (fig. 19—20). Cette église, bien qu'élevée en pays roumain, est pourtant caractéristique aux contrées du Nord ; son origine galicienne ou ukraïnienne l'empêche d'être prise en considération alors qu'on étudie les églises de style roumain. Le type moldave de l'église en bois, tout en ayant conservé une ligne traditionnelle en ce qui concerne le choix et l'emploi des matériaux et surtout la forme du toit très en pente et fortement en saillie, a, somme toute, comme modèle l'église en maçonnerie. En laissant de côté certains éléments décoratifs — cadres de fenêtre, ceintures de cordes tordues, niches encadrées de colonnettes torses — éléments provenant incontestablement de l'architecture en pierre, on constate que les voûtes des églises en bois ont imité celles des églises en maçonnerie. Les compartiments de ces dernières ont toujours été recouverts de vôutes en berceau — le *pronaos* habituellement — et de coupoles sphériques souvent ornées de nervures. Or, toutes ces voûtes ne sont visibles que de l'intérieur. Extérieurement elles sont cachées par un second toit qui forme la veritable toiture de l'édifice.

Les églises en bois sont construites sur le même principe. Les plus importantes — Rapciuni, Brosteni, Dragomirești, Gura Văii, Gura Hangului, etc. — ont le *pronaos* et le *naos* recouverts d'une coupole à base polygonale. On peut très bien observer le fait que ces coupoles sont inspirées de celles en maçonnerie. A Dragomirești ou à Rapciuni, les planches qui composent les coupoles sont assemblées dans des nervures, toujours en bois, qui dessinent, comme aux coupoles de pierre et de briques — à l'église des Trois Hiérarques de Jassy ou à Dragomirna par exemple — le contour de la voûte. De plus, la fonction de ces nervures, comme dans les coupoles gothiques, est constructive : elles forment le squelette sur lequel on construit ensuite la coupole, exactement comme pour la construction en maçonnerie.

Le toit proprement dit cache à l'extérieur, toujours comme dans les églises en pierre, tous les éléments des voûtes.

L'analyse nous permet donc de constater que ce genre de construction n'est pas propre au bois, mais qu'il représente une habile interpretation en bois d'un genre de construction en pierre.

3. — L'architecture roumaine caractéristique des contrées de l'autre versant

des Carpathes est l'architecture en bois. A part les grandes et rares fondations dûes aux princes de Moldavie ou de Valachie (Étienne le Grand, Michel le Brave ou Constantin Brancovan) il est rare d'y rencontrer l'église solidement construite en maçonnerie, destinée aux fidèles de rite orthodoxe. Les causes en sont connues. De même que les Roumains de Valachie et de Moldavie n'avaient pas eu des églises en pierre jusqu'à la fondation des Principautés, ceux de Transylvanie aussi ne purent construire avec facilité jusqu'au moment de leur indépendance, que des constructions en bois.

Le plan des églises de Transylvanie ne diffère guère de celui des églises de Valachie. C'est partout le vaisseau rectangulaire simple, divisé en *pronaos* et *naos*. A l'Est, ce vaisseau s'achève toujours par une abside, généralement plus étroite que l'église, et qui peut être rectangulaire (Rieni, dans le district de Bihor, Poïana, dans celui d'Arad, etc.), polygonale à trois, quatre ou plusieurs pans (Oci, Hontisor, Ghighiseni, toutes dans le district d'Arad ; Apahida et Fildul de Sus dans celui de Cluj) et quelquefois même circulaire (Ionesti-Arad). On retrouve en Transylvanie, dans les districts d'Arad, de Somes, et surtout dans celui de Bihor ce type d'église à deux absides situées l'une vers l'Est et l'autre vers l'Ouest, que l'on rencontre très fréquemment en Moldavie. L'élément caractéristique des églises de Transylvanie est constitué par le porche et le portique ouverts, tous deux appuyés sur des piliers. Ce porche se trouve soit sur la façade Ouest formant antevestibule : c'est le cas des nombreuses églises de Maramures où le dit porche a quelquefois un étage (fig. 27 et 28), soit du côté Sud, où se trouve aussi l'entrée (Hontisor—Arad, Mierag—Bihor), soit sur les côtés Sud et Ouest (Plescuța—Arad, Borumbaca—Bihor), soit enfin, sur les deux façades latérales, comme c'est le cas de certaines églises du district de Bihor (Brusturi, Tilecus — fig. 24).

Les murs, faits de poutres disposées horizontalement (blockabau), sont élevés d'habitude sur une base en maçonnerie.

En ce qui concerne la couverture intérieure, la forme la plus employée est la voûte en berceau. Le *pronaos* est en général recouvert d'un plafond droit. Un système de solides traverses placées sur le plafond soutient la tour du clocher qui s'élève toujours au-dessus du *pronaos* (fig. 24). La voûte en berceau qui recouvre le *naos* est constituée par des poutres disposées en long et affermies d'habitude par un ou plusieurs arcs doubleaux, maintenus par un tirant placé dans le plan de naissance de la voûte et unissant entre eux les murs Nord et Sud. Une toiture de bardeaux à pentes rapides et à gouttières très saillantes couronne enfin toute la construction.

Alors que l'intérieur des églises, tranquille et simple, présente en général le caractère spécial des constructions en bois, l'extérieur, en ce qui concerne

la partie supérieure de l'édifice, présente un caractère gothique très accentué, surtout par le clocher qui surgit du toit et qui se dresse vers le ciel comme une vraie tour de cathédrale gothique. Cette tour est munie, chez les églises soigneusement construites, d'une sorte de tourelle sur piliers, qui constitue la chambre des cloches. Au-dessus s'élève un élégant casque pyramidal, qui, souvent, est accompagné de quatre tours minuscules, placées à la base (fig. 25—29).

Du point de vue des lignes extérieures et spécialement de l'architecture des tours, on peut ranger les églises de Transylvanie en deux catégories : l'une d'influence gothique, l'autre d'influence baroque. La tour gothique est accompagnée de balcons et son toit, très haut, prend souvent l'aspect d'une flèche (fig. 21 et 25). Les églises d'influence baroque, dont le plan ne diffère guère du plan habituel, ont des tours lourdes. Ces tours n'ont pas de balcon, rien qu'une simple chambre munie de fenêtres et surmontée d'une succession de toits superposés en forme de bulbes. Ces tours pèsent sur les églises et leur donnent en général un aspect lourd et tourmenté (fig. 26).

L'extérieur des églises de Maramureș présente un aspect particulier. Travaillées avec un art remarquable, à peu près toutes ont sur leur façade Ouest des porches ouverts, soutenus par des piliers admirablement sculptés. Le toit de ces porches se prolonge autour de l'église et forme une sorte d'auvent extérieur, sous la saillie de la toiture de la nef centrale. Cet auvent, destiné à protéger des intempéries les petites fenêtres qui éclairent l'interieur de l'édifice, imite sans aucun doute la toiture des églises de Bucovine ou de Pologne.

L'ornementation des églises de Transylvanie est en général très riche. Les piliers du porche, les nervures des voûtes et surtout les encadrements des portes et des fenêtres offrent une preuve de la richesse des modèles et de l'habileté de la population indigène, qui travaillait avec un goût et un art accomplis le bois, seule matière que, sans trop de dépenses, elle avait à sa portée. Les motifs sont en général d'origine populaire : cannelures brisées en tous sens, fleurs ou étoiles encerclées, cadres, etc., mais souvent aussi les motifs sont empruntés à la technique de la pierre ; ce sont alors des cordes tordues, des crénelures, cadres, etc. Ces églises de Transylvanie, bien qu'ayant subi à l'extérieur l'influence des architectures gothique et baroque, ce qui ne diminue en rien leur valeur, ont exercé à leur tour une forte influence sur l'architecture en bois des pays voisins de cette région du Nord et du Nord-Ouest. On a même affirmé, en parlant des églises de Tchécoslovaquie de la région Pod-Karpacka-Russ, qu'elles n'auraient pu exister sans l'influence de l'architecture de Transylvanie [1].

1. Vladimir Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathen-Ländern*, Wien, 1926, p. 37.

II. L'architecture en Valachie à partir des origines jusqu'à Mircea le Vieux.

1. L'époque incertaine des influences occidentales. 2. L'époque des influences byzantino-constantinopolitaines. 3. L'époque des influences serbo-byzantines.

1. — Du temps où Bassarab I-er fonda, vers 1330, la Principauté de Valachie, les contrées qui étaient sous sa domination n'avaient pas, comme on l'a déjà remarqué, d'églises en maçonnerie. Les premières constructions de ce genre ont été élevées, comme il était naturel, au temps du premier souverain indépendant. On ne peut apprécier pourtant le nombre de ces constructions du début et leur importance. Aucun document ne nous les indique avec certitude. Toutefois, on sait d'une manière précise qu'en 1352, c'est-à-dire dans l'année qui suivit la mort de Bassarab I-er, il existait en Valachie, outre d'autres constructions militaires ou civiles, trois églises ; la première, Saint Nicolas Domnesc de Curtea de Argeş, subsiste encore toute-entière et compte parmi les plus précieux monuments de l'architecture de Valachie ; la seconde église, Saint Nicoara, située dans la même ville, est à peu près entièrement en ruines ; enfin, la troisième était une église de style roman à Câmpu-Lung de Muscel, dont il ne reste que les fondations.

Il est certain que l'église romane de Câmpu-Lung n'est pas le seul monument d'influence occidentale qui ait été construit en Valachie. Au début, à côté d'autres églises romanes ou gothiques, élevées dans diverses régions, et dont nous ne savons plus rien, on a construit, toujours d'après la manière occidentale, des forteresses et des palais princiers dont l'existence est aujourd'hui prouvée par quelques amoncellements de ruines. C'est ainsi qu'il existe à Argeş, sur un pic boisé, les vieilles murailles de la forteresse nommée Poenari, jadis la forteresse de l'Argeş ; de même, au loin, dans la vallée, à l'entrée du village actuel, près de la fameuse église de Saint Nicolas, se dressent encore les ruines du palais royal, ancienne résidence des premiers souverains établis à Curtea de Argeş.

2. — Mais le courant d'art occidental, qui avait d'abord déterminé la construction d' églises et de palais princiers d'après la manière gothique et romane, s'affaiblit, et son influence sur les constructions roumaines disparut dès que les princes roumains eussent commencé à avoir des liaisons avec l'empire byzantin et sa grande capitale, Constantinople.

Bien mieux, le second prince qui régna sur la Valachie à peine fondée, Nicolas-Alexandre, organisa sa cour en la modelant sur celle des empereurs byzantins, comme l'avaient fait ses voisins de Vidin et de Tarnova. Ce même

voévode fit venir à Curtea de Argeş un évêque, qui fut un „exarque", c'est-à-dire délégué permanent du Patriarche de Constantinople.

Un tel souverain, ayant une cour byzantine et un évêque byzantin, ne pouvait construire les édifices du culte sinon d'après le style et les exigences du culte byzantin, et même d'après celui de la capitale de l'empire. C'est ainsi que Nicolas-Alexandre, après avoir achevé l'église de style roman de Câmpu-Lung, déjà commencée par son père, fit construire à Curtea de Argeş, près de sa résidence, une grande église de style byzantin, qu'il dédia au saint dont il portait le nom.

Cette église est celle de Saint Nicolas Domnesc — l'église princière La petite église de Saint Nicoara, dont on aperçoit aujourd'hui encore les ruines pittoresques sur une colline qui domine la ville, fut construite très peu avant la grande église de la cour princière.

Très précieuse au point de vue historique, cette petite église, dont le plan est conçu selon les exigences du culte greco-oriental, n'a pu être „catholique", ainsi que le veut la tradition, mais orthodoxe.

Saint Nicoara est le premier exemple d'architecture byzantine que l'on trouve dans notre pays. Cette modeste construction comprenait un vaisseau rectangulaire, composé d'un *pronaos* étroit et d'un *naos* long recouvert, ainsi qu'il ressort très clairement du plan et des murs qui subsistent encore, d'un berceau continu, affermi par deux arcs doubleaux. Il paraît que ce sont les peuples balkaniques qui ont servi d'intermédiaires dans la transmission de ce genre de construction au début ; en effet, au temps où la Principauté de Valachie venait d'être fondée, ils avaient une église bien organisée et un nombre important de constructions religieuses élevées d'après les exigences de l'architecture byzantine [1].

---

1. Sur l'origine de l'église St. Nicoara les avis sont partagés. M. N. Ghika-Budeşti la croit apparentée à la chapelle Bogdan Serai de Constantinople (*L'évolution de l'architecture en Valachie*, I, 1927, p. 32), hypothèse discutable, surtout lorsqu'on considère le système des voûtes. M. O. Tafrali pense, par contre, que St. Nicoara n'est qu'une chapelle se rattachant à la série de petites églises du type de celles de Trapezitza près de Târnova (cfr. *Monuments byzantins de Curtea de Argeş*, Paris, 1931). G. Balş estimait qu'on ne peut affirmer, après comparaison des plans seulement, comme le fait M. Tafrali, que l'église St. Nicoara dérive de la série des chapelles bulgares ci-dessus indiquées (cfr. *Byzantion*, VII, 1932, p. 599—601). Que le plan de la petite église St. Nicoară soit semblable à ceux de quelques chapelles de Trapezitza, aussi bien qu'il ressemble à celui de l'église de St. Demètre de Târnova, qui date du XII-e siècle (voir André Protitch, *L'architecture bulgare*, Sofia 1924, p. 26, fig. 21), la chose est évidente ; mais les pylastres engagés dans les murs latéraux dans la plupart de ces chapelles — V, VII, XIII etc. — ne soutenaient pas, comme le croit M. Tafrali, une calotte sphérique, attendu que les arcs-doubleaux qui unissaient les pylastres for-

Mais le pur style byzantin, celui qui brilla à Constantinople aux XI-ème et XII-ème siècles, nous est présenté dans toute sa beauté et sa pureté par l'église princière St. Nicolas, fondée par Nicolas-Alexandre et construite peu avant 1352. La preuve de ces affirmations nous est fournie par une inscription slavone découverte après la guerre et gravée, à l'occasion de la mort de Bassarab I-er, dans le mortier encore humide du mur Nord de l'église [1].

L'église princière de St. Nicolas de Curtea de Argeş représente, telle qu'elle e t, d'une manière caractéristique et fidèle, le type du plan en croix grecque inscrite, originaire de Constantinople (fig. 9). Sous son aspect actuel, dû à une

---

maient un rectangle très allongé dans les sens transversal. Cele ne signifie pas que sur un pareil rectangle on ne puisse élever une coupole, mais, dans ce cas, il aurait fallu ramener le plan rectangulaire à une base carrée beaucoup plus petite, par un système compliqué d'arcs. Or, il ne saurait en être question ni pour les chapelles bulgares ci-dessus signalées, ni pour St. Nicoară dont les deux arcs-doubleaux du *naos*, aux pieds-droits encore existants, prouvent d'une manière certaine que la voûte qui couvrait l'église ne pouvait être que demi-cylindrique.

Dans l'église „Olari", dédiée à la Dormition de la Vierge, située toujours à Curtea de Argeş, le *naos* est réellement couvert d'une coupole ; M. Tafrali fait remonter à 1300 la date de la construction de cette église. Mais outre le fait que la structure de ce *naos*, comme celui du plan tout-entier, est toute différente de celle de St. Nicoară, — l'esquisse du plan publiée par M. Tafrali ne correspond pas à la réalité (voir le plan exact dans N. Ghika-Budeşti : *Evolution de l'architecture en Valachie*, p. 3, Bucarest 1933, pl.. CCXLI) — l'église en question n'est pas aussi vieille qu'on pourrait le croire. L'inscription gravée et peinte au-dessus de la porte en 1869, lors de la rénovation de l'église, affirme, il est vrai (se conformant probablement à une tradition locale), que l'église aurait été anciennement bâtie pendant l'année 1300 par une certaine Salomia Monahia. Cette même tradition précise pourtant que la tombe de la fondatrice se trouve dans la cour même de l'église ; or sur la croix de la tombe ainsi indiquée, Grégoire Tocilesco a déchiffré dès 1886 ce qui suit : „cette sainte croix a été élevée par les „croyants en Dieu" Theodor, Monachia Salomia, Radul, Voïca, etc. ... et, plus loin, Constantin Voevod. (*L'église Olari de Curtea de Argeş*, An. Acad. Rom., 1886, Tome VIII, S. II, p. 158). Le „Constantin Voévode", dont le nom est mentionné dans l'inscription de la croix élevée par Monahia Salomia et d'autres, ne saurait être que Constantin Basarab le Camus (1654—1658) ou Constantin Brancovan (1688—1714), seuls souverains valaques connus sous le nom de Constantin, avant l'époque des Mavrocordates. Une pierre tombale employée à la construction du parvis porte une inscription en langue slavone et la date de 1687 (cfr. Tocilesco, *ibid.* p. 159). Ces indications, ainsi que la forme du plan et le tracé des voûtes, caractéristiques à la seconde moitié du XVII-ème siècle, suffisent pour situer la dite église à cette époque.

1. Cette inscription fait savoir qu' „en l'année 6860 — autrement dit, en 1352 — Basarab le Grand Voévode mourut à Campu-Lung". M. Tafrali conteste l'authenticité d'une partie de l'inscription et, tout en faisant certains considérations d'ordre historique et religieux, avance la date de la construction d'un siècle (*Op. cit.*, p. 304 et suiv). Mais cette opinion n'est partagée par aucun autre historien (D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, G. Balş, C. C. Giuresco, N. Ghika-Budeşti, etc.) ; ceux-ci sont tous d'accord pour dater la construction de l'église de 1352 environ, et ne dépassent en aucun cas l'époque de Basarab I-er (1330—1352).

récente et très consciencieuse restauration de l'architecte Grégoire Cerkez, cette église est encore l'un des plus précieux joyaux de l'architecture roumaine. L'architecture extérieure en est simple, mais pleine de distinction. Les matériaux de construction sont apparents : ce sont des blocs de pierre brute, disposés en couches horizontales, alternant avec des bandes formées par trois rangées de briques.

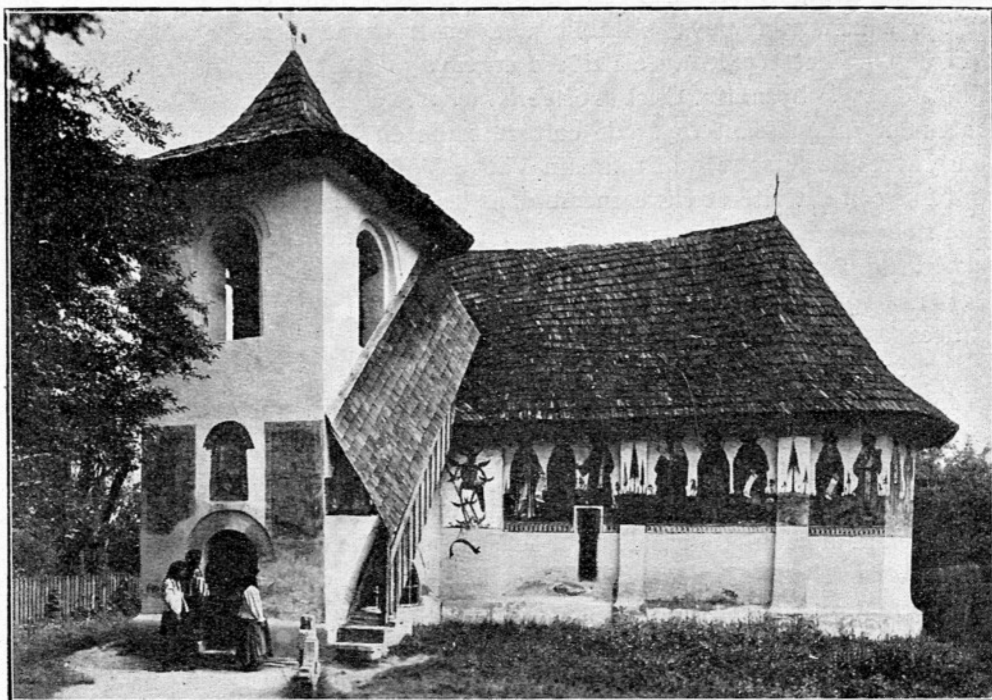

Fig 381. L'église „Olării" de Curtea de Argeş, dédiée à la Dormition de la Vierge.
(Deuxième moitié du XVII-ème siècle)

Les fenêtres ont été élargies vers la moitié du XVIII-e siècle et encadrées de pierre ornée de sculptures caractéristiques à cette époque.

Le jeu des masses architectoniques, les absides élégantes recouvertes séparément, les arcades semicirculaires faites de briques disposées en rayons, qui soulignent sur les façades, à la manière byzantine, la structure des voûtes intérieures, les corniches byzantines elles aussi, faites de briques disposées en diagonale et formant des creux et des pleins comme des dents de scie, de même que la tour centrale avec sa base en forme de prisme carré, tout cela donne au monument un aspect d'élégance et en même temps de solidité des plus remarquables.

3.—En Olténie, aux environs de la cité de Sévérin, commence vers 1370, sans que le Voévode roumain y soit pour rien, une vie religieuse nouvelle et intense, qui devait non seulement déterminer une grande transformation de la culture et de la vie ècclésiastique des Roumains, mais même donner naissance à des méthodes et des principes nouveaux dans l'art de construire. Un moine serbe, Nicodem, réfugié dans ces contrées par suite de la terreur répandue par les Turcs dans son pays, s'établit aux environs de Sévérin et construisit, à l'Ouest de cette ville, avec l'aide d'artisans qu'il fit venir de Serbie, un bel édifice de style byzantin. C'est le célèbre monastère de Voditza, qui devint immédiatement un puissant foyer de culture serbe en Valachie. Aidé ensuite dans son œuvre par le souverain roumain Vlaicu Vodă et ses successeurs, Nicodem continue son activité et élève encore dans les montagnes de Gorj, sur une hauteur riche en sources et entourée de forêts, sa seconde construction, le monastère de Tismana.

Les églises de ces deux monastères sont, en pays roumain, les premiers édifices élevés d'après le type des églises serbo-byzantines.

Le monastère de Voditza a complètement disparu, mais, en 1927, à la suite de fouilles soigneusement exécutées, on a pu découvrir quelques murailles qui ont permis de relever son plan tout-entier (fig. 38).

L'église du monastère de Tismana nous est parvenue intacte, mais elle a certainement subi de grandes transformations au cours des siècles.

Son plan ne diffère pas de celui de Voditza, et les absides à la forme curieuse qui flanquent actuellement l'abside centrale sont certainement dûes à une transformation postérieure (fig. 39). L'intérieur de l'église donne une impression d'intimité et d'élévation. Ce n'est plus la longueur qui domine ici, mais la hauteur. Ce caractère essentiel, qui s'oppose à ceux de l'église byzantine orientale (généralement basse et donnant une impression de contrainte et de recueillement) est propre à l'architecture serbo-byzantine. Le *naos* est surmonté d'une tour de section octogonale, élevée sur le carré de base par l'intermédiaire de trompes d'angle. Une tour semblable à celle du *naos*, mais plus basse, surmonte le *pronaos*. De récentes recherches permettent d'affirmer que devant l'église il devait y avoir une sorte de parvis ouvert, qui entourait le *naos* et s'élevait jusqu'aux deux tiers de sa hauteur (fig. 40).

Outre l'activité constructive des moines et des artisans de Nicodem, le prince roumain Mircea le Vieux, continuant la série des fondations se rattachant au nom de son pieux père et précurseur, Radu I-er, construit, vers la fin du siècle, en 1389, dans le district d'Argeș, le monastère de Cotmeana; quatre ans plus tard, il élève, dans les riantes contrées de Vâlcea, sa plus importante fondation, le monastère de Cozia.

Le plan des églises de ces deux monastères se rattache encore au type des constructions serbes : celui de Cozia d'une manière parfaite, celui de Cotmeana d'une manière assez vague Mais leur architecture met en évidence des éléments différents, dûs à l'influence de nouveaux courants.

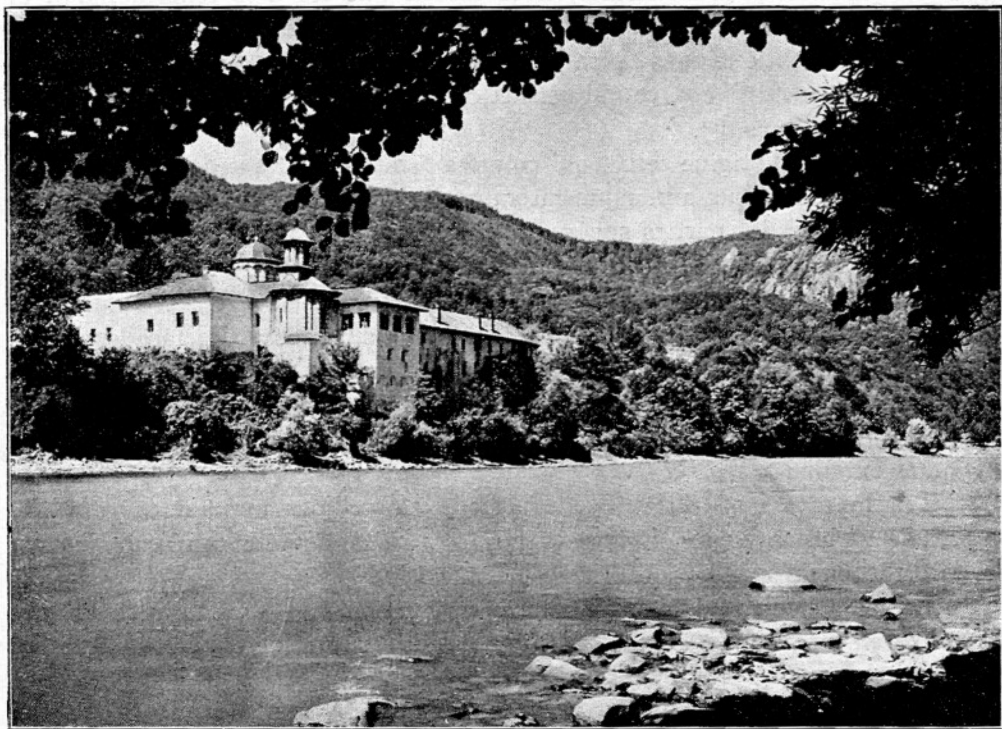

Fig. 382. Le monastère de Cozia en Oltenie.

L'église du monastère de Cotmeana est décorée de la manière caractéristique aux monuments balcaniques ; celle de Cozia emprunte, sur un fond serbo-byzantin, des éléments de décor sculptural d'influence arméno-caucasienne, éléments qui, tout au moins en ce qui concerne Cozia, sont arrivés en Valachie par l'intermédiare de la Serbie. L'intérieur aux proportions réussies comprend un *pronaos* carré, recouvert d'une voûte cylindrique disposée en long sur l'axe de l'église, un très long *naos*, une abside centrale qui ferme l'autel vers l'Est et deux absides latérales (fig. 42).

La tour s'élève sur quatre arcs : deux arcs transversaux, faits de cylindres qui recouvrent les deux travées marginales, et deux arcs longitudinaux

étroits, collés aux murs latéraux Nord et Sud. Chacun de ces derniers est flanqué de deux arcs d'égale épaisseur, mais plus bas et de rayon plus court, taillés dans les pieds des deux travées marginales et prolongés jusqu'au plancher en forme de niches.

Au point de vue structural, nous dirons que les arcs longitudinaux et les niches avec leurs pieds-droits sont directement collés aux murs latéraux. Par ce fait, on obtient dans la partie supérieure de l'église une réduction sensible de la largeur du *naos*, ce qui permet de diminuer dans la même proportion le diamètre de la tour [1].

Ce procédé d'origine serbe, qui consiste à rattacher les arcs longitudinaux qui soutiennent la tour aux murs latéraux de l'église, influence naturellement l'aspect extérieur des parties supérieures des façades. En vérité, les murs latéraux, qui à la partie supérieure sont d'une épaisseur double, s'arrêtent à l'extérieur à un niveau plus bas que les arcs. Un autre mur s'élève ensuite au-dessus des arcs jusqu'à la hauteur nécessaire. La partie supérieure des façades en retrait forme donc un auvent, séparé du mur extérieur proprement dit (fig. 41).

Beaucoup plus simple comme plan et comme façade, l'église du monastère de Cotmeana apporte une modification essentielle dans la façon de décorer les murs extérieurs.

Les façades construites exclusivement en briques apparentes sont décorées de niches aveugles, hautes et étroites, de la hauteur des murs jusqu'à la corniche ou à peu près.

Les arcs semicirculaires qui surhaussent ces niches sont faits en briques disposées en long sur l'angle ; ils sont doublés d'une série de disques-boutons en terre cuite émaillée, coloriés en gris et vert.

On peut estimer qu'au début du XV-ème siècle il existait en Roumanie quelques maîtres-maçons qui avaient appris l'art de la construction à l'école d'artisans venus de l'étranger. C'est certainement à l'habileté de ces artisans indigènes que l'on doit la construction de la petite chapelle de Bradet, du district d'Argeş. Bâtie dans les premières années du XV-ème siècle, sans doute sous le règne de Mircea le Vieux, la petite chapelle de Bradet reproduit en petit — et très simplifiés — le plan et la disposition des murs et des voûtes de la grande église du monastère de Cozia (fig. 44). Elles diffèrent cependant par suite

1. La base de la tour s'élève exactement au-dessus des grands arcs du *naos*, mais son tambour s'appuie en grande partie sur quatre arcs plus petits, élevés sur des consoles et collés aux grands arcs (fig. 42). Cette disposition, qu'on remarque encore à la vieille église de Nicopoli, diminue encore plus le diamètre de la tour ; de plus, dans le cas que nous examinons, on corrige la surface de base de la tour qui devait être un carré parfait, et qui devint un rectangle à la suite de fautes commises lors de la mise en train de l'oeuvre.

du fait qu'à Brădet le *naos* est bien plus étroit et que la tour s'élève directement sur les grands arcs ; de plus, les travées marginales, dont les voûtes s'appuient en grande partie sur le mur latéral, y sont limitées vers le carré sur lequel s'élève la tour, par un arc-doubleau étroit.

III. L'architecture en Valachie à partir de Mircea le Vieux, jusqu'à la fin du XVI-e siècle (1400-1583).

1. Phase des influences arméno-géorgiennes et otomanes. 2. Phase des influences venues du Mont Athos. 3. Epoque de formation d'une école locale.

1. L'influence de l'art arméno-georgien sur l'architecture roumaine a été depuis longtemps signalée par ceux qui se sont occupés de l'étude de nos monuments historiques et de l'architecture byzantine.

Si l'on laisse de côté les arcs obliques caractéristiques aux voûtes moldaves, arcs qui aident à diminuer le diamètre des coupoles et qui, selon toute probabilité, nous sont parvenus de l'Iran par l'intermédiaire de l'Arménie, l'influence de l'art arménien sur les constructions roumaines s'est surtout fait sentir dans le domaine de l'architecture décorative. Toutes les cannelures arrondies en pierre et les sculptures qui ornent l'église du monastère de Deal près de Târgovişte, toutes les pierres fleuries de l'église épiscopale de Curtea de Argeş, la tour de Dragomirna en Bucovine — du moins en ce qui concerne l'idée de l'avoir entièrement recouverte d'ornements — et toutes les pierres dentellées des façades de l'église des Trois Hiérarques de Jassy, sont dûes à des mains habiles qui connaissaient bien l'art de l'Arménie et celui des régions voisines, ayant subi l'influence arménienne.

Les voies par lesquelles cet art a pénétré en Roumanie, ainsi que les époques où l'on constate son influence en Valachie et en Moldavie, sont différentes.

En Valachie, du temps de Mircea le Vieux, apparaissent dans le décor extérieur de l'église du monastère de Cozia de nouveaux éléments sculpturaux : fuseaux de colonnettes formés de cannelures en pierre entrelacées comme une corde, rosettes composées de motifs géométriques et d'entrelacs, linteaux à décor floral stylisé, etc. L'origine de ces éléments d'une structure spéciale et de provenance nouvelle doit etre cherchée bien plus dans l'art arménien et caucasien que dans le byzantin. Nous ne savons pas jusqu'à quel point ces éléments arméno-caucasiens, venus à Cozia par l'intermédiaire de la Serbie, ont pu contribuer à la formation du décor extérieur des églises construites au cours du XV-ème siècle, puisqu'aucun des monuments construits dans la période com-

prise entre les règnes de Mircea le Vieux et de Radu le Grand ne nous est parvenu. Bien que cette période ait été tourmentée par des guerres à peu près continuelles et par des querelles de trône, bien que les princes n'aient régné que peu de temps et qu'ils se soient beaucoup plus préoccupés des soucis extérieurs et de la conservation de leur couronne que des affaires de l'église, toutefois l'histoire nous atteste la construction de monastères et d'églises des plus importants. Malheureusement ces édifices ont disparu. Par contre, les constructions élevées au début du siècle suivant nous sont parvenues dans leur entier et présentent un très grand intérêt pour l'histoire de l'architecture en Valachie.

En 1502, Radu le Grand construit l'église roumaine la plus importante et la plus belle de toutes celles qui avaient été bâties jusqu'alors ; c'est l'église du monastère de Dealu (fig. 49—50), près de la ville de Târgovişte. Quelques années plus tard, Neagoe Basarab construit dans les environs de Curtea de Argeş, sur l'emplacement d'une ancienne cathédrale, la célèbre église épiscopale d'Argeş (fig. 53—64).

En examinant ces deux monuments du début du XVI-e siècle, on constate, tant dans leurs plans que dans leurs façades, une nouvelle note originale, qui les distingue sensiblement des églises plus anciennes, dans lesquelles on pouvait discerner clairement les influences étrangères. Leurs plans constituent un remaniement original des types antérieurement importés en Valachie.

De ce point de vue, leur caractère valaque nous permet de croire qu'ils furent conçus par un constructeur local — peut-être le même à Deal et à Argeş — bon connaisseur de nos anciens monuments. Aussi certaines formes structurales présentent-elles le caractère spécifique de l'école serbe dont Cozia fait partie. En ce qui concerne leur aspect décoratif, les façades sont composées d'après de modèles orientaux. La manière dont est disposé le décor et les ornements qui le composent, parmi lesquels prédominent ceux d'origine arménienne, nous prouvent que les décorateurs et les sculpteurs en pierre, sans doute étrangers, étaient de bons connaisseurs et d'habiles interprètes de l'architecture de l'Arménie et des régions dominées par son art. Les deux églises de Deal et d'Argeş sont donc dans leur ensemble le résultat d'un processus de formation auquel ont contribué décorateurs et sculpteurs étrangers, sans oublier le constructeur d'origine roumaine, qui selon toutes les apparences a été le véritable architecte. Ainsi s'explique le caractère roumain prononcé de ces monuments, qui, à première vue, paraissent exotiques, et qui sont pourtant un produit original local, présentant des particularités que l'on ne rencontre pas dans les monuments des autres pays.

2.—Pour les deux dernières fondations, l'église du monastère de Snagov et

l'ancienne cathédrale de Târgovişte, Neagoe Basarab fit venit d'autres artisans d'aussi grande valeur que ceux qui avaient construit l'église d'Argeş, mais qui connaissaient une autre manière de combiner les plans et d'orner les façades. Certains de ces artisans construisent l'église de Snagov, qui, comme plan et en partie même comme élévation, s'inspire de tels monuments du Mont Athos; d'autres construisent l'ancienne cathédrale de Târgovişte, d'après le type constantinopolitain de l'église princière de Curtea de Argeş.

Le plan de l'église du monastère de Snagov, élévée en l'année 1517, est celui des églises — catolikons — du Mont Athos; c'est le plan en forme de trèfle combiné avec le type constantinopolitain; dans ce plan, la tour du *naos* s'élève sur quatre piliers isolés par l'intermédiaire de quatre berceaux qui forment dans le plan et dans l'espace une croix grecque (fig. 65). Le *pronaos* a la même disposition, mais celui-ci avait été construit au début sur une série de colonnes avec l'intention de le laisser ouvert (fig. 66).

Avec sa dernière fondation, l'ancienne cathédrale de Târgovişte, bâtie en 1518, Neagoe Basarab allait donner à la Valachie la plus grande église construite jusqu'alors. Les artisans qui construisirent cette église, les mêmes peut-être qui travaillèrent à Snagov, combinèrent le plan d'origine constantinopolitaine en croix grecque inscrite aux nouvelles dispositions de Snagov; ils donnèrent ainsi à l'architecture roumaine un monument d'une importance exceptionnelle, tant par sa forme que par sa grandeur; malheureusement, et par suite d'une surprenante incompréhension, ce monument fut démoli de fond en combles justement à l'époque ou la valeur des anciens édifices commençait à être comprise.

3. — Après la mort de Neagoe Basarab, l'architecture de Valachie et d'Olténie s'affranchit de toute influence étrangère et tous les monuments construits depuis sont d'une conception purement locale. Les constructeurs qui bâtirent ces monuments ne recherchent plus des modèles étrangers; ils s'inspirent directement des églises construites dans le pays aux époques antérieures. Mais même celles-là ne servirent pas toutes comme modèle. Ainsi, par exemple, tandis qu'à l'attention des nouveaux constructeurs d'églises s'impose de plus en plus, le type de plan de l'église du monastère de Cozia — que les artisans du pays reproduisirent depuis le début du XV-e siècle à la chapelle de Brădet, dans le district d'Argeş — et le décor extérieur si riche des églises de Deal et de Curtea de Argeş, par contre le type athonique de Snagov reste isolé; le type constantinopolitain de l'église princière de Curtea de Argeş, après avoir fait une apparition au temps de Neagoe Basarab à la cathédrale de Târgovişte, et, vers 1532, à la petite église de Hârtieşti dans le district de Muscel (fig. 71), sera de nouveau reproduit, mais d'une façon

exceptionnelle — et seulement dans le plan, car le décor suit le courant de l'époque — à l'église princière de Târgovişte, vers la fin du XVI-e siècle, et enfin, pour la dernière fois, à l'église St. Demètre de Craiova, construite sous le règne de Mathieu Basarab.

On peut constater, en dernière analyse, que de tous les monuments construits jusqu'au début du XVI-e siècle, ceux qui devaient encore servir de modèle aux futurs architectes sont justement ceux dont le plan et le décor résultent de la transformation de différents éléments étrangers à l'art roumain, éléments choisis et transformés par la pensée des artisans du pays, qui les ont remaniés d'après leur façon de sentir, pour les mieux adapter à la nature et à l'âme du peuple entier.

Au cours de cette époque les variantes de plan sont trois :

La première, dont le prototype est la petite église de Brădet, nous présente le plan trilobé le plus simple, où le *pronaos*, rectangulaire, est couvert d'un berceau et le *naos* surelevé d'une tour.

La seconde est une interprétation des formes de l'église du monastère de Dealu : le *naos* surmonté d'une tour, le *pronaos* allongé, divisé en deux et voûté, la partie Ouest d'un berceau et l'autre surélevée de deux tourelles.

Enfin, la troisième variante, dont le prototype est l'église épiscopale de Curtea de Argeş, présente un *pronaos* élargi et couronné, soit d'une tour élevée sur des points d'appui intérieurs, comme celui de l'église de Cobia, dans le district de Dâmbovitza (fig. 74), soit voûté d'un simple berceau, comme celui de la chapelle du monastère de Cozia.

En ce qui concerne l'architecture extérieure, les variations sont encore plus grandes et d'autant plus intéressantes. Certaines églises sont construites exclusivement en briques apparentes ; leurs façades sont ou bien lisses et soulignées seulement à la partie supérieure par quelques niches aveugles disposées imédiatement sous la corniche (c'est le cas de l'église de Stăneşti, dans le district de Vâlcea, construite en 1537), ou bien décorées par une série d'arcades en plein cintre et disposées sur toute la hauteur des façades (Cobia, fig. 73, construite en 1572 et dont les briques sont aussi émaillées et colorées en trois nuances).

L'église du monastère de Valea, dans le district de Muscel, construite par le prince Radu VII Païsius en 1537, nous montre une nouvelle disposition intéressante, surtout en ce qui concerne le jeu des coloris. Les façades sont partagées en assises alternatives de briques apparentes et de crépi. Les assises apparentes sont construites en petites briques — 4, 12, 25—à joints d'une épaisseur variant entre 3 et 4 cm. Les zones crépies sont à leur tour partagées en panneaux rectangulaires par deux briques placées en coin et debout ; elles sont faites de

briques plus grandes—5, 14, 34—et placées en retrait par rapport à la face du mur, pour qu'après avoir été enduites elles parviennent au même niveau que les bandes apparentes.

Mais ce n'est que vers la fin de la seconde moitié du XVI-e siècle que l'architecture extérieure des monuments, la plus caractéristique et en même temps la plus roumaine, prend son essor ; dans son évolution méritoire, on peut facilement deviner l'effort continu des artisans du pays pour trouver certaines formes et dispositions nouvelles.

Les façades des monuments de cette époque, tout en gardant la disposition de bandes horizontales de crépi et de briques apparentes des monuments antérieurs, sont séparées par un puissant bandeau médian — un tore encadré par deux rangées de briques — en deux zones différentes, deux registres.

Ces registres reçoivent ensuite, séparément, un décor soit de niches plates en retrait par rapport à la face du mur (Bucovatz, Căluiul, Tutana), soit d'arcades aveugles encadrées de boudins en briques (Marcutza et Mihai-Vodă de Bucarest).

C'est l'église, aujourd'hui en ruines, de Târgşor, dans le district de Prahova, dont on ne connaît pas la date de construction, mais qui, selon toute apparence, est antérieure à l'année 1790, qui paraît marquer la transition entre les façades lisses des églises du type „Valea" ou „Curtea Veche" de Bucarest, et les façades partagées en deux registres.

Ses façades sont parfaitement lisses et construites, comme celles du monastère de Valea, en bandes alternées de briques apparentes et de crépi ; ces dernières bandes sont divisées à leur tour en panneaux par des briques enfoncées dans le mortier et placées debout. Mais, à côté de ce décor, commun aux monuments antérieurs, apparaît un nouvel élément : c'est une puissante ceinture formée par un tore pris entre deux rangées de briques disposées en dents de scie, qui entoure l'église à la moitié de sa hauteur et partage les façades en deux registres (fig. 88).

Pourtant, c'est sur les façades de l'église du monastère de Bucovătz, près de Craïova, que le changement de disposition des nouveaux éléments decoratifs fait complètement son apparition.

Construite en 1570, cette église a un plan tréflé dont la silhouette est tant soit peu lourde (fig. 83). Ses façades sont partagées en deux registres par un tore au-dessous duquel se trouve une rangée de briques disposées en dents de scie. Ces deux registres sont ornés d'une série de niches achevées en arc plein cintre et separées les unes des autres par de petits pieds-droits. Les arcs de ces niches se trouvent en retrait par rapport à la face du mur ; ils sont doublés d'une rangée de briques en saillie et disposées à plat, à la manière byzantine.

En 1589, des artisans valaques bâtissent l'église du monastère de Tutana, dans le district d'Argeș, dont le plan rappelle de près celui de l'église du monastère de Deal. En ce qui concerne le décor extérieur, Tutana emprunte la forme et la disposition de Bucovătz ; mais tandis que les niches du registre inférieur ont une structure semblable à celles de Bucovatz, celles du registre supérieur se transforment : leur arcs, en retrait par rapport à la face du mur, de même qu'à Bucovătz, ne reposent plus sur des pylastres droits à section rectangulaire, mais sur deux colonnettes accouplées (fig. 87).

Ce décor d'arcades aveugles appuyées sur deux colonnettes accouplées, qui apparaît pour la première fois à Tutana, et seulement sur la zone supérieure des façades, a été emprunté, entre 1588 et 1592, par l'architecte qui bâtit l'église de Mărcutza près de Bucarest (fig. 89). Les deux registres des façades de cette église sont décorés par une série de niches aux pieds formés, comme celles de Tutana, par deux colonnettes réunies (fig. 90).

On constate donc un progrès remarquable sur le monument antérieur.

La voie vers la forme parfaite, que nous trouverons très prochainement, est dès maintenant libre.

Cette forme achevée, nous la trouvons dans l'église Mihai-Vodă de Bucarest.

L'architecture extérieure de ce monument représente la quintessence des formes recherchées au cours des dernières années du XVI-e siècle.

Comme dans les monuments immédiatement antérieurs, les façades de l'église Mihai-Vodă sont partagées par une ceinture médiane en deux registres ; mais les arcades qui les décorent n'ont plus, comme à Mărcutza, des arcs plats et en retrait par rapport à la ligne du mur ; ces arcs sont faits, eux et leurs pieds, du même boudin (fig. 88). Nous avons ainsi sur les deux registres, formés de bandes alternatives de briques apparentes et de zones crépies, comme au début du siècle, une série d'arcades aveugles en retrait par rapport à la ligne du mur et encadrées par des boudins en briques ; ces niches ressemblent parfaitement aux arcades de l'église du monastère de Deal, mais elles sont plus animées et plus attrayantes que celles-là, par les différences et alternances des matériaux et par le jeu des coloris (fig. 92).

Le décor des façades de l'église Mihai-Vodă de Bucarest constitue le type-modèle dont se serviront tous les artisans du siècle suivant ; les uns le reproduiront fidèlement ; les autres en le dénaturant lui donneront un aspect qui se rapproche de ce qu'on appelle une copie maladroite de monuments de valeur, dont on ne comprend plus la structure et la vraie beauté.

L'architecture en Valachie au XVII-ème siècle.

Les premières années du XVII-ème siècle sont, pour l'architecture, des années de stagnation. Au début du siècle, on construit très peu et de plus les nouveaux artisans se contentent de copier directement les vieux modèles ; et même, comme ils se servent la plupart du temps de matériaux de construction de mauvaise qualité, ils crépissent les façades à la chaux et peignent en rouge sur ce crépi un décor trompeur de briques apparentes.

Toutefois l'avènement au trône en 1632 de Mathieu Basarab devait marquer le début d'une ère nouvelle pour l'architecture valaque. Le premier soin de nouveau souverain fut d'entretenir et de faire restaurer les églises anciennes, qui tombaient en ruines ; mais, en dehors de cette activité de conservateur, il fit aussi élever, dès les premières années de son règne, des monastères et de nouvelles églises (Brâncoveni, Sadova, Arnota, Călineşti, etc.). Les églises bâties par Mathieu Basarab, par ses descendants et par les boyards sont en nombre considérable, mais elles ne sont pas toutes parvenues jusqu'à nous. Ces monuments, comparés à ceux du siècle précédent, manquent d'unité tant au point de vue décor extérieur qu'au point de vue plan. Certaines de ces églises, suivant le style de la deuxième moitié du XVI-ème siècle, ont leurs façades faites de bandes alternatives de briques apparentes et de crépi ; ces façades sont séparées au milieu par un tore en deux zones, qui sont parfois simples (Polovraci), parfois ornées d'arcades aveugles (Călineşti—Prahova, Goleşti, Ciutura, etc.). D'autres églises ont leurs façades exclusivement construites en briques apparentes décorées d'arcades aveugles, construites en tores de briques, soit sur la zone supérieure (Turbaţi), soit sur toutes les façades (clocher de Brebu-Prahova).

La plupart des églises ont toutefois leurs façades entièrement crépies à la chaux ; séparées en deux par un tore médian, les zones qui en résultent sont décorées d'arcades aveugles rectangulaires ou terminées en arcs de cercle faits de moulures arrondies qui donnent l'impression d'être collés aux façades (Plătăreşti, Brebu-Prahova, Strehaia, Vlădeşti-Muscel, Coeni-Vlaşca, etc.).

En ce qui concerne la configuration du plan, on constate une variété assez grande. Généralement, les architectes du XVII-ème siècle ont interprété ou plutôt réédité les types connus des siècles précédents.

Mais, à part les plans connus et fréquemment employés aux siècles précédents, il apparaît, vers le milieu du siècle, un type nouveau, simple, rectangulaire, comprenant une seule nef terminée par une abside poligonale vers l'Est ; au-dessus de la voûte du pronaos s'élève, dans la plupart des cas, un clocher haut et puissant, auquel on arrive par un escalier pratiqué soit dans

une petite tour collée à la façade latérale Sud (Strehaia), ou Nord (Vlădeşti-Muscel), soit par un escalier droit taillé dans l'épaisseur du mur de la façade (Gherghiţa, Turbaţi, Doamnei-Bucarest, etc.). D'habitude, ce plan, comme les autres d'ailleurs (par exemple Gura Motrului-Mehedinţi (1653), l'Eglise métropolitaine de Bucarest (1655), se trouve complété, en face, par un porche ouvert, soutenu par des colonnes octogonales ou circulaires (Plătăreşti, Les Saints Archanges de Târgovişte, Coeni-Vlaşca, Doamnei-Bucarest, etc.).

Parmi les plus importants édifices élevés à cette époque, c'est le Monastère de Brebu du district de Prahova qui occupe la première place. Construite en 1650 par Mathieu Basarab, l'église de ce monastère est une reproduction totale de l'église du monastère de Deal. Le *pronaos*, séparé du *naos* par une épaisse muraille où l'on a percé une porte basse, est de forme rectangulaire allongée dans le sens du grand axe; ce pronaos est aussi séparé en deux compartiments inégaux par deux colonnes massives de forme octogonale. Le compartiment qui touche la muraille qui sépare le *naos* du *pronaos* est plus étroit que l'autre et il est surmonté, comme celui de Deal, de deux tourelles latérales (fig. 107—109).

Pour l'étude de la structure des façades des monuments de cette époque, la tour-clocher du même monastère présente un intérêt tout à fait particulier. Entièrement construite en briques apparentes et présentant un jeu harmonieux de masses et d'éléments décoratifs, cette tour, d'une élégance remarquable, s'élève sur le côté Sud des belles murailles qui entourent le monastère.

Elle se compose d'une sorte de passage de forme carrée, situé au niveau du sol et couvert d'une coupole sphérique; au-dessus de ce passage s'élève la tour proprement dite, à section octogonale. Ce prisme supérieur de la tour, dont les faces sont divisées en trois registres décorés de panneaux contourés de doubles et triples boudins, comprend une chambre fortifiée, munie de remparts, et le clocher proprement dit (fig. 110).

Quant à l'église, simple, au plan rectangulaire, qui, nous l'avons déjà dit, est caractéristique de cette époque, c'est la modeste fondation de Mathieu Basarab, élevée en 1641 à Gherghiţa dans le district de Prahova, qui paraît en avoir fourni le modèle.

Là, le *pronaos* portait une tour-clocher à laquelle on arrivait par un escalier taillé dans l'épaisseur du mur de la façade Nord (fig. 116).

Mais c'est dans la composition d'une église à plan trilobé que l'on trouve pour la première fois le clocher élevé au-dessus de la voûte du *pronaos*, qui caractérise généralement le plan droit du type Gherghiţa ou Strehaia. Le premier exemple de ce genre nous est fourni par la charmante église de Călineşti-Prahova, élevée en 1636 par Mathieu Basarab. Bien que, dans ses lignes géné-

rales, l'architecture extérieure reproduise le décor de certaines églises plus anciennes, l'édifice est toutefois très intéressant, d'abord par la bonne qualité du travail et surtout par la manière nouvelle et originale dont sont groupés, vers la façade Ouest, le clocher et les tourelles qui le flanquent.

Ce qui tout d'abord retient nôtre attention en étudiant le plan de cette église c'est la configuration du *pronaos* (fig. 134). De forme carrée, comme celui de tant d'autres églises, ce *pronaos* est flanqué de deux saillies polygonales tenant aux murs latéraux et ramenées vers l'Ouest au niveau du mur de la façade principale. Ces deux saillies ne sont autres que deux petites tours renfermant les deux escaliers qui mènent du *pronaos* au clocher. Cette disposition ne manque pas d'élégance et prouve en outre le souci de l'architecte de donner à la façade principale un équilibre et une symétrie parfaits (fig. 133).

Le plan tréflé, au *pronaos* surmonté d'un clocher, est rarement employé par les artisans du XVII-ème siècle. Ce n'est qu'au siècle suivant qu'il devait jouir de la même faveur que le plan droit dont Gherghitza est le type. L'exemple de Călinești reste pourtant isolé ; nous ne trouvons plus d'églises au clocher surmontant le pronaos et à façade principale encadrée symétriquement de deux tourelles. La pittoresque petite église du monastère de Cornet, bâtie en 1666 dans le district de Vâlcea, nous fournit toutefois un exemple remarquable de plan tréflé au *pronaos* surmonté d'un clocher, mais la tourelle de l'escalier qui l'accompagne est unique (fig. 136).

En ce qui concerne l'architecture extérieure, la plupart des églises de ce type ont leurs façades crépies. Quelques-unes toutefois adoptent de nouveau le décor, si cher aux architectes de la fin du siècle précédent, qui consiste en arcades aveugles pratiquées sur un fond composé de bandes alternatives de crépi et de briques apparentes. Parmi celles-ci, nous devons citer la chapelle de la cour des „Golesti" dans le district de Muscel, dont le plan ressemble parfaitement à celui de Gherghitza (fig. 118—119).

L'église épiscopale de Curtea de Argeș, monumentale et riche en décors, n'a attiré qu'à un petit degré l'attention des constructeurs d'églises du XVI-ème siècle A l'exception de l'architecte qui construisit Cobia dans le district de Dambovitza, édifice aux dimensions modestes et au plan plutôt gauche, aucun autre ne s'est hasardé à cette époque à prendre comme modèle de ses constructions l'église de „Maître Manole" de Curtea de Argeș. Il n'en est pas de même dans le siècle dont nous nous occupons maintenant, où, à part l'église du monastère de Snagov, qui n'a plus de réplique, l'on reproduit, en nombre assez considérable et dans tout le pays, tous les types de plan anciens.

Mais tandis que les églises au plan simple restent un modèle à la portée

de tous ceux qui, avec des ressources modestes et une science limitée, veulent construire une église, le type de la cathédrale de Curtea de Argeş n'est imité que par les fondateurs riches et les architectes hardis. C'est pourquoi les églises de ce genre sont en petit nombre et, d'ailleurs, celles que nous connaissons n'ont pas toutes été construites de façon à pouvoir victorieusement résister au temps. L'édifice de Radu Mihnea de Bucarest, dont nous publions le plan page 130, fig. 98, a perdu depuis longtemps les tours qui s'élevaient au-dessus de son *naos* et de son *pronaos*; il en est de même de l'église, plus précieuse et mieux construite, de Serban Cantacuzène du plateau de Cotroceni près Bucarest.

Toutefois, un des monuments de ce type, élevé vers la moitié du siècle, devait se conserver entier et garder à peu près tout son aspect original. C'est l'église métropolitaine de Bucarest, commencée en 1654 par Constantin Basa ab, dit le Camus, et terminée et consacrée en 1658 par Mihnea III, souverain au court règne.

Bien qu'un peu plus grande que l'église épiscopale de Curtea de Argeş — elle mesure 28.00 m. de longueur intérieure et 14.16 m. de largeur dans le *pronaos* — la fondation de Constantin Basarab en est toutefois, surtout quant au plan, la fidèle reproduction (fig. 127—128). La ceinture de pierre qui sépare les deux registres, comprise, à la manière valaque, entre deux rangées de briques disposées en crénelures, est composée de trois tores qui s'enchevêtrent de place en place et dans le même sens (fig: 128).

Tout aussi importante que l'Eglise métropolitaine, et avec un passé beaucoup plus intéressant, est le monastère bien connu de Cotroceni, qui s'élève à l'extrémité Ouest de Bucarest, sur un plateau pourvu jadis d'une immense forêt. Des anciens édifices qui formaient alors l'ensemble du monastère, bien peu de chose nous est parvenue. L'église a été bâtie, de même que le monastère dont elle dépendait, en 1679 par Şerban Cantacuzène et, malgré quelques remaniements elle nous offre encore aujourd'hui son architecture originale, ou à peu de chose près (fig. 129—132).

Un monument moldave élevé en Valahie sous le regne de Mathieu Basarab. Malgré l'origine commune de leur art, les deux Principautés roumaines de Valachie et de Moldavie ont eu, jusqu'à la fin du XVI-ème siècle, une architecture très différente l'une de l'autre. Bien qu'il ait toujours existé entre Valaques et Moldaves des rapports politiques et culturels, l'échange des influences artistiques et architecturales ne s'est produit toutefois, qu'assez tard, vers 1600, et, à un plus haut degré, uniquement de Valachie en Moldavie.

La voie des influences moldaves a été ouverte en Valachie par l'église élevée par le prince Basile Lupu en 1645 à Targoviste, à l'occasion d'une récon-

ciliation, d'ailleurs éphémère, entre lui et Mathieu Basarab, dont il resta l'ennemi implacable jusqu'à sa mort. Bien qu'elle ait été bâtie par des artisans de Jassy, la fondation de Târgoviste, connue aujourd'hui sous le nom de „Stelea", est loin d'être un monument moldave, à tous les points de vue ; c'est bien plutôt un admirable exemple d'un mélange habile d'éléments moldaves et valaques. D'aspect simple, mais bien proportionnée, l'église Stelea nous offre une image sommaire de l'église des Trois Hiérarques de Jassy, fondée elle aussi, par Basile Lupu, église dont Stelea est en fait la réplique. Faite en briques et crépi, c'est-à-dire construite d'après la manière valaque caractéristique de ce temps, l'église de Târgovişte est beaucoup plus pauvre que son brillant modèle de Jassy. Seuls, le socle, la ceinture qui l'entoure par le milieu et quelques cadres de portes et de fenêtres sont en pierre taillée, comme à Jassy.

Par contre, si l'on excepte quelques modifications de détail sans grande importance, le plan et la forme générale de l'édifice sont directement copiées sur l'église des Trois Hiérarques. C'est le même intérieur, la même lumière, la même hauteur qui domine et les deux mêmes tours élevées, comme en Moldavie, sur deux bases : l'une simple à section carrée, l'autre en forme d'étoile. Haute et bien proportionnée, comme toutes les églises moldaves de cette époque, Stelea a toutefois ses façades séparées en deux, à la valaque, par une ceinture, et décorées par deux registres d'arcades aveugles, entourées de moulures arrondies en brique et crépies (fig. 138).

V. L'architecture valaque, de la fin du XVII-ème siècle à la fin du XIX-ème.

1. Epoque de Constantin Brancovan. 2. Epoque des Mavrocordates. 3. La deuxième moitié du XVIII-e siècle.

1. — Au XVII-ème siècle, et surtout au temps de Mathieu Basarab, l'architecture valaque a connu une certaine prospérité grâce à une riche variété de types de plan et à de remarquables procédés de décor. A partir du temps de Serban Cantacuzène, et, avec l'avènement au trône de Constantin Brancovan, pendant le quart de siècle que dura le règne de ce dernier, l'architecture continue son évolution sans que quelque idée nouvelle prenne pourtant part à ce développement. Toutefois les types de plan et les formes architecturales anciennes se revêtent d'une richesse remarquable et constituent un style nou-

veau : le style brancovain. Constantin Brancovan commence la série de ses fondations par l'église de Mogoșoaia (fig. 148), construite en 1688, alors qu'il

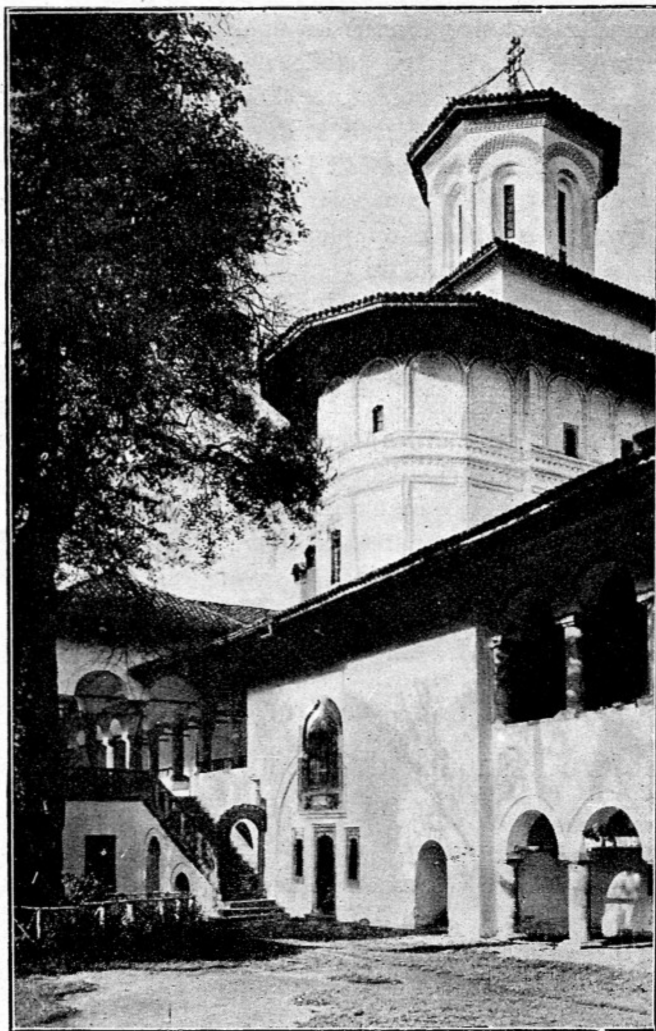

Fig. 383. La chapelle du monastère de Hurez.

n'était encore qu'un simple boyard. Mais sa plus grande fondation fut la première qu'il réalisa aussitôt après son avènement au trône : le monastère Hurez du district de Vâlcea. Commencée en 1690, la construction a duré quel-

ques années ; son préfet fut le Stolnic Pârvu Cantacuzène ; ses constructeurs : le menuisier Istrate, le tailleur de pierre Vucasin et „l'habile chef de maçons", Manea.

L'ensemble du monastère comprend, du côté Sud, d'une part les demeures seigneuriales, de l'autre, au rez-de-chaussée et à l'étage, les cellules ; au centre s'élève le clocher par dessous du quel on entre dans la cour du monastère. Du côté Ouest se trouvent encore des cellules qui entourent la chapelle (fig. 383).

Conformément à la coutume, l'église occupe le centre de l'enceinte. Le plan de cette église est une interprétation de celui de Curtea de Argeş. Il a été donné une forme nouvelle au parvis ouvert, soutenu par dix colonnes de pierre, précédé d'un autre parvis, plus petit et semblable à un baldaquin (fig. 153—155).

A part sa fondation de Hurez, les maisons et les palais seigneuriaux dont nous parlerons plus bas, Brancovan et les membres de sa famille ont construit une multitude d'autres églises plus petites, qui, par leur architecture et leur décor, se situent à côté de la merveilleuse œuvre de Hurez. Ce sont : l'église, dite „Dintr'o zi" (D'un seul jour) de Bucarest (1702), le monastère St. Etienne, près de Hurez, la chapelle de Brâncoveni et surtout la belle église de la Cour princiere de Doiceşti (fig. 158—159) ; puis, en Transylvanie, les églises de Poiana Mărului, de Sâmbăta-de-Jos et St. Nicolas de Făgăraş (fig. 156).

A côté du souverain, dont l'activité est sans rival, les boyards élèvent, avec leurs propres moyens, un certain nombre d'édifices dont la pureté des lignes et du style égale celle des fondations brancovéniennes.

Parmi ces édifices, ceux qui occupent le premier rang dans l'architecture du temps sont, sans conteste, ceux que bâtit le Spatar Michel Cantacuzène. Ce boyard instruit, qui avait fait des voyages un peu partout, et même des études en Italie, était au courant de l'architecture de ce pays ; on s'en aperçoit en étudiant les quatre monuments dont il est l'auteur : l'église Colţea de Bucarest, la cathédrale de Râmnicu-Sărat, l'église de Fundenii Doamnei près de Bucarest et l'ancienne petite église du monastère de Sinaïa.

C'est surtout le portail de Colţea qui offre un intérêt tout particulier pour l'art décoratif du temps ; il diffère en effet complètement de ce que faisaient les anciens maîtres du pays pour orner la porte principale des églises qu'ils bâtissaient. Au lieu du traditionnel encadrement de pierre, souvent orné de tresses sculptées d'après la technique de l'art arménien, comme à l'Eglise épiscopale de Curtea de Argeş, ou de rinceaux de feuilles et de fleurs, comme à l'église Doamnei de Bucarest, ou bien à Hurez, etc., nous trouvons à Colţea, comme d'ailleurs aux autres trois fondations déjà mentionnées du Spatar Michel Cantacuzène, un riche portail élevé d'après les modèles occidentaux. Une haute corniche de style Renaissance italienne est soutenue par deux colonnes néo-

gothiques, situées de part de d'autre de la porte principale. Sous cette corniche, deux griffons ailés, sculptés en haut-relief, tendent un écriteau de pierre sur lequel avait jadis été gravée une inscription — effacée plus tard par les Turcs. Les piédestaux des colonnes et l'architrave qui surmonte les chapiteaux portent les figures des quatre évangélistes munies de leurs attributs et sculptées très en relief (fig. 165).

La pittoresque église de Fundenii Doamnei mérite elle-aussi de retenir notre attention notamment pour ses murs ornés extérieurement de stucs aussi étranges qu'intéressants (fig. 169). Les motifs qui composent les panneaux décoratifs sont des plus variés : vases dont sortent de riches bouquets de fleurs, petites feuilles et fleurs posées ça et là le long de lignes aux courbes gracieuses, arbres plantés dans d'immenses vases et portant des oiseaux sur leurs branches, palais imaginaires, etc., d'un goût remarquable et d'un caractère persan assez prononcé (fig. 168—171).

2. —Dans le domaine de l'architecture valaque qui, au début du XVIII-ème siècle, se trouve en pleine prospérité grâce aux constructeurs nouveaux et habiles, et aussi à la richesse de Constantin Brancovan, c'est l'époque des Mavrocordates, de 1715 jusque vers la moitié du XVIII-e siècle, qui représente la dernière phase de développement.

C'est à Bucarest que nous trouvons les réalisations les plus importantes de cette époque : le monastère Antim, le monastère de Vacaresti et l'église Stavropoleos.

Le monastère Antim, bâti vers 1715 par le métropolite-artiste Antim Ivireano, a subi de nombreuses modifications qui l'ont dévêti d'une bonne partie de son aspect original ; cependant, l'ensemble des constructions groupées autour de l'église, et l'église elle-même, a conservé des éléments originaux d'une valeur artistique remarquable (fig. 173—177).

Le monastère Văcăreşti, fondé par le premier souverain phanariote, Nicolas Mavrocordate, a été bâti entre 1716 et 1722 ; son église représente la dernière interprétation, la plus large et la plus originale du type consacré par l'église épiscopale de Curtea de Argeş (fig. 178—182).

L'église Stavropoleos, petite et élégante, a un parvis dentelé qui interprète la „*loggia*" de la façade Sud du palais seigneurial de Mogoşoaia ; cette église peut être considérée comme le résultat du dernier effort fait par les artisans de la première moitié du XVIII-ème siècle, élevés dans la tradition de l'art brancovain, pour créer une véritable œuvre d'art (fig. 184—189).

3. —Après le monastère Văcăreşti et l'église Stavropoleos, l'architecture valaque fait ses premiers pas sur le chemin de la décadence. La série des grands

monuments princiers est complètement terminée. Les souverains, qui n'occupent le trône que peu de temps et qui sont très souvent remplacés d'après le bon plaisir des Turcs, n'ont plus le temps ni surtout les moyens de bâtir églises et monastères. Les petits monuments qui illustrent cette époque, et dont certains représentent encore des essais méritoires d'architecture, sont dûs a la piété des boyards de la campagne et, vers la fin du siècle, à la corporation des marchands.

Le plan de ces petites constructions est celui de la majorité des églises de la première moitié du XVIII-e siècle : *naos* tréflé, *pronaos* légèrement élargi surmonté d'un clocher ; l'escalier qui mène au clocher est pratiqué, soit dans une tour spéciale ratachée généralement à la façade Nord, soit dans l'épaisseur du mur. Le parvis est ouvert et repose sur des colonnes. Le décor des façades évolue sur le même motif d'arcatures en accolades polylobées ; on les emploie tantôt sur le registre inférieur seul, tantôt sur les deux registres. Dans le premier cas, ces arcs en accolades sont soutenus par des demi-colonnes à chapiteaux droits et à piédestaux élevés ; le registre supérieur comprend alors une série de panneaux rectangulaires qui renferment à leur tour d'autres panneaux plus petits, terminés en arceaux elliptiques et composés de boudins appliqués, comme, par exemple, dans l'église de Râfov-Prahova (fig. 190—191), construite en 1724.

Dans le deuxième cas, c'est-à-dire lorsque les arcades en accolades sont employées dans les deux registres, soutenus par des pilastres droits, le registre inférieur porte une serie d'arcades à plusieurs lobes très tourmentés, tandis que le registre supérieur comprend des arceaux doubles trilobés sur un seul panneau. Les exemples de ce genre nous sont fournis par l'église „Cu Sfinţi" (aux Saints) de Bucarest (fig. 192), bâtie dans les dernières années du XVII-e siècle, mais complètement refaite en 1728, du moins en ce qui concerne le décor des façades ; puis l'église de Balamuci-Ilfov (fig. 193) et bien d'autres. Souvent, à certaines églises et, spécialement, à celles de la deuxième moitié du XVIII-e siècle, le registre inférieur, sensiblement élevé, est décoré d'arcades aveugles trilobées soutenues par de larges pilastres ; le registre supérieur, étroit dans ce cas, comprend une série de médaillons circulaires ou rectangulaires, aux tracés plus ou moins réguliers ; ce sont les églises La Dormition de la Vierge de Brezoaele, bâtie en 1759, St. Etienne de Bucarest (fig. 105), bâtie en 1768, l'église de Calvini dans le district de Buzău et tant d'autres.

Les petites églises que l'on élève encore dans les dernières années du XVIII-e siècle et au début du XIX-e portent les traits caractéristiques aux époques de décadence. Pour construire à peu de frais et le plus facilement possible, on adopte de nouveau le plan simple, droit, dans lequel le *naos* est couvert d'une coupole et le *pronaos* surmonté d'un clocher. Les façades sont complètement

crépies, mais elles conservent cependant, dans la majorité des cas, la ceinture médiane composée d'une moulure en forme de tore comprise entre les deux rangées de briques disposées en dents de scie. Le parvis devient lourd, les colonnes aussi, avec leurs chapiteaux simples et irréguliers, les arceaux déformés ; l'aspect général de l'église ne rappelle en rien la splendeur d'autrefois.

VI. L'architecture dans la Principauté de Moldavie, depuis sa fondation jusqu'à Etienne le Grand (1360—1457).

1. Epoque de formation ou d'influences romano-gothiques et byzantines.

1.— Alors qu'en Valachie le troisième voévode Vladislav Vlaicu luttait pour étendre sa domination vers l'Ouest sur les régions du Sévérin et de l'Ardéal occupées par les Hongrois, il s'était établi vers l'Est, dans les contrées arrosées par le Siret et le Pruth, une nouvelle domination roumaine ; il s'était formé un pays appelé, d'après le nom du ruisseau le long duquel s'était établi le premier noyau, Moldavie.

Avant la fondation de l'état, la Moldavie n'était pas un pays désert ; c'était une région riche, toujours habitée de Roumains qui, poussés par les circonstances, menaient comme leurs frères de Valachie une vie modeste de pasteurs et d'agriculteurs. On comprend facilement que, dans une telle situation, les Moldaves n'aient pu réaliser grand'chose en fait de construction dans l'époque qui précéda la fondation de l'état. Leurs maisons, lorsqu'elles n'étaient pas de simples huttes, et les lieux du culte, ne furent bâtis qu'avec des matériaux comme la terre batue, la pierre sans mortier et surtout le bois.

Les premiers édifices construits en maçonnerie ont été certainement ceux qu'élevèrent les premiers souverains : Bogdan I-er, qui mourut vers 1365, est enterré dans une église à Rădăuţi élevée, selon toutes probabilités, par lui-même ; son fils et successeur, Laţco, avait une grande forteresse sur le Siret, avec une demeure seigneuriale et une chapelle.

Les débuts de l'architecture en maçonnerie coïncident donc en Moldavie, comme en Valachie, avec la création de la Principauté. L'édifice en maçonnerie le plus ancien qui nous soit parvenu de cette époque est l'église susmentionnée de Rădăuţi, dont on ne connaît pas la date de construction, mais qui, sans aucun doute, a été bâtie au temps de Bogdan.

Par ses formes complexes, son plan roman composé de trois nefs et séparé, à la manière byzantine, en *naos* et *pronaos*, par ses éléments constructifs et décoratifs à caractère gothique — contreforts aux murs extérieurs, arcs

brisés et encadrements de fenêtres — l'église de Rădăuţi réunit les caractères essentiels des trois arts qui se disputaient la place dans le nouvel état, les arts roman, gothique et byzantin.

La petite église de la S-te Trinité de Siret est d'une toute autre structure et d'autre provenance. Bâtie à une date inconnue mais en tous cas antérieure à Etienne le Grand, c'est le prototype des églises que l'on bâtira plus tard. De plan tréflé (fig. 206), elle se compose d'un *pronaos* étroit, rectangulaire, recouvert d'un berceau, et d'un *naos*, couvert d'une calotte sphérique soutenue par quatre arcs en console.

Cette disposition ressemble beaucoup au plan byzantino-serbe, dit „simple", dans lequel l'abside centrale tient directement à l'arc Est du naos, tandis que dans l'autre plan, dit „complexe", l'abside est séparée du naos par un, deux ou même trois arcs.

Nous retrouverons plus tard le plan simple de la S-te Trinité de Siret à Pătrăuţi, à St. Jean de Vaslui, à Saint Nicolas de Dorohoi, etc., tandis que la majorité des autres églises moldaves suivront la disposition du type complexe, originaire de Constantinople.

Extérieurement, l'église est très simple et crépie (fig. 207). Seules, les absides sont décorées d'une série d'arcades aveugles, disposées sur la moitié inférieure des façades. Cette série d'arcades se perpétuera, en s'amplifiant et s'enrichissant d'éléments décoratifs nouveaux, dans toute l'architecture moldave qui devait suivre.

VII. L'architecture moldave du règne d'Etienne le Grand jusqu'à la fin du XVI-e siècle (1457—1584).

1. Epoque d'Etienne le Grand. 2. D'Etienne le Grand à Pierre Rareş. 3. Epoque de Pierre Rareş. 4. Deuxième moitié du siècle jusqu'en 1384.

1. — Parmi les souverains dont la Moldavie a été gratifiée par le sort, le plus glorieux et le plus illustre est Etienne le Grand. Son règne est pour la Moldavie une „époque de prospérité, de lumière et de travail fécond pour le érudits et les bons artisans" (N. Iorga).

Monté sur le trône en 1457, au moment où son pays avait besoin d'une main de fer, il règne jusqu'au 2 juillet 1504, en menant une vie pleine de hauts faits. Il domine donc la Moldavie pendant près d'un demi-siècle. Il est l'un des ennemis des Turcs les plus redoutés et, en même temps, l'un des plus grands parmi ceux qui les vainquirent. Le Pape l'a surnommé „le soldat du Christ".

Si ce nom lui convenait, comme à l'un de ceux qui avaient véillé a la défense de la chrétienté, Etienne le Grand le méritait encore plus par le fait qu'il eut continuellement le souci de son âme et de celles de ses sujets, et éleva le plus grand nombre d'églises et de monastères que souverain ait jamais construit dans les provinces roumaines.

Pendant les vingt premières années de son règne, Etienne le Grand fut presque tout le temps en guerre avec ses voisins et dut étendre, défendre et consolider sa domination.

Ce n'est qu'en 1484, c'est-à-dire après que le souverain eût renoncé en bonne partie aux guerres, que commença l'ère véritablement prospère pour l'architecture. Jusqu'à cette époque, Etienne n'avait bâti qu'une seule égl se nouvelle : entre 1466 et 1469, il avait construit, en commémoration de sa victoire sur les Tartares, le monastère de Putna sur les rives du ruisseau qui porte ce nom et non loin de l'église de Rădăuţi qu'il avait restaurée et embellie par des pierres tombales rappelant ses prédécesseurs et parents, morts jusqu'au début du XV-ème siècle. Mais il ne nous est parvenu qu'une tour (voir fig. 254) du monastère de Putna ; le reste s'est abîmé et a été remplacé par de nouvelles constructions. L'église actuelle, qui renferme le tombeau d'Etienne, a été élevée sur l'emplacement de l'ancienne, en 1655, par le voévode Georges Etienne.

Le soin et l'attention particulière qu'Etienne le Grand apporta à l'église de Rădăuţi, en la réparant et en l'embellissant de pierres tombales, paraissent avoir attiré l'attention des premiers artisans moldaves qui la prirent, dans une certaine mesure, comme modèle.

La plus ancienne construction qui nous soit parvenue du temps d'Etienne le Grand est l'église de Dolhestii Mari ; cet édifice est imité du type de l'église de Rădăuţi (fig. 209). C'est une construction simple, formée d'une nef rectangulaire divisée en *naos* et *pronaos* et terminée vers l'Est par une abside polygonale. Les voûtes en berceau qui recouvrent les deux compartiments de l'église sont soulignées, de même que la voûte de la nef centrale de Rădăuţi, d'arcs-doubleaux. Les piliers, qui séparaient à Rădăuţi la nef centrale des nefs latérales, ont été rapprochés à Dolhesti des murs extérieurs ; aussi, au lieu de nefs latérales, on a des niches aveugles sous lesquelles sont disposées, dans le *pronaos*, les dalles des tombeaux.

Ce type d'église très simple, archaïsant, représenté par la plus ancienne église qui nous soit parvenue du temps d'Etienne, reparaîtra, vers la fin du règne de celui-ci, dans deux autres constructions : l'église St. Nicolas, bâtie à Bălinesti en 1499 (fig. 210—211) par le chancelier Tăutu, et dans l'église de la Sainte Croix, bâtie à Volovăţ, entre 1500 et 1502 (fig. 212), par Etienne le Grand.

En laissant de côté le groupe des églises de type archaïsant, les monuments moldaves les plus florissants du début du règne d'Etienne le Grand sont

de dimensions très modestes mais ils s'adaptent parfaitement aux nécessités de l'époque. Construits à la campagne, leur prototype est, tant du point de vue du plan que des éléments essentiels de décor extérieur, la petite église byzantine, d'origine serbe, de la Ste. Trinité de Siret.

Le premier exemple de ce type d'églises élevées à la campagne est l'église de *La Sainte Croix de Pătrăuţi* (fig. 213). Bâtie en 1487, c'est la plus petite église d'Etienne le Grand ; elle se compose d'un *pronaos* carré dont la voûte, en forme de calotte sphérique, est élevée, à l'aide de pendentifs, sur quatre étroits arceaux en console ; elle a aussi un *naos* tréflé surmonté d'une tour élevée au dessus d'un système de trompes cylindriques disposées en diagonale dans le carré initial de la base (fig. 214). Ce système, qui apparaît pour la première fois à Pătrăuţi, sera plus tard employé dans toutes les églises suivantes et deviendra l'un des caractères essentiels de l'architecture moldave.

A *Milişăuţi*, église construite la même année que celle de Pătrăuţi, le *naos* présentait la même structure, mais le *pronaos* était couvert d'un berceau disposé longitudinalement et taillé au milieu par des voûtes au tracé curieux qui pénétraient l'une dans l'autre dans l'axe de l'église (fig. 216).

Le plan présente, lui aussi, quelques légères modifications : le mur qui séparait le *naos* du *pronaos* et l'arc transversal du *naos* vers l'abside étaient contrebutés de part et d'autre par des contreforts extérieurs.

Ces contreforts extérieurs, nous les retrouverons désormais dans toutes les églises à tour et absides latérales.

A l'église *St. Elie*, près de Suceava, bâtie sur le même plan, il y a, à droite et à gauche de l'abside centrale, des niches spéciales pour la *prothesis* et l'*apodosis*, taillées dans l'épaisseur du mur et directement éclairées du dehors.

Le décor extérieur de Pătrăuţi, tel qu'il est actuellement, se réduit, comme à Milişauţi, à quelques lignes d'architecture. Les trois absides de l'église sont décorées d'une série de longues niches, surmontées d'une rangée de petites arcades aveugles. La tour, élevée sur une base à section carrée, est décorée par douze niches et par une série de petites arcades au-dessus desquelles court tout autour une bande faite de plaques carrées en terre cuite, émaillées et coloriées en vert.

Les façades de l'église St. Elie nous offrent un exemple de ce décor, amplifié et d'un aspect remarquable. Au-dessus des grandes niches, on trouve deux séries de petites arcades aveugles : la première comprend des arcades plus grandes, la seconde d'autres plus petites et en quantité double.

La tour s'élève sur trois bases ; l'une, à section carrée, a ses côtés perpendiculaires aux axes de l'église ; la seconde, à section carrée elle aussi, est perpendiculaire aux bissectrices des axes ; la troisième base enfin a la forme d'une étoile à huit angles.

Cette disposition correspond aux arcs qui constituent le système de voûtes du *naos*. La première base (*a, b, c, d*) (fig. 219), à section carrée, correspond aux quatre grands arcs sur lesquels repose le premier tambour. La deuxième base (*e, f, g, h*), ainsi que la troisième, étoilée, correspondent aux quatre arcs obliques.

Bientôt après son apparition, le type trilobé des églises de campagne se modifie. L'église *St. Jean* de Vaslui, bâtie en 1490 mais refaite à partir du socle au XIX-ème siècle, constitue le prototype d'un nouveau groupe de monuments, le groupe des „églises de ville" dont font partie, à côté de St. Jean de Vaslui, les églises suivantes : *Precista de Bacău* (1491), *St. Nicolas de Jassy*, dont les fondations datent de 1491, *St. Georges de Hârlău* (1492), *St. Nicolas de Dorohoi* (1495) enfin, parmi celles qui nous sont parvenues, *St. Nicolas de Popăuţi*, près de Botoşani (1496).

Le groupe des monuments de ville présente quelques différences, par rapport aux églises précédentes. En voici les principales :

a. le *pronaos* se développe au détriment du *naos* ; ce développement, marqué extérieurement par un décroche qui met le *pronaos* en évidence, entraine la disparition des contreforts, en face du mur de séparation du *naos* et du *pronaos*.

b. le décor extérieur s'enrichit ; on emploie les briques apparentes, simples et émaillées, les disques de faïence à dessins et figures en relief.

c. le plan s'agrandit.

Dans les églises citées plus haut, c'est le décor extérieur qui a une importance toute spéciale. L'évolution de ce décor est mise en évidence par l'église *Precista* (Mère de Dieu) de Bacău : les deux rangées de petites niches situées au-dessus des longues arcades qui décorent les faces des absides et que nous avons encore trouvées à St. Elie, près de Suceava, s'étendent aussi sur les façades en formant tout autour comme une ceinture (fig. 224). A St. Georges de Hârlău, qui est le monument le plus important et le plus parfait de l'époque d'Etienne le Grand, la décoration extérieure atteint son apogée. Le *pronaos*, dont le système de voûtes est apparenté à celui du *naos* de Pătrăuţi, mais plus compliqué (fig. 227), est éclairé par quatre grandes fenêtres de style gothique, disposées deux par deux sur chaque mur latéral. Du socle jusqu'en haut des fenêtres, les façades sont en pierre. La partie supérieure est entièrement construite en briques. Les arcades des absides, dont les petits pied-droits sont aussi en briques, se terminent chacune par un arc soutenu au centre par une console ; les deux séries de petites niches qui entourent l'église sont surmontées d'une bande de faïence brillante, formée de trois rangées de disques émaillés, de couleurs variées et ornés de figures en relief (fig. 225 et 229). La tour, très élégante et bien proportionnée, s'élève au-dessus des voûtes du *naos* par l'intermédiaire de deux bases étoilées superposées (fig. 230).

D'aussi grande importance, tant du point de vue décoratif que du point de vue constructif, sont les églises de St. Nicolas de Dorohoi (fig. 231) et de St. Nicolas de Popăuţi (fig. 233—234).

St. Nicolas de Jassy, refaite au XVII-ème siècle, a été démolie et rebâtie au temps du Roi Charles I-er par A. Lecomte du Nouy, si bien que son aspect actuel (fig. 235) ne correspond plus entièrement à l'original.

L'eglise de Borzeşti, construite entre 1493 et 1494, représente un nouveau type : le plan droit ne comprend ni absides latérales, ni tour (fig. 236). Le *pronaos* est séparé en deux compartiments par un arc-doubleau transversal. Chaque compartiment est couvert d'une calotte sphérique élevée sur un petit tambour. Le passage du plan rectangulaire des compartiments au carré sur lequel se dressent ces calottes se fait par une série d'arcs plein-cintrés, étagés et disposés deux par deux sur les murs Nord et Sud. La voûte du *naos* est une coupole dont le carré de base est formé par deux arcs-doubleaux transversaux ; ces derniers, comme ceux du *pronaos,* se prolongent sur les murs latéraux et se réduisent en épaisseur en effectuant une succession de retraits, sous forme de consoles, jusqu'au carrelage. Ces arcs-doubleaux à consoles, sur lesquels se déchargent aussi les arcs longitudinaux, transmettent les poussées des voûtes sur les murs latéraux de telle manière que la résultante des forces ne soit pas en dehors de la base des murs. Cette nouvelle disposition, originaire de Moldavie, représente l'une des meilleures solutions qu'on puisse donner au problème des poussées latérales ; elle constitue, comme l'a déjà fait observer G. Balş, un perfectionnement qui vaut le procédé gothique (fig. 237, 4).

Nous retrouvons les mêmes caractères dans les églises de *Războeni* (fig. 239), construite en 1496, et *St. Jean de Piatra* (fig. 240—243), bâtie entre 1497 et 1498, qui, avec celle de Borzeşti, forme un groupe à part.

L'église du monastère Neamţ, bâtie en 1497, est le plus grand édifice qui nous soit parvenu du temps d'Etienne le Grand (fig. 244—248). A la différence des églises antérieures, le *pronaos* de Neamţ est précédé d'un exonartex fermé ; de plus, entre le *naos* et le *pronaos* on a intercalé une nouvelle pièce „la gropnitza" (cet-à-dire le caveau), destinée aux tombeaux.

Si l'on fait exception du monastère de Neamţ, les constructions élevées dans les dernières années du règne d'Etienne le Grand sont petites, simples et apparentées comme type de plan au groupe Borzeşti-Piatra. Les plus importantes sont : l'église d'Arbora (fig. 250—251), construite entre 1502 et 1504 par Lucas Arbore, l'église de Reuseni, qui ressemble parfaitement à la précédente (bâtie entre 1503 et 1504 par Etienne) et le monastère de Dobrovăţ (fig. 252—253). Dans leur ensemble, ces églises ont été conçues sans tours — celles de Dobrovăţ ont été ajoutées — mais le système de voûtes est nouveau et

original. A Arbora, par exemple, le *pronaos* est recouvert d'une petite calotte dont la base carrée a été amenagée dans l'espace assez large de la pièce par une succession ingénieuse d'arcs transversaux et longitudinaux (fig. 251).

Une grande arcade, faite du prolongement des murs latéraux réunis à leur partie supérieure par une voûte en berceau, forme, sur la façade Ouest, une large niche qui a servi au début de clocher (fig. 251).

2. Après la mort d'Etienne le Grand, son fils, Bogdan le Borgne, termine tout d'abord l'église de Reuseni commencée par son père ; puis il entreprend, en 1514, la construction à Suceava de l'église St. Georges (fig. 259), à la suite de la destruction de l'église métropolitaine de Mirăuţi, située elle aussi à Suceava. Mais cette église dont le plan est une interprétation à peu près fidèle de celui du monastère de Neamţ, n'a été terminée qu'en 1522 par le fils et successeur de Bogdan, Etienne le Jeune.

Toujours sous le règne de ce prince, le chancellier Gavril Trotuşan construit à Părhăuţi, dans le district de Suceava, une église dont le type représente celui d'Arbora. Mais, de la grande niche qui précède le *pronaos* de celle-ci, il fait deux pièces séparées : l'une au rez-de-chaussée, à deux arcades montées sur un pilier médian, formant un parvis ouvert ; l'autre, à l'étage, percée de quatre arcades et constituant un clocher (fig. 260—261).

Ce monument forme le point de transition entre les dernières églises d'Etienne le Grand et le type caractéristique du temps de Pierre Rareş.

3. — Après Alexandre le Bon et Etienne le Grand, Pierre Rareş est le troisième des grands bâtisseurs moldaves. Les édifices qu'on lui doit ressemblent, à certains points de vue, à ceux qui furent bâtis avant lui, et à d'autres points de vue s'en différencient. Toutefois les différences ne sont pas de très grande importance. Le style déjà formé sous Etienne le Grand et les principes de construction, bien fixés et transmis d'artisan à artisan, restent les mêmes. Les modifications que l'on apporte à l'ancien type ne concernent que certaines parties de la construction : le compartiment destiné aux tombeaux, introduit pour la première fois à Neamţ, entre le *pronaos* et le *naos*, ne manque à aucune des églises de monastère du temps de Rareş ; mais on lui ajoute en plus, au-dessus, une seconde pièce, sorte de recoin appelé „tainiţa" (cachette). L'innovation la plus importante que les architectes de Pierre Rareş aient apportée dans leurs bâtisses c'est la décoration picturale des murs extérieurs : son succès fut tel qu'on alla jusqu'à l'appliquer même à des églises plus anciennes. Cette décoration consiste en zones superposées de peintures exécutées „al fresco" et qui vont du socle jusqu'à la corniche.

La première et la plus grande des fondations de Pierre Rareş est le monastère de Probota (fig. 262—264 et 320), construit en 1530.

Toutefois, ce sont les églises des monastères de Humor (1530) et de Moldoviţa (1532) qui nous montrent le mieux et dans tous leurs détails les éléments constructifs et décoratifs qui caractérisent l'époque de Pierre Rareş.

Si l'on laisse de côté le décor pictural extérieur, admirable d'aspect et très bien conservé, l'élément le plus nouveau et le plus caractéristique de ces églises est le parvis ouvert. Ce parvis, nouveau comme forme, est ancien comme idée. On trouve son origine dans le parvis-clocher de l'église de Părhăuţi. En effet, si nous supprimons à ce dernier le plancher qui sépare le parvis proprement dit du clocher et si nous prolongeons ensuite les quatre arcades du clocher jusqu'au socle, nous aurons le parvis de Humor (fig. 266—267). Le parvis-clocher de Părhăuţi dérive, à son tour, de l'essai de clocher très original de Arbora. La ligne d'évolution est par conséquent celle-ci : clocher à Arbora et Reuseni, clocher-parvis à Părhauţi, parvis simple à Humor. A Moldoviţa, le parvis est plus évolué (fig. 269—269). Les arcades latérales, de même que l'arcade médiane de la façade Ouest, son retrécies à la base par l'introduction de trois autres petites arcades libres qui constituent trois entrées. Cette forme annonce le parvis fermé que nous trouvons à l'église St. Demètre de Suceava (fig. 270), construite en 1534 : les deux petites arcades des façades latérales sont devenues des portes ; celles qui les surmontent, de même que les grandes arcades de la façade Ouest, sont devenues des fenêtres.

Après la construction de l'église St. Demètre de Suceava, l'évolution de l'architecture moldave ne progresse plus. A part quelques petites modifications de détail, spécialement en ce qui concerne les encadrements des portes et fenêtres qui prennent de plus en plus le style Renaissance (fig. 264), on ne constate de la part des constructeurs aucune préoccupation de trouver des formes et des dispositions nouvelles.

Les quelques églises que l'on bâtit encore reproduisent exactement des monuments anciens ; par exemple, l'église du monastère Râşca est la copie de celle de Pătrăuţi d'Etienne le Grand ; l'église St. Georges de Botoşani et de La Dormition de la Vierge de la même ville sont toutes les deux construites en 1551 d'après l'église St. Nicolas de Popăuţi, etc.

Le prince Alexandre Lăpuşneanu a élevé deux édifices importants, surtout à cause de leur grandeur. C'est l'église du monastère de Bistriţa (fig. 274—275) bâtie en 1554, et le monastère Slatina (fig. 276—277), fondé en 1561.

Parmi les monuments qui sont liés d'une façon manifeste à ceux qui les précèdent, nous devons citer l'église du monastère de Suceviţa (fig. 278—279), ornée a l'intérieur aussi bien qu'a l'extérieur de belles fresques. Elle fut bâtie, entre 1582 et 1584, par les frères Georges et Erémie Movilă, dont le premier avait été métropolite et le second souverain, entre 1595 et 1606.

VIII. L'architecture moldave de la fin du XVI-ème siècle au début du XIX-ème.

Pendant les dernières années du XVI-ème siècle apparaît en Moldavie un nouveau courant d'influences byzantines, beaucoup plus puissant et plus marqué que celui qui, au début, avait donné les directives concernant la configuration du plan, des voûtes et de certains éléments décoratifs. Ce courant d'influence, venu directement de la Valachie voisine, se fait sentir autant dans les formes que dans les procédés de construction.

Le monument qui donne le ton à ce nouvel changement, et qui devait servir ensuite de modèle à tant d'autres, est l'église du monastère Galata, bâtie près de Jassy en 1584 par Pierre le Boîteux, pendant son troisième règne. En ce qui concerne le plan, l'église conserve les dispositions générales du plan de l'époque de Pierre Rareş. Cependant, un élément y apparaît nouveau : le mur qui sépare le *naos* du caveau, qui jusqu'alors était plein et percé d'une seule porte centrale, est remplacé par trois arcades soutenues par des colonnes. Ce nouvel élément est d'origine valaque. Toujours d'après la manière valaque, le *pronaos* est surélevé d'une tour, les absides sont éclairées chacune par trois fenêtres (fig. 280) et les façades, séparées en deux registres par un tore compris entre deux rangées de briques, sont décorées d'arcades aveugles dont les archivoltes sont en retrait par rapport à la surface du mur (fig. 281—282). Ces arcades présentent, comme d'ailleurs les autres éléments étrangers à l'art moldave, des caractéristiques qui prouvent non seulement les influences valaques mais aussi la présence de mains d'ouvriers formés à l'école byzantine de Valachie.

Galata et Aroneanu déterminent dans l'architecture moldave un nouveau courant sous l'influence duquel on construit des églises importantes comme celle du monastère Secu (1602), Barnovschi de Jassy (1624; fig. 296), la Dormition de la Vierge d'Iţcani, près de Suceava (fig. 297), etc.

Outre ces deux monuments, l'église du monastère Dragomirna de Bucovine, bâtie vers 1609, devait elle aussi contribuer grandement à introduire d'importants éléments décoratifs, tout à fait différents des éléments valaques. Si l'on excepte l'exonartex dont la forme polygonale est très rare en Moldavie, le plan de l'église est l'ancien plan moldave, apparenté à celui de l'église du monastère de Neamţ et modifié d'après le plan valaque (fig. 288). Mais les voûtes, de même que les pilastres et les arcs qui les soutiennent, sont soulignées de nervures formées de tores tressés tantôt dans un sens, tantôt dans l'autre (fig. 289). Extérieurement, l'église, d'une hauteur excessive par rapport à sa largeur, mais toutefois très bien proportionnée, a ses façades divisées en panneaux verticaux par une série de pilastres, liés entre eux, à leur partie supérieure, par

deux rangées d'arceaux à accolades multiples (fig. 290). La ceinture qui entoure l'église à mi-hauteur, à la manière valaque, est formée d'une torsade. La tour, élégante et à l'aspect purement moldave, est construite en pierre et richement décorée à la manière caucasienne d'éléments géométriques et floraux d'origines orientales variés, qui, selon toute apparence, nous sont parvenus par l'intermédiaire de la Russie (fig. 292).

De même que Galata, Dragomirna a exercé une influence appréciable sur certains monuments du XVII-e siècle dont les principaux sont : Solca, toujours en Bucovine (fig. 293), construite par le prince Etienne Tomşa entre 1612 et 1620 ; Bârnova du district de Jassy (fig. 294—295) et enfin l'église des Trois Hiérarques de Jassy.

Ce dernier monument, élevé en 1639 par le prince Basile Lupu, aussi riche qu'ambitieux, est encore apparenté à Galata. La forme du plan — à l'exception du compartiment destiné aux tombeaux qui manque — la façon d'éclairer les absides, les tours qui surmontent le *naos* et le *pronaos*, la division des façades en deux registres au moyen d'une ceinture médiane, la disposition des contreforts enfin, tout est inspiré de Galata (fig. 299). En échange, l'élément décoratif en torsades, la manière de souligner les voûtes par des nervures du même genre, la structure et le décor des tours sont imités de Dragomirna (fig. 300).

Mais ce qui fait l'originalité de l'église des Trois Hiérarques c'est la décoration extérieure des façades, entièrement recouvertes d'un réseau continu d'ornements différents, d'origine arméno-géorgienne et arabe (fig. 300—301). Cette richesse d'ornementation, d'une réelle valeur artistique, ne devait pourtant pas faire fortune dans un pays tel que la Moldavie, parce qu'elle „ne correspondait pas à l'esprit dont avaient témoigne jusqu'alors les constructeurs du pays" (G. Balş). C'est certainement ce fait, et peut-être aussi un manque de ressources, qu'il faut considérer pour comprendre pourquoi l'église des Trois Hiérarques n'a pas trouvé d'imitateurs. Il n'y a que deux princes qui aient cherché à s'en inspirer : Georges Ştefan, lorsqu'il rebâtit en 1652 l'église du monastère de Putna (fig. 304), qui manque toutefois de richesse dans l'ornementation, et Jean Duca, lorsqu'en 1672 il construisit, sur un plateau situé près de Jassy, l'église du monastère Cetăţuia (fig. 305) ; cette église est une copie fidèle des Trois Hiérarques, avec la seule différence que les façades, au lieu du décor minutieux d'éléments géométriques tressés, ne portent que deux rangées de niches aveugles, disposées uniquement à la partie supérieure.

L'église Golia de Jassy, commencée en 1650 par Basile Lupu et terminée en 1660 par son fils Etienne, devait influer bien plus sur les monuments des temps futurs. Le plan de cette église, à grandes dimensions, conserve les principes des anciennes églises, en ce qui concerne la division intérieure, mais, par contre, sa forme est tout à fait nouvelle (fig. 302).

Ses façades sont encore plus intéressantes que son plan; de style néo-classique, elles sont ornées d'une série de pilastres corinthiens (fig. 303) et de fenêtres encadrées de colonnes et de frontons. (La partie supérieure et les tours ont été refaites au XVIII-ème siècle).

A part les monuments importants de cette époque, indépendants ou à peine atteints par l'influence déterminée par Galata, Dragomirna ou Golia, on bâtit une multitude de petites églises, à la campagne ou dans les villes, qui gardent l'ancienne apparence moldave. D'autres, et c'est le cas le plus fréquent, conservent le même plan, mais portent, au-dessus de l'exonartex, une tour-clocher (fig. 306—308).

Cependant, dans la seconde moitié du siècle, on combine ce type, portant le clocher sur l'exonartex, en ce qui concerne les façades, au décor extérieur d'origine néo-classique, introduit par l'église de Golia, et à de nouveaux éléments valaques; ce mélange produit un groupe d'églises qui représentent la dernière lueur importante de l'architecture moldave sur la voie de la décadence. Ce sont: St. Théodores de Jassy, construite en 1751 (fig. 310), St. Georges de la même ville, bâtie en 1761 (fig. 312), l'église de Berzunţi dans le district de Bacău et bien d'autres encore.

A côté de ces formes baroques, dans une certaine mesure, méritoires, il apparaît, vers la fin du siècle, un courant nouveau d'art néo-classique, venu de Russie. Ce courant, qui s'éteint d'ailleurs très vite, a donné: l'église dite „Rotundă" (ronde) de Leţcani (fig. 313—314), St. Spiridon de Jassy (fig. 315) et le monastère dit „Frumoasa" (La jolie), situé près de Jassy (fig. 316—317).

L'architecture monastique.

Dès les premières manifestations d'une vie religieuse, il a existé, dans les Principautés roumaines, un très grand nombre de monastères.

Les premiers fondateurs de tels établissements ont été le moine serbe Nicodem, venu en Oltenie vers 1390, au Nord de Turnu-Sévérin, et ses disciples, qui devaient pousser jusqu'en Moldavie et y élever le premier monastère de Neamţ. A partir d'Alexandre le Bon, en Moldavie, qui fonde Bistriţa, et de Mircea le Vieux, en Valachie, qui construit Cozia, les souverains qui suivent multiplient considérablement le nombre des monastères.

Bien peu de choses nous sont parvenues du nombre des anciennes constructions de ce genre. Le XV-ème siècle est faiblement représenté. La plupart des monastères qui nous sont parvenus, certains très modifiés au cours des siècles, sont du XVI-e, du XVII-e et du XVIII-e siècles. Presque tous sont

élevés de préférence dans des endroits isolés, au milieu des forêts, sur les plateaux et dans les vallées des Carpathes.

Le plan d'un monastère a généralement une forme rectangulaire, relativement régulière (fig. 319—320). Les murs renferment une enceinte spacieuse au centre de laquelle se trouve l'église. L'entrée dans le monastère se fait sous

Fig. 384. Le clocher du monastère Plumbuita, près de Bucarest.

une tour, grande et puissante, disposée sur l'un des côtés du quadrilatère. Cette tour sert généralement aussi de clocher (fig. 328, 329) ; de plus, dans la majorité des cas, elle est fortifiée et souvent munie de constructions spéciales, qui visent à défendre l'entrée le mieux possible. D'ailleurs, certains monastères ont un aspect de forteresse très prononcé (par ex. Dragomirna, fig. 323—324).

A côté de l'église et des murailles qui l'entourent, un monastère comprend encore un certain nombre d'autres constructions qui sont généralement disposées les long des murailles extérieures. Ce sont : la chapelle, les maisons des seigneurs ou des fondateurs, le trésor ou les locaux destinés aux vêtements et aux objets de valeur, le „prieuré" ou demeure du supérieur (fig. 333), „l'hospice"

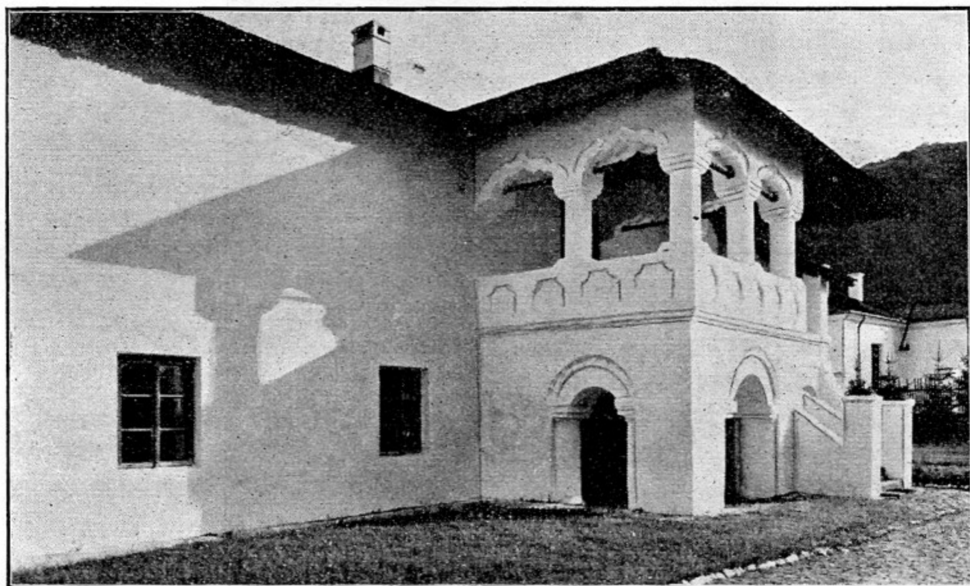

Fig. 385. La maison du superieur au monastère de Cozia.

ou lieu d'habitation destiné aux pélerins et aux voyageurs et les cellules avec leurs annexes : la „*trapeza*" ou le réfectoire, les cuisines et les caves.

Parmi ces édifices, le réfectoire et les cuisines présentent une importance particulière.

Les réfectoires sont généralement grands, de forme rectangulaire et recouverts soit de berceaux, soit de voûtes d'arête, soutenues d'une part par les murs latéraux, de l'autre, par une série de piliers disposés en longueur sur l'axe de la salle (fig. 334—335, 337—339).

Les cuisines, de forme carrée, sont très intéressantes par la façon dont elles sont voûtées. En cherchant le procédé le plus pratique d'éliminer la vapeur et la fumée, tout en assurant en même temps une bonne ventilation, on a imaginé un système de voûtes superposées qui se rétrécissent à mesure qu'elles s'élèvent et se terminent quelquefois en tuyau d'un très petit diamètre. Parmi

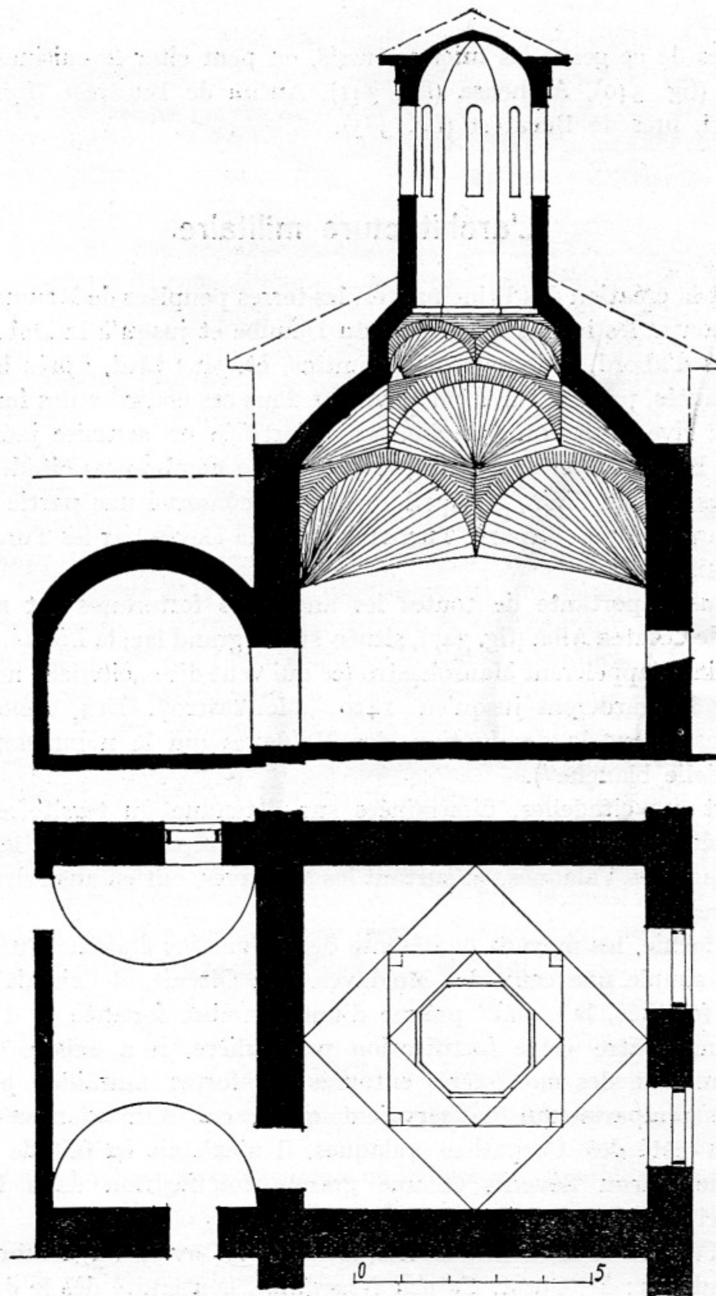

Fig. 386. La cuisine du monastère de Văcăreşti, près de Bucarest.
Coupe et plan.

les exemples de ce genre les mieux réussis, on peut citer le cuisines de Hurez, Plumbuita (fig. 340), Aninoasa (fig. 341), Antim de Bucarest (fig. 342—343 et Vacareşti, près de Bucarest (fig. 385).

L'architecture militaire.

Avant la création des Principautés, les terres peuplées de Roumains ont été défendues contre les invasions, le long du Danube et jusqu'à la Dobroudja, par les Romains d'abord, puis par les Byzantins, et, plus tard, après la fondation des Principautés, par les Turcs qui élevèrent dans ces contrées des fortifications.

Sur la rive droite du Danube, seule fortifiée et soumise jadis aux Romains, aux Byzantins et aux Turcs, il y avait de nombreuses citadelles. Parmi ces citadelles, citons Vidin, Nicopoli dont on a conservé une partie des fortifications, Giurgiu, qui a disparu, Turtucaia, Brăila élevée par les Turcs en 1550, Chilia, Ismail, etc.

La plus importante de toutes les anciennes forteresses est sans aucun doute celle de Cetatea Albă (fig. 347), située sur le grand lac, le *Liman*, du Nistre. Les Byzantins l'appelèrent Maurokastro (ce qui veut dire „citadelle noire") et les Gênois qui la gardèrent jusqu'en 1410 „Monkastro". Des Gênois, la forteresse a passé sous la domination des Moldaves qui la nommèrent *Cetatea-Albă* („citadelle blanche").

A part ces citadelles, disséminées sur l'étendue du territoire, dont les Roumains héritèrent et qu'ils ont conservées en les réparant et en les fortifiant pour leur usage, les Valaques, et surtout les Moldaves, ont eu aussi des citadelles à eux propres.

En Valachie, les moyens de défense des Roumains étaient d'un type spécial et plus simple que ceux des Moldaves. En Olténie, il existait la maison particulière fortifiée, la *„cula"* prévue d'une chambre fortifiée et d'un balcon d'observation. Outre cette fortification particulière, il a existé, depuis des temps très reculés, des monastères entourés de fortes murailles prévues de tours et de remparts qui ne servaient qu'en cas d'invasion et de grands dangers. Du côté des Carpathes valaques, il n'existait en fait de citadelles, que celle de Turnu Sévérin et une grande fortification dans le district d'Argeş, la citadelle Poenari (fig. 345—346).

Aux XV-ème et XVI-ème siècles, la Moldavie avait un nombre considérable de citadelles : à l'Ouest, *Cetatea Neamţului*, construite dès le début de la domination moldave et munie de grosses murailles et de quatre tours ; au Nord, *Ţeţina,* d'origine polonaise et fondée sans doute par Casimir le Grand,

et *Suceava* (fig. 351), qui, bien que fondée avant l'occupation de la Moldavie par des colons allemands, est quand même dûe à Etienne le Grand, créateur du système de défense au moyen de citadelles ; à l'Est, il y avait *Hotin* (fig. 352) héritée des Polonais ; *Soroca* (fig. 349—350), attribuée au prince Pierre Muşat mais refaite en maçonnerie par Pierre Rareş ; *Orhei*, du temps d'Etienne le Grand et *Cetatea Albă*, héritée des Genois.

Généralement, une citadelle moldave ne différait pas, en tant que disposition et système de défense, d'une citadelle byzantine quelconque. Un système compliqué d'obstacles, naturels ou faits de main d'homme, protégeait un point principal, qui était la forteresse proprement dite ; une citadelle se composait d'une muraille extérieure brisée en pierre ou en briques et pierres ; ce mur, dont l'épaisseur variait entre 1,80 m. et 4,00 m. et dont la hauteur allait jusqu'à 8,00 m., est prévu de crénelures et d'un chemin de ronde vers l'intérieur, chemin soutenu soit par un mur continu (Cetatea Albă), soit par des piquets en bois plantés dans le mur (Soroca). Dans l'angle de chaque brisure de mur est située une tour puissante qui flanque le mur. Autour de la forteresse et vers l'extérieur s'étend un fossé large et profond appuyé contre un parapet en maçonnerie. Dans la cour fermée par ces murs se trouve la citadelle qui est entourée (voir Cetatea-Albă, fig. 348) d'un quadrilatère de fortes murailles, prévues de quatre tours cylindriques. L'entrée, qui se trouve sous l'une des tours, est fortifiée avec beaucoup de soin, comme étant l'un des points plus vulnérables.

Guidés par leur préoccupation d'organiser une vie militaire et par le besoin de défendre leur pays contre les invasions ennemies, les Moldaves ont laissé, en matière d'architecture militaire, des constructions de types divers : villes fortifiées entournées de fossés et de palissades (Baia) ou de murs continus (Chilia, Roman) ; citadelles élevées uniquement dans un but de résistance et de défense (Cetatea Neamţului, Crăciuna, Hotin, Cetatea-Albă) ; citadelles fortifiées qui renfermaient le palais seigneurial (Suceava, Hârlău).

L'architecture civile.

1. Maison campagnarde. 2. Maison de boyards. 3. Demeure seigneuriale.

1. — La forme la plus élémentaire de la maison roumaine est celle d'un carré ou rectangle comprenant une, deux ou trois pièces, disposées à la file. Cette maison a toujours sa façade exposée au midi et en longueur. La maison s'élève libre et propre au milieu d'une grande cour qui comprend, outre l'habitation, une écurie, une étable, une remise ou un hangar pour y mettre outils et bois, poulailler, grains, etc.

En général, la maison campagnarde n'a pas de fondations : la base de l'édifice entier est constituée par une seule rangée de grosses pierres, posées directement sur la terre. Au-dessus de ce mur rudimentaire, se trouve un cadre de poutres qui soutient un squelette de piquets. On remplit l'espace resté libre entre ces piquets de claie en osier et, par-dessus, on étend ensuite avec la main une couche épaisse de crépi, formé de terre glaise, de poussière ramasée sur les chemins et de bouse.

En face, du côté de la façade, la maison a une terrasse élevée sur des poteaux qui souvent sont ornés d'entailles. On entre dans la maison par le milieu de la terrasse. Lorsque le soubassement est très petit, comme c'est le cas en Moldavie (fig. 353) le perron se réduit à une simple pierre. Mais en Valachie la maison est plus élevée et la terrasse présente d'habitude une saillie, formant une tourelle soutenue par des piquets en bois et située au-dessus de l'ouverture de la cave (fig. 354). Dans ce cas, l'escalier se trouve sur le côté. La pièce centrale, qui correspond directement avec la terrasse, comprend la cheminée ou le foyer dont la construction massive, assise exactement en face de l'entrée, occupe à peu-près toute la pièce. De part et d'autre du foyer se trouvent deux autres chambres ; celle de droite, quelquefois plus vaste et appelée à cause de celà ,,maison" ou ,,grande chambre", est réservée aux hôtes ; la chambre de gauche sert à l'usage commun de la famille. Le lit est formé, dans la grande pièce aussi bien que dans la petite, d'un divan de planches, la ,,*laviţa*", disposé le long des murs et sur lequel les membres de la famille dorment, tous ensemble.

Le toit, à quatre pans, est très en pente ; il recouvre un grenier vaste dans lequel le paysan conserve pour l'hiver les fruits et la viande, soumise continuellement à la fumée qui vient du foyer ; du grenier la fumée sort avec peine entre les bardeaux. Souvent, le toit est prolongé vers le Nord pour recouvrir une petite cuisine et un hangar ; ces pièces préservent en même temps les pièces habitées du vent froid.

2. — Outre le type de maison campagnarde que nous venons de décrire il est apparu plus tard une nouvelle habitation, adaptation locale du type de maison méditerranéen. Elle se compose d'un rez-de-chaussée et d'un étage. Le rez-de-chaussée est destiné à servir de cave et de hangar (fig. 256), bien qu'il soit quelquefois habitable en partie ; l'étage comprend la demeure proprement dite. Cette demeure se compose d'une antichambre de dimension moyenne et de trois, quatre pièces, ou même plus, disposées de part et d'autre de la salle. On arrive à l'étage par un escalier de bois extérieur qui conduit au balcon de la façade. Ce balcon est soutenu, comme dans les maisons campagnardes, par de petites colonnes en bois ornées d'incisions (fig. 358—359).

D'une forme plus à part, et en même temps plus rapprochée de l'aspect de la maison fortifiée méditerranéenne, est la maison boyarde d'Olténie. Venue de Dalmatie, par l'intermédiaire de la Serbie, elle est connue en Roumanie sous le nom de „*cula*", que lui donnèrent les Turcs. Elle se compose d'un rez-de-chaussée et de deux étages. Sa forme habituelle est celle d'un carré. Au rez-de-chaussée on trouve les hangards ; le premier étage comprend trois ou quatre pièces d'habitation, tandis que le dernier étage se compose d'un balcon ouvert reposant sur des colonnettes et d'une ou deux pièces généralement fortifiées (fig. 360—363).

En se naturalisant, la maison boyarde de type „cula" perd de plus en plus cet aspect de construction fortifiée ; dans certains cas, elle revêt une forme et un aspect qui lui donnent un caractère directement national. Le plan robuste, de forme carrée et à fortes murailles, de la „cula", reçoit de grandes fenêtres et de larges portes, s'entoure d'un balcon découvert et emprunte la terrasse des maisons campagnardes et demiboyardes, soutenus par des colonnettes en bois ornées d'entailles ; c'est ainsi que prend naissance un nouveau type d'habitation essentiellement roumain. La maison *Cartianu* du village de Cartiu, dans le district de Gorj, nous offre l'un des plus beaux exemples de ce type (fig. 365—366).

Ce genre de maison, à plan régulier, est employé par les petits boyards et les riches proprietaires ; mais les grands boyards, qui commencent à voyager, à faire leurs études à Constantinople, ne se contentent plus du simple plan de l'habitation roumaine ; quand ils construisent une maison, ils adoptent des formes plus compliquées et des dispositions de plan qui ressemblent à celles des maisons turques. Ainsi, par exemple, la maison des Cantacuzène de Măgureni dans le district de Prahova, aujourd'hui en ruines, commencée vers 1667 par Drăghici Mărgineanu et terminée vers 1671 par son fils, qui avait fait ses études à Constantinople : elle a un plan assez compliqué et relativement grand pour l'époque (fig. 367). C'est d'après un plan semblable que l'on construisit, vers 1670, le palais de l'Eglise métropolitaine de Bucarest (fig. 368).

3. — Très simple au début, la demeure seigneuriale était construite sur le même plan que les maisons des boyards et faisait partie d'un ensemble de constructions dont elle était le principal édifice. A côté de la maison proprement dite, il se trouvait donc : des casernes, des salles et dépôts d'armes, des caves, des puits et une chapelle. Ces constructions étaient entourées de murailles, constituant ainsi une sorte de forteresse que l'on appelait la cour seigneuriale. De telles cours ont existé à Târgoviște, Curtea de Argeș, Suceava, Hârlău, Brâncoveni, etc. mais très peu de choses nous sont restées de leur architecture et de leur installation.

Généralement, et jusqu'à l'époque de Brancovan, la maison seigneuriale était adossée à l'un des murs qui entouraient la cour et se composait d'un rez-de-chaussée, servant de cave, et d'un étage.

C'est Constantin Brancovan qui changea du tout au tout l'ancien aspect de la demeure seigneuriale. Il se fit construire des maisons dans le genre de celles de la famille Cantacuzène à Măgureni, mais avec des possibilités et des prétentions plus grandes. Il ne les appelle plus ,,maisons'', comme ses prédécesseurs, mais leur donne le nom occidental de ,,palais''.

A la différence des anciennes cours seigneuriales, le palais du temps de Brancovan se trouve situé toujours au centre de l'enceinte.

A Potlogi, palais dont il ne reste aujourd'hui qu'un tas de ruines, la cour, de forme rectangulaire, n'était entourée de murs que de trois côtés. Le quatrième côté était laissé libre et occupé par un lac dans lequel se réflétait la façade.

Le palais de Mogoșoaia, le mieux conservé de toutes les demeures seigneuriales qui nous soient restées, a été récemment restauré et rendu de nouveau habitable. [1] Situé au milieu d'un jardin, au bord d'un lac, il a un plan rectangulaire et se compose d'un sous-sol, d'un rez-de-chaussée et d'un étage (fig. 373).

L'étage, auquel on n'accède que par un escalier extérieur, adossé à la façade Nord, comprend l'appartement de la princesse et celui du prince. Ce qui fait la splendeur des chambres qui composent ces appartements, c'est la variété des voûtes qui les recouvrent. L'une des pièces, située dans l'axe de la façade Sud, a ses murs extérieurs formés de cinq arcades trilobées soutenues par des colonnes néo-corinthiennes à fûts cannelés et à bases ornées de fleurs (fig. 375). Cette terrasse couverte, ou ,,loge'', imite le type des constructions vénitiennes et constitue, avec les petits balcons qui la flanquent, la partie la plus attrayante et la plus précieuse du palais tout-entier.

L'architecture en Roumaine au XIX-ème siècle.

Après 1800, le caractère national de l'architecture roumaine commence à s'effacer. Les influences occidentales avaient déjà inondé l'architecture moldave ; mais, au XIX-e siècle, ces influences tendent à s'imposer d'une manière générale à l'attention des artisans constructeurs des deux Principautés.

D'ailleurs, la période historique trouble du commencement du siècle, les changements fréquents de souverains et l'occupation russe n'ont fait qu'aug-

1. Ce sont les actuels propriétaires, M. et M-me Georges Valentin Bibesco, qui, sous la direction d'un architecte vénitien, ont opéré cette restauration.

menter la confusion et rendre plus profond le mépris de tout ce qui était roumain et ancien.

Mais, vers le milieu du siècle, malgré les temps encore troubles, il s'élève, sur de nouvelles bases, quelques constructions de toute importance. Parmi celles-ci, la première qui ait été élevée est certainement le vaste palais de Bistrița, commencé par Georges Bibesco et terminé par son frère Barbu Știrbey, bâti sur l'emplacement du vieux monastère des boyards Craiovești.

A Băneasa aussi, près de Bucarest, on voit encore une partie des fortes murailles, construites en briques apparentes, d'un autre palais du prince Georges Bibesco.

Toutefois, les réalisations les plus importantes de ce temps-là sont deux vastes édifices élevés à Bucarest : le Théâtre National et le Palais de l'Université.

Le premier, de style néo-classique, a été commencé en 1846 et terminé en 1852. Ses plans furent donnés par l'architecte viennois Heft.

Le second de ces édifices qui, sous son ancienne forme, était l'une des mieux réussies parmi les constructions de style classique de Bucarest, est l'œuvre de l'architecte roumain, Alexandre Oresco. Commencé par Barbu Stirbey, il fut terminé par Alexandre I-er Cuza en 1869.

A la même époque, et parallèlement au développement de plus en plus puissant de la conscience nationale, il se forma, dans les Principautés roumaines, un courant assez fort en faveur de la rénovation et de la conservation des anciens monuments.

Malheureusement, le style dans lequel les deux initiateurs — Barbu Stirbey et Georges Bibesco — se proposaient de refaire les fondations de leurs ancêtres était ce style néo-gothique hybride, qui était alors à la mode en Autriche-Hongrie. C'est ainsi qu'un grand nombre d'anciennes églises (Bistrița en Olténie, Arnota de Valcea, Antim à Bucarest, etc.) ont été refaites et revêtues d'une manière qui n'a même pas le mérite d'avoir employé des matériaux durables ou précieux.

Mais le style néo-gothique n'a pas été apprécié que par les rénovateurs d'anciens monuments ; il a été adopté par certains citoyens enrichis qui se firent construire des maisons, et même des palais „gothiques". Le meilleur exemple de cette architecture à Bucarest est l'hôtel du maréchal Filipesco, rue Dionisie.

Les notables, et la plupart des citoyens de la seconde moitié du XIX-ème siècle finirent toutefois par préférer l'architecture néo-classique, introduite soit par des étrangers, soit par les Roumains qui avaient fait leurs études à Rome et à Paris.

La nouvelle organisation des deux Principautés, fusionnés en un seul

pays, sous un seul souverain, devait créer à cette architecture un vaste champ d'activité. Il fallut élever au plus vite des banques, des palais de justice, des palais pour les ministères. Les démandes étaient si nombreuses que les architectes roumains, en petit nombre, ne purent les satisfaire. C'est ce fait qui explique comment certains des plus importants édifices publics, construits dans les dernières années du XIX-e siècle, furent l'œuvre d'architectes étrangers, français pour la plupart. Ainsi, Albert Galleron et Bernard Cassien élevèrent le palais de la *Banque Nationale*; Albert Galleron: l'*Athénée Roumain*; Albert Ballu: le *Palais de Justice de Bucarest*; Louis Blanc: la *Faculté de Médeciné*, et le *Ministère des Domaines de Bucarest* et l'*Université de Jassy*; Paul Gauttereau: la *Caisse de Dépôts et Consignations* et la *Fondation Charles I-er*; enfin, pour ne nommer que les plus représentatifs, l'autrichien Fellner construisit le *Théâtre National de Jassy*.

Les réalisations des architectes roumains ne sont pas de moindre importance. Ce sont: l'*Université de Bucarest* déjà mentionnée et l'*Eglise métropolitaine de Jassy*, œuvres d'Alexandre Oresco; l'*École Centrale de Jeunes Filles* de Bucarest, édifice d'aspect tout à fait original, et les *Caveaux des Cantacuzène et des Ghica* du Cimetière Belu, œuvres de Jean Mincu; le *Palais de Justice* de Craïova, œuvre de J. N. Socolesco; le *Palais des P. T. T.* de Bucarest construit d'après les plans d'A. Săvulesco, etc.

Le style apprécié à cette époque est, comme nous l'avons vu, le style néoclassique.

Imposé en partie par les constructeurs étrangers, prêché avec enthousiasme par beaucoup d'architectes roumains, qui avaient fait leurs études en France, ce style était en train de prendre un essor qui, selon toute apparence, devait lui assurer une vie longue et prospère. Cependant, dans les dernières années du siècle, allait s'opérer une véritable révolution architectonique: c'est le retour aux anciennes formes indigènes, la renaissance du style national.

Les promoteurs de cette renaissance de l'architecture nationale ont été: Jean Mincu (1852—1912), dont les dons exceptionnels de créateur ont souvent surpassé celles de connaisseur de nos monuments anciens et Grégoire Cerkez, savant et habile interprête des formes et des éléments de décor caractéristiques de l'époque de Constantin Brancovan.

Le courant d'architecture néo-roumaine, dont les réalisations modestes avaient été parfois maladroites dans la première période de son développement, devait produire ses meilleurs fruits après 1900, sous l'impulsion nouvelle et puissante dûe à M. Pierre Antonesco.

INDICI

DE LOCALITĂȚI ȘI MONUMENTE. — DE NUME PROPRII:
DOMNITORI, CTITORI ȘI ARTIȘTI. — DE FIGURI.

Indice de localități și monumente.

Indice de nume proprii.

Indice de figuri.

CUPRINSUL.